

KORUNK

NÉGY ÉVSZÁZAD A MŰVELŐDÉS
SZOLGÁLATÁBAN • AZ EMBERI
TEVÉKENYSÉG IDŐSZERKEZETÉ-
RŐL • NÉPESEDÉSPOLITIKÁNK
A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS SZOL-
GÁLATÁBAN • EGY BIOLÓGUS-
NEMZEDÉK INDULÁSÁRÓL • A
SZÖVEG, A KÖRNYEZET ÉS A
MEGÉRTÉS • KÓS ANDRÁS KI-
ÁLLÍTÁSÁRÓL • SZABÉDI ÉS
A „PACSIRTA-ÜGY” • MAGYAR
IRODALMI ELŐADÁSOK VÁLENI
DE MUNTÉBAN 1935 UTÁN • • •

1979•7-8

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirat

KORUNK

XXXVIII. ÉVFOLYAM, 7—8. SZÁM • 1979. JÚLIUS—AUGUSZTUS

* * * Három és fél évtized 505

DOMBI GÉZA • A hazafiság tartalma 509

ION IUGA—TEODOR LUPȘE • Az RKP szerepének növekedése az ellentmondások megoldásában (Sztranyiczki Gábor fordítása) 511

KESZI-HARMATH SÁNDOR • Népesedéspolitikánk a gazdasági fejlődés szolgálatában 517

VALTER ROMAN • Az új ipari forradalom és a mai Románia (Balázs Sándor fordítása) 521

CSEKE PÉTER • Azzá váltunk-e, akivé akartunk? (Egy biológusnemzedék indulásáról) 526

EUGEN A. PORA • Mennyiségi szemlélet a biológiában (Mezey Zoltán fordítása) 535

SZTRANYICZKI GÁBOR • Az emberi tevékenység időszerkezetéről 538

JAKÓ ZSIGMOND • Négy évszázad a művelődés szolgálatában 545

CSETRI ELEK • Kőrösi Csoma Sándor születési évéről és származásáról 556

GALL ERNO • Bűn és bűnhődés 568

VARONÉ TOMORI VIOLA • Békéltető tudományok hatékonysága 572

HOPPÁL MIHÁLY • A szöveg, a környezet és a megértés 579

BORGHIDA ISTVÁN • Az emberség szobrai (Kós András kiállítása) 587

IOAN NOJA • A bölcsesség szelleme (K. E. fordítása) 591

GERGELY TAMAS • Charlie (Korunk prózája) 593

TUDOR BALTES • Üres kézzel (vers; Ladányi Mihály fordítása) 601

JEGYZETEK

HERÉDI GUSZTÁV • Véleményem szerint... 602

SZABO ILONA • Kell a törődés 605

FÓRUM

SZÖCS ISTVÁN • Tisztázott-e a „székely” népnév? 607

TAR KAROLY • Irányítás nélkül? 610

NEMÉNYI T. ÁGNES • Dialógus és módszer 611

MURADIN LASZLO • Jövevényezők a mérlegen 612

DOKUMENTUMOK

KANTOR LAJOS • Szabédi és a „pacsirta-ügy” 618

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

VITA ZSIGMOND • Magyar irodalmi előadások Vălenii de Munteán 1935 után 625

(Folytatása a III. borítón)

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).
Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rác Győző

Felelős titkár: Rítóok János

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3.

Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273, Republica Socialistă România.

Három és fél évtized

Harmincöt esztendő telt el felszabadulásunk óta. Nagy idő, olyannyira nagy, hogy e nap megünneplésének — mondhatni — ez idő alatt már kialakult a módja, s gyülemlik a hagyománya is. Erdemes volna ebben a vonatkozásban felmérni, mikor hogyan ünnepeltük felszabadulásunk napját, milyen jelszavak, minő feladatok, miféle elvárások, nekigyürközések, győzelmek vagy gondok jegyében? Akár-milyen következtetésekre is jutna a részletek dolgában egy ilyen visszatekintés, alapvető megállapítása az lenne, hogy nálunk a nyár nem uborkaszézon, augusztusi ünnepünk köszöntése nem áll csupán patetikus szónoklatokból, felvonulásokból, hanem a mi ünneplésünk alapja a kemény munka. Ez az évforduló önvizsgálatra kötelez, és feladatvázolásra, munkavállalásra és figyelmes előretekintésre. Ha mégis van különbség a különböző időszakok ünneplése között — s van is, nyilvánvalóan —, az abban nyilvánul meg, hogy mikor mit tudtunk eredményként felmutatni, jövőbetekintésünk pedig minek a vállalását tartotta lehetségesnek, ésszerűnek, elérhetőnek.

A 35. évfordulón felmutatható eredményekre méltán lehetünk büszkéek. Ugyanakkor az is jellemző, hogy mire serken föl a nép, az ország ez alkalommal, milyen jövőalakítás távlataira figyel, és — az élethez ez is hozzátartozik — milyen gondok, hiányosságok, elégtelenségek, ferdeségek felszámolását tűzi ki célul.

Az elmúlt hónapban jelentős események, tanácskozások résztvevői, szemtanúi, figyelmes végighallgatói lehettünk. Együttes ülést tartott a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága és Románia Legfelső Gazdasági és Társadalmi Fejlesztési Tanácsa, sor került a Nagynemzetgyűlés ülészakára, s összehívták a Dolgozók Országos Tanácsának teljes ülését is.

Ezek a tanácskozások, ülésszakok igen jelentős eredményekről számolhattak be, nagy fontosságú kérdéseket vitattak meg, nem kis gondokat tártak fel, s olyan közeli meg távlati terveket dolgoztak ki vagy vázoltak fel, amelyek évtizedekre, sőt a következő évezredbe átnyúlóan is megszabják a tennivalókat, s dolgot adnak még az unokáinknak is.

Nincs helyünk valamennyi határozat, beszéd, tervezet és bejelentés részletes elemzésére, csupán arra mutatunk rá, hogy valamennyi új törvényerejű rendelet, intézkedés hiszen jelzi, mekkora utat tettünk meg három és fél évtized alatt, milyen kitartó munkát végeztünk, de főleg azt, hogy szocialista rendszerünk és dolgozó népünk a párt vezetésével helyes úton járt, a szabadság nyújtotta lehetőségekkel élni tudott, s az ország erőforrásait, anyagi és emberi adottságait messze-menően értékesítette.

Az eredmények közül mindenekelőtt azt domborítsuk ki, amelyet a Dolgozók Országos Tanácsának plénuma határozatban foglalt össze „az életszínvonal növelésére kijelölt program teljesítéséről az 1976—1980 közti időszakban“.

Jelentős teljesítményekről, számottevő sikerekről van szó. Hadd beszéljenek a számok:

„A legfőbb eredmények a következők:

a) A javadalmazásemelés első szakasza 1978. június elsején, az eredetileg előirányzott határidőnél három hónappal hamarabb fejeződött be, s így a dolgozók több mint kétfélmilliárd lejnyi többletjövedelemben részesültek. Ugyanakkor 1977. július 1-től kezdődően megszűnt a jövedelemadó, a dolgozók a nettó javadalmazást kapják kézhez, a jövedelemadót a szocialista egységek fizetik.

Az első szakaszban a munkások tarifáris javadalmazását 17,3 százalékkal, a többi személyzetét 15,7 százalékkal emelték. [...] A minimális tarifáris javadalmazás az 1975. évi 1114 lejről 1978-ban 1290 lejre emelkedett, az átlagos, névleges nettó javadalmazás 1978-ban 2011 lej volt.“

Még folytathatók az idézést, a lényeg az, hogy az előirányzathoz képest hamarabb és jelentősen nőtt a lakosság jövedelme az elmúlt években. Minthogy pedig a termelés ugyancsak túlhaladta az előirányzatot, lehetőség nyílt arra, hogy az idén újra többletjövedelemhez jusson az ország népe, s az életszínvonal emelését célzó intézkedéseket a tervezettnél hamarabb meg hozzuk. Ebben a szellemben kezdődött meg a fizetések, nyugdíjak, népjóléti juttatások emelése már 1979. augusztus 1-től, és a tervidőszak végéig, azaz 1980. december 1-ig bezárólag minden szakma, iparág, foglalkozás és társadalmi réteg megkapja javadalmazása emelését. A nemzetközi és hazai gazdasági viszonyoknak megfelelően természetes, hogy mindenekelőtt a bányaiipar, az energetika, a különféle nyersanyag-előállító ágazatok, valamint a kohászat és a gépgyártás dolgozói részesülnek jelentős javadalmazás-

emelésben, amely bizonyos kategóriáknál eléri a 15,9 százalékot. Megemlítendő azonban, hogy a textilipar is már szeptembertől részesül 13,6 százalékos emelésben, az mtsz-tagok javadalma pedig ebben az időszakban közel egyharmadával fog emelkedni — beleértve a szövetkezetben és a háztájiban végzett munka után járó jövedelmet egyaránt.

A jövedelem növekedésével párhuzamosan gazdagodni fog a lakosság rendelkezésére álló arúmennyiség és -választék. Erre vonatkozóan a Határozat többek között a következőket szögezi le:

„Az állami szocialista kereskedelem, a szövetkezetek által és az élelmiszeriparokon forgalomba hozott áru 1980-ban biztosítani fogja az egy lakosra jutó fogyasztás jelentős növekedését a legfőbb élelmiszercikkekből, valamint a tartós fogyasztási javak forgalmazásának növekedését. Ily módon az 1950-es évhez képest az egy főre számított fogyasztás húsból 3,7-szer, tejből 2-szer, cukorból és édesipari termékekből 4,3-szer, zöldségfélékből készült termékekből 2,1-szer lesz nagyobb.”

Nicolae Ceaușescu elvtárs erre vonatkozóan a következőket mondotta:

„Az ötéves terv életszínvonal-emelési előirányzatait lényegében véve három esztendő alatt megvalósíthatjuk, és a tervidőszak viszonylatában a jövedelmek több mint 32 százalékos növekedését biztosíthatjuk annak következtében, hogy a dolgozók minden tevékenységi szektorban eltökélten munkálkodnak.”

Erdemes e megállapítás utolsó részére fölfigyelnünk: az elért eredmények csakis öntudatosan végzett munka nyomán születhettek meg; ami annál inkább hangsúlyozandó, minthogy rendkívül kiélezett nemzetközi gazdasági viszonyok közepette dolgozunk. Ismeretes, hogy az 1973-ban kirobott olajválság, majd a nyomában elharapózó nemzetközi pénzhigulás, az olaj árának emelkedésével párhuzamosan bekövetkezett általános nyersanyagár-emelkedés, mindenféle fűtőanyagoknak és energiahordozónak a drágulása rengeteg gondot okozott itthon a termelésben éppen úgy, mint külkereskedelmi kapcsolatainkban. Amikor tehát közeli és távolabbi feladatainkat az említett tanácskozások felvázolták, mindenekelőtt az energia-gondokkal, a nyersanyagok előteremtésével foglalkoztak. Közeli feladataink közé tartozik a meglévő olajmezők, gázlelőhelyek, szénbányák jobb kiaknázása, a megtermelt olajjal, szénnel, gázzal, villannyal való korszerűbb, ésszerűbb, takarékos gazdálkodás, távlati terveink viszont messzebb tekintő, mondhatni merészebb célkitűzéseket tartalmaznak. Gondos geológiai fölmérések szerint az ismert olajmezők, szénmedencék jobb kiaknázás révén többet adhatnak, de újabb tartalékokat és forrásokat is feltárhatunk, s evégett a földtani kutatásokat fokozott mértékben kell támogatni. A realista gazdasági irányzat felülkerekedésére vall az a tény is, hogy a későbbiekben iparfejlesztésünket módosítjuk abban az értelemben, hogy a fölöttébb energiaigényes és sok nyersanyagot követelő iparágakkal szemben a csekélyebb tüzelőanyagot fogyasztó termékek gyártását szorgalmazzuk majd. Ennek arányában már a közeli években csökkenteni fogjuk az olajbehozattal, a későbbiekben pedig teljesen megszüntetjük.

„Abból a szükségességből kell kiindulnunk — hangoztatta pártunk főttkára —, hogy Románia a következő évtizedben az energia és tüzelőanyag szempontjából legyen független, függetlenítse magát az ilyen természetű behozattól. Ez egyik alapvető célkitűzés 1990-ig.”

Ugyancsak a nagyvilág gazdasági viszonyai és a belföldi helyzet kölcsönös összefüggésének rendszerében kap nagy jelentőséget a mezőgazdasági termelés fokozása. A földművelés és az állattenyésztés nemcsak az élelmiszertermelés alapja, de jelentős nyersanyagszállító is az ipar számára; fejlett mezőgazdaság nélkül nincs magas életszínvonal, s az ipar bizonyos ágai is lemaradnak. Külkereskedelmünk és általában pénzügyi egyensúlyunk is hiányt szenved, ha a mezőgazdaság nem zárkózik fel a fejlődés általános üteméhez, hiszen — hogy a kérdésnek csak egyik vonatkozását említsük — a világpiacon az élelmiszerek és a mezőgazdasági eredetű nyersanyagok a legkelendőbb árucikkek közé tartoznak, és áruk emelkedőben van.

Ismeretes, hogy nemrég létrejöttek az agráripari tanácsok; ezek a szervek jó keretet biztosítanak a termelés emelésére, megfelelő szervezetet az ipari és a mezőgazdasági ágazat munkájának összehangolására, az állami és a szövetkezeti szektor, valamint a háztáji termelés gondjainak együttes megoldására, korszerűbb, valóban nagyüzemi munka kialakítására. A takarékoság azonban ezen a téren is alapvető követelmény, s különösen a termőföld romlását, a szántóterületek csökkentését, a földpazarlást kell megszüntetnünk, sőt az összes tartalékok feltárása, a lehetőségek kiaknázása révén még növelni lehet és kell is a szántóterületet.

„Az eddigi eredmények birtokában elmondhatjuk — hangoztatta a köztársaság elnöke —, hogy a mezőgazdaság 1980-ban teljesen kielégíti az egész lakosság tudó-

mányosan megalapozott fogyasztási szükségleteit, és nagyobb terménymennyiséget biztosít exportra. A mezőgazdaság váljon erős bázissá, amely magasabb fokon hasznosítandó termékekkel látja el az ipart.⁴

Mind az ipar, mind a mezőgazdaság fejlesztése és általában a népjólét növekedése kihat az ország valamennyi területének arányos fejlődésére, a hajdan elmaradott vidékek fölzárkózására. Ismeretes: az eddigi célkitűzések szerint 1980-ig valamennyi megye el kell hogy érje a 10 milliárdos ipari termelést. Hanem a megyék közt nagy a különbség, egyeseknek alig 200 000 lakosa van, másoknak viszont négyszer annyi, eszerint tehát a kicsiny és a nagy megyék közé nem lehet egyenlőségi jelet tenni, a 10 milliárdos termelés nem fedi pontosan az egyes övezetek fejlettségi szintjét. Ezért szükségessé vált „megszabni az egy lakosra számított globális termelés célkitűzését. Ez biztosítani fogja a termelőerők helyesebb megoszlását és az összes övezetek gazdasági színvonalának és civilizációs szintjének állandó emelését. [...] A következő ötéves tervre abból indulunk ki, hogy egy lakosra számítva minimálisan 70 000 lej értékű termelést érjünk el.⁴ Egyes megyék, körzetek azonban már ezt a célkitűzést is jóval meghaladták, például Brassó megye, mások viszont alatta vannak, éppen ezért bizonyos túliparosodott városokba, körzetekbe nem telepítenek újabb ipari egységeket, hanem a nagyüzemek bizonyos aleggégeit vidékre, falvakba és kisvárosokba helyezik ki, hogy ily módon is hozzájáruljanak a táj fellendítéséhez.

Köztudott, hogy a jelenlegi ötéves terv különös hangsúlyt helyez a tudományos-műszaki forradalom vívmányainak alkalmazására. Elmondhatjuk, hogy a jövőben még inkább erre törekszünk, minthogy megvan hozzá minden alapunk. Hatalmas létesítmények — korszerű üzemek, fejlett technológiai berendezések, kutatóintézetek — állnak rendelkezésünkre, s a dolgozók legkülönbözőbb csoportjai, rétegei magasfokú képzettségre tettek szert, gazdag tapasztalatot halmoztak fel az elmúlt években az alaptudományok terén éppen úgy, mint a gyakorlati célzatú kutatás eredményeinek alkalmazásában. Ezt a gazdag tudást és anyagi bázist szándékozik fokozott mértékben érvényesíteni a plenumon kidolgozott kutatási program, amelynek szakaszállomásai a következő esztendőök: 1985, 1990, 2000. Ez a program széles körű tevékenység kifejtését biztosítja, ugyanakkor azonban jelentős erőfeszítéseket vár a tudománytól, amely a gazdasági-műszaki haladás előőrse, az újszerű gondolkodás, kérdésselvetés szálláscsinálója kell hogy legyen.

„A társadalomtudományi, a gazdaságtudományi kutatás a termelőerők és a társadalmi viszonyok területén bekövetkező változások és átalakulások, az új tudományos felfedezések ismeretében igyekeznek megfogalmazni és előrelátni a társadalmi fejlődés új irányait. A tudomány csakis így lehet anyagi erő, a társadalom tudatos átalakításának jelentős tényezője.“

Más vonatkozásban pedig pártunk főtítkára a tudományos kutatás sajátos gondjaira világított rá:

„A dialektikus és történelmi materialista forradalmi koncepció birtokában tudnunk kell, hogy még egyetlen területen sem mondták ki az utolsó szót — csak az adott pillanatig felismert dolgok léteznek. Az emberiség azonban minden területen a megismerés újabb és újabb sikereit nyugtazza, újabb és újabb felfedezéseket ér el. Mondjunk le egyes tudományos kutatóknak arról a mentalitásáról, hogy »világviszonylatban sem értek el többet«. [...] Forradalmi világ-, természet- és társadalomszemléletünkéből kiindulva alapozzuk egész munkánkat új, merész, forradalmi tudományos gondolkodásra.“

Amikor jövőnkről szólnak, nyilván a társadalomvezetés további tökéletesítésének, a szocialista demokrácia fejlesztésének kérdése döntő fontosságú napirendi pont. A demokratikus népképviselői szervek, a különböző testületek rendszere, hálózata az elmúlt években sokat fejlődött, tagsága gazdag tapasztalatra tett szert a különböző tevékenységi ágazatok vezetésében, az egész társadalom irányításában. A jövőben ebben a vonatkozásban is följebb kell lépni. A dolgozók különféle tanácsai, vezetői testületei — jogukkal élve s megbízatásuknak megfelelően — döntő szerepet vállaljanak termelőegységük, intézményük, szövetkezetük vezetéséből, gazdasági tevékenységüket kapcsolják össze a politikaival, vállalati és intézményi szerepüket az állami szervek tevékenységével; épüljenek be szervesen a szocialista állam szerkezetébe, felépítésébe.

Emlékeztessünk arra, amit ebben a vonatkozásban az államfő hangoztatott: „Értsük meg, az állam megszűnéséről szóló tétel nem azt jelenti, hogy adott pillanatban megszüntetjük az államot, hanem azt, hogy megteremtjük a szükséges kereteket, hogy a néptömegek részt vegyenek a társadalmi életben, vállalják a társadalomvezetés felelősségét. Kollektív szerveink működését tehát szocialista társadalmunk általános fejlettségi szintjére kell emelni. [...] Már amikor először esett szó a sokoldalúan fejlett szocialista társadalomról, felhívtam a figyelmet arra, hogy

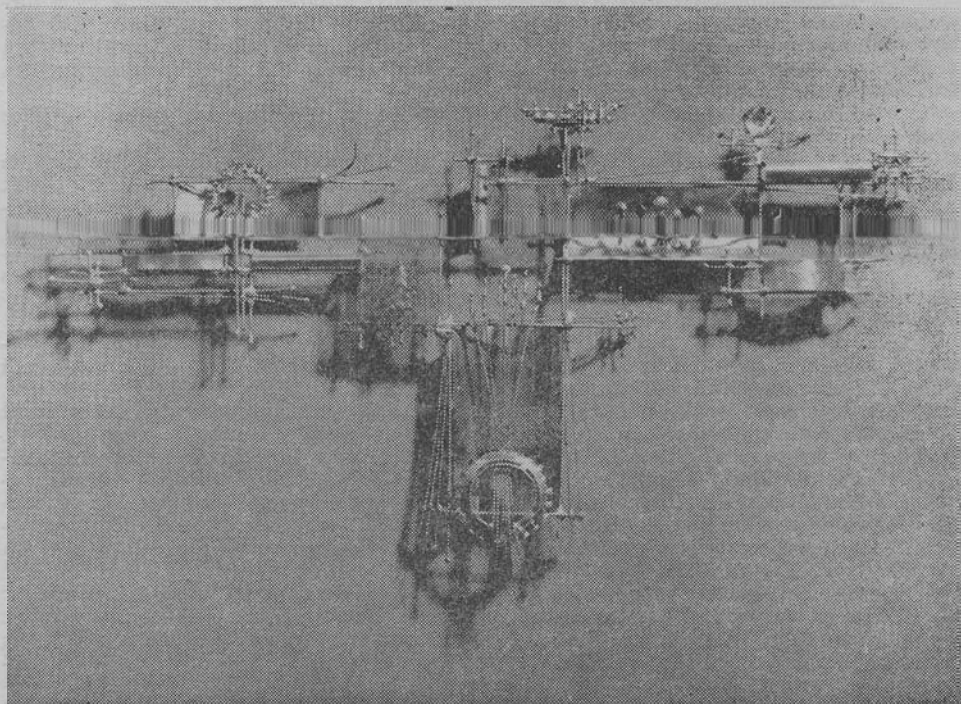
fejlesztünk kell nemcsak az egyébként igen fontos anyagi alapot, hanem a társadalom összes többi összetevőjét, közöttük a nevelőmunkát, a kultúrát, a szocialista tudatot, a demokráciát, a tömegeknek a társadalomvezetésben való részvételét is. A sokoldalúan fejlett szocialista társadalmat és a kommunizmus felé haladást el sem lehet képzelni az államszerkezet folyamatos átalakítása, a tömegeknek a társadalomvezetésben való egyre nagyobb fokú részvétele nélkül.

A Központi Bizottság július 4—5-i plenumának határozata értelmében november 19—24-e között ül össze pártunk XII. kongresszusa. A pártunk hagyományainak és alapszabályának megfelelően előzetesen közzétett irányelvek, a másik két nagy fontosságú dokumentummal, a kutatási, valamint az energetikai programmal együtt széles körű, országos jellegű megvitatásra kerülnek. A kongresszus előkészítése, a különböző szinteken tartandó közgyűlések, illetve konferenciák — amint ez már évtizedek óta történik — hozzájárulnak majd az állampolgári öntudat magasabb fokra emeléséhez, terveink, elképzeléseink, egész jövőnk jobb megismeréséhez, tenivalóink tudatosításához, a materialista világnézet megerősödéséhez, a szocialista erkölcs és méltányosság fokozott érvényesítéséhez; szorosabbra fűződik a párt és a tömegek kapcsolata, s mindez bizonyosan újabb és újabb munkasikerekben, jelentős teljesítményekben jut majd kifejezésre, sikerekben gazdag esztendővé avatja szabad korszakunk 35., jubiláris évét, és tartós alapot teremt mindahhoz, amit a jövőre vonatkozóan pártunk XII. kongresszusa előír majd.

„Biztosítsuk az összes tervfeladatok töretlen megvalósítását, a XII. pártkongresszusnak, annak a kongresszusnak az előkészítését, amely különleges esemény lesz népünk életében, a romániai sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtéséről szóló program teljesítésében.

Most, nagy nemzeti ünnepünk 35. évfordulójának előestéjén elmondhatjuk, hogy Románia korszerű, erős iparral és fejlődő mezőgazdasággal, fejlett tudománnyal, oktatással és szocialista kultúrával rendelkező ipari agrárország lett, s egyre magasabb életszínvonalat biztosít az egész nép számára.“

KORUNK

Balogh Péter: Szimbólum

A hazafiság tartalma

Sokféle módon és sokféle okból lehet szeretni a hazát. A történelem ismer romantikus honfiúságot, amely főleg a múltból táplálkozott, s az ősök hősiességét magasztalta. Jobbára az ébredő népek, a kialakuló országok fiatalkorának vonása ez, minden nép átéli, hosszabb vagy rövidebb ideig, előbb vagy utóbb.

Idő múltán azonban a hazafiság magvasabbá, tartalmasabbá, súlyosabbá, komolyabbá válik. kevesebb épül bele a régiségből, és jóval több a maiságból. Ez fontos motívum. Lehet ugyanis szeretni a hazát hatalmas folyamaiért és tengerpartjáért, sziklás hegységeiért és végtelen rónaságaiért; és van, aki népéért, a szép szál férfiakért, a gyönyörű nőkért, a vidám gyermekekért, remekművű nemzeti viseletéért, dalaiért, tüzes táncaiért kedveli országát, szülőföldjét; tisztelet illeti ezt a honszerelmet is, de napjainkban a korszerű hazafiság igényesebb, többet vár és többet föltételez. A szép ország, a gazdag természet csupán adottság, lehetőség, s nagyjából ennek mondható a nemzet életrevalósága, fegyelme vagy szorgalma is. A kérdés az, hogy mindezzel mennyire tudunk élni, lehetőségeinket és adottságainkat mennyire aknázzuk ki. Ez pedig mindenekelőtt a társadalmi berendezkedéstől függ; azon áll vagy bukik, hogy a nép dolgossága miként ölt testet: mit terem a föld, mennyire lesz kőzinccsé a nemzeti kultúra, az altalaj kincseit mennyire dolgozza föl az ipar és így tovább. Egy nemzet hazafiságát vívmányai, létesítményei, alkotásai, anyagi és szellemi értékei táplálják, a honpolgár büszkeségét munkájának eredményei telítik, s a hazafiúi érzelme annál megalapozottabb, minél többet vallhat magáénak egyéni vagy kollektív tulajdonként mindabból, amit ő maga vagy ősei létrehoztak, kiharcoltak, megőriztek.

Milyen hát a mi hazafiságunk, itt és most?

Ilyen bonyolult fogalmat nehéz röviden körülírni, mégis — a kockázat tudában is — megkíséreljük az egyetlen szóval történő meghatározást.

A mi hazafiságunk „építő”. A szó legtágabb értelmében; építő a jellegében, építő a hozzáállásban, építő az adottságok kiaknázásában, s építő az eredményeket illetően is. De lássuk csak rendre.

Hogy hazánk gazdag adottságokkal rendelkezik, hogy búzatermő síkságtól a gyümölcserlelő, enyhe éghajlatú lankáig változatos a domborzata, hogy bányásznak itt olajat és rezet, sőt és aranyat, hogy nem szűkölködünk vízben és fában — mindez régóta ismeretes. De nem táplálta, nem táplálhatta nemzeti önrzetünket, hiszen altalajunk kincseinek nagy hányada valaha kiaknázatlan maradt, s amit ki is termeltek, jórészt külföldre szállították, ott dolgozták föl, de a bányavállalatok, olajkonzorciumok, faipari üzemek is külföldi érdekeltségek voltak. Sokszor elmondtuk, leírtuk mindezt, de ha a hazafiság oldaláról közelítjük meg a kérdést, új oldalát látjuk: azt, hogy hazánk hajdani gazdasági állapota elkeserítően hatott, kiáltón emlékeztetett arra, hogy az ország társadalmi szerkezete, politikai berendezése képtelen a kedvező adottságokat kiaknázni, a népjólét megteremtésére fordítani.

Mai hazafiságunkat viszont méltán táplálja az a tény, hogy a szocialista tervgazdálkodás hatalmas ipart épített ki, amely nemcsak hogy itthon előállított nyersanyagainkat képes magas fokon földolgozni, értékesíteni, hanem nagy tételeket importálunk távoli országokból, és kivitelünk — a hajdani nyersanyag- és agrártermék-súlyponttal szemben — nagyjából készáruból áll, s egyre inkább a gépgyártás, a vegyipar, az elektrotechnika köréből kerül ki. A jelentésekből, beszédekből ismert számok fölött érdemes ebből a szempontból is eltöprengeni.

Hogy szívsős, életrevaló, dolgozó nép lakja az országot, az is közismert; elég csak mostoha történelmünkre hivatkozni, mi mindent vészeltünk át a századok alatt, hányszor kellett újrarakni a várakat, hajlékokat, megint és megint ácsolni a fölperzselt hidakat, összehozni, megszervezni a szétzilált államgépezetet. De munkánk gyümölcsét sosem élvezhettük mi. Elynomott és kifosztott volt az ország egésze is századokon át, hanem a dolgozók kettős elnyomatásban éltek, mint osztály is elszenvedték az ember ember által való kizsákmányolását. Napjainkban viszont az is büszkeségünkre válik, hogy fölszámoltuk mind a nemzeti elnyomást, mind a gazdasági függésünket, mind a dolgozók kizsákmányolását saját burzsoáziájuk és földesuraik által. Nyugodtan és kellemesen csak ott lehet élni, ahol nincs kizsákmányolás; a létbizonytalanság ott szűnik meg, ahol az ember nemcsak dolgozik, hanem a termelőeszközök tulajdonosa is egyben; ott nincs munkanélküliség és gyötörő létbizonytalanság, ott nem a munkáltató kényétől-kedvétől függ az ember, hanem dolgossága, rátermettsége, tudása, képzettsége, tisztessége a megítélés és érvényesülés alapvető kritériuma. Romániában pedig így van, ezt a helyzetet ki-

vívtuk, ezt a társadalmat létrehoztuk, fölépítettük, és őszinte hazaszeretettel dolgozunk továbbfejlesztéséért.

Az ember sajjátosan viszonyul a természethez, életteréhez. Míg az állat alkalmazkodik és hozzáidomul, addig az ember átalakítja, igényeinek megfelelően változtat rajta. Amiből következik, hogy környezetünk, szülőföldünk, honunk annál inkább válik hazává, otthonná, lakályosabbá, minél emberibbé alakítjuk (de nem deformáljuk). Ezt pedig elsősorban építéssel érjük el, városalapítással és falu-fejlesztéssel, hidak íveltetésével, gátak emelésével, csatornaásással és alagútúrással. A mi építésünk üteme világviszonylatban is a leggyorsabbak közé tartozik, s ez egyben jelzi, mit teszünk, mit tettünk mi azért, hogy a szülőföld „édes anyafölddé” váljék, a táj megművelt kultúrtájjá, a haza virágzóvá, hogy minél jobban érezzük magunkat benne. Üzemóriásaink, gyarapodó városaink, kiterjedt lakótelepek, egyre csinosabb falvaink, sok-sok iskolánk, fürdőtelepünk és üdülők mind-mind hazafiságunk táplálásának, jogos elégtételünknek, közösségi és egyéni örömlünknek kiapadhatatlan forrásai. De hazafiságtól fűtött munkánk gyümölcse is.

Nem tudnánk azonban örvideni pompás építményeinknek, örömlünkbe üröm, lelkesedésünkbe szomorúság, bántottság keveredne, ha csodálatos tengerpartunknak, összkomfortos lakásainknak, tanintézeteknek és oly sok más létesítményünknek csak egyesek, vékony kizsákmányoló réteg venné hasznát, ha mindez csak az ő kényelmüket, egészségüket, művelődésüket szolgálná. Szocialista rendünk nagy vívmánya azonban, hogy minden kincsünk, minden építményünk, javaink teljessége egyenlően valamennyiünké. Ez az egyenlőség pedig jelenti a munkához vagy a tanuláshoz való jogot, de mindenekelőtt e jogok érvényesítésének biztosítását, szavatolását. Számunkra ma már elképzelhetetlen, „bevehetetlen”, hogy itt here-életű arisztokraták, dőlyfős nagypolgárok dözsöljenek mindenben, dolgos emberek pedig ínségesen éljenek, szűkölködjenek. Annak, hogy az ember jól érezze magát egy nagyobb közösségben, hogy ahhoz „húzzon a szive”, egyik föltétele, hogy azt meghitt körének, tágabb családjának érezze, ami viszont csak akkor alakul ki, ha az emberek alapvetően egyenlők, jogok és javak tekintetében nem mutatkoznak köztük kiáltó ellentétek, a méltányosság és az emberi méltóság egyaránt megilleti őket. Ez pedig érvényes nemzetiségi vonatkozásban is, legyen szó akár az anyanyelv használatáról, akár az érvényesülés, a társadalmi indulásküszöb egyenlő értékű adottságáról. A mi társadalmunkban mindez megvalósult, s ennek a napról napra történő tapasztalása, gyakorlása erősíti, gazdagítja hazafiságunk tartalmát, azt az elhatározásunkat, hogy a hazát tovább gyarapítsuk, fejlesszük.

Amikor különbséget teszünk múlt és jelen között, nem állítjuk azt, hogy őseink nem érezték hazájuknak, vagy nem szerették hazafiakként országukat. A szülőföldet, az ismerős tájat, a gyermekkor tágabb értelmű bölcsőjét, a maga építette hajlékot mindenki szerette, óvta, csinosította, gyarapította. A szocialista rend kialakulása nyomán azonban hazafiságunkból eltűntek a fájdalmas tényezők, a keserves járulékok, amelyek a kizsákmányolásból, nyomorból, elmaradottságból, egyenlőtlenségből, elnyomtatásból fakadtak. E szomorú tényezők helyébe a társadalmi vívmányaink, a gazdasági vagy művelődésbeli eredményeink láttán érzett öntudat lépett, szocialista rendünk felsőbbrendűségének világos értékelése, s mindez — a gazdag érzelmi motiváció mellett — tudatosul is teszi hazafiságunkat, megemeli, minthogy a szocializmus igénlésével párosul, s a sokoldalúan fejlett haza fölépítésére irányul. A mi hazafiságunk hatványozott, mert szocialista hazafiság.

Innen eltávozni, ezt a hazát elhagyni nemcsak azt jelentené, hogy itt hagyónk szülőföldünket, a szeretett családot, otthon, környéket, hanem mindazt, amit e helyen építettünk, amit e földbe ültettünk, amit ide vetettünk, amit itt gyártottunk, hogy környezetünk, életterünk emberibb, szebb, alkalmasabb legyen. És a távozás azt is jelentené, hogy szülőföldszeretetünk, hazaszeretetünk többleteről, szocialista megemeltségéről és magvasabb tartalmáról mondanánk le, egy tisztább, etikusabb és méltányosabb módon való élés lehetőségéről, s vállalni kellene a tőkés társadalom minden terhét, a létbizonytalanságtól az igazságtalanságokig, vagyis mindazt, amit apáink nálunk évtizedekkel ezelőtt fölszámoltak. Nyugatra távozni — még akkor is, ha a nyugati államok java fejlettebb, mint mi — azt is jelenti, hogy az odaérkező visszaesik a történelmi-társadalmi fejlődés egy régebbi, idehaza már meghaladott szintjére.

Ezért is elsőrendű kötelességünk a hazaszeretet elmélyítése, hazafiságunk tartalmának földűsitása, s megszívlelendő, amit ez ügyben pártunk főtítkára tanít:

„Nemzetiségi különbség nélkül az összes dolgozóknak a hazaszeretet és a forradalmi szocialista hazafiság szellemében történő nevelése olyan állandó kötelesség, amely szüntelenül az egész politikai és kulturális tevékenység homlokterében kell hogy álljon.”

Dombi Géza

Az RKP szerepének növekedése az ellentmondások megoldásában

Bárminemű mozgás hajtóerejét, a dialektika lényegét az ellentétek egysége és harca alkotja. A természet és a társadalom olyan egyetemes érvényű törvényével van itt dolgunk, amely alól természetesen a szocialista társadalom sem lehet kivétel. Az olyan felfogás, amely mindenáron elsikkasztaná az ellentétek harcát a szocializmusban, nyilvánvalóan mélységesen dialektikátlan lenne, egy tehetetlen, stagnálásra kárhóztatott társadalom szemléletébe torkolna. A társadalmi gyakorlat, az élet azt bizonyítja, hogy a társadalmi jelenségek és folyamatok, a gazdasági, politikai és szellemi viszonyok a szocializmus körülményei között is az *ellentétek dialektikus egységét* hordozzák, azok *egysége- és harcaként* érvényesülnek és fejlődnek. Az ellentmondások mint a különböző jelenségek és folyamatok kölcsönhatásának és ellentétes tendenciáinak a megtestesülései objektív jellegűek, és *bármely társadalmi rend fejlődésének belső forrását alkotják*, beleértve a szocialista rendszert is. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a szocializmus felépítésének, a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésének körülményei között az ellentmondások problematikája új értelmet és jelentést kap. Kutatása és tanulmányozása megóv egyrészt azoktól a leegyszerűsítő, felszínes tendenciáktól, amelyek az új rend fejlődését simának tüntetik fel, automatikus és egyenes vonalú folyamatnak; másrészt attól a gyakorlattól, esetleges próbálkozástól, hogy figyelmen kívül hagyjuk vagy alábecsüljük azokat a tartalékokat, amelyekkel a szocialista rendszer rendelkezik az ellentmondások megoldására és meghaladására s a történelmi haladás ütemének meggyorsítására. A szocializmus, új társadalmunk valóságának talaján az ellentmondások problematikájának ilyenképpen számottevő elméleti és gyakorlati politikai jelentősége van. Hiszen feltárja a társadalmi haladás nehézségeit, de ugyanakkor annak lehetőségét is, hogy elhárítsuk az utunkban álló akadályokat, vagyis érvényre juttatja a szocialista Romániában az új társadalmi rendet építő emberek, a párt körül egységbe forrt, együtt élő és együtt munkálkodó románok, magyarok, németek, szerbek és más nemzetiségű dolgozók erejét, képességét arra, hogy meghaladják ezeket a nehézségeket. Másfelől az ellentmondások dialektikája hangsúlyozott jelentőséget kap a társadalmi struktúrák, a társadalmi viszonyok fejlesztésében, annál is inkább, mivel e dialektika megismerése és urálása realizmusra, a társadalmi események, folyamatok, jelenségek józan értékelésére serkent, megalapozza a történelmi optimizmust, a kommunista eszmények érvényét, azt a tudományos szellemet, amely mélységesen áthatja a tudományos szocializmus elméletét, pártunk egész politikáját, az RKP XI. kongresszusának és országos konferenciájának a dokumentumait, pártunk főtítkárnak ex-ponzéit és beszédeit, valamint a román kommunistáknak a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésére vonatkozó programját, amely a Román Kommunista Pártnak a szocializmusban működő ellentmondásokkal kapcsolatos álláspontját és felfogását szintetikusán jellemezzve, többek közt leszögezi, hogy „az új társadalmi rend építésének átfogó folyamatában megjelennek és továbbra is adódni fognak olyan ellentmondások, amelyeket alaposan ismerni kell. A párt idejében intézkedik ezen ellentmondások megoldásáról, hogy ne fejlődjenek tovább, és ne érintsék a szocializmus általános haladását.” Pártunk főtítkára, Nicolae Ceauşescu elvtárs több ízben felhívta a figyelmet arra, hogy amennyiben a szocializmusban meglévő ellentmondásokat nem tanulmányozzuk, nem tárjuk fel, és nem oldjuk meg idejében, azok a fejlődés fékjévé válhatnak, társadalmi feszültségeket és zavarokat idézhetnek elő, vagyis az antagonizmusra jellemző vonásokat kaphatnak. Az ellentmondások ilyen természetű alakulása akkor következik be, amikor figyelmen kívül hagyják a társadalmi haladás objektív következményeit, politikai tévedéseket követnek el, amikor szubjektivistá vagy önkényes intézkedéseket hoznak, amikor a társadalmi fejlődés más stádiumára érvényes szervezeti formákat, cselekvési módokat alkalmaznak. Azzal, hogy idejében felfigyel az ellentmondásokra, és tudatosan törekszik megoldásukra, a szocialista társadalom és a kommunista párt megsokszorozza az ellentétek egységének és harcának mozgató erejét, felgyorsítja a társadalmi haladás ütemét. Következésképpen a szocializmusban ható ellentmondások vonatkozásában a leglényegesebb az, hogy jelentkezésük *kezdeti*

szakaszában ismerjük fel és tárjuk fel őket, s hogy kidolgozzuk a legadekvátabb megoldásokat a konkrét sajátosságok alapján. Pártunk felfogása szerint az élet a jelenségek és folyamatok olyan mérhetetlen gazdagságát foglalja magában, amely nem férhet bele semmiféle elméleti sémába. Ennélfogva a legmegfelelőbb megoldások nem „születhetnek“ elvont tételekből, általános igazságokból, hanem ezek felhasználásával minden egyes helyzet konkrét sajátosságainak elmélyült vizsgálata révén jönnek létre, akkor, amikor a helyzet konkrét elemzésének eredményeként az általános igazságok operacionális jelleget és jelentést kapnak. Az alapvető, a lényeges követelmény nem az, hogy az új rendszerben meglévő ellentmondásokat felleltározzuk és tipologizáljuk, ámbar ennek a feladatnak is megvan a maga jelentősége, hanem az, hogy *konkrétan tanulmányozzuk* mindazokat az ellentmondásokat, amelyek a kommunizmus irányában való fejlődés mindenkor történelmi szakaszának döntő „láncszeme“ körül csoportosulnak, azzal a céllal, hogy idejében és megfelelő módon *oldjuk meg őket*. Nicolae Ceaușescu elvtárs felhívta a figyelmet arra, hogy az ellentmondások jelentkezése a szocializmusban a társadalmi fejlődés törvényszerűsége. Ezzel kapcsolatban többek között rámutatott: „A tudatos tényezőnek, a pártvezetésnek, a szocialista állam tevékenységének a szerepe nem az, hogy szemet hunyjon az ellentmondások fölött, tagadja őket, hanem hogy beismerje létezésüket, megértse és alaposan tanulmányozza őket, módot találjon enyhítésükre és felszámolásukra, biztosítva állandóan az új szabad fejlődését minden tevékenységi területen. Ebben jut egyébként kifejezésre a párt vezető szerepe a társadalomban, az új társadalmi rend tudatos építésében.“

A fenti nézőpontból az ellentmondások vizsgálata a szocializmus viszonyai között úgy jelentkezik, mint az új társadalmi rendre vonatkozó marxi elmélet egyik legjelentősebb episztemológiai kérdése, amelynek figyelemreméltó következményei vannak az egész társadalmi tevékenységre, gazdasági, politikai, ideológiai téren, a nevelés és a művelődés síkján egyaránt, lévén, hogy az új rend megteremtése valóságos történelmi folyamat, a társadalmi ellentmondások megoldásának szakadatlan sorozata.

Amennyiben a tevékenységi területek és a kölcsönhatások sajátosságai szempontját tartjuk szem előtt, feltétlenül ki kell emelnünk azt a körülményt, hogy a szocialista társadalom szerkezete mindenekelőtt az infrastruktúra szintjén mutat fel ellentmondásokat, mégpedig olyan ellentmondásokat, amelyek a tudományos-műszaki forradalom kibontakozásának a feltételei között növekvő fajsúlyt kapnak. Jelentkeznek ellentmondások a termelőerők síkján (például a munkaerő szakmai képzése és a munkaeszközök kihasználási foka vagy a munkatárgy kidolgozásának a foka között), valamint a termelőerők és a termelési viszonyok közti kapcsolatot szintjén. Ugyancsak ellentmondások mutatkoznak a gazdaság, a tulajdonviszonyok, illetve az elosztási viszonyok területén, akárcsak a gazdaság különböző szektorai és ágazatai között (például az ipar és a mezőgazdaság között). Minthogy a társadalmi ellentmondások megnyilvánulásának különböző szintjei és formái között szoros kölcsönös függés áll fenn, és ezen belül a társadalom alapvető objektív struktúráiban ható ellentmondások meghatározó jellegűek, szükségképpen ellentmondások jelentkeznek a gazdasági tevékenység és a társadalmi tevékenység egyéb formái között, a város és falu között, a fizikai és a szellemi munka között, ellentmondások mutatkoznak az alap és felépítmény viszonylatában, a termelőerők és a termelési viszonyok feltartóztatatlan fejlődése, valamint a társadalmi-gazdasági tevékenység szervezési és vezetési formái között. Külön jelezniük kell a *társadalmi rendszer* struktúraszintjei szerveződési rendjének megfelelően a felépítmény közegeiben fellépő ellentmondásokat: a politikai-közigazgatási szervezet és a politikai-jogi intézmények működésének a szintjén ható ellentmondásokat, valamint a tudat, az ideológia területén jelentkező ellentmondásokat. Úgyszintén ellentmondások lépnek fel és hatnak a tudomány és kultúra síkján kibontakozó eszmei konfrontáció keretében. Ehhez az ellentmondáscsoportozás járul továbbá az emberi kapcsolatok közegeiben ható ellentmondások kategóriája: a társadalmi osztályok és kategóriák közötti ellentmondások, valamint az egyén és a közösség közti ellentmondások, amelyek a szóban forgó kategóriák alapvető érdekeinek kölcsönös közeledését szorgalmazó politika révén fokozatosan megoldódnak.

Ha a mai román társadalom ellentmondásainak átfogóbb elemzésére akarunk kísérletet tenni — s a kérdéses ellentmondások tanulmányozásának és megoldásának pártunk egyre fokozottabb figyelmet szentel —, akkor mindenekelőtt a *régi és az új közti harcról* kell szólnunk.

A Román Kommunista Párt jelentősen hozzájárult a régi és az új közti harc sajátos tartalmának, az új előmozdítására hivatott szubjektív tényező szerepének kiemeléséhez, a régi és az új közti harc törvényének átfogó jellemzéséhez. Pártunk felfogásában „az új és a régi közötti harc, a fejlődés egyetemes törvénye a szo-

cialista rendszerben is hatalmas hajtóerő. [...] A szocializmusban az új harcra a régi ellen nem spontánul és anarchikusan, hanem tudatosan és szervezeten megy végbe. E harcnak a kommunista párt a szervezője és a vezetője.“ Hangsúlyoznunk kell, hogy a társadalmi fejlődésnek ez az általános törvénye a szocializmusban nem osztályharc formájában jut érvényre. Ezt a körülményt, persze, nem lehet és nem szabad úgy értelmezni, mint bárminemű ellentétesség eltűnését, mint a régi fenntartásában érdekelt társadalmi hordozók hiányát. Az új rendszerint beleütközik a régi ellenállásába, s ez a régi lehet akár a már megtört és felszámolt társadalom még meglévő maradványa, akár az új társadalmi élet olyan eleme, amely egy meghatározott szakaszban érvényesnek bizonyult, de amely a társadalom fejlődésével elavulttá vált. Az új és a régi harcra a társadalom valamennyi szintjén és alrendszerében sajátosan jelentkezik. A gazdaságban például a fejlődést gátló rutin, a technikai haladás előmozdításában mutatkozó inercia visszaverését, a termékek minőségének a javítását, a terv ütemszerű teljesítését, a különböző ágazatokban és a nemzetgazdaság egészében a szervezeti struktúrák és a gazdasági növekedés közötti optimális összhang biztosítását célozza.

Ugyancsak a régi és az új harcának kiterjedt szférájában maradvára kell mutatnunk egy másik olyan ellentmondásra, amely a jelenlegi időkakban a hazai szocialista építési bonyolult folyamataiban játszott fontos szerepe folytán a figyelem homlokterébe került, nevezetesen a társadalmi lét és a társadalmi tudat közötti ellentmondásra. Pártunk figyelme jelenleg éppen a szóban forgó ellentmondás különböző jelentkezési formáinak a megoldására összpontosul. Mi sem bizonyítja ezt beszédesebben, mint az ideológiai tevékenység javítását, a megismerés általános színvonalának emelését, a tömegek szocialista nevelését, társadalmunk viszonyainak a kommunista erkölcs és méltányosság elveire való építését célzó program kidolgozása és elfogadása.

A legutóbbi időkig az alap és a felépítmény dialektikus kölcsönhatásának, a társadalmi determinizmus kérdéseinek, a néphatalom feltételei között az új társadalmi viszonyok problematikájának vizsgálata nem bizonyult eléggé részletekbe menőnek és tartalmasnak, s ez a társadalmi gyakorlatban bizonyos negatív következményekkel jár együtt. A Román Kommunista Párt azonban bírálja annak a tételnek a fetiszizálását, amely szerint a társadalmi tudat elmaradása a társadalmi létől objektív tendencia. Egyébként nem árt külön hangsúlyozni, hogy a történelmi materializmus mint a munkásosztály elmélete és a társadalomra vonatkozó általános világnézete sohasem abszolutizálta ezt a tételt, amint ezt ma egyesek hajlamosak tenni. Ha csupán arra az idevágó marxi—lenini utalásra hivatkozunk, miszerint az eszmék anyagi erővé válnak, mihelyt átfogják a tömegeket, vagy arra az engelszi megállapításra, hogy a felépítménynek aktív szerepe van a társadalom egészének fejlődésében, most már ez is elegendő elméleti érv lenne a kérdéses fetiszizmus cáfolatához. Ugyancsak jól ismert tény az is, hogy amilyen mértékben a társadalmi tudat egyes elemei, illetve oldalai lemaradnak a társadalmi lét fejlődésének az üteméhez vagy igényeihez képest, ugyanolyan mértékben más tudatelemek, tudatképződmények, különösen azok, amelyek forradalmi elméletté, világnézeté szerveznek, meghaladják a társadalmi lét adott történelmi keretét, eladdig, hogy kidolgozzák az adott valóság megváltoztatását célzó tevékenység tervezetét, és annak valóra váltásán munkálkodnak. Következésképp a lét és a tudat közötti ellentmondás potenciális jellegű, ami azt jelenti, hogy nem kell okvetlenül elvezetnie az emberek gondolkodásmódjának a lemaradásához.

Az ideológiai-politikai munka, a tömegek szocialista tevékenységének a fokozódása — többek között — éppen azt célozza, hogy kiküszöbölje a társadalmunkban ma is megnyilvánuló zavaró jelenségeket (egyes egyéneknek a társadalmi munkával szembeni maradi magatartását, ami az élősdiségben, a lógásban, a fuszásban, a közjavak eltulajdonításában stb. jut kifejezésre), hogy visszaverjen a saját érdekeknek a társadalmi érdekek fölé helyezésére irányuló mindenfajta kísérletet, hogy kiirtsa a pénzhajszolás megnyilvánulásait, bárki részéről jelentkezőnek is azok. Ugyancsak a vizsgált összefüggésben szükségesnek mutatkozik az olyan fogyasztói szemlélet elutasítása, amely nem érti meg és nem fogadja el, hogy nem lehet többet fogyasztani, mint amennyit termelünk, hogy jól megalapozott gazdasági megfontolásból általában nem célszerű mindazt elfogyasztani, amit termelünk. A kérdéses szemlélet lényegében egy olyan hibás, kispolgári felfogást tükröz, amely a nép, társadalmunk fejlődésének általános érdekeiről nem vesz tudomást, és ennél fogva közvetlenül ellentmondásban áll a szocialista etika és méltányosság erkölcsi kódexének elveivel. A jelzett ellentmondások megoldása — miként arra Nicolae Ceaușescu elvtárs felhívta a figyelmünket — olyan nevelőmunkát követel, amely megkülönböztetett figyelmet szentel a szóban forgó kérdések tisztázására és megértésére.

Az ellentmondások egy másik csoportja arra a viszonyra vonatkozik, amely a munkásnak egyfelől mint a termelőeszközök tulajdonosának, mint társadalmunk vezető osztálya tagjának, másfelől mint termelőnek a helyzete között áll fenn, ez utóbbi minőségében ugyanis a technológiai folyamat keretében ő alárendelt. A szóban forgó ellentmondások a legkülönbözőbb formában jutnak kifejezésre. Köztudott például, hogy pártunk egy egész sereg olyan új formát kezdeményezett és munkált ki, amely a munkásoknak a vezetésben való közvetlen részvételét hivatott biztosítani. Így a XI. kongresszust követően számos intézkedés látott napvilágot a társadalmi-gazdasági élet szervezeti keretének tökéletesítésére, amit aztán a dolgozók tanácsainak tökéletesítése, a dolgozók közgyűlései szerepének a fokozása követett a gazdasági egységek tevékenységének vezetésében, valamint az öngazgatás és a munkás-önirányítás fejlesztése. Ahhoz azonban, hogy a társadalmi tevékenységet teljes egészében a dolgozók vezessék, arra is szükség van, hogy rendelkezésükre álljon minden információ; enélkül nem érvényesíthetik szerepüket a különböző vezető szervezetekben.

A jelzett premissza kimunkálása még korántsem teljes; meglehetősen sok még a formalizmus. Így például a dolgozók közgyűlésein előterjesztett beszámolók nem minden esetben kínálnak tényleges lehetőséget az adott egység helyzetének világos megértésére. Csak a pontos informálás és az illető egység tevékenységének vezetésében való reális, nem formális részvétel szavatolhatja az optimális öngazgatást oly módon, hogy a felelősség növelésével a tulajdonosi és termelői minőség harmonikusabb egybekapcsolását valósítsa meg. Ugyancsak ebbe az ellentmondáscsoportba tartoznak a társadalmi beilleszkedés hiányára utaló jelenségek, egyes dolgozók esetében a munkásosztály társadalmi pozíciójával és funkciójával össze nem egyeztethető magatartás és más hasonló jelenségek, amelyeket különböző kutatók vizsgálnak, és közreadott munkáikban, szimpozionokon és tudományos ülésszakokon előterjesztett dolgozataikban napvilágra hoznak.

Köztudott, hogy a szocialista társadalom vezetése elképzelhetetlen a tudománnyal való szoros, szerves kapcsolat nélkül, annál kevésbé, mivel a szocialista építés a maga nemében egyedülálló, bonyolultságában példátlan történelemalkotó tevékenység. Mint ahogy pártunk dokumentumai erőteljesen hangsúlyozzák, a tudományos vezetés objektív szükségszerűséget és ugyanakkor valóságos lehetőséget jelent ama társadalom esetében, amelynek megeremtését a társadalmi fejlődés törvényei követelik meg. Nem elemezhetjük ezt a kérdést a maga sokrétű vetületeiben és különböző összefüggéseiben anélkül, hogy meg ne állnánk egy pillanatra a tudomány és a demokrácia dialektikus kölcsönviszonyában lehetséges ellentmondásos mozzanatoknál a szocialista társadalom vezetésének a folyamatában. Ezek az ellentmondó mozzanatok a vezetési rendszerrel szemben jelentkező ama kettős követelményből fakadhatnak, hogy egyrészt eleget kell tennie a vezetés követelményének, mint bármely társadalom általános szükségletének, másrészt, hogy ezt a követelményt sajátos, szükségszerűen politikai természetéből fakadó szükségletként teljesítse.

Nyilvánvaló, hogy a vezetés szcientizálásának sürgető igénye és a dolgozóknak a vezetésben való közvetlen részvétele között ellentmondás jelentkezik ott és akkor, ahol és amikor a vezetés tudományossá válása nem jár együtt a részvételre való ösztönzéssel, vagy amikor ez utóbbi nem kompetens vagy formális. Az első vonatkozást illetően, Nicolae Ceaușescu elvtárs rámutatott: „Sok helyen bevezettük az új, korszerű eszközöket, beleértve a számítógépeket: de mi történt? Senki sem nyúlt a szervezés régi struktúrájához, megmaradtak mindazok, akik azelőtt dolgoztak, sőt tetézték az alkalmazottak létszámát a számítógépen és a számítóközpontokban dolgozó személyzettel. [...] Persze, nem a gépesítés, nem az automatizálás, nem a kibernetizálás a bűnös, hanem azok [...], akik nem hoztak megfelelő intézkedéseket a felszerelések helyes alkalmazására.”

Az említett ellentmondásos jelenségeknek a megoldása nem mellőzheti, többek közt, az emberekkel való bánás művészetét, azt, hogy saját ügyüként fogadtassa el a vezetést, és ily módon kapcsolja be őket ebbe a tevékenységbe. Annál kevésbé, mivel az olyan formális, rutinszerű vagy éppen technicista jelenségek meghaladása érdekében, amelyek az emberi tényező elhanyagolásáról árulkodnak, és amelyek jelentkezésében a régi megnyilvánulását kell látnunk a vezetői tevékenység területén, rendszerünk intézményesítette a dolgozóknak a vezetésben való részvételéhez szükséges széles, demokratikus politikai keretet, és kifejlesztette a munkás-önirányítás és -öngazgatás rendszerét.

Végezetül nem érdemtelen szembenézni még egy olyan kérdéssel, amely újlag aláhúzza a régi és az új közti harc törvényének, e törvény működésének bonyolultságát az új rendszer talapatán és a történelmi fejlődés perspektívájában. A társadalmi fejlődésnek globális vagy ágazati tervezésében a régi és az új közti

ellentmondás különböző megnyilvánulásain túl az új értelmezésében, érvényesülésének megítélésében is felléphetnek különféle módzatok, változatok, és ezért fennáll annak lehetősége, hogy amennyiben ezek messzemenő, nem egy esetben beláthatatlan következményeket hordozó alternatívákként szembesülnek, az új különböző modelljei közti valóságos ellentmondássá élesedjenek. Persze, csupán amennyiben választunk, kell lemondanunk a változatok egyikéről, és csak amennyiben az egyik adott modellre eső választás már *valóra váltását elhatározó döntéssé* emelkedik, kerül sor a szóban forgó ellentmondásnak az átnövésére jobbra absztrakt és potenciális viszonyból valóságos ellentmondásba.

A tudományos szocializmus elméletének alkotó szellemétől vezérelve és a hazai valóság szüntelen tanulmányozása alapján a Román Kommunista Párt nagymértékben hozzájárult és hozzájárul az ellentmondás általános elméletének gazdagításához, az ellentmondások szocializmusbeli működése sajátosságának megértéséhez, az új rend építésének bonyolult folyamata megkövetelte megismerésük és megoldásuk sajátos módszereinek a kimunkálásához.

Mit kellene kiemelni nagy vonalakban ebből a hozzájárulásból? Úgy véljük, a választ a fenti elemzés már megadta. Néhány további hangsúlykitétel, pontosítás és aláhúzás azért mégis szükségesnek mutatkozik.

Bebizonyosodott tény, hogy a szocializmusban a társadalmi haladás törvényeinek a működése nagyobb mértékben kerül az emberek ellenőrzése alá, mint az előző társadalmi alakulatokban, hogy tehát megnő a társadalom valamennyi tagja szocialista tudatának a jelentősége, szélesedik a szocialista demokrácia, fokozódik a tömegek részvétele a közügyek intézésében, az egyének kezdeményező készsége. Ezen az általános alapon nyilvánvalóvá lesz, hogy a szocializmus esetében a nem antagonista ellentmondások a tipikusak. Ennek kapcsán ki kell emelnünk, hogy a társadalmi élet összetettségének, az irányítási, szervezési és ellenőrzési követelmények bonyolultságának növekedésével összefüggésben *nő a párt vezető szerepe*, a tudatos tényező fajsúlya szoros összhangban azzal az igénnyel, hogy a párt a társadalom tagjainak tevékenységét a kitűzött döntő célok irányában egyértelműen egybefogja, vezesse és irányítsa a közelebbi vagy távolabbi távlatoknak megfelelően. Ebben az erőfeszítésben az egyik lényeges mozzanat a szocialista építés folyamatában szembesülő elavult, régi és új jelenségek, összefüggések felkutatása és felderítése, valamint a régi kiküszöbölése céljából a haladást biztosító új elemek előmozdítására hivatott akciók elindítása és megszervezése, az ellentmondások tanulmányozása, felfedése és megoldása.

„A tudatos tényezőknek, a pártvezetésnek, a szocialista állam tevékenységének a szerepe nem az, hogy szemet hunyjon fölöttük, és tagadja létezésüket, hanem hogy megértse, alaposan tanulmányozza őket, s módot találjon enyhítésükre és felszámolásukra, biztosítva állandóan az új szabad fejlődését minden tevékenységi területen. Ebben jut egyébként kifejezésre a párt vezető szerepe a társadalomban, az új társadalmi rend tudatos építésében.“

Hogyan, milyen utakon, milyen módon tehetett eleget mindezeknek a Román Kommunista Párt a maga hivatása révén? A szocialista társadalomban ható diszfunkcionális ellentmondások, illetve azok ilyen jellegű megnyilvánulásai feltárásának egyik hatékony módja, amelyet pártunk széles körben alkalmaz, és amelyet, úgy is mondhatnánk, hogy törvény rangjára, a szocialista társadalom fejlődésének hajtóerejévé emel, az éppen a bírálati és önbírálati szellem ápolása és fejlesztése, mégpedig mindkét irányban, mind a társadalmi piramis csúcsától az alap felé, mind pedig fordítva. Ennek a szellemnek az ápolása és fejlesztése ugyanakkor egyet jelent a demokratikus formák alkalmazásával a társadalomnak mint az egész nép társadalmának vezetésében, ennél fogva egyet jelent a társadalom valamennyi tagja felelősségtudatának: a közösség sorsa iránti felelősségtudat erősítésével, a langyos konformista magatartás leküzdésével, az új, dinamikus, a szocialista rend valamennyi szervezeti szintjén érvényre jutó kollektív gondolkodáson és cselekvésen alapuló munkastílus meghonosításával. Az ily módon létrejött keretek között az említett ellentmondások — akárcsak azok, amelyekre e tanulmányban nem térhettünk ki — azért, hogy módosítsák alapjukat, megváltoztatják működésük és megoldásuk mechanizmusait is. Ami továbbra is lényeges, meghatározó marad, az éppen a párt által való kezdeményezése mindazoknak a szükségszerű intézkedéseknek, amelyek az egyén, a mikrocsoportok és a közösség közti összhanghiány meghaladását szolgálják az új érvényesítésének jegyében. A jelzett ellentmondások fokozatos megoldása a párt vezetésével lehetővé teszi egy olyan társadalmi ésszerűség meghonosítását, amelyben az egyén komplex értéke kell hogy legyen általában a többi egyénhez, különösen a saját közösségéhez való viszonyítás lényegi mércéje.

Nyilvánvaló, hogy a szocializmusban ható ellentmondások megoldásának fő eszközét pártunk arra irányuló hatékony munkája alkotja, hogy az anyagi és szel-

lemi javak valamennyi alkotójának a tevékenységét megszervezze, s a legfőbb cél, az új társadalmi rend felépítésének valóra váltására irányítsa, hogy kritikái-önkritikai szellemben tudatosítsa bennük az ellentmondásokat.

Senki számára sem titok, hogy a szocializmusban a nem antagonista ellentmondás a jellemző. Az esetek többségében az ellentmondások feltárása, az általános igénynek megfelelően, egyben megoldásukat is jelenti. Világosan tudatosítanunk kell azonban, hogy egy ellentmondásláncnak vagy az ellentmondásrendszer valamelyik tagjának a megoldása egyszersmind újabb ellentmondások létrejöttét jelenti. Ám a szocialista építés feltételei között a párt, az állam és a nép által gyakorolt vezetés közti viszony nem gondolható el és fogható fel egysíkúan, egyenesvonalúan. Az eddigi tapasztalat azt jelzi, hogy számolni kell bizonyos összhanghiányok jelentkezésével és a legmagasabb fokú antagonista feszültségig menő élesedésével olyan helyzetekben, amikor nem veszik figyelembe kellő mértékben az objektív társadalmi összefüggést, a nép ama képességét, hogy megtérte egyes általános intézkedések szükségességét stb. Mindehhez olyan hibák is járulhatnak, amelyek az egyes törekvések és azok valóra váltásának tényleges lehetőségei közti reális arányok be nem tartásából erednek.

Aligha vitás, hogy a jövő a kitűzött célok és valóra váltásuk eszközei között optimális arány — széles, demokratikus részvétel alapján történő — meghatározásának új specifikus formáit fogza majd felszínre, amelyek az ellentmondások jelentkezésének új alakzatait fogják képviselni. Ez a körülmény megköveteli a párt vezető szerepének növekedését. A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom kiteljesítésének, a kommunizmusra való áttérésnek útján a társadalom fejlődését minden egyes szakaszban az adott fokra jellemző ellentmondások határozzák meg, oly módon, hogy a szóban forgó ellentmondások érlelődése, feltárása, kollektíve tudatosított és szándékolt megoldása hovatovább előreviszi a társadalmat. A jövő társadalmában annak minden egyes fokán a fejlődés fő mozgatója továbbra is a régi és az új, az előremutató és a maradi közti ellentmondások felfedése, az újnak, illetve az új érvényesülési módjainak különböző modelljei közti szembesülés lesz, az egyén és a közösség közötti egyre magasabb rendű összhang jegyében. Természetesen ez az egység korántsem zárja ki az alkotó feszültség jelenlétét, de azt a társadalmi megismerés és felelősség egészen más szintjére emeli. Egyes kutatók véleménye szerint — és e véleményt mi magunk is osztjuk — ezek a feszültségek a létnek egy más „minőségéhez” tartoznak majd, az életnek olyan új minőségéhez, amelynek esetében a mértékegységek, a vonatkoztatási rendszerek mozgékonyak bizonyulnak, és éppen ettől az új minőségtől, a társadalmi és egyéni igények növekedésétől függnek majd.

A szocialista társadalom sokoldalú és komplex, a gazdasági alaptól egészen a szellemi emelkedettség eszményeinek magasságáig terjedő egysége, ennek az egységnek a valósága a kommunista építés jelen szakasza meghatározó sajátosságának bizonyult. Minden egyes szakasz ellentmondásai megoldásának mértékében a szocialista társadalom egysége magasabb fokra emelkedik, és ezzel lehetővé teszi a társadalmi fejlődés további új, haladó és ugyanakkor ellentmondásos irányainak felderítését, mégpedig annak arányában, ahogyan az új társadalom tagjai, a tudományos társadalomelmélet és a méltányosság humanista eszményeinek vezérletével eljutnak a társadalmi haladás adekvát megértéséhez, és hozzájárulnak azok valóra váltásához. A szocialista társadalom kialakulásának és fejlődésének — mélységesen dialektikus — folyamatában a vezető szerep a pártot, e konvergencia elméleti és gyakorlati kifejezőjét illeti meg. A vezetői tevékenység lehetővé teszi a párt számára, hogy felfedezze az újat a társadalmi tevékenység valamennyi ágában, hogy ösztönzést adjon a tömegek alkotó kezdeményezésének, hogy kamatoztassa a szocialista társadalom növekvő lehetőségeit, hogy szervezze, tanulmányozza, feltárja és megoldja a szocialista tudat létrejöttének és fejlődésének síkján is jelentkező sajátos társadalmi ellentmondásokat.

Az új társadalom ellentmondásainak felfedése és időbeni megoldása, miközben új ösztönzőket kölcsönöz a társadalmi fejlődésnek, a szocialista építés folyamatának, az emberi viszonyok alakulásának, a szocialista társadalmi és egyéni tudat általános fejlődésének, a társadalom vezetésében tudatosan részt vevő szubjektív tényezők, mindenekelőtt a Román Kommunista Párt — a mai román társadalom vezető ereje — szerepe növekedésének az objektív törvényszerűség jellegét tükrözi. E szerepe révén a párt biztosítja társadalmunk fejlődésének dinamikus ütemét a kommunista civilizáció megteremtésének útján.

Sztranyiczki Gábor fordítása

Népesedéspolitikánk a gazdasági fejlődés szolgálatában

Az 1978-as terv teljesítéséről szóló közlemény magában foglalja a népesedéspolitika terén elért eredményeket is.

1978 végén hazánk lakossága 21 953 000 fő volt, vagyis mintegy 400 000-rel több, mint 1977. január 5-én és 2 850 000-rel több, mint amennyi 1966. március 15-én. Mindez azt jelenti, hogy az 1966 és 1978 közötti időszakban a lakosság növekedési üteme meghaladta az évi 1 százalékos értéket.

Egyik jeles hazai demográfusunk 1974-ben hazánk népességének kívánt fejlődési üteméről a következőket állapította meg: „A népesség 0,8—1,1 százalékos növekedési üteme a következő 15–20 évben megfelelne hazánk gyors gazdasági-társadalmi fejlesztése követelményeinek, valamint annak, hogy történelmileg rövid idő alatt felszámoljuk lemaradásunkat a gazdaságilag fejlett országokhoz viszonyítva.”¹ Az elért növekedési ütem biztosítja a pártprogram célkitűzéseinek elérését; eszerint 1990-ben hazánk lakossága eléri a 25 millió, 2000-ben pedig a kb. 30 millió főt.²

A népesség e gyors növekedési ütemével hazánk az egyik legelőkelőbb helyet foglalja el Európában. Ennek szemléltetésére bemutatjuk egyes európai országok népességének 1965—1976 közötti növekedési ütemét³:

	%		%
Bulgária	0,6	Németország Szövet-	
Belgium	0,4	ségi Köztársaság	0,4
Csehszlovákia	0,5	Norvégia	0,8
Dánia	0,6	Olaszország	0,8
Egyesült Királyság	0,3	Románia	1,1
Franciaország	0,8	Svájc	0,8
Jugoszlávia	0,9	Svédország	0,6
Magyarország	0,4	Szovjetunió	1,0
Német Demokratikus Köztársaság	0,4		

Miért szükséges a lakosság 0,8—1,1 százalékos évi növekedési üteme? Miért van szükség a növekedést elősegítő pronatalista népesedési politikára?

A népesség gyarapodása és a gazdasági növekedés között ún. demókonómiai korreláció áll fenn. A népességnek — mint tudjuk — kettős gazdasági jellege van: egyrészt *fogyasztója*, másrészt *termelője* az anyagi javaknak. Amíg azonban a fogyasztási folyamatban a népesség egésze részt vesz, a termelési folyamatban csak a munkabíró, pontosabban a dolgozó népesség. A következtetést Konfuciusz már levonta: „A gazdaság növelésének egyik igen jó útja, ha növeljük a termelőket, s csökkentjük a fogyasztók számát.”⁴ A demográfiai optimum meghatározásánál a szocialista gazdaság fő célkitűzéséből, a szükségletek minél magasabb fokú kielégítéséből kell kiindulnunk.

Amennyiben elvonatkoztatunk a munka termelékenységének és intenzitásának színvonalától, s ha változatlanok vesszük a munkaidő tartamát, a munkabíró életkor alsó és felső határát, a munkabíró népesség foglalkoztatottsági arányát, az egy főre jutó termelési egy adott országban akkor lesz a legnagyobb (maximális), ha a munkabíró lakosság összlakosságban aránya a legmagasabb, másként kifejezve, ha a csak fogyasztó (eltartott) lakosság terhe minimális.

A születéskor várható átlagos élettartam növekedésének feltételei közepette — márpedig népesedési politikánk ennek növekedését tűzte ki egyik céljává — a munkabíró lakosság száma és aránya gyakorlatilag a születések színvonalától függ: „Így tehát a korszerkezet szabályozása, vagyis a munkabíró lakosság arányának maximalása érdekében a társadalom kénytelen a születések szabályozásához folyamodni.” (Ion Blaga: *Populația activă a României*. București, 1979. 38.)

Egyes országok konkrét társadalmi-gazdasági körülményei (mint a halandóság színvonala, a népesség adott korszerkezeti arányai, a gazdasági fejlődés elért szintje,

a gazdasági fejlődés perspektívái stb.) mindenkor meghatározzák a születések optimális színvonalát. Ennek az optimális születési arányszámnak a biztosítása a pártunk és kormányunk által kidolgozott népesedési politika fő célkitűzésévé vált, hogy kialakíthassuk hazánkban a munkabíró lakosság maximális nagyságát.

Az említett körülményeket figyelembe véve, hazánkban a közel 20 ezrelékes születési arányszám optimálisnak tekinthető. Ilyen értelemben nyilatkozott a Szocialista Gazdasági Intézetnek és az Országos Demográfiai Bizottságnak több szakembere. Vagyis: amennyiben fenttartjuk a jövőben is hazánk népességének évi 1 százalékos növekedési ütemét, kialakíthatjuk lakosságunk optimális korszakozását. (Ion Blaga: *I. m.* 47.)

Egyesek a népesség optimális nagyságát még mindig a természeti erőforrások, főleg az élelmezéssel kapcsolatos problémák függvényében próbálják meghatározni. Tételük a következő: a népesség jövőbeni növekedési ütemét összhangba kell hozni az élelmiszertermelés általuk előrevetített s a „csökkenő földhozadék” téves elméletére alapozott fejlődési ütemével. Így jutottak el az antinatalista népesedési politika s a népesség zérus, sőt csökkenő ütemű fejlődésének propagálásához.

Miután ismertettük a demográfiai optimum fogalmát, vizsgáljuk meg, hogyan alakult az utóbbi években (1966 és 1977 között) hazánk népességének korszakozata.

Amikor a népességszám emelkedése és a gazdasági élet fejlődése közötti összefüggést vizsgáljuk, arra a kérdésre kell feleletet adnunk, hogy a népesség számának növekedése egyben a nemzeti jövedelem kedvezőbb alakulását is jelenti-e. Hazai demográfiai irodalmunk álláspontja az, hogy a népesség számának növekedése kedvező hatással van a gazdasági életre, hiszen az egyben a munkaképes (termelő) népesség arányát is emeli. Azért tehát, amely az anyagi javakat létrehozza, s amely több értéket termel, mint amennyit elfogyaszt. Természetesen a tudományos-műszaki forradalom jelenlegi szakaszában a termelő népesség mennyisége mellett fontos szerepet játszik a minősége is, például az iskolai végzettsége, szakmai tapasztalata, foglalkozás szerinti összetétele stb.

Amint tudjuk, a termelő és a fogyasztó lakosság közötti arány kérdését lényegében a lakosság korszakozata határozza meg. Hazánk lakosságának kormegoszlása a következőképpen alakult:⁵

Korcsoport	1966		1977		1977/1966
	fő	%	fő	%	%
0—4	1 387 899	7,3	1 971 667	9,1	142,1
5—9	1 745 140	9,1	2 215 804	10,2	127,0
10—14	1 835 485	9,6	1 372 837	6,4	74,8
0—14	4 968 524	26,0	5 560 308	25,7	111,9
15—59	11 777 952	61,7	13 089 188	60,4	111,1
60—	2 356 687	12,3	3 008 073	13,9	127,6
Összesen	19 103 163	100,0	21 657 569	100,0	113,4

Örvendetes jelenségre kell felhívnom az olvasó figyelmét: a fiatal korcsoportok, a 0—4 évesek és az 5—9 évesek lélekszáma 1966—1977 között gyorsabban növekedett, mint az össznépeességéé. Így e korcsoportok aránya is megnőtt hazánk össznépeességében: 16,4 százalékról 19,3 százalékra. Ez hazánk népességének fiatalodását bizonyítja, azt, hogy az 1967-ben és az azt követően foganatosított népesedéspolitikai intézkedések következtében a születési arányszám erőteljesen emelkedett, s a 20 ezrelék fölött helyezkedett el. Ugyanakkor a táblázat adataiból azt is kiolvashatjuk, hogy amikor a jelenlegi 5—9 éves korcsoport tagjai elérik a munkaképes életkort, jelentősen meg fog növekedni hazánk munkabíró lakossága. Biztosra vehetjük tehát, hogy hazánk foglalkoztatott lakossága 1990-ben el fogja érni a 11,5 milliót.

C. Grigorescu számításai értelmében 1971 és 1975 között a munkaképes lakosság 793 000 fővel növekedett, az 1976—1980-as időszakban ez a növekedés 327 000 fő lesz, a következő ötéves tervben (1981—1985) a növekmény csak 200 000—250 000 fő lesz. Az 1986—1990 közötti ötéves terv időszakában, amikor az 1966 után született korosztályok elérik a munkaképességi korhatárt, a munkabíró lakosság már 525 000—575 000-rel fog növekedni. (C. Grigorescu: *Populație și economie*. București, 1976. 64.)

A táblázatból az is kiolvasható, hogy a 60 évesek és idősebbek száma gyorsabban növekedett az össznépeességénél, így az idősek számaránya 12,3 százalékról 13,9 százalékra emelkedett. A demográfiai öregedési folyamat oka, hogy egyes kor-

csoportok lélekszáma (10—14 évesek) csökkent, miközben más korcsoportok (15—59 évesek) száma lassabban növekedett, mint az összlakosságé. Ez végső soron a születek 1967 előtti nagyarányú csökkenésével magyarázható. Az öregedési folyamat előrehaladását, bár kis mértékben, de az is befolyásolta, hogy hazánkban az utóbbi években meghosszabbodott az átlagos élettartam.⁶

	Átlagos élettartam (év)		
	1932	1964—1967	1975—1977
Össznépeség	42,01	68,51	69,76
— Férfiak	—	66,45	67,45
— Nők	—	70,51	72,06

Az élettartam növekedése azonban csak akkor hat a népesség előregedése irányában, ha az az öregkori halandóság csökkenése következtében hosszabbodott meg. Amennyiben az átlagos élettartam a csecsemő-, illetve a fiatalkori halandóság csökkenése következtében lesz hosszabb, akkor az élettartam növekedése a népesség fiatalodását segíti elő. Amint azt Vasile Ghețau *Speranța de viață a populației din România*⁷ című tanulmányában megállapítja, hazánkban 1899—1975 között a női népesség átlagos élettartama 5,36 évvel hosszabbodott meg az 50 éven felüli lakosság halandóságának csökkenése következtében, a férfilakosság esetében viszont csak 3,4 évvel.

Az európai államok többségében, különösen a nyugati és közép-európai államokban, a népesség demográfiai öregedési folyamata jóval előrehaladottabb, mint hazánkban. Igen sok országban a 60 évesek és idősebbek össznépeségsbeli aránya megközelíti, sőt egyes esetekben meg is haladja a 20 százalékot.

A népesség korszerkezetének változásait az eltartottsági aránnyal is ki lehet fejezni. Ez az arány a munkabíró lakosságot (15—59 évesek) viszonyítja a munkaképes kort még el nem ért (0—14 évesek) s az azt meghaladó (60 éven felüli) lakossághoz. Ez az eltartottsági arány hazánkban az utóbbi években a következőképpen változott meg:⁸

	1956	1966	1977
100 munkabíró lakosra jutó fiatal	440	422	425
100 munkabíró lakosra jutó idős korú	158	200	230
Eltartottsági arány	598	622	655

Amint látjuk, a már említett demográfiai öregedés következtében az eltartottsági arány is növekedett: a 60 éven felüli lakosság eltartásának terhe nagymértékben emelkedett (158-ról 230-ra).

A demográfiai öregedés gazdasági következménye mindenekelőtt az, hogy az ország költségvetésében megnövekednek a nyugdíjakra fordított összegek. Amint Alfred Sauvy francia demográfus megállapította: „A sok idős személyből álló társadalomból hiányzik a vitalitás, a kezdeményező erő, az újítás szelleme és az alkalmazkodási képesség, s inkább a biztonságra, az addigi értékek megtartására törekszik.“ Így tehát a demográfiai öregedés „nemcsak a gazdasági élet összességében, beszűkülésében, hanem a nemzet vitalitásának elvesztésében, gazdasági leromlásában és politikai robbanásban fog tetőzni.“⁹

A fentiek fényében még jobban kiviláglik pártunk és kormányunk népesedési politikájának helyessége, mely a születések számának növelése útján népünk „fiatalosságának“ fenntartására törekszik.

Az emberi reprodukció tehát túlmutat a családi kereteken (ahol túlnyomórészt megvalósul), napjainkban szélesebb körű, össztársadalmi kérdéssé vált. Ezért népesedési politikánk gyakorlatba ültetése során az intézkedéseknek olyan rendszerét dolgoztuk ki, mely a társadalom számára kívánatos, tudatos népesedési magatartás kialakítására irányul, s mely családonként 3-4 gyermek világra hozatalát ösztönzi.

Népesedési jellegű kérdés, amelyet a tervjelentés más vonatkozásban említ: az urbanizálódásról, a lakosság átrétegződéséről, a főbb foglalkozási ágak közti arány megváltozásáról.

Az említett közlemény megállapítja továbbá, hogy hazánk foglalkoztatott lakosságának 67 százaléka az iparban és a többi, nem mezőgazdasági ágazatokban tevékenykedik. Az előrejelzések szerint ez az arány 1980-ban már 72-73 százalék lesz.

Egy mezőgazdasági munkás tehát — mint szerte a világon — nálunk is egyre több embernek képes megtermelni élelmiszerét. A rendelkezésünkre álló statisztika

tikai adatokkal ezt a mutatót pontosan kiszámítani nem tudjuk, csak azt mutat-
hatjuk ki, hogy egy mezőgazdasági dolgozóra hány lakos jut (az ország összlako-
ságát elosztjuk a mezőgazdaságban dolgozók számával). Ez a viszonzyszám jelenleg
hazánkban 6, az 1950-es években viszont mindössze 2,5 volt. Összehasonlításként
megemlítem, hogy ez a viszonzyszám az Amerikai Egyesült Államokban 1976-ban
65, Hollandiában 47, Csehszlovákiában 13 volt.¹⁰

Gazdasági életünk fejlődése szükségessé teszi a lakosság foglalkozási szerke-
zetének további változását. A távlati előrejelzések szerint a mezőgazdaság aktív
keresőinek száma, a műszaki fejlődéssel párhuzamosan, 1990-ig további 1 300 000-
1 400 000 fővel fog csökkenni, míg a többi népgazdasági ágban 2 500 000-2 600 000-es
létszámnövekedés várható. Így 1990-re a mezőgazdaságban foglalkoztatott munka-
erő a dolgozó lakosság összlétszámának 12-15 százaléka lesz.¹¹

A foglalkoztatott lakosság szerkezetében eddig bekövetkezett és előrejelzett
változások lényegében a társadalmi összmunkaidő magasabb szintű hasznosítását
jelzik, és azt, hogy hazánk népessége jobban, sokrétűbben elégítheti ki szükség-
leteit. A lakosság foglalkoztatottsági szerkezetének fejlődésével párhuzamosan megy
végebe a városiasodás is. A közlemény értelmében 1978 végén hazánk lakosságának
49 százaléka városi volt. Ez a szám csak a jelenlegi 236 város és 147 városi alá-
rendeltségű község lakosságát öleli fel. Nem tükrözi az 1968. évi közigazgatási re-
form után településhálózatunkban végbement változásokat. Arról van szó, hogy az
eltelt időszakban hazánk sok helységében megérlelődtek, felhalmozódtak azok a
feltételek, amelyek várossá, illetve városi alárendeltségű községgé nyilvánításuk-
hoz szükségesek. Amint a pártdokumentumokból kitűnik, 1980-ig megyénként 2-4
községben teremtik meg a városi rangra emelésükhöz szükséges infrastrukturális
feltételeket (vízellátás, csatornázás stb.). Így a városi lakosság rövidesen nálunk is
meg fogja haladni az összlakosság felét.

Hazánkban a népesedési politika összhangban van a gazdasági politika alap-
vető célkitűzéseivel. Ez a népesedéspolitika nemcsak a természetes szaporodás nö-
velésére s megfelelő korstruktúra kialakítására irányul, hanem arra is, hogy hazánk
népességének „minőségét” állandóan emelje: egészségi állapotát javítsa, s így átlá-
gos élettartamát és munkaképes élettartamát meghosszabbítsa, a fiatalok kép-
zését, így szakmai színvonalát emelje, hogy a lakosság foglalkozási szerkezetét a
modern technikai követelményeknek megfelelően átalakítsa. Mindezeknek végső
célja az élet minőségének állandó javítása.

JEGYZETEK

1. I. Marinescu: *Cresterea populatiei si dinamismul forțelor productive ale societății*. Revista de statistică, 1974. 7:1.
2. Ezzel kapcsolatosan hadd idézzük dr. Vladimir Trebici számításait ha-
zánk népességének múltbeli alakulására vonatkozóan is. Napra pontos
becslés szerint Románia lakossága — a jelenlegi területre számítva —
1891. február 12-én érte el a 10 milliót és 1969. június 20-án a 20 milliót.
(*Romania's Population and Demographic Trends*. Bucharest, 1976.)
3. *Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România* 1978, 580—582.
4. Mihai Țarcă: *Introducere în prognoza demografică*. Iași, 1974. 232.
5. Az 1977-es adatokat lásd *Anuarul Statistic al Republicii Socialiste Româ-
nia* 1978, 55—57.; az 1966-os adatokat lásd *Anuarul Demografic al Re-
publicii Socialiste România* 1974, 12.
6. *Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România* 1978, 80.
7. *Vitorul social*, 1978. 1:149.
8. Az 1966-os és az 1977-es adatok forrása: *Anuarul Statistic al Republicii
Socialiste România* 1978; az 1956-os adatra vonatkozóan lásd *Anuarul
Demografic al Republicii Socialiste România* 1974, 12.
9. Alfred Sauvy: *Le navire* (Az élet hajója). — A tanulmány ismertetését
közli a *Demográfia* című budapesti folyóirat. 1978. 1:193—195.)
10. *Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România* 1978, 105., 580—586.
Ezek az adatok azért nem fejezik ki pontosan azt a lélekszámot, amely-
nek élelmiszerét egy mezőgazdasági termelő előállítja, mert nem tartal-
mazzák a külkereskedelem esetleges módosító adatait, sem azt nem veszik
figyelembe, hogy az illető országban milyen színvonalon elégítik ki az
élelmiszerszükségletet.
11. *A Román Kommunista Párt XI. kongresszusa*. Buk., 1975. 602., 734.

Az új ipari forradalom és a mai Románia

A tudomány és technika állandóan gyorsuló fejlődése, „vulkanikus kitörése“ töldünkön számos globális kérdést vet föl, s ezek még inkább növelik a különböző jelenségek és folyamatok bonyolultságát és kölcsönös összefüggését. Ilyen kérdések: az anyagi javak növekedése és az erkölcsi állapotok közötti különbség elmélyülése, kiszélesedése, ami komoly szakadék megjelenésének veszélyével fenyeget; a bizonytalanság fokozódása annak következtében, hogy hiányzik a stabilitás egyes világméretű erőviszonyokban; az egyre élesedő ökológiai válság. Mindezek a problémák parancsoló szükségszerűséggel megkövetelik a valóságghű elemzést és a megoldási módok keresését, hiszen ettől függ a társadalom előrehaladása, az emberi civilizáció fejlődése. Ebben az egyetemes folyamatban minden országnak megvan a maga helye, saját irányvonalának, erőfeszítéseinek hatékonysága pedig attól függ, hogy mennyire érti meg és elemzi ezeket a kérdéseket, milyen módon helyezi el önmagát a rendkívül bonyolult új folyamatok áramlatában. E kérdéskör minden másfajta megközelítése, a jelenségek és folyamatok totalitásából bizonyos vonatkozások kiragadása, az összefonódás figyelmen kívül hagyása szükségképpen önkényességhez vezet. Az ilyen hibák elkövetése még a részleges igazságot is negatívvá teszi, néha rendkívül káros hatású ellenigazsággá formálja.

Hazánk még ma is magán viseli annak a jegyét, hogy a múltban az uralkodó osztályok nem tudták és nem is akarták fölszámolni a hosszú századokon át tartó elmaradottságot; ezt a helyzetet súlyosbította a három szomszédos nagyhatalom részéről megnyilvánuló elnyomás, hisz ezeknek az országoknak érdekük volt hazánkat az elmaradottság és függőség állapotában tartani. Az első ipari forradalom (s ez is csak részlegesen) évszázados lemaradással valósult meg nálunk.

Amikor a munkásosztály hatalomra jutott, határozottan kibontakoztatta az ország iparosítását, a nemzetgazdaság korszerűsítését annak érdekében, hogy Románia elmaradott országból minden vonatkozásban élenjáró országgá váljék. Ennek az erőfeszítésnek új, tartalmas és erőteljes dimenziói mutatkoztak az elmúlt évtized közepétől kezdve. Ebben az új keretben és látásmódban újraértékelték a tudomány szerepét a társadalom fejlődésében. A tudományt úgy fogták föl és úgy kezelték, mint az általános fejlődés egyre erőteljesebb hajtómotorját; ennek az éleslátásnak a betetőzését jelentette az, hogy jelenlegi öt éves tervünk a jövőt hozó tudományos-műszaki forradalom jegyében fogant.

Ez — tömören fogalmazva — azt jelenti, hogy teljes mértékben elfogadjuk azt a tényt, miszerint a mai társadalom infrastruktúrájában és felépítményében (a szó tág értelmében vett) bekövetkező forradalmi folyamat mai szakaszának szempontjából már a legkevésbé sem elegendő (bár a legteljesebb mértékben szükséges) a létező valósághoz való *alkalmazkodás*. Egyre határozottabb a követelmény, hogy *anticipálnunk* kell az új realitásokat, s ugyanakkor ösztönöznünk kell az alapvető elméleti kutatásokat. Ez annak az érdekében szükséges, hogy mindjobbban uralni tudjunk egyes folyamatokat, s rövidebb idő alatt, optimális feltételek között és egyre kevesebb erőfeszítéssel tudjunk elérni bizonyos célkitűzéseket.

Ezeket a gondolatokat Nicolae Ceaușescu elvtárs különböző alkalmakkor megfogalmazta. Legutóbb az ipar, az építkezés, a szállítás és a mezőgazdaság vezető kérdéseinek tanácskozásán pártunk főtájkára elmélyülten tisztázta ezeket a kérdéseket. Arról beszélt, hogy abszolút szükségszerűség „gyorsan megújítani a termelést, lépést tartva a világméretű műszaki haladás követelményeivel, korszerűsíteni kell az ipar minden ágát“, rámutatott arra: „az elkövetkező öt éves terv központi feladata az lesz, hogy gyökeresen megjavítsuk iparunk szerkezetét, erőfeszítéseinket határozottan a kevesebb energiát fogyasztó ágak és szektorok fejlesztésére fordítsuk [...] s arra, hogy magas fokon értékesítsük az anyagi erőforrásokat, a munkaerőt.“

Ezzel kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy ez az orientáció nem öncélú. A célkitűzés valójában az, hogy a társadalmi munka termelékenységét a fejlett országok színvonalára emeljük, e feltétel nélkül ugyanis nem tudjuk a fejlődésben levő szocialista ország szintjét túlhaladni. Pártunk főtájkára leszögezte, hogy a munkatermelékenység „életbevágó szükségszerűség a tekintetben, hogy a szocializmus magasabbrendűségét, a kommunizmus világméretű győzelmét biztosítsuk“.

Ez rendkívül világos, szintetikus megfogalmazása a belső és külső objektív feltételek között kibontakozó bonyolult fejlődésünk lényegét kifejező *felfogásnak*, ugyanakkor azonban a jövő felé irányul, annak a gyakorlati *viselkedésnek* és *tevékenységnek* a sémája is, amely lemaradásunk fölszámolását célozza. Az ütemvesztés fölszámolása alapvető követelmény, enélkül nem lehet megteremteni azt az anyagi jólétet és azt a magasabb szellemiséget, amely sine qua non jellemzője a szocialista társadalomnak. Azok az országok, amelyek még nem léptek a teljes felszabadulás útjára, a mi anyagi és szellemi jólétünk magasabb szintre történő emelésében saját jövőjüket látják, fejlődésünket meggyőző példának tartják, s ez megszilárdítja arra irányuló óhajukat és akarataikat, hogy a szocializmus útját válasszák.

Alapjában véve tehát *történelmi opció*ról, új történelmi választásról van szó, s választani sohasem könnyű, különösképpen a mai feltételek között, amelyek bizonyos tényezők, elemek előbbre helyezésként föltételezik. De ilyen opció nélkül lépéseink elbizonytalanodnának, a megteendő útra, az eszközökre és az egymást követő célkitűzésekre vonatkozó elképzelésünk elhalványodna, és nem érné el a várt hatékonyságot. Ez az új opció mind a megfogalmazás, mind pedig a tartalom tekintetében pontos és világos. Az említett tisztázásnak és útmutatásnak kell vezérelnie lépteinket a közeli és távoli jövő felé.

Új történelmi szakaszban vagyunk. Forradalmi, élcsapatpárt lévén nem elégedhetünk meg azzal, hogy bizonyos túlhaladott vagy nem szilárd, idejét múltá kifejezéseket, terminusokat, fogalmakat másokkal helyettesítsünk. A dolgok egyes nem kielégítő állapotát nem a szavak és kifejezések megváltoztatásával, az ezekről való lemondással változtathatjuk meg. Arról van szó, hogy újra át kell gondolni, újból meg kell határozni a nyilvánvalóan elhasznált fogalmakat. Nem kapaszkodhatunk bele a környező valóság fejlődése során túlhaladottá vált álláspontokba, felfogásokba. Nem szorítkozhatunk a tegnapi napra, sokszor még arra sem, ami most van, ami a jelen pillanatban érvényes, de amelynek a belső felépítésében már most felfedezhetők a visszafejlődés tendenciái. Magának a világra és a társadalomra vonatkozó forradalmi felfogásunknak lényegi törvényszerűsége az, hogy marxista módon újraértékeljünk bizonyos jelenségeket, s ennek alapján a jelenlegi feltételeknek megfelelő új megoldásokat dolgozzunk ki.

Szükség van arra, hogy frontálisan értékeljünk egyes alapvető problémákat, olyanokat, amelyek részben vagy teljes egészükben még a nem túl távoli múlthoz viszonyítva is új bemutatási módot követelnek. A párt a konkrét valóságnak és a realitás változásának józan, sokoldalú, tudományos elemzéséből indul ki. E valóság — a kérélnthetetlen törvényeknek megfelelően — megköveteli az *átalakítást*, esetenként a *strukturális* változást, anélkül hogy engedmenyt tenne a betokosodásnak, a merevségnek és a dogmatikus szellemnek. Ma ilyen fordulathoz jutottunk el. S ahhoz, hogy ne maradjunk le — mint ahogyan a múltban történt —, a tudomány, a technika, a technológia, a termelőerők fejlődésében megmutatókozó forradalom kibontakoztatásához viszonyítva, szembe kell néznünk a valósággal. El kell ismernünk, hogy nincs minden a legnagyobb rendben, egyes területeken hátrányban vagyunk. Még léteznek emberek, akik a konzervatív szellem, a kényelmesség vagy más ok miatt hátrahúznak bennünket. Határozottan előre kell tehát haladnunk minden nehézség, akadály és bizonyos kockázatok ellenére is. Nem a lerögzítettség, hanem az *állandó megújulás* szelleme, a *kritikai* és *forradalmi* szellem jellemzi pártunk politikájának lényegét.

A problémák egész sorát figyelembe kell vennünk, de ez alkalommal csak néhányra kívánok kitérni. Az első ilyen téma: *iparunk szerkezetének gyökeres megjavítása*.

Vajon elkerülhetetlenül szükséges ez? Vajon nem tudunk-e tovább haladni, nem tudjuk-e biztosítani az ipar és az egész gazdaság termelékenységét és hatékonyságát az ilyen „gyökeres” intézkedések nélkül?

Egyeseket csábíthat az igenlő következtetés. Úgy vélhetik, hogy csak a meglévő kapacitások állandó, de lassú megjavítására lenne szükség, többé vagy kevésbé jelentős, itt-ott bevezetett módosításokról, de semmiképpen sem „gyökeres” változtatásokról lehetne szó. Eszerint már birtokoljuk azt a műszaki-anyagi alapot, amely lehetővé teszi számunkra az előrehaladást, anélkül hogy át kellene értékelnünk egyes, ma érvényesülő felfogásokat és gyakorlatot, anélkül hogy határozottan meg kellene újítani azt, ami elavult.

Ez azonban nem dialektikus, egyszerűsítő és hatástalan ítéletkezés, mindenekelőtt azért, mert (tudatosan vagy nem tudatosan) figyelmen kívül hagyja a tudományban és a technikában, a termelőerőkben végbemenő forradalmi folyamatot, márpedig ez nemzetközi méretű, s „kifordítja a sarkából” a világot. E „kifordítás”

nélkül nem lehet biztosítani — a növekvő igényeknek megfelelő szinten — a népek gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési haladását. Lényegében bizonyos egyensúly-megbomlás *kiegyensúlyozásáról* van szó. Azt az egyensúlyt kell visszaállítani, amelyet a természettudományok és a technika területén az új nagy felfedezések és találmányok bontottak meg. Az egyensúlybomlás olyan körülmények között történt, amikor a stabilizálódás hiánya mutatkozott meg a nemzetközi helyzetben, és egyensúlyi zavar lépett föl bizonyos új, objektív tendenciák s egyes régi felfogásokra, logikára és erőkre támaszkodó rendszerek között.

Anélkül, hogy szélesebb sávon elkalandoznánk a történelemben, világosan kiderül, hogy az emberiség fejlődésének nagy szakaszai szoros kapcsolatban vannak a termelőerők fejlettségi szintjével, s természetesen ezek révén a társadalmi viszonyok rendszerében beállt változásokkal. (Persze, ez a két tényező nincs abszolút értelemben egyenesvonalú korrelációban, s nem eshetünk a leegyszerűsítő redukcionizmustól az egyes korrelációk meghamisításáig terjedő felfogások „bűnébe“.)

A termelőfolyamat gépesítése és automatizálása (a termelés anyagi erőinek fejlődésében a három nagy történelmi szakasz) évezredes folyamatot ürel föl. Ezen belül az evolutív szakaszok összefonódnak a forradalmi, minőségi ugrásokkal. A folyamat ma is tovább folytatódik. Az infrastrukturális folyamat a maga nemegyszer többértékű következményeivel együtt — annak ellenére, hogy szédületesen nő a történelmi fejlődésben a művelődési és etikai tényező jelentősége és szerepe — uralja és meghatározza az ember sorsát.

Néhány évtizede tanúi és megvalósítói vagyunk egyes társadalmi forradalmaknak, valamint a tudományos-műszaki forradalom feltartóztathatatlan kibontakozásának. Ez utóbbi forradalom alapjait főleg a relativitáselmélet (kidolgozójának, Albert Einsteinnak a századik születési évfordulóját az egész emberiség megünnepelte), továbbá a kvantummechanika, a kibernetika stb. rakta le. Mindez elvezetett és elvezet, főleg az iparban, az automatizált és kibernetizált nagyüzemi termeléshez. Ez a forradalmi folyamat még nem merítette ki tartalékait és értékeit. A tudományos-műszaki forradalom csak új alapot nyújt a *második ipari forradalom* számára, akárcsak a XVIII. századi műszaki forradalom, amely az első ipari forradalomnak szolgált alapul. Lényegében ez a gondolat fejeződik ki a termelés anyagi erőinek körében megmutatkozó fejlődés törvényszerűségeire vonatkozó marxista felfogásban.

E forradalmi folyamat lényeges összetevője a *mikroelektronika forradalma*, ennek nyomán megjelentek az egyre fejlettebb mikroelektronikus készülékek, s ezek lényegében fokozatosan helyettesíteni fogják az emberi agy számos funkcióját. Mindez új minőségi ugrást eredményez a gazdasági fejlődésben, a társadalmi, politikai és művelődési életben, s ez a tény szükségképpen megköveteli egy új *(saját) csúcspárág megteremtését*: a mikroelektronikus alkotóelemek és szerkezetek iparágát.

Ki kell emelnünk, hogy ezek az új elektronikus és mikroelektronikus elemek lényegében univerzálisan alkalmazhatók, az információra vonatkozó minden logikai feldolgozást el tudnak végezni. Az információk elraktározásának hatalmas képessége, a feldolgozás rendkívüli gyorsasága, alacsony előállítási árak, a végrehajtás pontossága, minimális energia- és anyagmennyiség, valamint tér felhasználása lehetővé teszi azt, hogy ezek az alkotóelemek a jövő technikáját képviseljék.

A munkaeszközök jellegének megváltozása kapcsolatban áll a kibernetikus technika lendületes fejlődésével. Ennek tárgya és terméke: az *információ*. A termelési eljárások automatizálása és optimalizálása hatalmas mennyiségű információ feldolgozását követeli meg. Míg az energia, a munka tárgya és a munkaeszközök a termelési folyamat megvalósításának alapvető feltételeit alkotják, addig az információ a legaktívabb szervező elem. Olyan eszköz, amely lehetővé teszi a termelés működtetését és a működési irány betájolását. Így az információ — a munka tárgya és a munkaeszközök mellett — a termelés szerves és sajátos elemévé válik, olyan elemmé, amelynek fejlődésével és felhasználásával a tervszerűsítés és vezetés folyamatában számot kell vetni. Ezen a területen minden a legdinamikusabb mozgásban van. Mind a mikro-, mind a makroinformatika egyre erőteljesebben behatol a fejlett országok iparába, gazdasági és társadalmi életébe, tulajdonképpen — így vagy úgy, gyorsabban vagy lassabban — minden ország életébe.

Ha mindehhez hozzáadjuk a mikrobiológia távlatait s az ezen alapon elérhető „bioipari“ forradalom lehetőségét, távolabbi jövőben pedig új energiaforrások megteremtését (ami mind kapcsolódik a mikroelektronikához), akkor kiderül, melyek az ipari jövő körvonalai.

Érdekes és paradoxális jelenséget jelezhetünk: a tőkés világban megmutatózó mély gazdasági válság ellenére a tudomány és technika szempontjából leg-

fejlettebb országok, bár nem egyenletesen és nem ellentmondásoktól mentesen, de mégis fejlődnek, jelentős lépéseket tesznek előre. Ezt igazolják a különböző korszakalkotó felfedezések, így elsősorban a mikroelektronika. „Különleges“ és paradoxális jelenség ez, ha arra a követelménytételre gondolunk, amelyet Marx a termelőerők és termelési viszonyok közötti összefüggésre vonatkozóan megfogalmazott. Marx megállapítása arra nézve, hogy egy adott pillanatban a termelési viszonyok akadályá válnak, fékezik a termelőerők fejlődését, úgy vélem, elvileg érvényben marad, mégis letagadhatatlan történelmi tény, hogy a tőkés rendszer alkalmazkodott az új, forradalmi termelőerők szintjéhez. A termelőeszközök, az anyagi termelőerők ilyen forradalmasodása (az új forradalmasodás) napjainkban is végbemegy. Ezt mutatja a mikroelektronika forradalma, amely kialakítja a *messterséges intelligenciát* — a második ipari forradalom szívét és agyát. Tisztázni kell azt, hogy ez a forradalmi folyamat végbemegy a jelenkori kapitalizmusban is, amikor a mai tőkés rend az összes megelőző válságokhoz viszonyítva egy viszonylag új krízisen megy keresztül. Az általános (gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai, erkölcsi) és rendkívül mély válsággal együtt jelen van magát a kapitalizmus működését érintő értékek válsága is. Számos érték antiértékké válik. Mindezek ellenére a mai tőkés rend képes az alkalmazkodásra, az egyensúlyi visszanyerésre, ki tud bontakoztatni bizonyos forradalmi jellegű folyamatokat. Ilyen a második ipari forradalom (függetlenül attól, hogy a tőkés rendszer ezt végig tudja-e majd vinni, vagy sem), s ez a tény megköveteli a marxistáktól, hogy a legkomolyabban elemezzék az újkapitalizmus bizonyos lehetőségeit (bár ennek ideológiai hatékonysága, amely nélkül egyetlen társadalmi rendszer sem létezhet, erőteljesen csökken). Meditálnunk kell továbbá afelett, hogy milyen távlata van ennek a rendszernek, milyen távlatai vannak a világméretű forradalmi folyamatnak, milyen konkrét úton és módszerekkel valósul meg a szocialista forradalom a fejlett tőkés országokban, hogyan fejlődnek a szocialista országok.

Ebben az összefüggésben emlékeztetnünk kellene Marx és Engels egyik igen értékes előrelátására, amelyet a *Kommunista Kiáltványban* így fogalmaztak meg: „a burzsoázia nem létezhet a termelési eszközök *szakadatlan* forradalmasítása nélkül.“ A marxizmus megalapozóinak ezt az általános anticipációját újból igazolta a jelenkori történelmi fejlődés.

Véleményem szerint a fenti marxi—engelsi tétel érvényes a szocialista társadalomra is. Ez a társadalmi rend sem haladhat előre (legalábbis a történelmileg szükségszerű, kívánt útemben) anélkül, hogy ne forradalmasítaná *szakadatlanul* a termelőerőket. Nicolae Ceausescu elvtársnak posztulátumként megfogalmazott kijelentése az ipar szerkezetének gyökeres megváltoztatására vonatkozóan minden kétséget kizárva éppen annak a szükségszerűségnek a konkretizálása, hogy újabb minőségi ugrásra, a termelőerők fejlődésének forradalmasítására van szükség hazánkban. Ez a megállapítás bátran helyesbíti magának a pártnak a műszaki-tudományos politikáját, ezért egyre nagyobb jelentőséget kap a párt ilyen irányú politikájában, társadalmunk általános gazdasági-társadalmi fejlődésének stratégiájában.

Igen, új forradalomról van szó, s ezt nekünk kell végrehajtanunk, ha előre akarunk haladni, ha nem akarunk lemaradni az általános történelmi fejlődésben, ha tényekkel akarjuk igazolni szocialista rendszerünk felsőbbrendűségét.

A tudományos-műszaki forradalom a különböző országokban elvezetett a gazdaságnak, az iparnak új szerkezeti formájához, s ennek következtében egy új társadalmi struktúrához. Megváltozott a viszony az elsődleges, másodlagos és harmadlagos szektorok között, az infrastruktúra, a struktúra, a termelőerők és a társadalmi felépítmény között, az úgynevezett produktív és nem produktív szektor között. Nyilvánvaló, hogy az új (második) ipari forradalom újabb átalakuláshoz vezet mindezekben a területeken. Megoldja végső fokon a kétféle és az értelmi munka közötti különbségek kérdését, fölszámolja a falu és város közötti különbséget, és sok más gyökeres változást hoz, megteremtí a kommunista társadalom műszaki-anyagi alapját.

Ez a második ipari forradalom nemcsak az ipar új forradalmasítását jelenti abban az értelemben, hogy új ipari csúcágakat és alágakat teremt meg, hanem ugyanakkor eléggé jelentős változást eredményez a különböző, a régi, illetve az új iparágak és alágak működésében. Ezek mindegyike a kibernetika, az informatika, az elektronika vívmányaira épül. Az iparnak a második ipari forradalom követelményei szerint történő kiegyensúlyozási folyamatában figyelembe kell venni a nyersanyagforrásokkal kapcsolatosan kialakult új helyzetet. Fel kell használni a minél kevesebb energiárfordítást követelő és legkevesébé szennyező technológiát, meg kell teremteni azokat az ágakat, amelyeknek termékeiben a lehető legmagasabb szinten testesül meg az emberi intelligencia. Ez az új forradalom ugyan-

akkor forradalmasít minden más gazdasági területet (építkezés, szállítás, mezőgazdaság, szolgáltatások), forradalmasítja a szellemi munkát, a felépítményt. Mielőtt állapította meg Nicolae Ceaușescu elvtárs említett beszédében: „a szocialista társadalomnak biztosítania kell a forradalmi folyamat folytatását.“

Az anyagi termelőerők fejlődésében a magasabb szintre való áttérés, a második ipari forradalom megvalósítása természetesen nem mehet végbe egyik napról a másikra. Sok minden lehetséges, de azért minden és azonnal nem. Hosszú folyamatról van itt szó, és súlyos hiba volna úgy vélekedni, mintha ez az átmenet, ez az ugrás hirtelen menne végbe. Mintha teljes egészében föl kellene adni vagy el kellene távolítani a jelenlegi termelési technikát, s ezzel egyidőben be kellene vezetni a második ipari forradalom által meghatározott technikát és technológiát. Egy ilyen akciónak a siettetése igen káros lenne. Ez persze nem jelenti azt, hogy az új folyamat kibontakoztatását, megvalósítását sokáig vagy éppenséggel a végtelenségig halogathatjuk. Kétségtelenül létezik majd egy átmeneti szakasz, ezt a két különböző technika együttléte fogja jellemezni. Fontos, hogy megőrizzük és megszilárdítsuk azt, amivel rendelkezünk, megnyissuk az utat az új előtt, abban a meggyőződésben, hogy ez a helyes út, a helyes megoldás, csak így módon léphetünk be a fejlett országok sorába.

Ugyanilyen élesen merül fel a második ipari forradalom megvalósításával kapcsolatos kutatás (főleg az alapkutatás) kérdése is. Nem kevésbé fontos a bioipari forradalom ösztönzése, valamint az új energiaforrások értékesítése. Nyilvánvaló, hogy a munka hatásfoka (ez számos iparágban 3-4-szer kisebb, mint a fejlett tőkés országokban) mindenekelőtt az új termelési technikától, az új technológiától, a tudományos haladástól függ. Természetesen a tudományos haladás és az — e fejlődés kisugárzásaként létező — új technika megfelelő asszimilálása nem egyszerű folyamat, hanem szükségképpen beleütközik egy sor objektív és szubjektív nehézségbe. Ennek ellenére az alapkutatások eredményeinek továbbítása az alkalmazó szektorok, az ipar és más gazdasági ágak felé feltétlen szükségszerűség. Az anyagi javak termelésében megmutatkozó megújulási folyamat élén a kutatásnak kell állnia.

Előrehaladásunk a második ipari forradalom útján nem mehet végbe elszigetelten. Szükség van a széles körű együttműködésre hazánk és más országok tudósai, iparunk és más országok ipara között. A világ egyetlen országa — legyen bármilyen erős — egymaga, kizárólag csak saját anyagi és szellemi erőforrásaira támaszkodva nem tudja megoldani a problémák összességét. Szükség van a nemzetközi munkamegosztás fejlesztésére, a függetlenség magasztos elvére épülő széles körű műszaki-tudományos együttműködésre mindazokkal a külföldi gazdasági, ipari, szellemi erőkkel, amelyeknek megvalósításai lehetővé teszik felhasználni az ún. későn érkezők vagy utolsóknak érkezők számára megadatott bizonyos előnyt. E területen a választás egyetlen ismérve a fejlődés foka, azon országok csúcsteljesítményei, amelyek hajlandók megszilárdítani a sokoldalú együttműködést velünk, a kölcsönös tisztelet és előny szellemében. Ezen az úton kell bátran és határozottan haladnunk. Saját szakadatlan fejlődésünk záloga az, hogy harmonikusan összeegyeztessük egyfelől a magunk erőfeszítéseit, másfelől a szocialista országokkal, a világ minden országával, így a gazdaságilag fejlett tőkés országokkal megteremtett gyümölcsöző együttműködést.

Pártunk idén megtartandó XII. kongresszusa újabb nagy lépést jelent majd előre. Megvonja fejlődési vonalunkat az újabb történelmi periódusban. Pártunk meg tudta tartani a szükséges egyensúlyt a múlt — ennek meghosszabbodását nem kívánjuk — és a fényes jövő között, amelyet a marxista forradalmi gondolkodás eszközeivel a tökéletesedés és gazdagodás folyamatoként anticipálunk, s kívánjuk, hogy minél hamarabb megvalósuljon szocialista hazánk földjén.

Balázs Sándor fordítása

Azzá váltunk-e, akivé akartunk?

Egy biológusnemzedék indulásáról

Élet- és jövőképesnek csak az a közösség számít, amelynek művelődésében a tudomány a korszellemnek megfelelő rangot vívott ki magának...

GÁLL ERNŐ

Akikről szólni akarok

Külön-külön is jóval nagyobb figyelmet érdemelnének, mint amennyit a választott riportstruktúra befogadó tere lehetővé tesz. A kevesebb azonban ebben az esetben is több lehet: eszméltető felismerések foglalata, amely az eltérő és a közös jegyek alapján egyetlen gondolat mozgástörvényét próbálja megragadni a lehetséges és a valóság határterületén. Hogy aztán tágabb akusztikájú közegekből is előhívhassa a választ a belső önvizsgálat során egyre inkább megkerülhetetlen kérdésre: *azzá váltunk-e, akivé akartunk, vagy pedig akivé* — az idő kalodájába zártan — *lehattunk?* Az értelmiségi lét feltételeinek megteremtéséről van tehát szó; arról, ami minden korban az élet minőségének fokmérője. Ki érzékelné ezt jobban, mint épp a biológusok?

Hogy figyelmem rájuk irányult, annak jól meghatározható a belső motivációja. Egyrészt: nemzedéktársaim közül azoknak a sorsa izgat, akik az útnak indító eszmények és a valóság szembesítésének próbáját kiállták. Másrészt pedig épp e vizsgálódás során rá kellett döbennem arra is, hogy történelmi fordulóponton (1945) született nemzedékem eddigi történetében nem a magam indulása mondható tipikusnak, ahogy azt eddig hittem, hanem például biológus barátaim pályakezdése. És persze mindazoké, akik az egyetemi évek alatt nem voltak abban a kivételes helyzetben, hogy anyanyelvünkön szerezhetek volna szakismereteket. Elég sok vita zajlott nálunk a második *Forrás*-nemzedék körül, s az ún. irodalom-centralizmus-vita is sokáig gyűrűzött. Ennek a tanulságait azonban senki sem próbálta továbbgondolni abban az összefüggésben, hogy 1968 táján nemcsak egy irodalmi nemzedék indult... Ideje szembenéznünk azzal a kérdéssel is, hogy azok, akik a második *Forrás*-nemzedék fellépésével egyidőben tudományos és műszaki pályára készültek: hová kerültek, meddig jutottak?

Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy immár jó évtizede közvetlen közelebről figyelhetem korosztályom biológusainak erőfeszítéseit. Mi történt hát velük ez alatt az évtized alatt? Miként talált utat az önmegvalósításra törő szellem? Legyőzte-e a körülmények közegellenállását, vagy pedig elporladt a „hátrányos helyzet” falának ütközve? Ha ezekre a kérdésekre előkerekedik a válasz, akkor talán nemcsak a pályájukat meghatározó — társadalmi értelemben: determináló — törvényszerűségeket láthatjuk tisztábban, de következtetni tudunk kultúránk holnapi arculatára is.

Tipikus és rendhagyó vonásokat említettem az előbb. Milyen értékrend erőrendszerében váltak szét így az eredendően azonos jellemzők? Mert tény, hogy a pályaválasztás és a felvételi időpontjában (1963) sokkal több közünk volt egymáshoz (1945-ben születtünk mind a négyen; azonos időben végeztük anyanyelvünkön, bár különböző helyeken, a középiskolát; a vakmerőséggel határos önbizalommal készültünk a felvételire), mint amikor végeztünk (1968). S bár az utóbbi évtizedben kapcsolatunk az együttműködés lehetséges szintjein állandóan erősödött, mégis csak most mondhatjuk el, hogy — hitünk szerint: végérvényesen — egymásra leltünk. Törvényszerűen következett ez be, vagy pedig a véletlen segített hozzá?

Rab Jánossal egy szobában laktam a felvételi alatt. Az utolsó vizsga előtt megérkezett Pécskáról az édesapja, s felüzent a szobánkba: várja Jánost a diákotthon halljában. Ő az üzenetre felkapta ugyan a fejét, de tanult tovább, mintha semmi sem történt volna. Pár perc múlva megismétlődött a jelenet, ugyanezzel az eredménnyel. Hogy aztán megjelenjen az ajtóban az apa: „Jani fiam, hát nem mondták, hogy kereslek?” Akkor derült ki: szobatársunk annyira koncentrált ta-

nulás közben, hogy bár többször is hallotta a nevét, az üzenet nem jutott el tudatáig. Csak néhány év múlva tudtam meg, hogy kutatóbiológiát végez. A Kolozsvári Rádió *Egyetemi élet* diákműsorának szerkesztőjeként ugyanis negyedéves koromban a kutatói pályára való készülődés „műhelytitkairól” faggattam — Wilhelm Sándor kollégájával együtt. Néhány nappal a kinevezés előtt pedig azzal állított meg a Fötér sarkán, hogy lám, értelme volt az ötévi küzdelemnek, mert az egyetemi tanács javaslatára Imreh Istvánnal és Wilhelm Sándorral együtt hamarosan kutatói állásba kerül. Egy huszonötös létszámú csoportból esett rájuk — eredményeik és képességeik alapján — a választás.

Ősszel aztán Csikbánkfalvára szólított Rab János levele.

Székelyhídra — a Wilhelm Sándoré.

És ahogy teltek az évek (akkoriban gyakran megfordultam az Alcsíki-medencében és az Ermelléken), egyre több szó esett köztünk Imreh Istvánról, aki nagy lelkesen egy nemlétező kutatói állást választott magának a Duna-deltában.

És amikor 1975-ben először adódott alkalmunk arra, hogy a „kétoldalú” kapcsolatok után mind a négyen összekerüljünk, az volt a legfőbb témánk csaknem hajnalig tartó beszélgetésünk során: az útkeresés korszaka lejárt; a harmincadik év küszöbén az embernek már végérvényesen tudnia kell, mire teszi fel az életét. A hátrányos helyzet, illetve az a tény, hogy nem egy organikusan fejlett kultúrának vagyunk a munkásai — önmagában még nem ad felmentést senkinek az alól, hogy ki-ki a maga helyén korszerűen, tehetségének és hivatásérzetének mértéke szerint dolgozzék, még akkor is, ha a választott célt ért folyó küzdelem naponként tudunkra adja: előbb-utóbb el lehet ugyan végezni mindazt, amire a helyzeti adottságok távlatla kötelez bennünket, csak éppen istentelenül nehéz. Mert — amint ez a tízéves egyetemi találkozó után lezajlott második közös beszélgetésünk során kiderült — kinek-kinek másképpen volt nehéz az első évtized.

Háromunk közül egyedül Wilhelm Sándor tudta folytatni — a tanítás mellett — az egyetemen megkezdett halbiológiai kutatásait. Imreh István szakított korábbi, hidrobiológiai jellegű témájával, és 27 éves korában sugárgenetikából doktorált Lazányi Endre professzornál. Ma már ismert sugárgenetikus. Mintegy 30 tudományos közleménye jelent meg — jórészt külföldi szaklapokban. Jelenleg az általa létrehozott kolozsvári Sugárgenetikai Laboratórium vezetője, egyben egyetlen tudományos munkatársa. Igaz ugyan, hogy Imreh — szerencsés véletleneknek is köszönhetően (hiszen a nemlétező kutatóintézetben nem kezdhetett dolgozni, tehát kezébe kellett vennie sorsa irányítását) — Kolozsvárra kerülve sokkal hamarabb elérhette mindezt, mint amennyi idejébe telt például Rab Jánosnak, hogy felfedezze a maga számára azt a területet — az etnobotanikát —, amelyen az ő körülményei között kutatóként is önmagára lelhet. De ez nem azt jelenti, hogy Imrénél könnyebb dolga volt. Hiszen neki elsősorban azokkal a kevesekkel kell lépést tartania, akik világszerte a sugárgenetika élvonalában haladnak.

Korai lenne még arról beszélni, hogy eddigi munkálkodásuknak van-e olyan közös eredménye, amit máris összegezhethetünk. Hiszen a fáziseltolódások nyilvánvalóak, és hármuk közül is csak Imreh vált hivatásos kutatóvá. A „lépéstartás” kényszerében szükségszerűen más-más jellegű és hatósugarú eredmények születnek Gyergyószentmiklóson meg Székelyhídon, mint például Kolozsváron. De mindhárman olyan teljesítmények felmutatására vállalkoznak a hátrányos helyzet „megszüntetése” után — és szerintem ez a lényeg —, amit ha nem végeznének, senki sem kérhetne számon tőlük. Elegendő-e azonban egy kultúra fejlődése szempontjából csupán annyi, ha „másodállásban” végzett magánvállalkozások eredményeiből építkezhet?

A „szkizofrén” helyzetek megszüntetése

Többszöri nekifutással készült ez a riport: amikor már-már úgy tűnt, hogy célhoz érünk, a cél mindig tovalebent. Rá kellett jönnünk: eredetiségre csak úgy van esélyünk, ha nem kívül keressük, hanem bensőnkben találjuk meg azt a viszonyítási pontot, ahonnan a dolgok áttetszőbbé válhatnak. Wilhelm Sándor okát is adta ennek: sokkal nehezebb induláskori töprengésről számot adni, mint nyilvánvaló eredmények fényében sütkérezni. Ez az összegezés eleve nem ígérhetett örvendetes eredményt — mondta —, mert ebben az évtizedben, amit magunk mögött hagytunk, túlságosan sok volt az „elterelő hadművelet”.

Utólag döbbenek rá: jólehet biológus barátaim az egyetemi évek alatt kutatónak készültek, diplomával a kezükben már nem akartak *mindenáron* azzá válni. Amilyen mértékben ez mégis sikerült, azért viszont nem sajnáltak semmilyen áldozatot.

„Elképesztően naivak voltunk valamennyien. Azt hittük, a felvételi olyan utat nyit meg előttünk, amelynek végén ott a Nobel-díj is. Pontosan emlékszem, hogy még ötödév végén sem volt fogalmunk a reális lehetőségekről. A kinevezéskor derült ki: szó sincs arról, hogy a biológiai forradalom küszöbén álló társadalom tárt karokkal várna. Ellenkezőleg, épp az a nézet kapott lábra akkoriban, hogy nincs is szükség kutatóbiológusokra...” (Imreh)

„Ha nagyon ráhajtok, talán kaphattam volna ichtiológus állást Brailán, Galaccon vagy Tulceán... Csakhogy semmi erőt nem éreztem magamban ahhoz, hogy kiharcoljam valamelyiket is. Volt egy középiskolai tanári hely Székelyhídon — alig 20 km-re szülővárosomtól, Margittától —; gondoltam, jobb hazamenni. Hiszen ott az érmelléki mocsárvilág, aminek már a neve is megdobogtatja a halásszíveket... Abban bíztam, hogy Székelyhídon is kedvező lehetőségeket találok az egyetemen megkezdett kutatásaim folytatására...” (Wilhelm)

„Az én helyzetem jóval bonyolultabb. Sehogy sem tudtam elképzelni, mihez kezdhettem volna a magam zoobiológusi diplomájával a Turnu Măgurele-i Halkombinátnál. Másrészt: nekem nemcsak munkahelyet, hanem *otthont* is kellett választanom. Igaz ugyan, hogy az első hét esztendő kapcsolatteremtéssel telt el — megtanultam otthon lenni választott világomban —, ám ez olyan jól sikerült, hogy 1971-ben, amikor D. D. Roșca professzor Árokaljára hívott kutatónak, már nem kíváncsoltam el a Székelyföldről. Ha 1968-ban ér e megtisztelő ajánlat, kapva kaptam volna rajta. De ekkor már sem az idő kerekét nem lehetett visszaforgatni — közben ugyanis megismerkedtem későbbi feleségemmel —, sem Árokalját nem lehetett »áthelyezni« Hargita megyébe. Egyszer még a minisztériumba is hívtak, de szerencsére a létszámcsokkentés mentesített a kínos magyarázkodástól. Az eltelt évek alatt épp kutatóként tettem a legkevesebbet. Ambícióim sokáig latens módon éltek már csak azért is, mert tárgyválasztásom esetlegesnek és ingadozóknak bizonyult. Egészen addig, amíg csaknem tízévi útkeresés után fel nem fedeztem, hogy az etnobotanika olyan pászmát nyit meg előttem, ahol a táj és nép szeretete egybeesik a biológusi feltárómunkával. A tudatos otthonváltás mellett eddigi életemnek talán ez volt a legdöntőbb eseménye. Ez a döntés megszüntette az addig kísértő »szkizofrén« helyzeteket. Ehhez kétszeres műtétre volt szükség, de sikerült.” (Rab)

Es ha nem sikerül?

„Nemcsak mi voltunk naivak egyetemi éveink alatt. Oktatásunk is hasonló állapotban leledzett. Öt éven keresztül játszották, hogy kutatót nevelnek belőlünk — anélkül, hogy ezt egészen komolyan vették volna. Ma már persze tudjuk: hiányoztak az anyagi feltételek, a kutatóneveléshez nélkülözhetetlen szakosítási lehetőségek... De bár a tanári pályára készítették volna fel becsületesen! Jóval kevesebben jutottak volna zátonyra közülünk. A tízéves egyetemi találkozónk legérdekesebb statisztikai eredménye: a 68-as végzeteknek jelenleg több mint a fele klinikai biológus.” (Imreh)

„A kellemes meglepetések egyike az volt, hogy — akárcsak Rab Jani — én is megszerettem a tanári munkát. Kiderült, hogy nagyon jól szót értek a gyerekekkel. De ezt honnan tudhattam volna előre?” (Wilhelm)

„Amikor ráébredtem hidrobiológusi álmaim irrealitására, már nem volt nehéz felismernem a modern biológia sok újdonsággal kecsegtető ágait. Az érdem nem az enyém: a szerencsének is kezébe kellett vennie sorsom irányítását ahhoz, hogy előbb a sugárbiológia szélesebb, majd a sugárgenetika szűkebb területén kóssek ki. Az említett szerencse először Uray Zoltán, később Lazányi Endre professzor személyében jelentkezett, akik a sugárbiológia és a sugárgenetika kérdéseivel világszinten foglalkoznak. Mindehhez hozzájárult az is, hogy a kolozsvári Nukleáris Laboratóriumban — ahol 1969—1973 között dolgoztam — olyan munkatársi légkör vett körül, hogy a napi munkám mellett rekordidő alatt doktorálhattam növényi sugárgenetikából. Ezt követték molekuláris biológiai kísérleteim a szegedi Biológiai Központban — időközben ugyanis sikerült kiverednünk egy teljes évre szóló, továbbképzésemet elősegítő UNESCO-ösztöndíjat. Szerencsém újra optimális munkahangulatú közösségbe juttatott, ahol megismerkedtem az emlős sejtgenetika elméleti és gyakorlati kérdéseivel. Itthon ismét meredek következett: egy elvesztett év az állatorvosi fakultáson. Ekkor viszont D. Rădulescu professzor olyan lehetőséget ajánlott fel, melynek eredményeként hozzáláthattam a Sugárgenetikai Laboratórium felszereléséhez és beindításához a Radiológiai Klinika újonnan épített emeletén.” (Imreh)

„Imreh Pista egyre mélyebbre ássa magát egy szűkülő alagútban. Közülünk ő az, aki az ismert és ismeretlen határterületén vívja a harcot. Ilyesmit csak jól felszerelt intézetben lehet végteni. En meg éveken át büntudatban éltem, hiszen hiu ábránd lett volna arra várni, hogy a műszaki haladás engem is utolér — és.

akkor a világ legkorszerűbb laboratóriumát rendezem be a Székelyföldön. Ugyanakkor sokáig fogalmam sem volt arról, hogy kutatóként az én helyzetemben mihez kezdhetnék.“ (Rab)

„Állandó stresszben él az ember: mi lesz, ha nem tudok valami kiugró felmutatni? Nem elég csupán célegyenesben lenni — a finisben még mindig megelőzhetnek. És nem feltétlenül azért, mert a világ más tájain nálad tehetségesebb, szorgalmasabb kutatók dolgoznak. De mert ők könnyebben hozzáfuthatnak a szakirodalomhoz, könnyebben tájékozódhatnak, kevesebb vesződséggel jutnak a kísérletek tárgyi feltételeinek a birtokába. A kétségek számát ugyancsak szaporítja, hogy a magamfajta mindig tudatában van annak: aki nem tud lépést tartani a kutatás élvonalában haladókkal, sokkal hasznosabb munkát végezne azokhoz csatlakozva, akik a magunk szakterületének hátszágában összefoglalnak, szintézist teremtenek.“ (Imreh)

„Rab Jani került földrajzilag a legtávolabb tőlünk, s ez meghatározta kapcsolatunk későbbi sorsát is. Az egyetemi évek alatt nagy hatással volt rám alapossága, nyugodtsága, következetessége. Azt hiszem, mai napig is ő az közülünk, akinek a legszélesebb körű az érdeklődése. Nagyon hiányzik a társasága. Elsősorban azért, mert olyan területeken erős, amelyeken én gyengébbnek érzem magam. Pistát gyakran felkereshetem Kolozsváron. Mindig tudom, mi foglalkoztatja. Az a tény, hogy nyomon követhetem törekvéseit, engem is kitartásra ösztönzött. Hiszen láttam, mennyit kell küszködni a miénknél jóval kedvezőbb helyzetben is. S ezzel már azt is megmondtam: ahhoz, hogy otthon érezhessem magam a Bihar megyei Székelyhídon — miként Jani a Székelyföldön —, kellenének, nagyon kellenének a társak. Mert évés-iváshoz mindig kerül partner — egy kiadós, intellektuális élményt nyújtó beszélgetéshez már kevésbé. Sokszor már-már attól tartok: ha nem vigyázok, teljesen beszűkül a gondolatvilágom. Ilyenkor, ha csak lehet, felugrom Pistáékhoz. Nagyon meglepődtem, amikor kiderült, hogy Jani sosem ütközik közegellenállásba — sőt igénylik, hogy szellemileg aktivizálja a körülötte élőket. Igaz, nem is hallottam tőle a *tömeg* kifejezést — mindig *közösséget* emleget. Nos, a székelyhídi tömeg passzív; népi egyetemi tevékenységemmel kapcsolatban is gyakran kísért a hiábavalóság érzése.“ (Wilhelm)

„A vidéki szaktanár magányosságához képest hatványozott a kutatóé! Wilhelm Sanyi teljesítményét korántsem rontja le például a szellemi elmagányosodás. Tudja, hogy van egy ilyen veszély, s ez a veszélyérzet jelentős szellemi felhajtóerővé válik az ő esetében, amiből elsősorban a tanítványai nyerne. A magányos kutató viszont hihetetlenül sokat kockáztat. Magam — más kiút nem lévén — sűrű levelezésem próbálom tartani a kapcsolatot azonos érdeklődésű kollégáimmal, még ha a fél fizetésem rá is megy. Ez a tíz esztendő olyan különnyomat-gyűjteményt eredményezett, mely biztos szakmai támaszt jelent munkámban. Valószínűleg ugyancsak a magányossággal függ össze az a belső kényszer is, amely arra ösztönöz, hogy a magam szakterületének eredményeit minél hamarabb megosszam a genetika iránt érdeklődő laikusok növekvő táborával. »Labor-csúcsforgalmi időben« sem utasítok vissza egyetlen szabadegyetemi meghívást sem. Dolgozataim száma még csak harminc körül mozog, tudományos előadást viszont száznál többet tartottam. Hadd valljam be: előszeretettel tartok előadást egyetemi hallgatóknak. Orvostanhallgatókról van szó természetesen. A radiológiai kurzus keretében ugyanis — ez Rádulescu professzor érdeme — minden csoportnak alkalma van sugárgenetikai előadásokat is hallgatni, laboratóriumi gyakorlatban részt venni.“ (Imreh)

Az erkölcsi kényszer nyomása alatt

„Hogy miért vágytunk a kutatói pályára? Egész biztos: nemcsak személyi becsvágyból. Azt hiszem, az élővilág olyan összefüggéseit akartuk megérteni, amelyek nem csupán számunkra fontosak, de történetesen a mi képességeinket igényelték.“ (Wilhelm)

„Eszmélésem óta erre a pályára készültem. A középiskolában olyan impulzusok értek, hogy fel sem merült bennem: esetleg más is lehetnék, mint biológus.“ (Rab)

„Nálam is egyenes volt az út. Még elemista voltam, amikor nagybátyám — jelenleg Marosvásárhelyen biológiatanár — egyetemistaként magával cipelt növény- és rovargyűjtő útjaira. Egész életre szóló »fertőzés« volt ez, amit kiváló középiskolai tanárom, Sándor Károly csak »súlyosbítni« tudott.“ (Imreh)

„Az ábrányi erdőben minden fészket, minden odút ismertem — akárcsak a Berettyó összes halászhelyeit. Halásztunk, varsáztunk, rákásztunk. De annyira érdekelték például a lepkék is, hogy mire az első évben rovargyűjteményt kértek tőlünk, nekem már 300 lepkém volt összegyűjtve. Igaz, Buzetzy Antal személyé-

ben nagyon jó biológianárom volt Margittán, aki korán megismertetett az akvarisztikával és a mikroszkóppal. Az egyetemen először a lepkékkel foglalkoztam, majd rátértem a halakra. Persze, Gyurkó István tanárom színes egyénisége is közrejátszott ebben. Vagy talán inkább az, hogy felfedeztettem velem: az ichtológia területén nagyon sok még az ismeretlen. Gyurkó István és Nagy Zoltán hazai viszonylatban is jóformán egyedül kutatják a halak táplálkozását. Jutott hát ebből a szempontból ismeretlen halfaj nekem is... A vizek világa annyira csodálatos, hogy a legnagyobb örömmel mélyültem bele a munkába." (Wilhelm)

„Magam is sokáig azt hittem, nem volt elvesztegetett idő az öt egyetemi esztendő. Szerettük a szakmát, igyekeztünk elsajátítani minden fortélyát. Az első nagy kérdés az volt, hogy tökéletesen megtanuljunk románul. Mind a mai napig széles margóval írok — első éven szoktunk rá erre: akkor kellett a hely a szöszedetnek. Amikor már elég jó jegyeket kaptunk a vizsgákon, akkor jöttünk rá arra, hogy mihelyt anyanyelvünkön próbáljuk végiggondolni a dolgokat, kicsúszi a talaj a lábunk alól. S mert mi hárman akkor is jó barátságban voltunk, összedugtuk a fejünket: mi a teendő? Nyilván, rá kellett hajtánunk, hogy a biológia fogalmi rendszerét anyanyelvünkön is használni tudjuk. De mi történik akkor, ha nem ismerjük fel — a huszonötös létszámú csoportban egyébként kilencen voltunk magyar ajkúak —, hogy ez nem csupán a mi magánügyünk? Hiszen a kinevezés után Wilhelmnek és Rabnak magyar tannyelvű osztályokban kellett tanítania a biológiát... És még egy nyelvi kérdés: az egyetem elvégzése után döbbsentem rá, hogy a modern biológia nyelve nem a román és nem a magyar, hanem az angol. Így aztán kapkodhattam szótár és Eckersley után. Szerencsére nem eredménytelenül.“ (Imreh)

Ezek a dolgok értették meg velem, hogy 1968-ban mennyire más helyzetűdattal kerültünk ki az életbe. Egyazon kultúra munkásainak készültünk mind a négyen — ugyanazon az egyetemen —, de korántsem azonos feltételek között. Egészen 1968-ig a magam reális lehetőségeiről éppúgy nem volt fogalmam, mint biológus barátainak. De az az év a nemzetiségi öneszmélés esztendeje volt, s már ötödévesen arra ébredtem, hogy egy frissen induló napilap és egy megújulás előtt álló hetilap is igényt tart munkámra. Joggal hihettem tehát, hogy a történelem a mi szemünkkel próbálja nézni önmagát, s azt is, hogy ez több lehet, mint szerencsés véletlen.

Ennyiből is kitetszik, hogy az indulás évében egészen más jellegű alternatívák előtt álltunk. A helyzettudat intenzív működése — a biológusok esetében — már az első perctől kezdve elősegítette annak a belső felhajtóerőnek a kifejlődését, amely eleve távlati célkitűzésekre irányult. Rab János a tíz év alatt három helyen tanított Hargita megyében (Csikbáncfalván, Gyergyócsomafalván és a gergyószentmiklósi Salamon Ernő Liceumban), ám ezek a helyváltoztatások a jelenlegi kutatásaihoz szükséges kapcsolatteremtés lépcsőfokai lettek. S ha már Rab sem tekintí időpazarlásnak az eltelt évtizedet, az Imreh Istváné bizonyosan nem volt az. Nekem viszont hamarosan szembe kellett nézmem jó néhány kérdéssel: induláskor nem kezeltem-e távlatként fel-felzúvóványoló illúziókat? És mennyi volt bennem akkoriban az annyiszor ártalmasnak bizonyult naivitásból? Induláskor minden nemzedék szembetalálja magát egy adott helyzettel. A kérdés az, hogy fel tud-e nőni a helyzetből adódó válasz egyértelmű megfogalmazásához; ki tudja-e vívni, hogy a történelem valóban az ő szemével nézze önmagát? Jó időbe telt, amíg valamennyire is kiismertem magam a valóságnak abban a szövevényében, amelyre rálátásom nyílt — és amelyben ugyanakkor cselekvési lehetőségem is adódott. Hét esztendő kellett ahhoz, hogy felismerjem: sajátos helyzetemet csak akkor tudom értéke szerint becsülni, ha munkám nem nélkülözi azt az elméleti rálátást sem, mely lehetővé teszi a tények, jelenségek lényegi összefüggéseinek megragadását. Mert kétségtelen, hogy nem minden változás, ami annak tünteti fel magát, meríti ki a haladás fogalmát, a megszüntetve megőrzés marxi folytonosságát. Hadd valljam be most már: biológus barátaim törekvéseire figyelve igyekeztem kialakítani a magam „házi használatú“ közművelődési elképzeléseit. Bizonyos mértékig amolyan katalizátor szerepet játszottunk egymás szellemi fejlődésében.

„Az ember mindig arra törekszik, hogy lehetőleg minél kevesebb lelkifurdalása legyen. Ha ragaszkodom egy szűkebb területhez, és azt látom, hogy egyebütt még ki se mozdultak a holtpontról — rosszul éreztem volna magam. Az egyetemen megkezdett tudományos munkát — rovartanból írtam államvizsga-dolgozatot — intézeti felszerelés nélkül nem tudtam folytatni. Ahol tanítottam, ott viszont a népszolgálat körébe vágó teendőket nem végeztek azon a szinten, ahogy kívánatos lett volna. Székelyhídon inkább lehetett egy szűkebb pázsmán haladni tanárként is, mert ott bőven voltak szaktanárok. Sanyinak például az igazgatója is biológia szakos volt...“ (Rab)

„Az igazság az, hogy remek osztályt kaptam már az első tanévben. Az ötödiktől az érettségiig együtt jártam velük kirándulni, focizni. Kerékpártúrákkal kezdtem, majd rendre felvertük a sátrát a Nyugati-havasokban, a tengerparton, a Retezátban... Oráimon is arra törekedtem, hogy minél szélesebb látóhatár áttekinthetősége legyen lehetőségünk.” (Wilhelm)

„Nekem is volt alkalmam szóba állni, sőt vitába bocsátkozni a Sanyi tanítványaival. A székyelvári népi egyetemen tartott előadásom után ők voltak azok, akik valósággal sakkban tartottak kérdéseikkel. Nemcsak a DNS-modell fontosságával voltak tisztában, hanem például Szent-Györgyi Albertnek a rákkutatásban felállított munkahipotézisével is. Kiderült, hogy számukra a tudomány nem valami zárt szentély, ahová nekik nem lehet bejárásuk. Ez pedig két dolgot is tisztázott bennem: itt az ideje, hogy felvegyük a harcot mindenféle alacsonyabbrendűségi komplexus ellen; másrészt, az értelem szépségét felfedező fiatalok között jöttem rá arra, hogy a népi egyetem a kutatók erős érzelmi támasza lehetne.” (Imreh)

„Az első perctől kezdve nagy ambícióval fogtam hozzá mindenhez, ami színvonalas munkát ígért. Például a biológiai laboratórium felszereléséhez, a népi egyetem igazgatásához. A volt grófi kastélyt és a hajdani pálmaházat szemeltem ki tudományos tevékenységem színhelyéül. Csakhogy mire az átalakításhoz hozzáfektünk volna, a liceumot is átalakították mechanikai profilú iskolává... Öt évig voltam a népi egyetem rektora. Jelenleg a modern genetika eredményeit ismertető szakkört vezetem, de még ezen a szűk pázsmán sem érzem a színvonalas munka elégtételt. Hiába hívok meg kiváló előadókat — biológiai alapképzettség nélkül ma már ez a szűk körű hallgatóság is egyre gátlásosabb.” (Wilhelm)

„Gyermekkorban kell leküzdeni a kisebbségi érzéseket, hogy felnőttként ne tengjen-lengjen az ember a világban. Hogy ne legyen véletlen számára, hol és miként él. Ahhoz például, hogy valaki otthon érezze magát a szülőföldjén, nem elég az érzelmi kötődés. Korszerű értékszemlélettel kell tudatossá tennünk ezt a viszonyulást.” (Rab)

„Komplexumok még senkit sem vittek előre — ezt kellene végre tudatosítanunk. Cambridge-ben ráhajtani egy Nobel-díjas témára, vagy egy fejlődő országban addig nem létező tudományágot művelni — ez egyformán teljes értékű embert kíván. Hiszen senki sem biztosíthat előre a sikerről — sem ott, sem itt. Ezért érzem rendkívül fontosnak, amit Jani pedagógusként, népnevelőként végzett Alcsikban és Gyergyóban; amiképpen azt is, hogy Sanyi a nyilvánvaló kudarcok ellenére sem mondott le a minőség igényéről az Érmelléken.” (Imreh)

„Olyan gyermekközösségeket kellene kialakítanunk, amelyek felnőtt korukban is modelként szolgálhatnak. Ahol egyszer már találtak valamilyen utat-módot az akaratbénító görcsök feloldására, ott a felszabadított erők a szellemi korszerűsödés csatornáin is felszínre törnek. Nagy élményem, hogy ezt a »gátszakadást« mind Bánkfalván, mind Csomafalván átéltem. Csikbánkfalván burgonyatermesztő kistérszt hoztunk létre. A gyermekek maguk szervezték meg a munkát, neves agrárszakembereket lítottak vendégül, a jövedelemből országjáró kirándulásra indultak. Nagyvárosi liceumok sporttelepeit látva felébredt bennük a vágy: mennyivel többet tudnának maguk is felmutatni, ha otthon is hasonló körülmények közt dolgozhatnának. Ma már a bánkfalvi gyerekek módfelett büszkék arra, mit műveltek az iskola udvarával. De ezzel az iskolai sportteleppel együtt még felépült valami. Bann a gyerekekben... A csomafalviak önjelűkből olyan jégkorongpályát építettek, amelyen rangos fővárosi csapatokat is fogadtak, 1978 telén pedig külföldi versenyre indultak. Az efféle sikerélmény a legjobb ellenszere lehet mindenfajta alacsonyabbrendűségi érzésnek.

De mindez csak a dolgok egyik vetülete. A »két kultúra« közötti átmenet útvesztőiben él a falusi ember, és az is tény, hogy a földműves és az ingázó munkás agyában nem rendeződnek el maguktól a világ impulzusai. Nekünk tehát nemcsak a magunk számára kell birtokba vennünk a világot. Azért van a romániai magyarságnak tudományos-műszaki és humán értelmisége, hogy ezt a helyzetet világosan lássa — és a lépéstartást az egész nemzetiség számára megkönnyítse. Valahogyan úgy, hogy a régi paraszti műveltség értékeit megőrizze egy újabb kapcsolata gazdag kultúra birtokába juttassuk az embereket. Hadd tegyem hozzá: egy megfontolkozató Kányádi-vers készített arra, hogy a magam teendőit egyértelműen megfogalmazzam” (Rab):

*Be kell hordanunk, hajtánunk mindent.
A szavakat is. Egyetlen szó,
egy tájszó se maradjon kint.
Semmi fölösleges sem.*

Zuhoghat akár negyvenezer nap
és negyvenezer éjjel, ha egy
buboréknyi lelkiismeret-
furdalás sem követi a bárkát.

(Noé bárkája felé)

A felismert tennivalók sokasága szétforgácsolhatja az embert — a Rab János alakú egyéniség azonban épp ebben a kényszerhelyzetben ismeri fel a szintézisre való lehetőségét. Eddigi kapcsolatunk legemlékezetesebb pillanatai azok voltak, amikor gondolatainak rendszerezése közben időről időre eljutott ahhoz a tudatállapothoz, amely felcsillantotta előtte a részelemek helyét és szerepét a rendszer egészében. Egyik ilyen „állomás” az volt, amikor közművelődési modellnek is beillő fejtegetéseit hallgattam; a másik az, amikor pedagógiai elveinek — ugyan-csak modellszerű — foglalatát tudta összefüggő képben megragadni. Attól kezdve már nem volt nehéz megtalálnia azt az önbizalmat nyújtó egyensúlyhelyzetet, amelyben felismerte, hogy interdiszciplináris szemléletét az etnobotanika művelésében tudná a leginkább kamatoztatni. „Nem állhatok egyszerre két helyen” — mindig ezzel a mondattal hártotta el a tíz év alatt kérdésemet: hova lett Rab János kutatószenvédélye? Olyan szakterületet keresett, amelyen a tanári és a kutatómunka követelményeit magas szinten tudná egyeztetni; s amikor megtalálta, tízévi pepecselés után ámulatba ejtő sebességre váltott át.

„Ha van eddigi tíz évemnek önmagán túlmutató jelentősége, akkor azt ezeknek az összegezéseknek köszönhetem. A bánkfalvi hat év alatt a felnőttnevelés hagyta a legmélyebb nyomokat bennem. Sikerélményt is ez jelentett, hiszen egy tizezres olvasótáborhoz szóló lap készített a dolgok végig gondolására: 1970—1974 között közel száz cikkem jelent meg a *Falvak Népe*-ben. Gyergyócsomafalván viszont — minthogy aligazgató és pionír-oktatóparancsnok voltam — a gyermeknevelés kérdései kötötték le a figyelmemet. Amikor aztán versenyvizsgával bekerültem Gyergyószentmiklósról, a Salamon Ernő nevét viselő liceumba, elodázhatatlanná vált a kérdés, hogy kutatói ambícióimnak is éljek. Biztos vagyok abban, hogy sosem fogom elvesztegetett időmre érezni a Bánkfalván meg Csomafalván töltött éveket. Hiszen az élet teljességének az átélését jelentették számomra; fontos összefüggések meglátását, amire később talán sohasem lesz alkalmam. Ha a régi falu még közösségnek számíthatott, a mai már bizonyosan nem az. Legfennebb kulturális kisközösségek érlelik a jövő lehetőségét — akárcsak városban. Holott létérdekünk, hogy jól működő, az ember külső és belső világa között összhangot teremtő közösségeket építsünk ki magunknak. Ehhez azonban teljesen át kell értékelnünk és újra kell fogalmaznunk gyermek- és felnőttnevelési módszereinket.” (Rab)

Régóta tudjuk, hogy a falusi ember meg akar szabadulni mindattól, ami paraszti múltjára emlékezteti. Régi úgy ez: Kelet-Európa, hosszú feudalizmus, felelőtlenség és rövid kapitalizmus, gyors és sokszor erőltetett fejlődés az utóbbi évtizedekben, „fejlődő ország” vonások. Az emberek inkább ahhoz ragaszkodnak, amit kézzelfoghatónak tartanak. Ez azonban csak külsőségeket, anyagi gyarapodást eredményezhet. Eleget e lenne mindezzel szembeállítani azt, amit a Rab Jánosok *értéknek* deklarálnak? Aligha. Meg lehet viszont nyerni a gyerekeket, és rajtuk keresztül a felnőtteket. Rab János eddigi tíz évének önmagán túlmutató jelentőségét én abban látom, hogy minden eszközt kipróbált, amivel korszerű értéktudat birtokába juttathatja az embereket.

Ismert és ismeretlen határán

„Amikor munkához láthattam volna, épp utolsó szakaszába jutott az Éri mocsárvilágának lecsapolása. Radikális munkát végeztek. Híromondója sem maradt a csodálatos madárvilágnak. Pedig ugyancsak kemény harcot vívtunk a váradi műzeum munkaközösségével az élen: bár egy rezervátum őrizné meg a hajdani vízi világ jellegzetességeit! Ha valaki belátja, én aztán igen, hogy a szántóterület növelése népgazdasági érdek. De sajnos, azt is látom, hogy csak silány birkalegelő lett a Hartyás helyén, ahol a lecsapolás előtt még daru költött... Személy szerint a halállomány károsodása érintett a legfájdalmasabban. Eltűnt a lápi póchal, ez a ma már Európa-szerte ritkaságzámba menő mocsári halfaj; odalett a lesőharcsa; alig akadnak csíkok. Abból a szempontból szerencsés vagyok, hogy jelenlegi kutatásaim alánya, a törpeharcsa — bár a lecsapolás után évekre eltűnt — újra megjelent az Ériben.” (Wilhelm)

„Hargita megye állattenyésztésre predestinált terület, ahol viszont a növénytakaró *valóságos* hozama jóval alatta marad a *lehetségesnek*. Először arra gon-

doltam, fel kellene tárnom, hogy a növényevő rovarok milyen mértékben csökkentik a zöld területek hozamát. Jó ideig reggel hattól délelőtt tizig kint voltam a határban, fűhálóval a kezemben. Aztán beláttam, hogy egyedül »belefulladok« a témába: nyugdíjas koromig csinálhatom érdemleges eredmény nélkül. Nekem olyan kutatási terület kell, amelyik nem eszközigényes, és amelyiken diákjaimat is foglalkoztatni tudom. Még pontosabban: amelyik a nemzetiségstudomány és a biológia érintkezési területét vizsgálja. Ahol biológusként épp népművelői és pedagógusi tapasztalataim kamatoztatásával léphetek tovább.« (Rab)

„Az elején minden jól ment. megszerettem az anyaggyűjtéshez szükséges engedélyt, érdeklődő diákjaim — amíg a középiskola meg nem szűnt — segédkeztek a gyűjtőmunkában. De már a feldolgozás során előre nem sejtett akadályokba ütköztem. Szükségem lenne egy preparáló mikroszkópra és egy tizedmilligramm pontosságú torziós mérlegre. Mondanom sem kell, egyikkel sem rendelkezem. A mikroszkópot trichonoszkóppal pótolom; a patikamérleg viszont távolról sem közelíti meg a torziós mérleg pontosságát. A szakirodalom nyomon követésére és beszerzésére is — gyakori kolozsvári és bukaresti útjaim ellenére — mind nagyobb nehézségekbe ütközik. Szerencsére a Körösvidéki Múzeum évkönyve, a *Nymphaea* közli a dolgozataimat, hiszen tevékenységem elméleti és gyakorlati jelentősége nyilvánvaló.

Ami jövőendő terveimet illeti: szeretném feltérképezni az Ér halvilágát, a populációk dinamikáját, majd összehasonlítani az eredményt a lecsapolás előtti adatokkal. Távlati célkitűzéseim közé tartozik továbbá az Ermellék régi halászati szerszámainak, eszközeinek, halászati módjainak és hagyományainak számbavétele.« (Wilhelm)

„Pionír-oktatóparancsnok koromban egyszer útbaigazítást adtam néhány gyermeknek, hogy benevezhessenek az Ezerjófű-versenybe. Akkor már rá láttam a paraszti kultúra egész rendszerére, és felismertem, hogy az etnobotanika milyen távlatokat nyit meg előttem. Ez éppen az a terület, amelynek művelésével külső és belső igényt elégíthetek ki egyszerre. Nemzetiségi értékmentés ez is, és sürgősnek is a lehető legsürgősebb, mert az adatközlők sorra elhalnak. Másrészt a növényfajok azonosítása, a gyűjtemény kezelése feltétlenül biológust igényel. De jártasnak kell lennem a néprajzban is, hogy feltérképezhessem a népi növénynevek világát a szóban forgó közösség tudatában — és nemcsak a nevüket, hanem a növények felhasználási módját gyógyításra, festésre, varázslásra és még ki tudja mire!

Eredményre tehát itt csak úgy van kilátás, ha a gondolkodás áttöri az addigi korlátokat — és összekapcsolja a távoli (vagy csak annak tűnő!) területek egymást feltételező szegmentumait, vonatkozásait. Tervem az, hogy diákjaim bevonásával — hogy miközben társadalmilag hasznos munkát végeznek, interdiszciplináris szemléletet nyerjenek — elkészítsem a Gyergyói-medence etnobotanikai monográfiáját. Nagy munka ugyan, de részfeladatokra bontva elvégezhető. Szárhegyről, Alfaluból, Orotváról és Vaslábról már van anyagom. Külön érdekesége a feltárandó anyagnak, hogy a vaslábi gyűjtés révén román—magyar összehasonlító vizsgálatra is alkalmat nyújt. Az eredmények publikálásának most megnyílt lehetőségei — *Népmisereti dolgozatok*, a Hargita megyei múzeumok évkönyvei — bizonyára serkentőleg hatnak majd a munkálatok befejezésére.« (Rab)

Tudományszervezési kérdésnek tűnik — de több annál —, hogy vannak kutatási ágak, amelyeknek a fontossága csak akkor derül ki, miután a társadalom már hasznát látta a kutatók fáradozásának. A tudományos-műszaki forradalom azonban — különösen a fejlődő országokban — minden eddiginél gyorsabb ütemet diktál, sokkal nagyobb távlatú előrelátást követel meg. Amikor még csak Imreh István vágyálmai közt szerepelt a Sugárgenetikai Laboratórium létrehozása, akkor ragadt meg bennem a következő gondolat: meglehet, csak évek múlva lesz szükség nálunk sugárgenetikusokra; de mi történik, ha addig nem alakul ki az ilyen kutatásokban jártas szakembergárda, ha nem teremtjük meg a kutatások előfeltételét?

„Az igaz, hogy a szerencse végig kezem alá dolgozott ez alatt a tiz esztendő alatt: Kolozsváron élek, UNESCO-ösztöndíjban részesültem, van »saját« laborom stb. Ha viszont azt nézem, hogy a kedvező lehetőségeket kihasználva mennyit hajszoltam magam, a termés hihetetlenül kevés. Doktori dolgozatom 400 oldalas munka, tíz teljes kísérletsorozatot foglal magában. Mindaddig alig látott nyomdafestéket valami belőle. Talán ebben az évben megjelenik Craiován a *Radiobiologie vegetală* című kötet; ahhoz kértek volt a dolgozatomból könyvfejezetnyi anyagot. De hát 1973-ban doktoráltam!

A Radiológiai Intézetben létrehozott Sugárgenetikai Laboratóriumban az örökletes anyag sugárhatásra történő elváltozásait vizsgáljuk. A növényi és az éger- meg patkánykromoszómák preparálásában már volt némi gyakorlatom, de emlőssejteket tenyésztani, belőlük kromoszómákat preparálni — kezdetben erőnfeletti vállalkozásnak tűnt. Különösen, hogy mindent egyedül kellett csinálnom — ide érte

a fotózást, a mikroszkópjavitást, a mosogatást is. Jelenleg valamivel könnyebb a helyzetem, mert a múlt év elejétől már egy asszisztensnő is dolgozik a laboratóriumban. Hivatalosan hozzánk tartozik minden sugárbaesetet szenvedett egyén ellenőrzése. A gyors emberi kromoszómapreparálás módszerét alkalmazva, 48 óra elteltevel már meg tudjuk állapítani a besugárzási szintet.

Az elvégzendő feladatok sokasága arra késztet, hogy magam körül mielőbb — a reális szükségleteknek megfelelő — munkacsoportot alakítsak ki. Ez persze ma még szinte álom. De hát nem az volt-e még néhány évvel ezelőtt a labor is? Miért harcoljon az ember, ha nem az álmiaiért?" (Imreh)

Mint amikor fennsíkra érkeünk

Aligha készültem volna el ezzel az írással, ha csupán számomra lett volna fontos biológus barátaim helyzet tudatának érzékeltetése. Azt hiszem, Rab Jánosnak sikerült ezt a legtalálékonyabban megfogalmaznia:

— Az ember időnként arra kényszerül, hogy rendszerezze tapasztalatait, felismeréseit pedig az általánosítás magasabb fokán juttassa kifejezésre. Olyan ez, mint amikor a hegyekben járva — jelzett ösvényeken és ismeretlen csapásokon kapaszkodva — hirtelen fennsíkra érkeünk, ahol megvilágosodik előttünk a megtett út értelme, és kilátás nyílik a soron következő magaslat: a távolabbi cél felé. Emlékezetes marad számomra ennek a mi közös vállalkozásunknak a története, mert valami olyasmit hozott felszínre belőlünk, olyan gondolatokat objektivált, amelyek ezentúl nemcsak minket köteleznek, de valamiképpen a társadalmi elvárásokat érvényesítő külvilágot is, hogy *másképp lássa* a velünk és a körülöttünk történt dolgokat.

— Csak el ne felejtjük — tette hozzá Imreh István —, a tetszetős fennsíkhasonlat ellenére nem biztos, hogy a valóságban is annyit „emelkedtünk” volna, mint amennyire a gondolkodásunkban lejátszódott folyamatokból következtetni lehet. Korántsem tekinthetjük magunkat „befutottaknak”. Amit viszont általánosítani lehetne és kellene, az nem más, mint annak az *életmodellnek* a felmutatása, amelyet részben ösztönösen, részben tudatosan — ám mindenképpen a körülmények kényszerítő hatása alatt — alkalmaztunk. Az utánunk következő nemzedék talán ennek venné a legnagyobb hasznát.

Imreh István, Rab János és Wilhelm Sándor egy-egy tanulmányát e számunk Tudományos Műhely rovatában közöljük.

Bakó-Hetei Rozália: Bikák

Mennyiségi szemlélet a biológiában

Sokan felteszik a kérdést: miért van az, hogy míg a fizika és a kémia az utóbbi évtizedekben látványos gyorsasággal fejlődött, gyakorlati megvalósításaik pedig rendkívül gazdagok, addig az életjelenségek megismerésében viszonylag lassú a haladás? E kérdés megértéséhez, úgy vélem, szükséges, hogy röviden elemezzük a tudományok kutatási tárgyának sajátosságait.

A fizika és a kémia az élettelen anyaggal foglalkozik, amelyet molekulák alkotnak, és amely — további bontásban — atomokból épül fel. Ez utóbbiakat az élettelen anyag legegyszerűbb, vegyi úton nem bontható szerkezeti egységeinek tekinthetjük. A fizika az atomokat és atomcsoportosulásokat szilárd, folyékony és gáz (valamint plazma) halmazállapotukban tanulmányozza. A kémia a különböző vegyületek atomjai közötti reakciókkal foglalkozik: olyan kölcsönhatásokkal, amelyek az atomok közötti erőktől függenek.

A fizika és a kémia eredményei a kutatási terület viszonylagos egyszerűségének köszönhetőek, ami lehetővé tette a jelenségek matematikai, mennyiségi értékelését és azok pontos törvényeinek felfedezését (a P. L. Boyle—Mariotte-féle gáztörvény, az elektrolízisre vonatkozó Faraday-törvény, a Newton-féle gravitációs törvény, a hullámterjedésre vonatkozó Huygens-elv, Einstein relativitáselmélete stb.). Ilyen törvények és elvek alapján a fizika és a kémia a kutatási körébe tartozó jelenségeket biztos sikerrel alkalmazza a gyakorlatban. Kétségtelen, hogy mennyiségi, matematikai szemlélet és módszer nélkül a fizika és a kémia nem nyújthatta volna azt, amit ma nyújt az emberiségnek.

A biológia vizsgáldásának tárgya az élő szervezet, amelynek szerkezeti és funkcionális alapegysége a sejt. A fizikai és kémiai kutatási eszközöknek köszönhetően ma már elég jól ismerjük a sejteket. A sejtek azonban bonyolultan összetettek, egymástól különbözőek; valóban elmondhatjuk, hogy nem létezik két azonos sejt, mint ahogyan nem létezik két tökéletesen egyforma többsejtű élőlény sem. Az élővilágban tehát nem áll fenn az 1=1 egyenlőség. Mai tudásunk szerint minden sejt tartalmaz több ezer vagy tízezer mitokondriumot, több százezer riboszómát és poliszómát, sok ezer különböző formájú és alakú endoplazmatikus csatornát, bennük a sejtplazmával, amely több száz különféle ásványi sót és szerves anyagot tartalmaz különféle koncentrációkban, szuszpenziós vagy oldott állapotban. Aztán van még a sejtben ezerszámra lizoszóma, Golgi-komplex, centroszóma, enzimek koncentrált vagy diffúz formában, sejtmag sok-sok DNS- és RNS-szállal és magplazmával, amelyben szintén különféle oldott elemek találhatók stb.

Azt se felejtjük el, hogy az említett sejtszervecskéket nem egységes szerkezetű hártya veszi körül; ezek a hártýák bonyolítják le az anyagok cseréjét a sejtszervecskéék és a sejtplazma, valamint a sejt és környezete között. C. Palade plasztikus hasonlata szerint a sejt olyan, mint egy hártýakkal telt zsák. A sejt e bonyolultan összetett szerkezetének következménye, hogy funkciói is nagyon sokfélék és bonyolultak, s ez ideig csak részben megfejtettek. Amilyen mértékben fejlődnek a sejt mikrokozmoszának kutatási eszközei, mind több szerkezeti és funkcionális elemre derül fény.

A többsejtűek esetében (az ember teste több mint 100 trillió sejtéből áll) a helyzet még bonyolultabb, mivel itt a sejtelet mellett, azzal együtt adva van a sejtek közös élete is, s megjelennek a szervezet mint egységes egész szabályozó mechanizmusai: a humorális, a hormonális és az idegi szabályozás.

Tegyük hozzá még azt is, hogy napjainkban több mint másfél millió állatfajt, majdnem egymillió növényfajt és még néhány százezer prokariótát ismerünk, és hogy minden faj esetében — a legszerűsebb átlagot véve — mintegy százezer egyeddel számolhatunk (tehát mintegy $2,5 \times 10^{11}$ egyedről van szó, amelyek mind különbözőek egymástól). Mindez érthetővé teszi azt, hogy miért rendkívül bonyolult és változatos a biológia vizsgáldásának tárgya, még ha valamennyi egyednek közös vonása is az élet; és világos, hogy így nehéz megtalálni azokat a biztos támpontokat, amelyek valamennyi egyed vizsgálatában érvényesek, s az élet tulajdonságát jellemzik. Nem könnyű tehát olyan pontos működési törvényeket felfedni, amelyek lehetővé tennék, hogy az ember érdekeinek megfelelően irányítsa az élő szervezetek fejlődését — közéjük érte magát az emberét is.

E szerkezeti és működésbeli bonyolult összetettség következménye, hogy a biológia lassabban fejlődött, mint a fizika és a kémia. Amikor i. e. a VI. században Püthagorasz szorzótláblakat szerkesztett és híres tételét megfogalmazta, az emberek biológiai ismeretei csak a növények és állatok külsején megfigyelhetőkre korlátozódtak. Kétszáz évvel később Arisztotelész néhány művében összegyűjtötte korának az élővilágra — elsősorban az állatokra — vonatkozó ismereteit. Ezekből a könyvekből tanulmányozták aztán a biológiát egészen a XV—XVI. századig, a reneszánszig. Ekkor a nagy földrajzi felfedezések erőteljes lendületbe hozták az életjelenségek tanulmányozását is. A iatrofizika képviselői az életműködést és magát az életet fizikai folyamatokkal próbálták magyarázni. S ettől kezdve úgy-szólván napjainkig tanúi vagyunk hasonló próbálkozásoknak. Descartes az egyes emberi tevékenységek és az óra rugós mechanizmusa között vélt analógiát felfedezni; Harvey a vér keringését a folyadékok szilárd falú edényekben történő keringésének analógiájával magyarázta; Helmholtz a szem működését optikai lencsék segítségével próbálta megérteni; Du Boys Raymond az ingerületvezetés természetét az elektromos áram vezetésével hozta összefüggésbe; Marey a mozgások tanulmányozásában a fényképezést alkalmazta; Tyimirjazev a termodinamikában kereste a fotoszintézis energetikájának magyarázatát.

Mindezek a kísérletek, amelyek arra irányultak, hogy a fizika és a kémia eredményeit alkalmazzák az életjelenségek értelmezésében, azt bizonyítják, hogy a biológusok már a közelebbi múltban sem elégedtek meg a jelenségek egyszerű megfigyelésével és leírásával. Követelményként jelentkezik a biológiai jelenségek mennyiségi értékeinek kvantifikációja, a fizikához és a kémiához való fordulás és főleg a matematizálás, ami lehetővé teszi, hogy a biológiai jelenségeket, illetve az őket meghatározó külső tényezőket képletekbe foglaljuk.

Ennek következményeként kap egyre nagyobb szerepet a kísérletezés is a biológiában. 1859-ben Claude Bernard *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale* című híres könyvében leszögezi az élő szervezetekkel végzett kísérletek alapelveit. A kísérleti módszer a biológiában az oksági viszonyok ellenőrzéséhez vezetett, továbbá lehetővé tette a biológiai jelenségek tényezőinek értékbeli megmérését, és megnyitotta annak a lehetőségét is, hogy a jelenségeket természetes vagy laboratóriumi körülmények között megismételjük. Mennyiségi szemlélet honosodott meg a biológiában, és a tudományág most már nem szabadulhat ennek következményeitől: tovább kell folytatnia a jelenségek okának és eredményeinek mennyiségi értékelését.

A kísérleti adatok szaporodásának eredményeként született meg a darwini evolúciós elmélet, valamint a genetika tana is. E törekvések állandó fokozódása ellenére azonban a biológia eredményei a századfordulóig eltörpültek a fizika és a kémia ragyogó felfedezései mellett.

A biofizika megjelenésével egyidőben — körülbelül századunk elején — a kvantifikáció bevezetésének és a matematika alkalmazásának köszönhetően értékes tanulmányok jelennek meg a biológiai ab- és adszorbcióra, a membránokon (hártyákon) át történő diffúzióra, az elektromos térben való molekuláris mozgásra, az idegi polarizációra és depolarizációra, az ingerlésre és gátlásra stb. vonatkozóan. A fizika példájára ezeket a jelenségeket is sikerült matematikai képletekbe foglalni, természetesen az élő anyag sajátosságainak figyelembevételével. Ezzel párhuzamosan teret hódít a kísérleti eredmények statisztikai számításokkal való ellenőrzése, s már 1940 előtt valamennyi biológiai (orvosi és mezőgazdasági) szakfolyóirat megköveteli az eredmények statisztikai feldolgozását.

1962-ben hazánkban is bevezetik a matematikát és a biofizikát az egyetemek biológia szakán, s ezek azóta itt kötelező tantárgyak. A fejlett országokban azonban azóta megjelent a molekuláris biológia (sejtbiológia), a populációgenetika, az elektrofiziológia, a magatartástan stb. — mind olyan ágazatai a biológia tudományának, amelyek a matematika eszközeit messzenemően felhasználják, s amelyek eredményeit ma sikerrel alkalmazzák az orvostudományban és a mezőgazdaságban.

A sejttanyagcsere vizsgálata bizonyos meghatározott és pontosan mérhető környezeti feltételek között végbemenő reakciók matematikai és termodinamikai kifejezése. A sejtlelet jelenségeinek pontos szabályozó törvényeit feltárva napjainkban, növényeket természetnek mesterséges környezetben, és fejlődésük minden szakaszában kielégítik összes igényeiket. Így rendkívül magas, a természetben megvalósíthatatlan terméshozamokat érnek el. Hasonló eljárások: az agyalapi mirigy hátulsó lebenyének antidiuretikus hormonját (ADH) mennyiségileg meghatározottan adagolják az agyalapi mirigy és a vese működési zavarainak számos esetében; állatok pszichés zavarai esetén elektromos vagy acetilcholinus ingerlést alkalmaznak; gammásugár-kezeléssel tüntetnek el bizonyos daganatokat — s a modern alkalmazott biológia hasonló eredményeit még hosszan sorolhatnám.

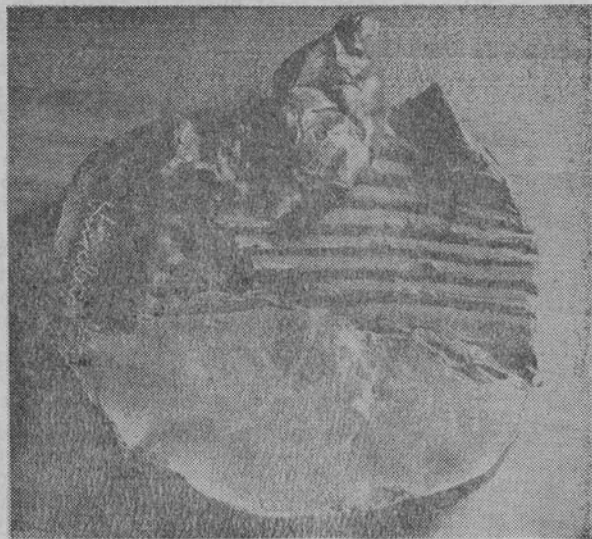
A kvantifikáció, a biológiai jelenségeknek mennyiségi mutatókkal való jellemzése világviszonylatban csak néhány évtizeddel ezelőtt kezdődött el, s már megjelentek az első gyakorlati eredmények is. 1977-ben részt vettem Párizsban egy fiziológiai tudományos ülésszakon, amelyen a matematika és a számítógépek nyelvén folyt a tanácskozás. Minden nagyon világos, pontos és tökéletesen meghatározott volt azok számára, akik beszélték ezt a nyelvet, de számomra nem, minthogy én nem ismertem. És a tudomány új nyelvének ismerői csak egymás között tárgyaltak, mit sem törődve azokkal, akik nem értik őket.

A biológiai jelenségeket már nem kvantifikálhatjuk csak annak alapján, amit 1962-ben tudtunk. Sajnos, a mennyiségi szemléletű biológia azóta nálunk alig fejlődött. E szemlélet erőfeszítést követel, és a biológiai kutatási módszerek állandó megújítását feltételezi, mégpedig a szüntelenül fejlődő matematika és a számítógépek nyújtotta lehetőségek színvonalán. A mennyiségi szemlélet érvényesítése csak számítógépek, különböző elektronikus műszerek felhasználásával, a legújabb szakirodalom ismeretében és a matematika nyelvének elsajátításával lehetséges. Ahol mindezt biztosították — a fizikára és a kémiára gondolok —, ott az eredmények sem vártak sokáig magukra. Mindeme *sine qua non* feltételek hiányában a kvantitatív biológia csak üres szó, és nem várhatunk tőle olyan sikereket, mint amilyeneket a fizika és a kémia nyújt. Az óhajtott eredmények eléréséhez áldozatra, a szükséges feltételeket megteremtő erőfeszítésre van szükség.

Elégedettséggel tölt el az a tudat, hogy a biológiai jelenségek kvantifikációja mindjobban terjed, és meg vagyok győződve arról, hogy ez lesz az a fő tényező, amely „a biológia korszakához” vezet — ugyanúgy, ahogyan századunk első évtizedeiben előbb a fizika, majd a kémia töltötte be ezt a szerepet. A biológia korszaka nem egyszerűen óhaj, hanem a tudományok fejlődésének törvényszerű következménye, aminek a demográfiai robbanás hatalmas gyakorlati jelentőséget is ad, hiszen a felmerülő komplex problémák megoldását elsősorban a biológiától várhatjuk.

Szeretném, ha a jövő biológiájának arcvonalán a mennyiségi szemlélet a mi oktatásunkban is megfelelően érvényesülne, hogy a mi biológusaink is aktívan részt vegyenek azoknak a feladatoknak a megoldásában, amelyeket az emberiség az élet tudománya elé tűz.

Mezey Zoltán fordítása

Vincefi Sándor plakettje

Az emberi tevékenység időszerkezetéről

Könyvének (*Determinizmus és ember lét*) ebben a részében (*A társadalmi determinizmus sajátosságairól* című I. fejezet 2. pontjáról van szó — ebből is csupán kivonatot közlünk) a szerző a társadalmi meghatározódás folyamatát vizsgálja az időbeliség szempontjából. Ebben az összefüggésben keres választ az időbeliségnek mint specifikusan társadalmi-emberi jelenségnek a természetére. Ezúttal tehát nem általában az „időről“ mint létdimenzióról van szó, és nem is az ún. „fizikai időről“. A szerzőt kizárólag az érdekli a vizsgált vonatkozásban, hogy mi az a specifikum, ami a társadalmi-emberi létformát mint időmeghatározottságot — folyamatot, tartamot, irányt — jellemzi. A társadalmi, emberi idő kifejezés — az ún. fizikai időtől eltérően — mindenekelőtt ezt a sajátos formát jelöli.

Ákár az élő természetre, akár az emberi létformára jellemző determinizmust vizsgáljuk, egyaránt arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az idő a meghatározódási folyamat egyik alapvető összetevője, illetve jellemzője. Persze bármilyen meghatározottságról lett legyen is szó, az idő semmiképpen sem hanyagolható el, annál kevésbé, mivel minden létezés végső soron időtartam, időbeli meghatározottság kérdése. Ám az élő organizmus esetében — miként már utaltunk rá — nem egyszerűen az időben való létezés értelmében merül fel az időbeliség problémája. Itt az időnek mint sajátos egymásutániságnak, mint meghatározott rendnek alapvető, döntő szerepe van a lét termelésében és újratermelésében. A célszerűség lényegében időbelileg strukturált szükségyszerűség, ami egyben azt is jelenti, hogy a viselkedést, az alkalmazkodást biztosító mechanizmusok szabályozásában az időtartam, az időszerkezet meghatározó funkciót tölt be. [...]

Az élő organizmus és a sajátos emberi gyakorlat időbelisége közötti minőségi különbség megragadásához megfelelő támpontot ismét csak a nembeli tevékenység jellegének az analógiája kínál. Ha az élő organizmus azonos élettevékenységével nem különbözteti meg magát attól, akkor ez a tény éppen arra utal, hogy számára az idő egy magával a léttel. Ezen a szinten nincs és nem is lehet szó az időnek önálló mozzanattá való elkülönüléséről. Az emberi létformára ezzel szemben éppen az jellemző, hogy a tevékenység nem oldódik fel a létezésben, hanem a „miként-lét“ hordozójaként, a viselkedés, pontosabban a cselekvés számára viszonylag önálló tárgyává lesz. Képletesen szólva azt mondhatnánk, hogy az ember mintegy kilép az időből mint puszta létezésből, és egy olyan sajátos tartamot hoz létre, amely viszonylag rajta kívül létezik, amelyhez tehát ő maga egyénileg cselekvően viszonyulhat.

A tárgyasulás lényegében nem más, mint a sajátosan társadalmi-emberi idő termelése. A megmunkált tárgyban a tevékenység mintegy megköti, rögzíti a tartamot, történelmet sűrít a tárgyakba, és ezzel egyszersmind megteremtí a maga tárgyi történelmét. [...]

Az élő organizmus egyszerűen egyidejű azzal a biológiai történelemmel, amely szervezetében, szervezetségében és szerveiben a szó szoros értelmében megtestesül. Az ember számára viszont ez a külső tárgyi történelem csupán a múlt, amelyre mintegy ráépíti a maga élő történelmét oly módon, hogy eszközül használja fel ezt a múltat az új történés kimunkálásához. Ezért, szemben az élő organizmussal, amelynek a szintjén a változás mindig valamilyen külső, számára véletlenszerű meghatározottság eredménye, az ember esetében magának a létformának a belső lényegéből következik a fejlődés szükségyszerű folyamata. Itt a minőségi átalakulás, a haladás már nem egyszerűen az alkalmazkodás természetyszerű következménye, hanem alapvető létmód, a viselkedés, illetve a cselekvés jövőre-irányultságának szükségyszerű velejárója.

Nem vitás, hogy az állat célszerű viselkedése is bizonyos értelemben jövőre-orientált, csakohy itt a jövő nem több az előlegezett okozatnál, illetve a negatív anticipált eredményél. Az állat ösztönös viselkedését megalapozó célszerűségi mechanizmus egyszerűen a visszajára fordítja az oksági viszonyt, a szükségszerű folyamat időirányát: maga a lét anticipált formaként a jövő felől tételeződik. Ezért nem is lehet szó az időnek mint új viszonynak a termeléséről. Márpedig

az ember nembeli sajátosságát kifejező tárgyasulás valójában nem más, mint időtermelés. Ahol pedig az idő termelése a létforma szerves mozzanata, szükségszerű tartozéka, ott minőségileg újfajta viszonyal van dolgunk: az idő feletti rendelkezés meghatározó mozzanattalval. [...]

Már önmagában az idő termelésének a ténye azt jelzi, hogy ezen a szinten az idő meghatározó szerepe lényegileg másként vetődik fel. Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy ezáltal az idő már nem annyira a környezeti feltételektől való függést hordozza, közvetíti, szabályozza és rendezi át, hanem sokkal inkább a függés fel-lazításának, bizonyos értelemben feloldásának az eszköze, szabályozója. Éppen ez a sajátosság jelzi azt, hogy most már nem az időnek *mint létnek* a szabályozásáról, önszabályozódásáról, hanem a „miként-lét“-nek a szervezéséről van szó. [...]

Az idő termelése (tehát) egyet jelent azzal, hogy a pusztá létezésen túl adva van az idő mint külön mozzanat, mint szabad cselekvési tér. Más szóval adva van a lehetőség, vagy inkább a potencialitás, az időnek mint eljövendő létnek, mint szándékoltnak a szabályozására. Röviden azt mondhatjuk, hogy az emberi létformára jellemző determinizmus egyik megkülönböztető jegye éppen abban jut kifejezésre, hogy az idő az önmeghatározás eszköze lett. [...]

Aligha szorul tehát bizonyításra, hogy a társadalmi idő, illetve időmeghatározottság szerkezetének vizsgálatában, megértésében az időbeliség termelésének sajátosságából kell kiindulni. [...] Maga az a körülmény, hogy az ember a tárgyasulás révén egyszersmind magát mint szubjektumot termeli, arra utal, hogy az időnek tárgyasult alakja egyet jelent szubjektív mozzanat formájában való létezésével. Természetesen a két forma viszonya maga is sajátos időviszony, hiszen a múlt, jelen és jövő mozzanatainak együttlétét tételezi fel. [...]

Perdöntő jelentőségű az időstruktúra sajátos alakulásában magának a tárgyasulásnak a jellege, történelmi formája.

1. Mindaddig, amíg a termelés objektív célja a használati érték termelése — és a tőkés tulajdont megelőző alakulatokban ez a forma az uralkodó —, a társadalmi idő termelése egyet jelent magának a természeti közösségnek a termelésével, illetve újratermelésével. Ezen a történelmi fokon az idő mint tárgyaság csupán konkrét formában van jelen, és végső soron csak átmeneti mozzanatot képvisel. A múlt-, jelen- és jövőmozzanatok egységében, azaz pontosabban természetesen egyidejűségében a tevékenység természeti korlátozottsága jut kifejezésre. [...] Ebben az értelemben az egyidejűség az egész lét (a közösség, a munkamegosztás stb.) természeti meghatározottságát megtestesítő múlt uralmát nyugtazza. Ezt a sajátosságot tükrözi a korra jellemző időtudat is. „Ebben a tudati rendszerben — írja A. J. Gurevics — nem vált ki érdeklődést, ami új, egyedül az marad fenn, ami valamely már megtörtént dolog ismétlése, ami az idők kezdetéhez vezet vissza. Ilyen beállítódás mellett be kell ismernünk az idő »időnkívüliségét«. A megtörtént és a történet nem különül el világosan, minthogy a múlt újra és újra visszatér, életre kel, a jelen valóságos részévé válik.“⁴¹

A termelésnek használati értékre irányultságában kifejezésre jut az idővel való rendelkezés természeti korlátozottsága, amennyiben e rendelkezés valóságos tartalma nem más, mint a természetileg behatárolt használat. A használati érték kész, konkrét meghatározottság, és ebben a tárgyaságában az időt is mint természeti meghatározottságot hordozza. A konkrét közösség is az időt mint természeti határt testesíti meg, amely az egyéni létezés elvi és gyakorlati határait is megvonja. Igaz, a közösségnek, azaz az idő szubjektív formájának az uralma a tárgyi forma felett azt a következtetést sugalmazza, hogy itt a jelen a meghatározó mozzanat a múlttal szemben. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez ugyanakkor a lényegében természeti közösség uralmát jelenti a társadalmi időt termelő tevékenység felett, és ebben az értelemben az időnek mint konkrét szubjektív létnek az elsődlegessége a tárgyasult, illetve tárgyasuló idővel szemben valójában a meglét, a múlt, az önmagával való azonosság, az állandóság, — tehát az „időtlenység“ — mozzanatainak a meghatározó szerepét nyugtazza a jelen, tehát az alakulás, a mássá-levés folyamatával szemben.

Noha a használati értékre irányultság egyfelől és az adott konkrét természeti közösség újratermelési szükségleteinek való közvetlen alárendeltség másfelől egy és ugyanazon időstruktúrát tételezett fel, mégsem beszélhetünk egységes társadalmi időbeliségről, annál kevésbé, mivel a munkamegosztás és a csere fejlődésével hovatovább teret hódít az árutermelés. Márpedig ez a folyamat szükségszerűen együtt jár a konkrét és az elvont munka, tehát a konkrét és az elvont idő mind határozottabb elkülönülésével, ami már önmagában is jelzi, hogy a természeti közösségnek meghatározott társadalmi időstruktúra-minőségében való újratermelése egyszersmind ennek az időstruktúrának az átrendezése. vagyis a közösségnek a felbomlasztása is. „Ily módon a régi közösség fenntartása — írta Marx —

magában foglalja azoknak a feltételeknek a lerombolását, amelyeken nyugszik, átcsap az ellenkezőjébe.“ Egy másik helyen pedig a régi közösségek felbomlásának, az egyén mint önálló egyén létrejöttének a folyamatát vizsgálva, megállapítja: „Ennek az elkülönülésnek egyik fő eszköze maga a csere. A csere fölöslegessé teszi a csordarendszert és felbomlasztja azt.“²

2. Az áruterelés elterjedése és uralkodó formává izmosodása egyet jelent magának a termelés objektív céljának a megváltozásával. A cél most már objektíve nem valamely meghatározott szükséglet kielégítésére szolgáló használati érték előállítására — ez a mozzanat most már csak eszköz —, hanem magának az értéknek mint értéknek a termelése. Amennyiben az értékben maga az elvont munka, azaz elvont társadalmi idő testesül meg, annyiban ezen a szinten tanúi vagyunk az elvont társadalmi idő közvetlen tárgyi létrejöttének. Hiszen nyilvánvaló, hogy mihelyt a tárgyasulás magára az értékre irányul, az eredmény nem lehet más, mint magának az elvont időnek a maga közvetlenségében való tárgyasulása. Persze a folyamat maga nem közvetlen, a tevékenységnek továbbra is át kell mennie a konkrét használati értékekben való tárgyasulás fázisán, de ez most már nem magának a tulajdonképpeni tárgyasulásnak a mozzanata, csupán átmeneti, közvetítő forma a tulajdonképpeni tárgyasulás folyamatában. A tárgyasulás meghatározó mozzanata, kiteljesedése a használati értékek átlenyegülése pénzzé. Ezzel létrejön az idő mint elvont társadalmi tárgyiség. Amennyiben a pénzben maga az elvont társadalmi idő ölt sajátos tárgyiséget, annyiban az idő most már objektíve leválasztható az emberi tevékenységről, elkülöníthető attól, és ezzel mintegy önálló létet nyer. Az ember pedig a maga részéről most már közvetlenül viszonyulhat az elvont időhöz mint tőle független, vele szembenálló tárgyhoz. Rendelkezhet vele, mint akármely más konkrét tárggyal.

A használati értékre irányuló termelés esetében az idő közvetlenül csupán mint konkrét meghatározottság tárgyasul, itt viszont a tárgyasulásnak egy merőben más folyamatával van dolgunk, ahol is a termék előállítására fordított idő a pénz formájában újra megjelenik önálló alakban. Voltaképpen a megtermelt társadalmi idő mint cél — hiszen a tevékenység objektíve erre irányult — éppen a pénzben találja meg tárgyiségének egyéni formáját. Az idő úgy lép eléünk itt, mint tárgyi közvetlenség. Benne mintegy rögzül maga az elvont idő mint megszilárdult tartam. Henri Bergson a társadalmi idő egyik sajátosságát abban jelölte meg, hogy az nem megy át térbe, mint az egzakt tudományok által vizsgált fizikai idő. Szerinte az emberi idő viszonylatában a tartam nem más, mint „formák feltalálása, alkotása, valami abszolút új folytonos kidolgozása“.^{3*} Számára tehát nem létezik a társadalmi idő a maga objektív folyamat mivoltában, és így nem is ismerheti fel azt a sajátosságát, hogy a tartam itt is átmehet sajátos térbe, objektíve rögzülhet, megszilárdulhat.

Azzal tehát, hogy kézzelfogható tárgyi formát ölt, az idő közvetlenül elsajátítható, tárolható, halmozható, átruházható lesz. Ezt a különös lényegét csakis akkor ragadhatjuk meg, ha a társadalmi időnek a termelhetőségéből, azaz a tárgyasulás folyamatában és közvetítésével történő létrejöttéből indulunk ki. Henri Guittou francia közgazdász például úgy véli, hogy az idő „láthatatlan, tapinthatatlan. Nem termelhető, csupán áthelyezhető egyik tevékenységből a másikba“. Innen aztán szükségképpen ahhoz a következtetéshez jut el, hogy az idő „anyagtalan. Nem sajátítható el és nem is tárolható.“⁴ Aligha vitás, hogy ez a szemlélet elsikasztja a társadalmi idő valódi lényegét, sajátosságát, és ezért képtelen megmagyarázni az embernek az időhöz mint tulajdon tevékenységének a tárgyához való viszonyát.

Az elvont társadalmi időnek pénz alakjában történt közvetlen tárgyi lecsapódása, illetve e folyamat általánosulása szükségképpen együtt járt az egyidejűség átrendeződésével. Ha a természeti közösségen alapuló termelés történelmi szintjén múlt, jelen, jövő egyidejűsége az időtermelés konkrét természeti meghatározottságát fejezte ki, ezáltal az egyidejűség elvont tárgyi meghatározódást jelent. Ott a múlt meghatározó szerepe a természeti közösség uralmában öltött testet; itt a pénz, a tárgyi jelenné varázsolt szubjektív múlt elvont formában előlegezi a jövőt. Ott az egyidejűség nem zárja ki a folytonosságot, a kontinuitást, az egy-

* „Keressük önmagunk legmélyében azt a pontot — írja Bergson —, hol a saját életünkön legbelül vagyunk. Akkor a tiszta tartamba merülünk, oly tartamba, hol a folyton menetelő múlt szüntelenül új jövővé terhesedik.“ Következésképp szerinte a pszichikai realitás legmélyebb rétege a tartam; minthogy azonban a tartam magának az életnek is a legadekvátabb kifejezése, ezért az életet magát is pszichológiai, és nem társadalmilag értelmezi. „Az élet valójában lélektani rendű — állapítja meg —, s a lelki-személye egymásba hatoló tagok sokaságát foglalni magába... De ami lélektani természetű, az nem illeszthető pontosan a térre, sem teljesen be nem férhet az értes kategóriájába.“ (H. Bergson: Teremtő fejlődés. Bp., 1930. 184., 235. Lásd még a bergsoni időszemléletéről P. P. Gajdenko: Az idő kategóriája a XX. századi Európa polgári történelemfilozófiájában. Történelem és filozófia. Bp., 1974.)

másutániságot, ellenkezőleg, éppen a természeti közösség termelésének és újratermelésének kontinuitásában valósul meg; itt a kontinuitás megszakad, hiszen a pénz magát a diszkontinuitás mozzanatát rögzíti. Mint ahogy a pénzzel a csere-folyamat két külön fázisra osztozik, külön eladásra, amely ugyanakkor nem vétel, és külön vételre, amely ugyanakkor nem eladás, ugyanúgy magát a tárgyasulást mint időtermelést is két külön mozzanatra hasítja: egyfelől az időnek mint elvont tárgyi formának a termelésére, amely egyidejűleg nem szubjektív időforma, másfelől a szubjektív időforma teremtésére, amely egyidejűleg az elvont tárgyiség elvesztése.

A pénzben tárgyi formát öltő diszkontinuitás momentum magában a meghatározódás folyamatában jelentkező sajátos mutációt fémjelez. Ha korábban a meghatározódás azonos volt a természeti közösség termelésének és újratermelésének viszonylag egységes, kontinuum folyamatával — és ennyiben a meghatározódás egyben természetes önmeghatározás is volt —, most a meghatározódás elveszti kontinuitás jellegét, mégpedig oly módon, hogy a folyamat megszakadása egyidejűleg magának az időnek mint elvont meghatározottságnak az önállósulása. Az idő ebben az elvont tárgyi formában minőségileg semleges, közömbös, a meghatározottságot csupán mennyiségként hordozza. Ezzel az idő mint meghatározottság közvetlen egyéni jelentőséget nyer. Az elvont társadalmi idő és a konkrét egyéni idő viszonya lesz a meghatározódás fő tartalma. Szükségképpen jelentkezik tehát e viszony szabályozásának az igénye, ami többek közt éppen a racionalizmusban mint magatartásmódban jutott kifejezésre.*

3. A diszkontinuitás mozzanatának önállósulásával és a közvetlenül elvont tárgyi idő mennyiségi felhalmozódásával lényegében létrejönnek egy minőségileg új időstruktúra kialakulásának a lehetőségét és szükségességét meghatározó feltételek. Végso fokon a pusztán tárgyi időforma önállósulása önmagában is jelzi, hogy olyan új helyzettel van dolgunk, amelyben az időnek mint tárgyi formának és mint szubjektivitásnak a korábbi egysége megbomlott. Pontosabban szólva, az időtermelő tevékenység a tisztán tárgyi formára való irányultsága olyan végpontot involvál, amely önmagában már nem képez — nem képezhet — egyidejűleg új kiindulópontot, hiszen a társadalmi idő valósága, objektivitása nem lehet más, csak maga a tevékenység, a pénz ellenben a tevékenységnek pusztán elvont formai általánosságát jelképezi. Formai önmagában nem kínálhat új kiindulást, amennyiben mozgása nem több pusztá alakváltozásnál. Tartalmi megfelelő hiján nemcsak önállósítja a diszkontinuum mozzanatát, de egyben rögzíti, megmerevíti, állandósítja azt. Minthogy a tárgyasulás egyben az időnek mint szubjektív létformának a termelése, a pénz kiindulópont gyanánt éppen e szubjektumtól új formáját tételezi. Ilyenképpen diszkontinuumot rögzítő forma-mivolta tulajdonképpen egy új struktúrára való átmenetet jelez, mégpedig olyanra, amelyet az időnek közvetlen szubjektív formában való elkülönült, önálló jelenléte szab meg, és amelyben következésképpen a társadalmi idő közvetlen szubjektivitás formájában elsajátítható. Márpedig ez egyet jelent a régi struktúra szétbomlásásával.

Valóban, a folyamat kibontakozásának eredményeként a korábbi formákra annyira jellemző társadalmi egység alapvető összetevőire, elemeire hullott szét. Marx *A zsidókérdéshez* című ifjúkori művében ekképp jellemezte az új helyzetet: „A polgári társadalmat egyszerű alkotóelemeire zúzza szét [a polgári forradalom. — Sz. G.], egyrészt az *egyénekre*, másrészt azokra az anyagi és szellemi elemekre, amelyek az egyének élettartalmát, polgári helyzetét alkotják.”⁵ Az alkotórészekre történt felbomlás tulajdonképpen magának a meghatározódásnak az átrendeződését, pontosabban átstrukturálódását jelentette. A meghatározódás is alkotó mozzanataira tagolódott, és ezzel maga a folyamat mintegy fellazult, amennyiben a társadalmi egész összetevői külön-külön saját mozgásteret nyertek. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy az összetevők között kiegyenlítődés jött létre a meghatározódás viszonylatában, hiszen mindegyik — legalábbis viszonylag — önálló lett. A legfigyelemreméltóbb sajátosság ebből a szempontból az a körülmény, hogy maga az élő, eleven tevékenység egy szintre kerül az anyagi-objektív (és szellemi-objektív) feltételekkel. Ez a sajátos helyzet két kölcsönös ellentétes előjelű mutációra enged következtetni.

Egyfelől arra, hogy az élő tevékenység önálló, az objektív-anyagi feltételektől viszonylag független mozgásra tett szert. Ebből az is következik, hogy külön lehet és kell beszélni az idő tárgyasult és nem-tárgyasult formájáról. A természeti közösség szintjén ilyesmiről nem lehetett szó, amennyiben a két mozzanat feloldhatatlan egyiséget alkotott.

* Ennek a racionális magatartásnak, életmódnak a mintáját Max Weber Franklin Benjaminsnál vélte felfedezni.

Másfelől a társadalmi egészlet alkotó objektív és szubjektív összetevők ki-egyenlítődése arra is utal, hogy megszűnt az a természetes rangsor, amely a természeti közösséget jellemezte, és amelyben a szubjektumtól kivételes helyet, eleve „meghatározó” szerepet töltött be. Bizonyos értelemben egyenrangúság jött létre a társadalmi lét anyagi-tárgyasult feltételei és a nem tárgyasult élő tevékenység között. Persze egy pillanatra sem szabad megfeledkezni arról, hogy ebben az egyenrangúságban végső soron magának az időtermelésnek két külön, viszonylag önálló mozzanatra történt tagolódása, elkülönülése rejtőzik, más szóval az a tény, hogy az élő tevékenységnek mint az időtermelés szubjektumának termelése önálló objektív társadalmi mozzanattá lépett elő, önálló társadalmi jelentőségre tett szert.

Már az eddigi elemzés is sejteni engedte, hogy a szóban forgó mutációk éppen a meghatározódás szemszögéből nyernek igazán relevanciát. Mindenekelőtt azért, mivel a tárgyasult anyagi-szellemi feltételeknek és magának az élő tevékenységnek az elkülönülése, viszonylagos önállósulása, rangbeli kiegyenlítődése nyilvánvalóan arra utal, hogy ezen a szinten maga a meghatározódás is minőségi változáson megy keresztül.

A pénz — miként már kiderült — maga is tárgyasult forma, igaz, nem konkrét, hanem elvont tárgyasult nyugtáz, de mégiscsak egy megelőző tárgyasulás, és ennyiben meghatározódás eredménye. Egész pontosan, a használati értékekben tárgyasult elvont időt szűri át és rögzíti társadalmi időformává. Márpedig ez azt jelenti, hogy a benne kikristályosult idő magát a lezárult meghatározódást, tehát az időt mint meghatározottságot nyugtázza. Ebben az értelemben a pénzben rögzült meghatározódás-mozzanat az egyéni tevékenység utólagos és ugyanakkor elvont társadalmi meghatározódását hordozza. Márpedig az utólagos jelleg egyet jelent azzal, hogy a már lezárult, befejezett folyamat oldaláról, a lezárulás, a befejezés feltételével és árán képes a cselekvés önmagát meghatározni. Ráadásul ez az önmeghatározás csupán elvont, amiből nyilvánvalóan az következik, hogy miután az árutermelő tevékenység nem vonhatja ki magát a konkrét használati értékekben való tárgyasulás kényszere alól, a társadalmi önmeghatározás a következő ciklusban való tárgyasulás kényszere alól, és ugyanígy a végtelenségig. Mindez végső fokon annak következménye, hogy a társadalmi idő formájában történő meghatározódás nem magának az időtermelésnek a szférájában történik, hanem a cserében, amely itt külső, utólagos mozzanat. Nos, mihelyt megjelenik az idő elkülönült, viszonylag önálló, eleven, szubjektív tevékenység alakjában, ez a korlát eltűnik, amennyiben a csere maga a termelés szerves momentumává lép elő. Ezzel a csereaktus többé már nem lezárulása a meghatározódási folyamatnak, hanem egyenesen elindítja. Csakhogy ezzel maga a pénz is változáson esik át, elveszti a közvetlen társadalmi idő megtestesítésére vonatkozó korábbi kizárólagos előjogát, hiszen mellette és vele szemben ott van az önállósult eleven tevékenység, az idő mint közvetlen szubjektivitás.

4. Mihelyt a pénzt eleven tevékenységre cserélik ki, már nem az hordozza valójában közvetlenül az elvont társadalmi időt, hanem a bérmunka. Henri Guitton egyenesen úgy véli, hogy az idő mint cseretárgy csak ebben a viszonylatban (illetve ezen a szinten) jelenik meg. „Az idő egymagában nem alkothat cseretárgyat — írja —, kivéve a munkapiacot, ahol a szubjektum munkaidőt ad el.”⁶⁶ Abban kétségtelenül igaza van, hogy a társadalmi idő a maga önálló eleven közvetlenségében itt, csak itt lép először színre. Ám ha nem vesz tudomást arról, hogy a pénz maga is időt, már megtermelt, tárgyasult, megszilárdult időt testesít meg, akkor éppen a lényegét sikkasztja el ennek a cserének, azt tudniillik, hogy itt tárgyi időt cserélnek eleven időre, holt munkát élő munkára.

Ha eredetileg a pénzben a már megtermelt idő mint üres, elvont tartam tárgyasult, a bérmunkában a társadalmi idő valóságos eleven tartamként objektiválódik. Itt a tárgyasult maga az élő tevékenység mint munkaképesség, mint alkotó energia testesíti meg. Ebben az ellentétes kettősségben a pénz most már az időt mint pusztá formát hordozza, a bérmunka a társadalmi időt valóságos emberi tartalomként tárgyasítja.

A bérmunkában múlt, jelen és jövő egyidejűsége új, különös tárgyi formát ölt. Benne a múlt mozzanatát éppen a bérmunka-jelleg képviseli, amely egyben különös tárgyasult is megszabja. A tárgyi mivolt különössége abban áll, hogy ez a tárgyasult valóságos szubjektivitást, eleven tevékenységet hordoz, azaz magát az időt mint eleven mozgást, változást, fejlődést. Egyszóval a tárgyi meghatározottságban maga a jövő feszül. Mármost a jövő, vagyis ez az eleven alakulás, folytonos változás, szüntelen újulás újra meg újra szétfeszíti a múltat hordozó tárgyi meghatározottságot. Nos, éppen ennek a közvetlen tárgyi mivoltnak ez a visszatérő leküzdése adja a valóságos jelent. Olyan újszerű időstruktúrával van ezért dolgunk, amely lényegileg eltér minden korábitól, már csak azért is, mivel itt

az egyidejűség alapja már nem az idő mint meghatározottság, hanem az idő mint meghatározódás. Következésképp a jelen itt nem eleve adott, ellenkezőleg az nem más, mint maga a folytonosan megújuló önmeghatározás, annak a mértékében, ahogyan a közvetlenül társadalmi tevékenység újra meg újra leküzdö a múlt korlátját, uralmát. Mindez valójában azt bizonyítja, hogy a jelen mozzanatának fő tartalma a társadalmi idő feletti rendelkezés problémája. Ilyen formában mind ez ideig nem tevődött — és nem is tevődhetett — fel a kérdés, már csak azért sem, mivel nem létezett az idő elkülönülten, önálló szubjektivitás formájában.

A pénzben is a közvetlen társadalmi idő ölt ugyan testet, de csupán lezárultság, tárgyisággá szilárdult formában, és ami a legfontosabb, csupán végpont gyanánt, miután átment a konkrét tárgyasulás és a kiválogatás, illetve a társadalmi meghatározódás fázisán. Ezúttal lényegesen más a helyzet, éppenséggel fordított. A kiindulópont most a csupán formailag tárgyi, de még nem tárgyasult élő tevékenység alakjában jelenvaló társadalmi idő. Egyszóval itt a társadalmi idő nem a meghatározódás végeredménye, lezárt tárgyiság formájában, hanem éppen ellenkezőleg: a meghatározódás kezdő, kiinduló mozzanata, szubjektivitás, azaz önmagát alakítani, fejleszteni, meghaladni képes élő tevékenység alakjában. Ennélfogva ezen a szinten a társadalmi idővel való rendelkezés kérdése közvetlen az időtermelés mikéntjének, meghatározásának (megszervezésének) a problémája. Rendkívül jellemző ebből a szempontból az a mód, ahogyan a társadalomgazdaságivá tágult és közvetlenedett idő problematikája betör a jelenkor polgári közgazdasági tudatába. A polgári közgazdászok is kezdik felfedezni, felismerni a pénz és a társadalmi idő összefüggését. Szemléltetésképpen hadd idézzük a jelenkori kapitalizmus legnagyobb hatású közgazdászának, J. M. Keynesnek a véleményét: „Jellemző tulajdonságai révén a pénz mindenekelőtt finom eszköz a jelen és jövő közti viszony közvetítésére.”⁷

5. A bér munkában a társadalmi idő már eleve tárgyi meghatározottság mi-voltában van tételezve. Eppen ebben jut kifejezésre a múlt uralma a jövő felett, a holt munka uralma az eleven tevékenység felett. Ez a sajátos ellentmondás azt a tényt nyugtázza, hogy a termelés céljának a hordozója továbbra is a pénz. Ám most már ezt a tisztét csak bér munkává átlényegült minőségében töltheti be, ami azt jelzi, hogy egyrészt uralma valójában csak formai, és hogy másrészt a meghatározódás folyamata minduntalan túllép ezen az uralmon, újra meg újra feloldja a benne testet öltött tárgyi időmeghatározottságot. Ennélfogva az elvont idő tárgyi uralmát a meghatározódás során újra meg újra vissza kell állítania, amit csak olyképpen valósíthat meg, hogy az élő tevékenységet mind szélesebb arányban és mind növekvőbb fajsúllyal termeli újra.

A meghatározódásnak ebből a sajátos alakulásából két jellegzetesen újszerű következmény érdemel itt figyelmet.

a) A pénz célfunkciója mellett, és annak ellenében, megjelenik, sőt hovatovább előtérbe kerül az időtermelés szabályozását közvetítő eszközfunkciója. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a csere most már nemcsak az eleven tevékenységet elvont társadalmi idővé tárgyasító aktus mi-voltában lép be a termelés, illetve az újratermelés szférájába. Ő maga arra kényszerül, hogy ezt az aktust a visszajáról is elvégezze, más szóval, hogy akarva-akaratlanul közvetítse — és ezzel a maga módján ellenőrzése alá vonja — az élő tevékenységnek nem tárgyi, tehát közvetlen szubjektum formájában való termelését, illetve újratermelését is.* Csakhogy ezzel a visszajára-fordulással a tárgyi idővel, azaz a múlttal együtt és egyidejűleg ő maga az eleven időt, azaz a jövőt is kiindulópontként tételezi, vagyis közvetlenül ellentétbe kerül tulajdon lényegével. Ezúttal számunkra azonban a lényeges az, hogy most már magának a pénznek a mozgásában is, átmeneti mozzanatként ugyan, de sor kerül annak az új időstruktúrának az integrálására, amely ez ideig éppen a pénz, azaz a tárgyi meghatározottságnak, a múlt uralmának visszatérő leküzdési folyamatát jellemezte. Röviden: ami eddig csupán a tartalom síkján — a forma ellenében — jutott érvényre, az most az általános forma alakjában is jelentkezik.

b) Ha közelebről szemügyre vesszük a fenti következményt, mögötte egy másik sajátos, rendkívül figyelemreméltó folyamatot fedezhetünk fel. Mindenekelőtt arról van szó, hogy a tudományos-műszaki forradalom egyfelől magának a termelésnek az objektív időstruktúrájában is lényeges mutációt eredményez. A tudomány hovatovább közvetlenül termelőerővé társadalmiasulása az időstruktúra szempontjából azzal a következménnyel jár, hogy most már objektíve megváltozik

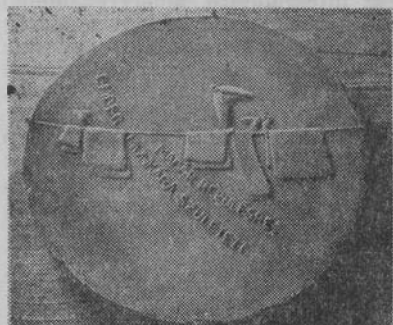
* Itt tulajdonképpen az ún. fogyasztói társadalom jellegzetes mechanizmusáról van szó, jelesen arról, hogy a szubjektumnak mint fogyasztónak a termelése, illetve újratermelése a tőkeértékesítés folyamatában alapvető objektív feltétellé, létszükségletté vált.

a termelés célja: többé már nem lehet cél a társadalmilag elvont idő. Mihelyt a tudományos kutatás, az emberi megismerés az újratermelési folyamat közvetlen mozzanatává önállósul, óhatatlanul jelentkezik a társadalmilag konkrét idő termelésének a követelménye. Egyszóval objektíve a cél ezúttal már magának a jövőnek mint tudományosan programozott és modellált társadalmi tevékenységnek a termelése, újratermelése. Sajátos, de mindenképpen figyelmet érdemlő megfogalmazást kapott ez az új követelmény Fred L. Polaknak az 1970-es várnai, VII. Szociológiai Világkongresszuson előterjesztett referátumában. Ebben a már címében — *A célok célja felé* — is sokatmondó közleményben a szerző (aki egyébként az egykori frankfurti iskola köréhez tartozott) a szociológia időszerű feladatát a következőkben summázta: „A jövő céltudatos, irányított, haladó, jól átgondolt és hatásos átforgalmazását, vagyis az úgynevezett futurokreációt kell előtérbe helyeznünk.”⁸

Másfelől a tudományos-műszaki forradalom időstruktúra-átrendező hatása közvetlenül az élő tevékenység síkján is megmutatkozik. A legkorszerűbb tudomány és technika alapján szervezett, automatizált, kibernetizált stb. termelés azzal a következménnyel jár, hogy magának a termelőnek mint szubjektumnak a termelése nemcsak hogy külön mozzanattá önállósul, de ugyanakkor a társadalmi újratermelés biztosításának hovatovább elsőrendű, nélkülözhetetlen feltételévé lép elő. Más szóval az időnek közvetlenül szubjektív képességek, tudományos-műszaki képzettség, alkotókészségek formájában való tárgyasítása objektív társadalomgazdasági szükségletté emelkedik. Következésképp mindinkább beigazolódik Marx zseniális előre látása, amely szerint a termelőerők magas fokú fejlettsége, a tudománynak a termelés szférájába való behatolása nyomán a közvetlen munkaidővel szemben hovatovább a közvetett munkaidőre, azaz a termelő egyén tudományos termelésére, állandó fejlesztésére tevődik át a hangsúly. Jellemző, hogy ma már maguk a polgári közgazdászok is felfigyelnek erre a tendenciára. J. Fourastié a közvetlen munkaidő objektív történelmi folyamatát nyomon követve arra a következtetésre jut, hogy az ezredforduló embere már csupán mintegy 40 000 órát fog közvetlen munkaidőben tölteni, szemben a század eleji százezres, illetve a jelen időszak hetvenezres óraszámával.⁹

JEGYZETEK

1. A. I. Gurevics: *A középkori ember világképe*. Bp., 1974. 84—85.
2. Marx—Engels *Művei* 46/I. Bp., 1972. 374—375.
3. Henri Bergson: *L'évolution créatrice*. Paris, 1934. 11—12.
4. Henri Guitton: *À la recherche du temps économique*. Paris, 1970. 107.
5. Marx—Engels *Művei* 1. Bp., 1957. 369.
6. Henri Guitton: *Uo*.
7. I. M. Keynes: *Teoria generală a folosirii mîinii de lucru, a dobînzii și a banilor*. Buc., 1970. 302.
8. Fred L. Polak: *A célok célja felé*. In: *Társadalmi tervezés és szociológia*. Bp., 1973. 147.
9. J. Fourastié: *Les 40.000 heures*. Paris, 1965. 27.

Zsákó Zoltán plakettje

Négy évszázad a művelődés szolgálatában

Az iskolák múltja egyike a művelődéstörténelem ama témáinak, amelyek szinte kísérleti körülmények közötti dúsításban vetik fel a kulturális fejlődés leglényegesebb elemeit. Miként a cseppben az egész jellemzői, úgy mutathatók ki a jelentős iskolák történetében az azokat létrehozó és fenntartó közösségek művelődési életének alapproblémái. A régiségben ugyanis az oktatás nem állami, hanem társadalmi ügy volt, melyet szinte kizárólagosan az egyházak intéztek. Erdélyi körülményeink között az államhatalom csak a XVIII. század második felétől fogva terjesztette ki érdeklődését erre a területre, szült bele alakítólag a spontánul fejlődött viszonyokba. Minthogy ezt megelőzően csak tényleges közösségi igények hoztak létre iskolákat, fenntartásuk minden terhét is ugyanazok hordozták, akiket az illető intézmény szolgált. Innen van a régi iskolák felekezeti korlátok között kifejeződő nemzetiségi meghatározottsága, valamint az oktatási intézmények és a mögöttük felsorakozó társadalmi csoportok legteljesebb érdekazonossága. Régi iskoláink múltja tehát mindig adott, sajátos társadalmi környezetben közelíthető meg, értelmezhető és értékelhető helyesen. Ha ezt szem elől tévesztenők, és általános vagy éppen mai normák szerint mondanánk ítéletet messzi századok oktatásáról, hamis bíráltnak találatnánk, vagy olyanoknak, akik értetlenül állnak szemben a jelent megelőző egykori valóságokkal. Mindezeket jó előrebecsítani, amikor az erdélyi magyar oktatásügy egyik legrangosabb és legrégebb intézménye, a mai 3. számú Matematika—Fizika Liceum jogelődje, a kolozsvári egykori jezsuita, majd piarista gimnázium múltjának tanulságait kívánjuk felidézni fennállása 400. évfordulóján.

A régi Erdélyt a magyar köztudat és tudomány egyaránt a protestáns iskolászás klasszikus földjeként tartja számon; mégpedig teljes joggal. A protestáns Európához fűző művelődési szálak azonban nem takarhatják el előlünk az Itáliával és az osztrák—délneemi katolikus világgal fennállott összeköttetéseket. Ezek ugyan időlegesen meg-meggyérültek, de teljesen sohasem szakadtak meg. A korábbi idők felekezetieskedő nemzedékei kölcsönösen sajnálkozhattak az erdélyi magyarság valósi megosztottságán, a múlt tárgyilagos kutatójának azonban felül kell emelkednie ezen a szűk látószögön. A történetileg kialakult helyzetet tényként elfogadva, azt a jót is észlelnie és értékelnie kell, ami ebből a helyzetből az önmérsztó testvérharcon túl következett. Mert ugyan ki tagadhatná józanul, hogy az erdélyi magyar művelődést egyaránt gazdagították a katolikusok olasz, osztrák, a reformátusok holland és angol, az unitáriusok angolszász, vagy az evangélikusok erős német összeköttetései? Lehetett volna-e ezek nélkül régi művelődésünk olyan sokszínű, élet-erős, a mindenkori új befogadására kellően érzékeny, mint amilyen volt? Vagy akár mi magunk lehetnénk ilyen előzmények nélkül azok, akik vagyunk? Aligha. Ez a sokszínűség azonban nem egyedül az erdélyi magyar, hanem az itteni román művelődés múltjára is jellemző, tehát erdélyi sajátosság. Az erdélyi románoknak a görög katolicizmushoz kötött Európa- és főként Róma-élményei nélkül ugyanis az egyetemes román művelődés múltja szintén sok értékkel maradt volna szegényebb.

A katolikusok egykori kolozsvári iskolája tehát külön szint alkot régi oktatásunk történetében. A XVI. század szülötte, akárcsak nagy múltú protestáns tanintézetek. Létrejötténél azonban általános európai indítékként már nem a reformáció, hanem az ellenreformáció játszott közre. Amíg a protestáns kollégiumok a korábbi, helyi, katolikus előzményekből szervesen nőttek ki sok botladozás, kísérletezés árán, a most jubiláló iskola elődje a jezsuitáktól megújított katolikus iskolázás nemzetek feletti szervezetének részeként egyszerűben a legfejlettebb formában jött létre. Külföldön már kikísérletezett, bevált módszerekkel, idegenből hozott tapasztalt tanárokkal kezdte mindjárt a munkáját. Kezdetei nem vesznek homályba, sehol semmi nyoma az indulással járó bizonytalanokodásoknak, minden olajozottan gördült egy pompásan működő, nagyszabású gépezet részeként. Ez a magyarázata annak, hogy nincs egyetlen más régi iskolája az országnak, amelynek indulásáról olyan apró részletekbe menően is tájékoztattak lennénk, mint a jezsuiták XVI. századi kolozsvári kollégiuma felől. A római központba befutó egykorú részletes jelentések szinte minden lényeges lépésről tájékoztatják a mai érdeklődőt is. Különösen azóta rajzolható egyedülállóan életszerű kép az iskola kezdeteiről, amióta a legutóbbi években Rómában közzétették a magyar jezsuiták okmánytárának 1586-ig

terjedő két testes kötetét (Lukács Ladislaus: *Monumenta antiquae Hungariae I—II*. Romae, 1969—1976).

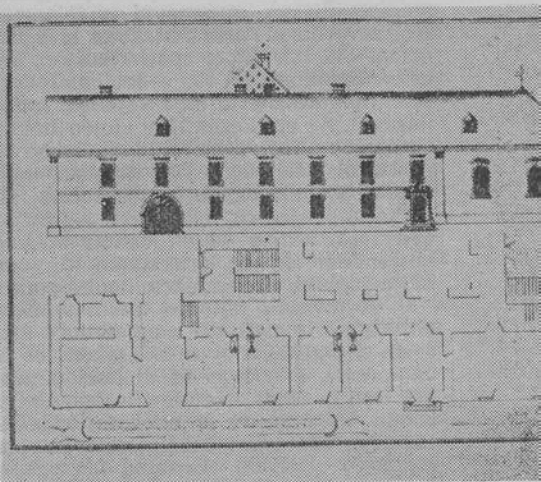
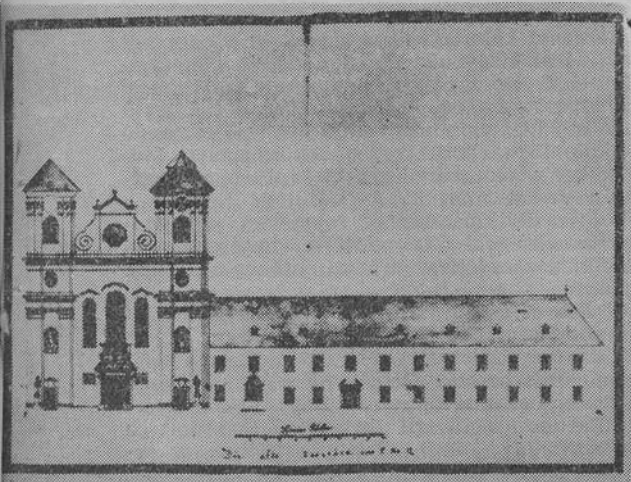
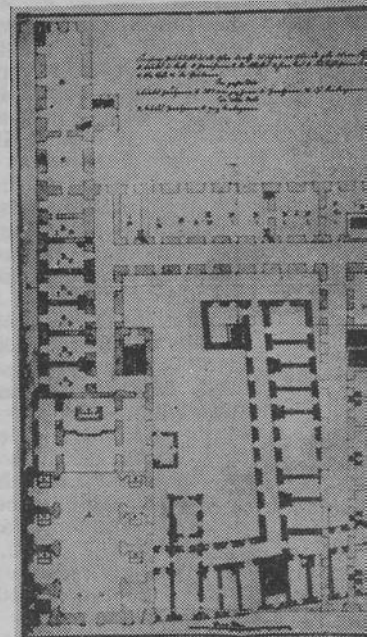
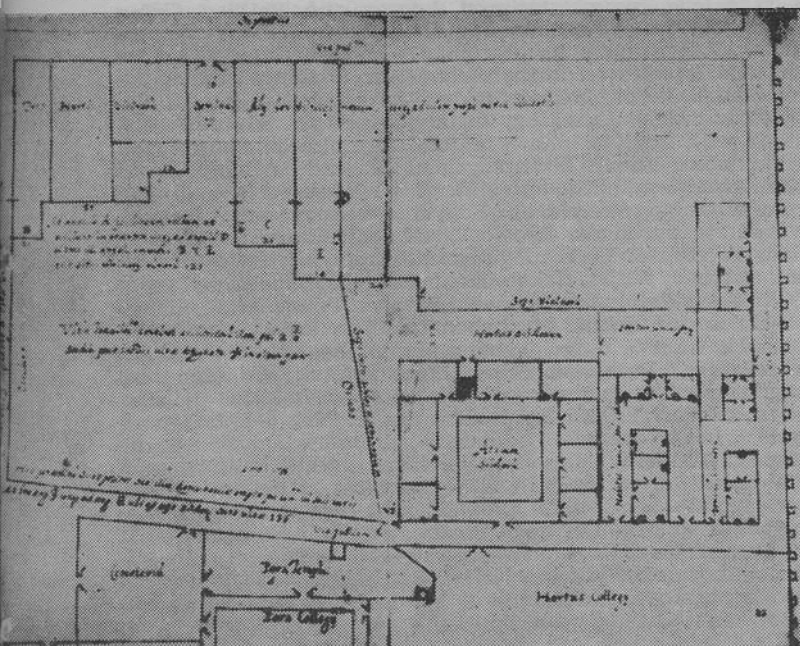
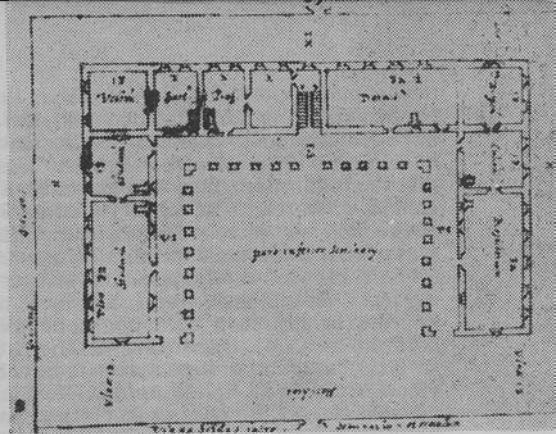
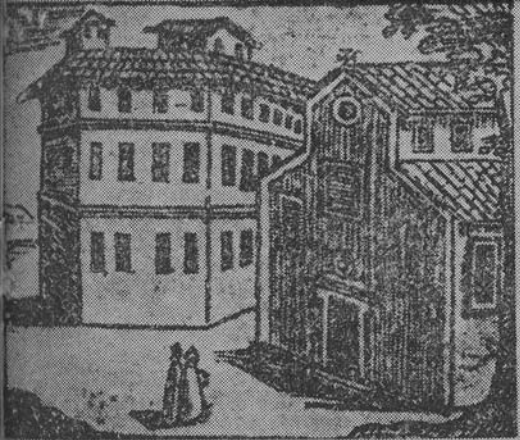
Az iskola történetével foglalkozó régebbi gazdag irodalom felment az eseményekkel való rendszeres foglalkozás alól, és lehetővé teszi számomra, hogy az intézet fejlődésének a hazai oktatásügy története szempontjából leglényegesebb mozzanataira összpontosítsak. Azokra az eredményekre, amelyeket minden egykori és jelenlegi diáknak, egész köztudatunknak illik számon tartania erről a nagy múltú művelődési intézményünkről. Vizsgálódásaimat az 1848 előtti időszakra korlátozom, mert ezután már az azonos típusú tanintézetek országosan egységes profil nyertek. A jezsuiták erdélyi szerepéből is csupán oktatási tevékenységüket óhajtom értékelni.

A tridenti zsinaton (1545—1563) megújult katolikus egyház a XVI. század közepétől fogva mindenütt felvette a harcot a diadalmasan előretört reformációval, és igyekezett visszahódítani tőle elvesztett pozícióit. Ebben legfőbb eszköze az éppen erre a célra létesült jezsuita rend volt. A jezsuiták, okulva a protestantizmus példáján, a hittérítés mellett — az iskola segítségével — az ifjúság megnyerése útján is igyekeztek teret hódítani. Vallották, hogy akie az ifjúság, azé a jövő. Iskoláik alaposan kidolgozott oktatási-nevelési rendszerükkel, központosított szervezetükkel felülmúlták a kor minden más hasonló intézményét.

A katolicizmus megrendült helyzetét Erdélyben Bornemisza Pál püspök már 1554-ben a jezsuiták betelepítésével kívánta megerősíteni, de erre a politikai körülmények megváltozása miatt akkor nem kerülhetett sor. A rend azonban Erdélyt előretolt, fontos bástyának tekintette közép-európai terveiben, és csak az alkalmas időpontot várta a megvalósításra. Ebben az irányban Báthori István (1533—1586) megnyerése 1565—1567 között jelentette a következő lépést. Előbb arról volt szó, hogy Báthori Szilágyosmlyón, családi birtokán telepíti le a rendet, de pártfogójuk erdélyi fejedelemmé (1571), majd lengyel királlyá (1575) választása után arra is módjuk nyílt a jezsuitáknak, hogy az erdélyi magyar protestantizmus központjának tekintett Kolozsváron vessék meg a lábukat. Báthori 1579. július 17-én Vilnában hozta meg azt a döntését, hogy a volt bencés apátság épületeinek felhasználásával, a katolicizmus egyik legősibb erdélyi központjában, Kolozsmonostoron jezsuita kollégiumot alapít, melyet birtokokkal, könyvekkel kellően felszerel, és legalább húsz fiatal saját költségén neveltet benne. Már ekkor előírta, hogy az iskolában a grammatikán és retorikán kívül filozófiát és teológiát, tehát felsőbb fokú tantárgyakat is oktassanak. A király által hamarosan útnak indított lengyelországi jezsuiták 12 tagú első csoportja 1579. szeptember végén érkezett meg Kolozsmonostorra. Itt az épületek gyors rendezése után már december 20-án, a betegeskedő fejedelmet képviselő Kovacsóczy Farkas kancellár jelenlétében, két osztállyal meg is nyitották iskolájukat. A rendszeres tanítást azonban, a közbejött ünnepek miatt, csak 1580. január 11-én kezdték el. De nemcsak az iskola kezdeteit ismerjük ilyen aprólékosan, hanem azt a tananyagot és egész órarendet is, amivel az oktatás megindult. A Rómába felterjesztett kimutatásból tudjuk, hogy a tanítást reggel 7 órakor kezdték, és kétórás leckeikben az alsó osztályban Alvares *Etymologiáját*, Cicero válogatott leveleit, a görög nyelv alapelemeit, Ovidius elégiáit és *Tristiáját*, a felsőbb osztályban pedig Alvares latin mondattanát, Cicero leveleit, Clenardus görög nyelvtanát, Vergilius *Aeneisét*, Horatius ódáit oktatták, és latin fogalmazási gyakorlatokat végeztek a tanulókkal.

A növendékek száma az első tanévben a két osztályban 50 körül mozgott, de az új épületek elkészültével, 1581-től kezdődően 150-200-ra, 1585-ben 230-ra, még később 350-re szökkent fel. Az új iskola vonzerejét és a páterek módszereinek hatékonyságát bizonyítja, hogy nemcsak a katolikusok, hanem más vallásúak gyermekei is szívesen jöttek ide tanulni. 1585-ben már a diákok egynegyede volt protestáns, köztük 16 papgyermek. De a jezsuitáknál kívánta taníttatni unokáját az erdélyi román püspök is. Ugyanekkor a jezsuita példa az unitárius kollégiumot is munkája megjavítására serkentette, mert — amint a tanácsi határozat mondja — „az jött immár be, hogy a tanítványok tanulásnak okáért a jezsuitákhoz mennek”. Nemcsak ellenfeleik terjesztették felőlük, de 1585-ben már ők maguk jelentették feletteseiknek, hogy az unitárius kollégium diákságának nagy részét magukhoz vontatták. Főként az előkelő nemesek és a gazdag polgárok igyekeztek az új nevelésben részesíteni gyermekeiket.

Mi lehet a magyarázata ennek a fergeteges sikernek a protestánsná vált Erdélyben, ahol a jezsuiták erőszakos eszközökkel, ha akartak volna, sem élhettek? Sikereiket mindenekelőtt módszeresen kidolgozott, célratörő nevelési rendszerük magyarázza, amely a európai pedagógia minden tapasztalatát egyesítette magában. Iskolai rendtartásuk (*Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*, 1584—1599) aprólékosan szabályozta az oktatás-nevelés minden részletét. Ez biztosította, hogy a kolozsvári új kollégium pontosan olyan tanrend, tankönyvek,

A kolozsvári jezsuita szeminárium (1596); a szeminárium földszintjének alaprajza (1584); a jezsuita iskolaegyüttes helyszínrajza terve (1778); a kolozsvári iskola homlokzata (1778); a Báthori—Apor szeminárium eredeti alakjában (1784)

pedagógiai tapasztalatok birtokában kezdhesse munkáját, mint francia- vagy spanyolországi régebbi intézményeik. Ez a rendszer világosan felmérte a tudományok növekvő szerepét, számolt velük, de nem helyezte kevesebb súlyt az egyéniség, a lelki erő kiművelésére sem. A jezsuiták egyidejűleg törekedtek tanítványaikat hitbuzgó katolikusokká és korszerűen művelt, a világ dolgaiban otthonosan forgolódo emberekké nevelni. A humanista hagyományokat ötvözték a valláseserkölesi neveléssel, és létrehozták a humanizmus barokkba áthajló változatát. Ebben a klasszikus irodalmak tanulmányozása, a humanizmus eredeti lényegétől eltérően, többé nem az elvilági asodást szolgálta, hanem a katolikus világszemléletet. Az egységes tanulmányi rend lehetővé tette, hogy legjobb, legtapasztaltabb tanerőiket, országghatárookra való tekintet nélkül, ott hasznosíthassák, ahol éppen a szükség kívánta. A XVI. század végén nem akadt iskolarendszer Európában, mely hatékonyság dolgában versenyezhetett volna a Jézus Társaság tanítványzeteivel. E kor véleményének ad tehát hangot Verulamii Bacon, amikor arra figyelmeztet: „ami a nevelés dolgát illeti [...] kérj tanácsot a jezsuita iskoláktól, mert a gyakorlatban nincsen semmi, ami ezeknél jobb volna.“ De hazai ellenfeleik véleménye sem volt kedvezőtlenebb. Az erdélyi református oktatásügyet korszerűsítő Bethlen Gábor fejedelem egyenesen előírta, hogy kollégiumában „ne magyar iskolákban való hitván szokás szerint tanítsanak, hanem more jesuitarum“. A kolozsvári jezsuiták oktatási rendje tehát nem a helyi fejlődés eredménye, hanem az általános európai tapasztalatok összegeződnek benne. Itteni kollégiumuk révén ezeknek a tapasztalatoknak vált hasznónélvezőjévé az erdélyi oktatásügy és tanulóifjúság.

Sikerük másik titka az volt, hogy a kitűnő tanrendszert elsőrangúan képzett tanerők ültették át a gyakorlatba. Ennek bizonyosságként elegendő néhány szóval jellemezni a kolozsvári iskolát útjára indító első pátereket. A szervezés munkáját egy ideig maga a lengyelországi tartományfőnök, Sunyer Ferenc vezette. A kolóniának több olasz tagja volt. Az egyik, az előkelő Odescalchi Alajos megelőzőleg Rómában tanított retorikát, bölcséletet és mennyiségtant. Erdélyből Padovába távozott. A lengyelek közül a vilnói Wujek Jakab, számos egyházi kiadvány tudós szerzője emelkedik ki. Ő volt egyidejűleg a gyermek Báthori Zsigmond fejedelem nevelője is. A Krakóból jött Justus Rabbus Párizsban tanult, a latinon kívül jártas volt a héber, görög, német, francia, olasz nyelven, és jól képzett teológusként tartották számon. A német Schreck Farkas és Pusch János a hitvitázás terén tűnt ki. A rendház magyar tagjai szintén fontos munkaköröket cseréltek fel új állomáshelyükkel. Leleszi János külföldi tanulmányai után megelőzőleg Bécsben tanított, a tudós Szántó (Arator) István szintén Bécsben és Grazban tanárkodott, de ide a római kúriából érkezett. Thomány Mátyás is Bécsben végezte tanulmányait. A később jött külföldi tanárok közül a kiadványairól ismeretes történetíró Possevino Antal Mantovából, Campani János Pált a prágai iskola rektori székéből, Cappecius Ferdinándot Nápolyból, a spanyol Carillo Alfonzot bécsi katedrálról, az olasz Major Pétert Lyonból, a francia Vernelio Claudiust a nevers-i kollégium katedráljáról vezényelte ide a központi akarat. Nyilvánvalóan azért, hogy a rend kolozsvári iskoláját a humanista-barokk-jezsuita művelődés és a katolicizmus erős bástyájává fejlesszék ki.

Végül a XVI. századi Erdélyben nem kis vonzerőt gyakorolhatott a diákságra, hogy a jezsuiták iskolájukat megfelelő új épületekkel, köztük bentlakással és a szegény diákok otthonával is felszerelték. A fejedelemtől adományul megszereztek Kolozsvárott a Farkas utcában lévő volt ferences kolostort rendháznak és a templom másik oldalán állott apácakolostort arra a célra, hogy oda új iskolaépületet emeljenek maguknak. A terveket, melyek Rómában mindmáig fennmaradtak, Milanesi Maximus készítette el, a fejedelem olasz udvari építész, Francesco Tenchetta bevonásával. Az építkezés 1580 elején halogatás nélkül megindult, és a következő esztendő tavaszára annyira előrehaladt, hogy az iskola 1581. április végén beköltözhetett Monostorról emeletes új otthonába, mely akkor Kolozsvár legszebb épületének számított. Ennek egykorú ábrázolása szintén reánk maradt. A jezsuiták Erdélyben szokatlan, újszerű módszereit mutatja, hogy a Báthori Kristóf fejedelem jelenlétében 1581. május elején tartott megnyitó ünnepségek alkalmából a vitatételeket, a tanrenddel együtt, Krakóban kinyomtatták, a tanulókkal drámai játékot mutattak be, a legjobb növendékeket megjutalmazták.

A további fejlődés távlatait Báthori István 1581. május 12-én kelt újabb kiáltáslevele nyitotta meg. Ennek értelmében az iskola akadémiai fokozatot nyert azzal a joggal, hogy a bölcsészeti és hittudományi kart elvégző növendékeinek baccalaureusi, magisteri és doktori címet adományozhasson. Országunk első egyetemének csirái tehát készen állottak, és csak a nyugalom hiányzott, hogy a kolozsvári iskola ténylegesen is azzá fejlődhessék. Ezekhez a távlati tervekhez igazodott a 150 ifjú ellátására berendezett emeletes bentlakás (*Seminarium pontificium et re-*

gum), melyet Báthori István 1583. február 13-án létesített szintén a Farkas utcában, a rendházal átellenben, az iskola tőzsomszédságában. Ennek megszervezését és működési szabályzata kidolgozását a király Possevinóra bízta, minthogy ő már több ilyen feladatot megoldott Nyugat- és Észak-Európában. E diákokthoz Possevinótól 1583. március 18-án összeállított részletes rendtartása (*Ratio seminarii pontificii et regii administrandi*) szintén a legrégebb ilyen természetű emléke a hazai iskolatörténetnek. Az egész nagyszabású iskolaegyettes zavartalan munkájához a szilárd anyagi alapot bőkezű fejedelmi birtokadomány biztosította, mely Monostoron kívül kiterjedt Bács, Kajántó, Tiburc, Bogártelke és Jegenye községre is. Az elmondottakból is kitűnik, hogy Báthori István a jezsuiták segítségével néhány esztendő alatt a kor legmagasabb színvonalán álló iskolát hozott létre Kolozsváron, melynek egyetemmé fejlesztéséhez szintén megteremtette a lehetőséget. Eppen ezért a jubiláló iskola elődjét szervezetségénél, tanárai számánál és képzettségénél fogva oktatásügyünk régi történetében egészen kivételes hely illeti meg.

A jezsuiták belekeveredése a Habsburgok oldalán az Erdélyi birtokáért folyó politikai küzdelembe azzal a következménnyel járt, hogy Báthori iskolája, a fejedelm minden gondoskodása ellenére sem működhetett zavartalanul. A protestáns rendek 1588 végén kitiltották Erdélyből a jezsuitákat, de 1591 tavaszán újból megengedték, hogy oktatotevékenységüket folytathassák. 1603 nyarán azonban Kolozsvár unitáriusai, a császári csapatok garázdálkodásának megtorlásaként, elpusztították a Habsburgok exponenseinek számító jezsuiták rendházát, iskoláját és diákokthozát. Sok hányattatás után Bethlen Gábor bocsátotta vissza 1615-ben a jezsuitákat, de többé nem Kolozsvárra, hanem csak Kolozsmonostorra. Ott szűkös viszonyok között, szerény méretekben, de újjászervezték iskolájukat a mai Gazdasági Akadémia mellett látható emeletes öreg épületben. Napjainkig fennmaradt könyveik leltári bejegyzései bizonyítják, hogy a rend ezekben a nehéz évtizedekben is ellátta új könyvekkel, friss nyugat-európai kiadványokkal erdélyi iskoláját. A Monostoron rendelkezésre álló néhány helyiségben volt a rendház, bentlakás, könyvtár, tanyterem. A bentlakó diákság majdnem kizárólag a Székelyföldről toborzódott, és száma ekkor 15-20 körül mozgott. Ebben az időszakban a jezsuiták iskolája többé nem versenyezhetett sem az unitáriusok, sem a reformátusok kollégiumával. Biztosította azonban a katolikus lakosság számára a legszükségesebb értelmiségi (papi, tanítói) utánpótlást. A hagyomány szerint a kolozsmonostori iskola falai között nevelkedett a XVII. századi magyar művelődéstörténet nagy alakja, az egyetemalapító Pázmány Péter, a régi magyar prózai nyelv legnagyobb művésze.

Amikor Erdély Habsburg-uralom alá került, egy csapásra megváltozott a jezsuita rend és iskolája helyzete. A bécsi udvar Erdély vallási és művelődési kérdéseinek rendezését összekapcsolta a maga politikai terveivel, és a katolicizmust, hívei kis száma ellenére, Erdélyben is uralkodó vallássá nyilvánította. Az udvar látszatra eszmei, vallásos célkitűzései valójában dinasztikus politikai érdekeket takartak, és a katolicizmus terjesztése szorosan összefonódott a Habsburg-befolyás erősítésével. E politikai tervek előfeltételének tekintették Bécsben a protestantizmus visszaszorítását és a katolicizmus súlyának növelését az ortodox románság uniója révén. A rekatolizáció és a vallási unió tehát állampolitikai célkitűzéssé vált, és a XVIII. század folyamán mindkettőben a jezsuita rend lett a Habsburg-kormányzat leghatékonyabb erdélyi eszköze. Nemzetközi kapcsolatai és a Birodalom legmagasabb köreinek támogatása lehetővé tették a rend számára, hogy kolozsvári iskoláját régi fényében helyreállítsa. A XVI. századi előzményekhez mindenben méltó módon kiépített és felszerelt kolozsvári kollégiuma a birodalmi oktatási-művelődési politika legfőbb erdélyi propagálójaként jutott a XVIII. században ismét vezető szerephez Erdélyben.

I. Lipót császár az 1603-ban lerombolt kolozsvári épületeikért a jezsuitákat 1692-ben az óvári templommal és a mellette lévő kolostorral kárpótolta. Ebben az épületben kezdte újra 1698. november 16-án kolozsvári működését a jezsuiták iskolája, és benne a Báthoritól megszabott távlatok szellemében mindjárt a bölcseszettet is tanították. Ennek a tanszéknek a létesítését Apor István kincstartó 8000 Ft-os adománya tette lehetővé. Ugyancsak ő alapította újra 1698-ban 30 000 Ft-os adományával a bentlakást. Őt követték aztán az erdélyi katolikus magyarság sorából többen az intézmény felvirágoztatására szánt jelentős alapítványokkal. Ezekre, valamint I. Lipót császár 1701-ben tett adományára támaszkodva indulhattak meg 1704-ben az iskola végleges otthonát kialakító hatalmas építkezések. Ezek attól kezdve folyhattak lendületesebben, hogy a császár 1732-ben visszaadta a rendnek a kolozsmonostori uradalmat. A mostani központi egyetem helyén kezdett kétemeletes épületbe az ifjúság ugyan már 1727-ben átköltözött az Óvárból, de az építkezés teljesen csak 1752—1765 között fejeződött be. Hamarabb elkészültek a diákokthozok. Mégpedig a Szt. József védnöksége alá helyezett Báthori—Apor sze-

minárium 1734-ben, az iskola mai épületének szomszédságában álló nemesi konviktus pedig egy esztendővel később. Mindezekről az építkezésekről érdekes tervrajzok és az XVIII. századi eredeti állapotot rögzítő olyan egykorú ábrázolások maradtak reánk, amilyenekkel szintén kevés oktatási intézményünk büszkélkedhet.

A két diákotthon fokozatos fejlődését a bentlakók 1703—1773. évi névsorai híven érzékeltetik. A kezdetben 20-40-es csoport tíz év alatt 60-80 főre emelkedett, míg végül elérte a 100-130-as létszámot. E korszak teljes diáksága felől részletes anyakönyv tájékoztatott, de ez anélkül pusztult el 1956-ban Budapesten, hogy történészeink feldolgozták volna. Így csak szórványos adatok és a hasonló fontosságú többi jezsuita tanintézet analógiája alapján becsülhetjük a kolozsvári iskola tanulóifjúságát a XVIII. században kb. évi 350-400 főre.

Újjászervezett iskolájukat azonban a jezsuiták nem kizárólagosan oktatási feladatokra szánták, hanem a császári pártfogás védőszárnyai alatt az erdélyi katolicizmus legfontosabb művelődési központjává is fejlesztették. Ebből a célból létesítettek a kollégium mellé könyvnyomdát és papírmalmot. Könyvkiadásukat 1726-ban kezdték el, és a rend 1773-ban bekövetkezett feloszlatásáig 353 művet tettek közzé nemcsak latin és magyar, hanem német és román nyelven is. Innen látták el a katolikus és részben a görög katolikus iskolákat tankönyvekkel, a katolikus lakosságot vallás erkölcsi irodalommal, de fontos közvetítő szerep jutott e kiadványoknak a felvilágosodás bécsi változatának erdélyi népszerűsítésében is. A kolozsvári ún. „akadémiai nyomda“ főként a felvilágosodott abszolutizmustól a gazdasági haladás és az államgépezet korszerűsítése érdekében sugalmazott eszmék terjesztésével buzgólkodott, végzett érdemes munkát. Az oktatást, majd a nyomda tevékenységét segítette elő az 1718—1719-ben, a mai Egyetemi Sportpark felett a Malomárók partjára épített papírmalom, mely tisztességes jövedelmet is hajtott. 1731—1732-ben létesített gyógyszeráruk, bár szintén jelentős bevételi forrás volt, ezen a helyen mégis inkább a rend társadalmi súlyának növekedése szempontjából értékelendő. Ez a diákság egészségvédelmének kívül a város és messzi vidék népének érdekeit szolgálta. Innen ugyanis a szegény sorsúak ingyen kaphattak gyógyszert.

Oktatásukat a jezsuiták a XVIII. században is eredeti rendtartásuk, a *Ratio studiorum* alapján folytatták, noha ez az idők múltával egyre több részletében elavult. A korral való haladást célozták azok a részleges újítások, amelyeket, rendszerük általános kereteit érintetlenül hagyva, ők is bevezettek. A társadalom elvárásaira és a korszerűsödő államkormányzat sürgetéseire figyelmeztve, elsősorban a matematika és a fizika oktatását igyekeztek elmélyíteni. Ezt célozta, a tankönyvek megjobbításán kívül, külön matematikai és kísérleti fizikai „múzeum“ létesítése még jóval 1754 előtt. Ennek szertára és könyvgyűjteménye az újdonságok beszerzésével eredményesebbé tette mind a tanárok, mind pedig a diákok munkáját. Éppen úgy, mint e „múzeumot“, a csillagvizsgáló felállítását is a Bécsben tanult Jánosi Miklós matematikatanár kezdeményezte 1734 és 1741 között. A gyógyszerár évi 100—600 Ft között váltakozó jövedelmét — akkor tekintélyes összeget — rendelék a fizikai szertár és a csillagda felszerelésére. Külön obszervatórium létesítésére azonban csak a már említett építkezések befejezése kapcsán, a század második felében kerülhetett sor. Ezt már a piaristák fejlesztették ki Mártonffy József erdélyi katolikus püspök hathatós anyagi támogatásával. A XVIII. századi iskola korszerű felszereléséről tanúskodó egykori tanszerek közül hírmondónak egyes darabok mindmáig fennmaradtak.

A rend feloszlatásakor (1773) olyan jól felszerelt, nagyszabású iskolaegyüttes maradt a jezsuiták után Kolozsvárott, hogy Mária Terézia királynő 1774-ben közös katolikus-protestáns egyetemre való kifejlesztésére gondolhatott. Noha e terv az érdekelt egyházak költsönös bizalmatlansága következtében végül nem valósult meg, a királynő elrendelte 1774-ben a jogi, a következő évben pedig az orvostudományi kar megszervezését az eddig működő bölcsészeti és hittudományi kar mellé. Ezeket a karokat bevezette a bécsi egyetemen használt tankönyveket. Az alsó- és középtagozatot pedig az oktatást 1776-ban a piarista rendre bízta.

A következő esztendőben jelent meg Mária Terézia korszakos közoktatási rendelete, a *Ratio educationis*, amely az iskolákat a legalsótól a legfelső fokozatig egységes rendszerbe foglalta, és a közoktatásügyet állami felügyelet alá helyezte. Minthogy a protestánsok — nem ok nélkül — ragaszkodtak tanügyi autonómiájukhoz, Erdélyben nem a *Ratio educationis*, hanem *Norma regia* (1781) elnevezésű változatát vezették be. Így az állami hatóságok és az egyház közös irányítása alá itt közvetlenül csupán a „királyi“-nak tekintett katolikus iskolák kerültek. Amikor tehát II. József uralma alatt a bécsi oktatáspolitikai szempontjai módosultak, a császár 1784. augusztus 28-án egyetlen tollvonással végét vethette a Mária Teréziától elindított egyetemre fejlesztésnek. Ezzel a piaristák kolozsvári iskoláját, elvéve tőle az „Universitas“ rangot, „Lyceum Regium Academicum“ (Királyi Aka-

démiai Lyceum) névvel arra a színvonalra minősítette vissza, amelyen a protestánsok kollégiumai állottak. A hittudományi kar 1786-ban Gyulafehérvárra került át, az orvosi tanszékek orvos-sebészi intézetté különültek el, a jogi kar mint tanfolyam működött tovább, amíg az osztrák abszolutizmus 1850-ben Szebenbe nem helyezte át jogakadémiként. A piaristák kezén csupán a bölcsészeti oktatás maradt meg akadémiai tagozatként, amíg 1822-ben „akadémiai” jelzőjét is el nem vesztette. A két ízben is majdnem egyetemmé fejlesztett, különleges jelentőségű iskola 1850-ben azonosult véglegesen a főgimnáziumnak nevezett középiskolai általános típusal. A jozefinista korszak utáni idők nagy eredménye volt az iskola mai otthonának felépítése 1817 és 1821 között.

A jezsuiták után tehát 1776-ban a katolikus egyház másik nagy tanító szerzetesrendje, a piaristák vezetése alá került a kolozsvári iskola. Ez a rend a XVI. század végén az elemi oktatás és a kevésbé tehetős rétegek művelődésének előmozdítására alakult, de gyorsan kiépülő középfokú iskolahálózatával rövidesen versenytársává lett a jezsuitáknak. Főként oktatásuk gyakorlatiassága különböztette meg előnyösen a „kegyes tanítórendieket” a jezsuitáktól. Ezért a felvilágosodott abszolutizmus különös rokonszenvére számíthatnak. Az új bécsi művelődéspolitikai ugyanis most már a sokoldalúan képzett hasznos állampolgárok kiformálását tekintette a nevelés elsődrendű feladatának. Ennek megfelelően a piaristák a jezsuitáknál jóval nagyobb mértékben felkarolták a reál tárgyak oktatását és a közvetlen gyakorlati hasznot hajtó ismereteket. Elmélyítették a számtan és a fizika tanítását. Külön matematikai osztályt iktattak be tanrendjükbé, melyben az állami és megyei szolgálathoz nélkülözhetetlen sajátos ismeretekre is nagy gondot fordítottak. A nagyobb diákok részére tanfolyamokat szerveztek a térképezés, az építészet és a rajzművészet általános alapelveiből. Itt oktatták országunkban legkorábban a térképészetet, a műszaki és a művészi rajzot. Ilyen irányú kezdeményezéseiknek különösen becses emlékei kerültek elő éppen napjainkban. Ezek az 1778-ból és 1782-ből való tervrajzok és térképek országunkban egyedülálló, beszédes emlékei a jubiláló iskola falai között egykor folyt oktatás magas színvonalának. De a jogi alapfogalmakon kívül a közszolgálatban leggyakrabban előforduló iratok szerkesztésére éppen úgy tanították növendékeiket, mint a régi oklevelek kibetűzéséhez szükséges paleográfiai alapfogalmakra. Ezeket a korszerű történetkutatáshoz ma is nélkülözhetetlen, ún. történeti segédtudományokat a múlt század első éveitől fogva oktatták a kolozsvári Lyceumban — ismét elsőként az országban. Az iskolai oktatásnak a mindennapi gyakorlatban való szorosabb kapcsolása eredményeként kapott a piaristáknál az eddiginél jóval nagyobb hangsúlyt a hazai földrajz és a honi történelem oktatása.

1766-ban kidolgozott tanulmányi rendszerükben (*Norma studiorum*) a magyar piaristák is hasznosították mindazt a pedagógiai tapasztalatot, amit rendjük két évszázad alatt Európa-szerte gyűjtött. A kegyesrendi atyák útján tehát a kolozsvári iskola ismét az általános katolikus oktatás legkorszerűbb rendszerébe kapcsolódott be. Törekvései és módszerei ezért jártak előtte több tekintetben a megszokott erdélyi viszonyoknak. De lehetőségei is nagyobbak voltak. A Habsburg-hatalom és a katolikus oktatásügy közötti különleges kapcsolatok révén a piaristák is szócsovei lettek a bécsi iskolapolitikának, noha már nem olyan egyértelműen, mint a jezsuiták. Ezekből a különleges kapcsolatokból persze hátrányok is származhattak. Ebben a tekintetben tanulságos összevetnünk az önkormányzatukhoz körömszakadtáig ragaszkodó protestáns és a központi elképzelésekhez igazodás fejében királyi támogatást élvező katolikus tanintézetek művelődési szerepét a reformkorban. Történeti távlatokban nézve azonban a kérdést, ismét azt kell mondanom, hogy a piaristák külföldi tapasztalatanyaga, továbbá a bécsi felvilágosító törekvések közvetítése végső soron a művelődésünket Európához fűző szálakat erősítette; nélkülük szegényebbek és elmaradottabbak lettünk volna. Tagadhatatlan, hogy a bécsi kormányzat a gazdasági, társadalmi és művelődési haladás általa közvetített javaihoz nemegyszer olyan politikai szándékokat is kapcsolt, amelyek akkor ártalmasaknak mutatkoztak népünk fejlődését illetően. A politikai szándékok azonban mulandók. Az anyagi és szellemi művelődés, az emberi haladás előrevitele az, ami hosszú időre meghatározza egy nép és ország jövődjét. Így tekintve a dolgokat, ma már a nyereség oldalán kell elkönyvelnünk, hogy a kolozsvári iskola közvetítette a bécsi felvilágosodást a magyar művelődésbe, és ennek olykor idegen elemeit a magyar társadalom számára felszívhatóvá alakította át.

Az iskolák minden időben akkor teljesíthetik igazán társadalomalakító funkciójukat, ha mélyen belebocsátják gyökereiket abba a közösségbe, amelynek érdekei szolgálatára hivatottak. Bele kell abba épülniük, valósággal azonosulniuk kell azzal. Minthogy a régebbi századokban a fontosabb iskolák a tudományok nem egyszerű közvetítői, hanem egyben eleven alkotóműhelyei is voltak, ezt az elköte-

lezettséget nemcsak a bennük nevelkedett diákok tömegével, hanem azzal is kell mérnünk, hogy mennyivel gyarapították az őket éltető közösség művelődését. Ami a jubiláló kolozsvári iskola magvetésének mennyiségi mutatóit illeti, a múlt század végéig itt tanult fiatalok száma kb. 65 000-re becsülhető. Az azóta eltelt időben, főként a szocialista tanügyi reform következtében, ez a szám bizonyára meghaladta már a 100 000-et is. Mindenképpen komoly figyelmet érdemel tehát a hazai oktatásügy történetében ennek az iskolának századokon át az erdélyi magyar társadalom körében végzett munkája. Arról, hogy magvetése nem korlátozódott csak a magyar lakosságra, hanem nemzetiségre való tekintet nélkül Erdély általános pallérozódását is szolgálta, később kívánok beszélni.

Történetkutatásunk mindmáig adós annak alapos vizsgálatával, hogy a tudományok erdélyi fejlődése miket köszönhet a kolozsvári iskola tudós jezsuita és piarista tanárainak. Ez a két szerzetesrend nemcsak az erdélyi katolicizmus szellemi erőivel rendelkezett, hanem a Habsburg-birodalom egész területéről ide vezényelhetette szakembereit. Viszonyaink között nem lebecsülendő előnyt jelentett, hogy az itteni tanári kart minduntalan felfrissítették a Birodalom elevenebb szellemi és tudományos gócpontjaiból külföldön képzett, élénk szellemi életet élő, tudományos ambícióktól fűtött új erőkkel. Ezek itteni teljesítményei persze csak részben írhatóak a kolozsvári iskola javára; az azonban vitathatatlan, hogy jelenlétük és tevékenységük jótékony, sőt megtermékenyítő hatással volt az erdélyi fejlődésre.

Időnk arra sem futná, hogy felsoroljuk ama tanárok neveit, akik munkásságukkal előrelendítették Erdélyben a különböző tudományágakat. Néhány kiragadott nevet jelzésként mégis fel kell említenem.

Hell Miksa (1720—1790) a matematikai tanszéket töltötte be 1752—1755-ben. Kolozsvári tartózkodása idején egy számtani (aritmetikai) és egy algebrai munkát tett közzé. Ezenkívül a mágnesség és az elektromosság közötti összefüggést vizsgálta. Előbbre vitte továbbá az első hazai csillagda szervezését az iskola keretei között. Innen Bécsbe hívták az ottani csillagvizsgáló intézet vezetőjének. Norvégia északi részébe a nyelvész Sajnovics János társaságában tett 1769. évi utazása során a magyar és az ottani finnugor népek nyelve közötti rokonság megállapításával közreműködött a magyar nép eredetére vonatkozó kutatások új utakra terelésében.

Fridvaldszky János (1730—1784) a természettudományok területén alkotott maradandót. Módszeresen folytatott ásványtani kutatásai révén Erdély legfőbb bányászati szaktekintélyének számított. Ilyen irányú munkásságát Mária Terézia királynő 100 arannyal és apáti címmel jutalmazta. 1767-ben közzétett *Minerologia* című munkája Erdély első rendszeres ásványtani leírása. Sokat foglalkozott dendrológiai tanulmányokkal. Tevékenyen támogatta a kormányzatnak a földművelés és az ipar fejlesztésére irányuló törekvéseit, említésre méltó eredményeket érve el a papírgyártás korszerűsítése területén. Közreműködött az 1769-ben létesített első Erdélyi Gazdasági Egyesület létrehívásában és tevékenységében.

Bolla Márton (1751—1831) az egyetemes történelemben végzett érdemes munkát. Háromkötetes összefoglalása annyira népszerű kézikönyv volt, hogy hat kiadást ért meg, és Ferenc császár 1800-ban aranyéremmel tüntette ki. Foglalkozott az erdélyi románok történetével is.

Koppí Károly (1744—1801) szintén a történelmi tanszéken működött, és az egyetemes történelmet művelte. A felvilágosodás és a polgári reformok szellemében írt művei azonban többségükben kéziratban maradtak. 1784-ben Koppit elvitték ugyan a pesti egyetemes tanárnak, de a kormányzat ott sem nézte jó szemmel bátor hangú, hazafias szellemű előadásait. Minthogy kapcsolatban állott a magyar jakobinus mozgalommal, 1796-ban megfosztották tanszékétől.

Pálya István (1740—1802) munkássága már az irodalom területére vezet át. Drámai műveket írt. Jelentősége abban összegezhető, hogy irodalmi színvonalra emelte az iskoladrámákat, és ezzel a kialakuló magyar drámai költészetbe átmenthette a jezsuita és a piarista oktatásban nagy szerepet kapott diákszínjátszás hagyományait.

E felsorolást hosszan folytathatnám. Szinte vég nélkül sorolhatnám Pázmány Pétertől és Mikes Kelemtől elkezdve azoknak a tudósoknak, íróknak, művészeknek, kitűnő gyakorlati szakembereknek, politikusoknak és vezető személyiségeknek is a nevét, akiket ez az iskola nevelt 400 év alatt a magyarságnak és az országnak. Ennyi is elegendő azonban annak a végkövetkeztetésnek a levonására, hogy nincs az erdélyi magyar művelődésnek és tudománynak olyan mezeje, amelyen a jubiláló kolozsvári iskola egykori tanárai és neveltjei ne hagytak volna a most élőkre és az eljövendő nemzedékekre értékes, megbecsülendő örökséget.

Nagy hagyományú oktatási intézményeink szellemi munkája azonban nem múlt el nyomtalanul az egykori tanárok és tanítványok életével együtt, hanem objektívalódott abban a könyvtári anyagban, amelyre a porladó elődök intellek-

tuális tevékenysége támaszkodott. Régi iskolai könyvtáraink mindenki számára kézzelfoghatóan érzékelhető legbeszédesebb bizonyágai annak a színvonalnak, amelyet ezek a tanintézetek képviseltek. A polcaikon sorakozó kötetekből az avatott szakember, akár a régész a földrétegek eltérő színéből, következtethet a létrehozó intézmény tevékenységének minőségére. A jezsuiták és a piaristák kolozsvári iskolája olyan könyvörökséget hagyott a romániai magyarságra és országunkra, amelyek minden emlékműnél maradandóbban hirdeti azt a tiszteletre méltó munkát, amelyet ez az intézmény századokon át végzett Erdély pallérozódásáért. Pénzben ki sem fejezhető, pótolhatatlan egyedi értékekkel lenne szegényebb országunk, a kolozsvári Akadémiai Könyvtár pedig egyik legértékesebb alkotóelemével, ha ez az iskola nem létezett volna, vagy nem olyan magas szinten végezte volna munkáját, amint ezt négy évszázadon át tette. Ennek az iskolának gondviselésében maradt fenn a XVI. századból országunk legrégibb egyetemi könyvtára. Az egyetemmel fejlesztésre kiszemelt kolozsvári iskola létesítéskor Báthori István fejedelem ide gyűjtette össze a középkori katolikus könyvtárak akkor még fellelhető anyagát, a jezsuita professorok viszont a korszerű tudományos könyveket hozták magukkal, amint ezt oktatási és könyvtári előírásai megkövetelték. De ide került be a XVI. századi művelt kolozsvári polgárok könyvtárai közül Wolphard István főbíró és Kakas István diplomata gazdag gyűjteménye, a fejedelmi könyvtár és az Aranka György-féle Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság könyveinek egy része. Ha semmi más bizonyág nem maradt volna is reánk, az iskolának az Akadémiai Könyvtár kezelésében levő több mint félszázezer kötetes gyűjteménye is kellően tanúsítaná: a katolikusok kolozsvári tanintézete az erdélyi magyarság egyik legfontosabb művelődési intézménye volt.

Mindezekre, amiket az ünnepezt intézet múltjából eddig felemlítettem, méltán büszke lehet nemcsak az iskola tanári kara, egykori és mostani diáksága, hanem a romániai magyar nemzetiség minden öntudatos tagja. Mert valóban nem mindennapi volt a szolgálat, amit ez az iskola művelődésünk gazdagításáért, népünk felemelkedéséért végzett. Ezért ünnepe most az egész ország, a romániai magyarság ezzel az iskolájával együtt. Nem kevésbé lehet büszkeségünk tárgya, hogy mind ezt a szolgálatot a jubiláló iskola úgy nyújtotta a magyar művelődésnek, hogy egyidejűleg Erdély másik két népét is részesítette ugyanezekből a szellemi javakból.

Az köztudott dolog, hogy a jezsuiták, majd a piaristák iskolájában nagy számmal tanultak román ifjak. Az azonban már csak a szakemberek előtt ismeretes, hogy a XIX. század közepéig németek szintén bőven akadtak a diákok sorában. Elsősorban az örökös tartományokból betelepült katolikus osztrák, cseh, morva tisztviselők, bányászati-kohászati szakemberek, iparosok küldték előszeretettel Erdély legtávolabbi zugaiból is ebbe a rangos iskolába gyermekeiket, mert ugyanazt a képzést nyújtotta, mint elhagyott szülőföldjük hasonló iskolái. Mellettük azonban előkelő szász családok is taníttatták itt közpályára szánt gyermekeiket, hogy együtt nevelkedjenek a politikai vezetőréteg sarjaival. Pl. itt alapozta meg történelmi műveltségét a szászok neves történetkutatója, Joseph Trausch (1795—1871) és Karl Ludwig Czekelius (1804—1869). Az előbbinek szász írói lexikona, az utóbbinak a Brukenthal Múzeumban elhelyezett becses forrásgyűjteménye őrzi meg nevét minden időkre.

Azt, hogy a piaristák mekkora szerepet játszottak az erdélyi román értelmiség és az 1848-as mozgalmak román vezetőinek nevelésében, évek óta emléktábla hirdeti az iskola falán. Ugyanez a tábla szól a román tanulók művelődési szervezetről és a nemzeti irodalmuk fejlesztésére hivatott kiadványukról, a *Zoriléról*. Nem ennyire ment át azonban a köztudatba, hogy a jubiláló iskolának ez a szerepe nem a piaristákkal, tehát nem 1776 után kezdődött. A piaristák csak azt folytatták, amit a jezsuiták 1703-ban kezdeményeztek. A piarista korszakkal kapcsolatos egyöntetű elismerés tehát még fokozottabban megilleti a jezsuita korszak XVIII. századi szakaszát. Meggyőződésem, hogy elmélyült filológiai módszerekkel folytatódnak további kutatások fel fogják tárni: a jezsuiták kolozsvári iskolájának minden más hasonló intézményt felülmúló, felbecsülhetetlen jelentősége volt az erdélyi román értelmiség kialakításában, és közvetve a román nemzeti öntudat ébresztésében és felnevelésében. Ennek az iskolának voltak a neveltjei Erdély 1848 előtti összes unitus püspökei, köztük a nemzettudatot megalapozó Inochentie Micu. Itt tanult a balázsfalvi művelődési központot létrehozó román nemzedék és a XVIII. század úgyszólván minden jelentős unitus személyisége. A termés tehát a piaristák idején ért ugyan be, de a magvetés még a jezsuiták alatt történt.

A történelmi jelentőségű Erdélyi Iskola három tagja közül kettő, Gheorghe Șincai (1754—1816) és Petru Maior (1753—1827) volt ennek az intézménynek a neveltje. Nyomukban ott sorakoznak a román nemzeti ébredés és megújulás legkiválóbb vezető egyéniségei: Ion Molnar-Piuaru (1749—1815), a tudós szemorvos és

a felvilágosodás egyik úttörője a román művelődésben; Gheorghe Lazăr (1779—1823) és Ion Maiorescu (1811—1864), a román oktatásügy modernizálói a Kárpátokon túli országrészekben; Teodor Racoce (1780—1822), az első román nyelvű irodalmi folyóirat megindítója; a szabadsághős Avram Iancu (1824—1872); George Barițiu (1812—1893), az erdélyi román nép politikai harcának irányítója és egyben művelődési nevelője, az erdélyi román újságírás megalapítója, az Astra és a Román Akadémia egyik szervezője, majd elnöke; Aron Pumnul (1818—1866), a román nemzeti érzés felébresztője Bukovinában; az orvos Vasile Pop (1789—1842), a román néprajz és bibliográfia megalapítója; a történétíró és jogtudós politikus Alexandru Papiu-Ilarian (1828—1878); a magas közéleti tisztsegekre emelkedett Iacob Bologa (1817—1888), az Astra elnöke; a Román Nemzeti Pártot vezető politikus Ilie Măcelariu (1822—1891), a forradalom egykori tribúnja; az iskolaalapító politikus Alexandru Bohățel (1816—1897) és még nagyon sokan mások. S már ennek a névsornak a láttán bizonyosak lehetünk afelől, hogy a jubiláló iskola magvetésének a román nép és művelődés szintén hasznát látta.

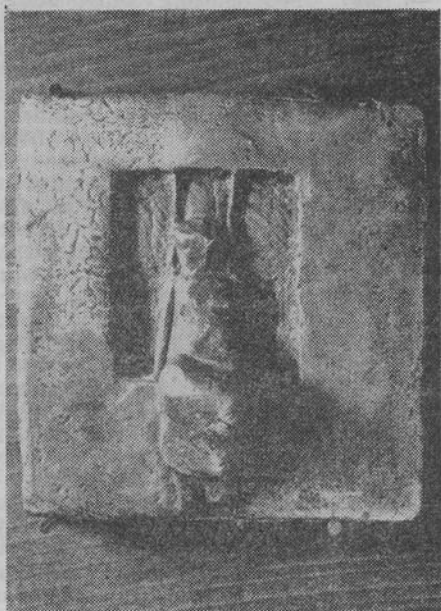
Különösen nagyra kell értékelnünk e falak közötti egykori oktató- és nevelőmunkát, ha arra gondolunk, hogy ez az iskola az egyéni képességek és a nemzeti öntudat akadályozatlan kifejlesztését olyan korszakban tette minden növendéke számára lehetővé, amikor a nemzetiségek egyenlősége még korántsem volt állampolitikai elv. Ennek az intézménynek messze mutató példája az erdélyi magyar oktatásügy legszebb hagyományaihoz tartozik, és követendő modell lehet minden időben. Az akkorinál jóval fejlettebb társadalmi körülményeink közül visszatérve csak ma értekelhetjük igazán, hogy ezek az oktatók milyen nehéz kérdésre találtak tiszteletet érdemlő megoldást.

Négy évszázad gazdag hagyományából idéztem fel egyet-mást. Tettem ezt nem azért, hogy kegyeletos érzéseket támasszak olvasóimban, hanem hogy erősítsém őket a meggyőződésben: bár körülményeink nagyot váltooznak is, a jelen mindig tanulhat a múltból, mert az elválaszthatatlan része a mának és a jövőnek. Gyökér, mely nélkül nincs élet, növekedés és virágzás. De hogy mennyit tanulunk ma is hasznosítható hagyományainkból, az egyedül önmagunktól függ. Kívánom a jubiláló iskola mai tanárainak és diákjainak, hogy minél többet tanuljanak abból a gazdag örökségből, mely reájuk szállott, mert ez is feltétele annak, hogy a romániai magyar nemzetiség iskolájuknak ne csak a múltját, hanem a jelenét és jövődjét is magáénak érezze. Ennek az iskolának olyan múltja van, amilyenell kevés tanítézet dicsekedhet országunkban. Ennek tudatában és ennek méltóságával kell négyévszázados fennállását megünnepeelnünk. Ez a múlt azonban kötelez is. Kötelezi társadalmunkat, hogy továbbra is álljon ott féltő ragaszkodással és változtatlan áldozatkészséggel elődei e nagy alkotása mellett. De kötelezi a mai iskolát is, hogy ezután is olyan igényesen terjessze az emberi tudást, formálja a fiatal lelkeket, szorgolja azt a népet, mely létrehozta-éllette, s amellet ugyanúgy szolgálja szülőföldünk különböző nyelvű, de a haladást egyaránt áhítózó minden lakóját, amint azt elődei tették századokon át.

AZ ISKOLA TÖRTÉNETÉVEL FOGLALKOZÓ IRODALOMBÓL

- Daróczi, Georgius: *Ortus et progressus Collegii Academici S. J. Claudiopolitani ab anno 1579. Claudiopoli, 1736. 191 l.*
 Az iskola évkönyvei (értésítői) 1814—1944.
 A tanintézet történetei. Kolozsvár, 1852. (Az iskola 1851/1852. évkönyvében, 9—28.)
 Vass József: *Az erdélyi római katolikusok fő-tanintézete Kolozsváratt.* Kolozsvár, 1857. (Az iskola 1856/1857. évkönyvében, 3—23.)
 Salzbauer János: *A kolozsvári kegyes tanítórendi társház és római katolikus főiskola évszázados történeti vázlat.* Kolozsvárt, 1877. (Az iskola 1876/1877. évkönyvében, 1—52.)
 Hodor Károly [közl.]: *Nomina in arena literaria victorum... in alma et regione principali S. J. Universitate Claudiopolitana, anno 1771.* Erdélyi Múzeum, 8 [1881]. 188—192.
 Kis Sándor: *A kolozsvári római katolikus főgimnázium önképzőkörének huszonöt éve, 1863—1888.* Kolozsvár, 1888. (Az iskola 1887/1888. évkönyvében, 1—77.)
 Jakab Elek: *A kolozsmonostori apátsági zárda, mint üldözöttek menhelye.* Századok, 1889. 1—18., 97—120.
 Erdélyi Károly: *A kolozsvári r. kath. főgymnasium története, 1579—1898.* Kolozsvárt, 1898. (Az iskola 1897/1898. évkönyvében, 1—141.)

- Erdélyi Károly: *Adalékok az intézet történetéhez: I. Bolla Márton, II. Horváth Pius.* Kolozsvárt, 1901. (Az iskola 1900/1901. évkönyvében, 55—88.)
- Erdélyi Károly: *Csete István, 1648—1718.* Kolozsvár, 1902. (Az iskola 1901/1902. évkönyvében, 17—33.)
- Veress Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig.* Erdélyi Múzeum, 23 [1906]. 169—193., 249—263.
- Veress Endre: *Oklevéltár a kolozsvári Báthory-egyetem történetéhez.* Erdélyi Múzeum, 23 [1906]. 342—386.
- György Lajos [szerk.]: *Óreg diák visszanéz.* Cluj-Kolozsvár, 1926. 186. l.
- A kolozsvári római katolikus főgimnázium emlékalbuma, 1579—1929.* Cluj-Kolozsvár, 1930. 16 + 10 l.
- Biró Vencel: *A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen, Rákóczy fejedelmek idejében.* Erdélyi Múzeum, 36 [1931]. 117—130.
- Biró Vencel: *A Báthory—Apor szeminárium története.* Cluj, 1935. 32 l.
- Józsa, Ioan: *Piaștii și românii pină la 1918.* Aiud, 1940. 114 l.
- Diósi Géza: *A „Pázmány Péter“ önképzőkör és kéziratgyűjteménye.* Kolozsvár, 1942. (Az iskola 1941/1942. évkönyvében, 30—38.)
- Biró Béla: *A kolozsvári normál rajzoda.* Erdélyi Helikon, 16 [1943]. 391—397.
- Banciu, Ax.: *Studenții academici din Cluj de acum un veac.* Anuarul Institutului de istorie națională, Cluj, 9 [1944]. 477—498.
- Biró Vencel: *A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építkezései a XVIII. században.* Erdélyi Múzeum, 50 [1945]. 1—13.
- Biró Vencel: *A kegyesrend Besztercén, Medgyesen és a kolozsvári főiskola bölcsészeti karán.* Kolozsvár, 1948. 71 l.
- Tonk, Alexandru: *Formarea intelectualității române din Transilvania și liceul piariștilor din Cluj.* Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Historia, 1968. fasc. 1. 45—58.
- N. Dávid Ildikó: *A kolozsvári egyetem építészeti oktatása a XVIII. század végén. Művészet és felvilágosodás* [szerk. Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig]. Budapest, 1978. 301—351.
- Heinrich László: *Az első kolozsvári csillagda.* Bukarest, 1978. 118 l.

Vincefi Sándor plakettje

Kőrösi Csoma Sándor születési évéről és származásáról

Megújultak a viták nagy orientalistánk, Kőrösi Csoma Sándor származása és születése kérdésében. Kádár László volt a kezdeményező (*Adalékok Kőrösi Csoma Sándor származási rejtélyének megoldásához*. Keletkutatás. Budapest, 1974. 193—211.). Következtetései módosítani kívánták a Kőrösi-irodalom két eredményét: nagy tudósunk születési idejét és édesanyja kilétét. Megállapításaira egy másik magyarországi kutató, Szilágyi Ferenc figyelt fel, és fejtette ki ellenvéleményét (*Mikor született Kőrösi Csoma Sándor?* Magyar Nemzet, 1978. július 11.). A lap vitafóruma ismételten teret szentelt a kérdésnek, és közölte Kádár választát (*Kőrösi Csoma Sándor származásáról és életkoráról*, az idézett lap 1978. augusztus 13-i számában), majd Szilágyi vitazáró cikkét (*Még egyszer Kőrösi Csoma Sándor születési évéről*, Uo. 1978. szeptember 1.).

A vita résztvevői nemcsak egyszerűen tudománytörténeti kérdésre keresnek választ, hanem következtetéseikben a szélesebb — magyar és nem magyar — közvéleményt érintik. Kádár ugyanis vitaindító cikkében (*Keletkutatás*, 207.) arra az eredményre jut, hogy Kőrösi „csak 1992-ben lesz 200 éves”. Szilágyi Ferenc viszont, miután megállapítja, hogy Kőrösi 1787-es születési éve „eldöntöttnek tekinthető”, első cikke zárómondatában világosan megmondja: „Mindennek tisztázása a tudós születésének közelgő 200. évfordulója miatt is fontos: eszerint kell majd az életrajzi lexikonok adatait — s a dardzsilingi síremlék feliratát is — helyesbiteni, s 1987-ben kell megünnepelnünk a nemzetközi tudomány kimagasló hősét.”

A vita tehát közüggé szélesedett, s fennáll annak veszélye, hogy Kőrösi életrajza kérdésében újabb tévedések és legendák keljenek szárnyra, s behomályosítsák a valóság tisztuló légkörét, amelynek oszlatására az utóbbi időben számos indítás történt. Elég legyen példaképpen Musnai László nagyenyedi rektorprofesszor kutatásaira hivatkozni. Musnai több tanulmányában volt kevénytelen helyesbiteni azokat a tévedéseket, amelyek Kőrösi ifjúkorára, főleg enyedi kollégiumi éveire vonatkozólag Baktay Ervin különben kítűnő munkáiba becsúsztak, s a tudománytörténetben és a közvéleményben egyaránt elterjedtek. Musnai nyomán Baktay Ervin utolsó munkájában nagyrészt helyesbitette a tévedéseket. Most — nagy tibetológusunk születésének 200. évfordulójához közeledvén — vigyáznunk kell, hogy a világhírű tudósunkhoz méltó, a történeti igazságnak megfelelő, valós legyen a kép, amelyet életéről „a kor falára” rajzolunk. A vitának ez a jellege készítette e sorok íróját arra, hogy ismeretlen források bevonásával és új szempontok felvetésével kifejtse véleményét.

Kádár László debreceni földrajzprofesszor Kőrösi csodálói és népszerűsítői közé tartozik. Neki köszönhető, hogy Magyarai Lajos gyönyörű poémája, *Csoma Sándor naplója* német fordításban megjelenhetett (Lajos Magyarai: *Kőrösi Csomas Vermächtnis*. Ein Poem. Übersetzt von László Kádár. Nyíregyháza, 1974). Hétnyelvű kiadásban (az angol, orosz, francia, japán, német, román és magyar nyelvű kiadvány angol címe: Lajos Magyarai: *Alexander Csoma de Kőrös' Legacy*. Poem. Debrecen, 1976), végül pedig tibeti nyelven is napvilágot látott (*Pótfüzet Csoma Sándor Naplója hétnyelvű kiadásához*. Kiadja Kádár László. Debrecen, 1977). Kádár professzor más alkalmat is megragadott nagy tudósunk emlékének ápolására. Tudóstársaival felkereste Csoma dardzsilingi sírját, s nemzetközi fórumokon ismerette és méltatta példamutatását. Úgybuzgalma nyomán született munkái széles körben, messzi külföldön is ápolják a tibettudomány úttörőjének emlékét.

Szilágyi Ferenc irodalomtörténész ismert Kőrösi-kutató. Több részlettanulmánya és cikke mellett két munkája széles körben elterjedt. Az egyik *Kőrösi Csoma Sándor hazai útja* (Budapest, 1966), a tudós életútjának magyar tanút, művének tudományos, irodalmi és művészeti értékelőit-ábrázolóit sorakoztatta fel. Újabban az ifjúság részére készített életrajzban népszerűsítette Kőrösit (*Így élt Kőrösi Csoma Sándor*. Budapest, 1977).

1. Sajnos, Kádár Lászlónak Magyarai poémája hétnyelvű kiadása elé írt angol nyelvű bevezetőjébe és magyar utószavába, hasonlóképpen a *Keletkutatás*ban megjelent tanulmányába, helyes megállapítások mellett, több hiba is becsúszott. Ugyanis elvetve a Kőrösi-irodalomban általánosan elfogadott megállapítást, hogy

tudósunk 1784-ben született, Kádár különböző cikkeiben más-más következtetésre jut. A *Keletkutatásban* úgy vélekedik, hogy „1792 körül kellett születnie“ (206.), máskor pedig azt latolgatja, hogy „1792. április 11. és 1793. április 11. közötti évben született“ (207.), végkövetkeztetése pedig ez: „1792 valószínűsége nagyobb“ (uo.). Ez az eredmény azonban nem bizonyult tartósnak, mert Magyarai versének hétnyelvű kiadása angol előszava szerint 1789-ben keresztelték (*Legacy*, 6.), s ezt vallja a magyar *Utószó* is (*Legacy*, 136.). Ugyanezen könyv fűlszövege a „Körösön 1789–90 táján született Csoma Sándor“-ról ír. Később ez a változat szerepel a *Pótfüzet* fűlszövegében és Kádárnak a napisajtóban megjelent vitacikkében is (*Magyar Nemzet*, 1978. augusztus 13.).

És most térjünk rá az érvekre, amelyek Kádár Lászlót annak kétségbe vonására bírták, „hogy az 1784-ben született Csoma Sándor azonos lehet a későbbi tudóssal“. (*Keletkutatás*, 195.)

2. Kádár kiindulópontja Körösi Csoma Sándor *útlevele*, melyről tudósunk Kennedy századoshoz 1825. január 28-án benyújtott jelentésében emlékezik meg: „Nagy-Enyeden egy nyomtatott magyar passussal láttam el magamat, hogy avval bizonyos üzleti ürügy alatt Bukarestbe, [Havasalföldre] mehessék, s biztosítván a nagyszebeni katonai parancsnokság aláírását is, 1819. évi november hó utolsó napjaiban a hegyeken át [Havasalföld] határára léptem“ (Duka: *KCsS dolg.*, 24.). A jelentés szerint útlevélét Csoma 1821-ben Teheránban hagyta, mikor Közép-Ázsiába indult. Az útlevél később visszakerült Erdélybe, s tudósunk egyik rokona a Bethlen-kollégiumnak adományozta. P. Szathmáry Károly, a kollégium tanára közölte aztán először (*Körösi Csoma Sándor híres utazó útlevele*. Hazánk s a Külföld, 1866. 2:29–30.), majd bizonyos módosításokkal a tudósunk körösi éveit kutató Debreczy Sándor (*Körösi Csoma Sándor csodálatos élete*. II. kiadás. Sepsiszentgyörgy, 1942. 55.).

Kádár szerint „az útlevél új néven mutatja be a nagy vándort“. Míg azelőtt, nagyenyedi kollégiumi tanulmányai idején latinosan az Alexander Körösi, illetve magyarul a Körösi Sándor nevet használta hivatalosan, de Vámbéry Ármin szerint a magánéletben is (Kádár: *Keletkutatás*, 197.), most, az útlevélben „a fiatal tudós díszes nemesi nevet visel“ (*I. m.* 200.), azaz „Nemes Körösi Csoma Sándor“ néven említi az útlevél.

A korabeli források azonban mást igazolnak. Nem beszélve a kortársak emlékezéseiről, az egykorú sajtóról, melyekben egyöntetűen Körösi Csoma Sándor néven szerepel, utalhatunk levéltári iratanyagra is. A kollégium professzorátusa 1815. június 16-án Körösi részére adott ajánlása „Hungarus Nobilis Alexander Körösi de Körös, filius Nobilis quondam Siculi Andreae Csoma de Körös“-nek nevezi (Csetri: *Göttinga*, 138.). A kollégium iktatókönyve 1814-ben ugyancsak eredeti nevére utal: „Körösi Csoma Sándor a katonaság allol fel szabadittatik.“ (Bethlen Kv. Kzt. 109/1814. sz.) De az egy évvel korábban, 1813-ban kelt kollégiumi felirat is világosan „Nemes Háromszéki Körösi Csoma Sándor tanítványunk“-nak nevezi, ugyanilyen néven szerepel a Református Főkonzisztórium átiratában is. A Generalcommando 1814. évi felmentési jóváhagyásában pedig „Alexander Csoma Gränzer aus Körös“ néven (RefFőkonzLvt. 135/1814. sz.). De hogy időben még mélyebbre visszanyúljunk, a kollégium 1809-es „az itten lévő és katonai Numerus alá iratott Székely Tanulók Lajstromá“-ban togatus diákunk „Alexan. Körösi v. Csoma“ nevét jegyzi be (RefFőkonzLvt. 213/1809. sz.).

Nincsen tehát arról szó, hogy útlevelében Körösi új, díszes nemesi néven mutatkozna be, hanem folytatódik következetlen, székelyeknél gyakori névhasználata, a származási helyet jelző Körösi előnév, utána az eredeti családnév, majd pedig a Sándor keresztnév következik. Hasonló módon fejlődött ki a szintén székely nemes Bölöni Farkas Sándor vagy Nagyajtai Cserei Mihály neve. Már a teológiai végzettség előtt, 1813-ban Körösi neve előtt álló „Nemes“ minősítés azt a rangot jelzi, amely a feudalizmus utolsó szakaszában az erdélyi törvényes fejlődésben a székely szabadoknál kialakult; annak az elvnek alapján, amit „természet szerint való nemesség“-nek neveznek (Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány I.* Kolozsvár, 1861. 96–98.), Körösi nemesi címe a feudális államgépezet előtt nyomott a latban. Útlevelügyben például a nemesnek nem volt szüksége külön engedélyre, amit a jobbágytól megköveteltek, s ezt a földesúr vagy a szolgabíró állította ki. Ezért szerepel Körösi Csoma Sándor ilyen minőségben a hatóságok irataiban.

Kádár azt állítja, hogy 1819-ben „Csoma Sándornak formailag kifogástalan, tartalmilag azonban hamis útlevele“ volt (*Keletkutatás*, 197.). „A nagy vándorútra indult fiatal tudós díszes nemesi nevét viselő útlevél egy másik, idősebb körösi Csoma Sándor személyi adatait tartalmazta“; azért lépett „a hegyeken át Románia földjére“; a személyleírás nem mindenben illet reá. Néki hosszúkás feje volt, nem kerek; Körösi ekkor fiatalabb volt, mint amilyenek az útlevél mondja; nem

akart az útlevel adataival ellentétbe kerülni, talán azért hagyta azt hátra később Teheránban — ezek Kádár legfontosabb megállapításai (*Keletkutatás*, 200.).

Ez az alapjaiban téves elképzelés nem más, mint a mai állapotok visszavetítése a XIX. század első felébe. Kőrösi útlevelének személyi adatait nem egy okmány alapján töltötték ki, hanem az ő nyilatkozata alapján, az ő jelenlétében. Hamis adatok kiállításának akkor lett volna alapja, ha egy, a szülőhelyen kiállított útlevelelről lenne szó, mert azt kiválthatta az „idősebb” Csoma Sándor. Nem is bizonyodunk annak bizonyításába, hogy az útlevelbe foglalt személyi adatok a tudásra illenek, és nem névrokonára.

Útlevele Teheránban hagyásának semmi része nem volt abban, hogy annak adatai nem illettek személyére, amint Kádár feltételezi (*Keletkutatás*, 200.). Hiszen bel- és külföldön egyaránt Nagyenyedtől Teheránig ezzel igazolta magát a hatóságok előtt: a nagyszzebeni Kriegs-Kanzlei-Direction, a vöröstoronyi határőrparancsnokság, a bukaresti hatóság, az alexandriai és aleppói osztrák konzulátusok mind láttamozták. És a perzsa fővárostól Belső-Azsiába vezető útján ugyan bizony hányan lehettek olyanok, akik útlevele magyar nyelvű bejegyzéseit megértették volna? Kétségtelen viszont, hogy Kőrösi úgy érezhette Teherán után: jó időre megszakad kapcsolata Európával, országával, otthonával. Otthagyta európai öltönyét könyveivel és irataival együtt, és perzsa viseletet öltött. Iratai között Teheránban maradt nemcsak erdélyi útlevele, hanem göttingai egyetemi bizonyítványa és szláv nyelvtudását igazoló írása. Nyilván úgy gondolhatta a vándor tudós, hogy a következőkben európai mivolta csak gátolja útjában, s a haladásban nem igazolványai segítik majd, hanem rátermettsége, egyéni tudása és ügyessége.

Különben is: a hamisítás, egy másik, idősebb Kőrösi Csoma Sándor adatainak bevezetése útlevelébe csak ártott és nem használt volna a messi útra induló vándornak. Őt ugyanis egyházi személynek járó határőri felmentése kedvezőbb státusba helyezte, mint feltételezett kőrösi névrokonát, hiszen az aktív határőri szolgálatra lett volna kötelezve. Névrokonáról egyébként is nehezen hitte volna el a katonai hatóság, hogy egyszerű falusi ember létere az útlevel tanúsága szerint anyanyelvén kívül még öt nyelven beszél. Mert ha a katonai parancsnok történetesen feltételezhette volna az egyszerű határőrrel, hogy erdélyi hazájában a román és a németet megtanulta, hogyan hitte volna el róla olyan nyelvek ismeretét, mint a latin, francia és szerb?

Kőrösi hivatalos határátkelőhelyen hagyta el Erdélyt. Útlevelének első, Szthmáry-féle kiadásából tudjuk, hogy a nagyszzebeni hadparancsnokság után útlevelét a Vöröstoronyi-szoros határőrparancsnoksága láttamozta. A Kőrösi 1825. évi jelentésében előforduló kifejezés, hogy „a hegyeken át” távozott, nem azt jelzi, mintha titkos hegyi utakon lépte volna át a határt, hanem egyszerűen azt: a Déli-Kárpátok hegységének szorosán keresztül vezetett útja.

3. Kádár felfogása szerint egy második, idősebb Kőrösi Csoma Sándor adatainak bevezetésére tudósunk útlevelébe azért volt szükség, mert az enyedi diák, a későbbi tudós születését nem vezették be a kőrösi anyakönyvbe, hogy mentesüljön a határőri szolgálat alól. Így egyszerűen kimaradt volna a határőrkatonai nyilvántartásokból is. Kádár állításával ellentétben a valóság az, hogy Kőrösi Csoma Sándor igenis szerepel a 2. székely határőr-nyilvántartásában. Erre már Szilágyi is hivatkozik (*Magyar Nemzet*, 1978. július 11.). 1809-ből és 1814-ből származó adatokkal magunk is utaltunk erre. De 1813-ban Benke Mihály rektorprofesszor a külföldi tanulmányútra készülő Kőrösi Csoma Sándorról világosan megírja: „be lévén írva a Nemes 2-dik gyalog Székely Regementbe — ezen kötelessége alól kívánna fel oldoztatni.” (Csetri: *Göttinga*, 137.) Ha ehhez hozzáadjuk, hogy 1814. április 10-én Kőrösi az erdélyi hadparancsnokságtól a felmentést „Alexander Csoma Gränzer aus Körös” néven meg is kapja (RefFökonzLvt. 135/1814. sz.), úgy gondoljuk, hogy fenti megállapításunkhoz nem férhet kétség.

Ide kapcsolódik az a helyesbítésünk, hogy a határőrségi szolgálat alól mentették fel, és nem „mint teológus legalisan mentesült a reguláris katonaságtól”, amint Kádár László állítja (*Magyar Nemzet*, 1978. augusztus 13.). Az osztrák birodalom hadigépezetében a főleg határvédelemre, mondhatni segédszolgálatra alkalmazott határőrezredekkel szemben a hadsereg zömét a reguláris hadsereg egységei, a sorozatok („Linien-Regimente”) alkották. A diák Kőrösi sohasem került valamelyik ezred soraiba, tehát sem előzetes, sem utólagos felmentésre nem volt szüksége.

A fentiekben, több adat birtokában bizonyítottuk: Kőrösi Csoma Sándor igenis szerepelt a 2. székely határőr-nyilvántartásában, és ottani katonai szolgálata alól szabályos felmentést kapott. S ezzel lényegében kihullott a talaj az alól az elképzelés alól, hogy emiatt kellett volna az ázsiai útra induló tudósnak egy másik, idősebb kőrösi Csoma Sándor adataival szerepelnie az útlevelében.

4. Az útlevel adatainak meghamisítása Kádár felfogásában azt a célt szolgálta volna, hogy leplezze az utazó tudós fiatalabb korát, későbbi születését, melynek évét Kádár nem 1784-re, hanem 1789—1790-re, illetve 1792-re teszi. Az egész feltevés kiindulópontja tehát az, hogy a mi Kőrösi Csoma Sándorunk nem azonos azzal a Csoma Sándorral, akinek keresztelési dátumát 1784. április 4-ében rögzíti a kőrösi református egyházközség keresztelőkönyve.

A bejegyzés elmulasztására a következő magyarázatot kapjuk Kádár Lászlótól: miután a Habsburg-hatalom a székelyekre rákényszerítette a határőrséget, ők „megpróbálták védekezni ellene a maguk módján“. Mégpedig úgy, hogy az ezredparancsnokság előtt eltitkolták fiúgyermekük születését: „a lelkész elfelejtette bejegyezni a keresztelést“, vagy pedig „pl. Mártát írt be Márton helyett“. (*Keletkutatás*, 200.) Azt a regénybe illő feltételezést, névcserét, hogy a született fiút lányneven jegyezzék be a keresztelőkönyvbe, eleve ki kell zárunk. Hiszen a székely falu felfogásában csak a fiútudót tekintették gyermeknek. Fiútudó leánnyá nyilvánítására a szülőatyja nem lett volna hajlandó, s ilyen hamisításra a lelkész sem vállalkozhatott. Maradna tehát a másik feltételezés, hogy a mi Kőrösi Csoma Sándorunkat tudatosan nem anyakönyvezték, vagy pedig — tegyük hozzá — célzatosan elfelejtették bejegyezni a kőrösi keresztelőkönyvbe.

Kérdezzük azonban: egy olyan kicsiny, 400 lelket számláló faluban, mint amilyen a XVIII. század végén Kőrös volt (ezen belül a közvetlenül érdekelt határőrnépesség ennek is háromnegyed részét tette ki), el lehetett-e rejteni egy fiúgyermeket, hogy a határőri nyilvántartásból kimaradjon, s annak nyomán a katonai szolgálat alól mentesüljön? Erre példát a szakirodalom nem ismer, s a szigorú, pontos osztrák katonai bürokráciát tudva, nem is igen ismerhet. Az viszont köztudott: nem egy székely értelmiségi fölött élete végéig Damoklész-kardként függött a határőrségi szolgálat, a bevonultatás réme. S ha nem vonhatta ki „a numerus alatt lévő“ székely határőrcsalád fiát a katonai nyilvántartás rubrikáiból, megtehetette, megtette volna éppen Csoma András káplár, a falu határőrnépességének előjárója, a falusi katonai közigazgatás vezetője?

A székely falvakban írott törvényeken és szokásjogon alapuló rend uralkodott. A határőrségbe bevont székely falvakban ugyanis kettős közigazgatás divott: a széki, polgári, ún. provincialista vezetés és a katonai, a határőrparancsnokságé. Ennek megfelelően a jobbágyok és zsellérek felett egy falusbíró, a határőrnépesség felett pedig egy főkáplárnak vagy káplárnak nevezett előjáró állott (*A rendtartó székely falu*. Bevezető tanulmánnyal, és jegyzetekkel közlésezi Imreh István. Bukarest, 1973. 44—45.). Csoma András káplárt, a későbbi híres utazó édesapját, a falu katonai előjáróját határőrtársaival együtt a legkeményebb katonai regula tartotta korában. A székely határőrség 1764. március 24-i szabályzatának 61. paragrafusa kimondja: „Mivel a mi felséges parancsolatunkra az egész erdélyi katonaságnak mindenkor teljes gondossággal és kedvezés nélkül fel kell irattni és a szerént mindenkor fenn maradóan következzével, azért is, hogy mi akármikor kívánjuk, minden személynek állapotja és kézi mestersege felől bizonyosak lehessünk, a mustra-listák a regementeknek kiadandó formula, vagyis mód mutató írás szerint beadattathassanak...“ (Szádeczky Lajos: *A székely határőrség szervezése 1762—64-ben*. Budapest, 1908. 598.)

Csoma András káplár, aki a faluban a katonai igazgatás betartásáért felelős volt a határőrezred parancsnoksága felé, az egész falu és a szemét ráfüggesztő mintegy 60 határőrcsalád előtt eshetett-e a határőrcsaládban született fiúgyermek eltitkolásának vétkébe, még ha mindjárt saját fiáról is volt szó? A korszak, a Habsburg-rendszer, a hadifegyelem, a székely határőrfalubeli állapotok ismeretében feleletünk csak a *nem* lehet.

Az eltitkolás márcsak azért is lehetetlen volt, mert a születést keresztelő követte, ami akkoriban különösen nagy esemény volt a család, sőt az egész falu életében. Aki nem adott ünnepélyes formát gyermeke megkeresztelésének, nem is vették emberszámba. Végso soron tehát Kőrösi Csoma Sándor, a későbbi tudós születését sem lehetett eltitkolni.

5. Végül: azt a Kádár-féle állítást, hogy az 1784-ben keresztelt Csoma Sándor nem a későbbi tudós volt, hanem idősebb névrokona — más tényezők is kísérik. Azt ugyanis természetesen kell tekintenünk, hogy a Nagyenyedre induló Kőrösi Csoma Sándor neve — élete további alakulása folytán — egyszer s mindenkorra eltűnik a kőrösi egyházi nyilvántartásokból. Nyoma kellett volna azonban maradnia Kőrösi névrokonának, az „idősebb“ Csoma Sándornak, akit Kádár fenti állítása szerint 1784-ben kereszteltek. Csakhogy nyoma sincs hasonló korú Csoma Sándor nevének. (A halotti anyakönyvben 1823-ban meghal ugyan egy Csoma Sándor [sz. 1817], de ez „Csoma Gábor fia“ volt, azaz tudósunk unokaöccse; Csoma Gábor másik, Sándor nevű fia [sz. 1826] 1850-ben nősült, és 1898-ban halt meg.)

De továbbmenve: hasonló korú Csoma Sándor neve nem szerepel a keresztelési anyakönyvekben mint apa sem. Márpedig teljesen elképzelhetetlen, hogy ennek az „idősebb” Csoma Sándornak is egészen nyoma vesszen az egyházi nyilvántartásokban.

Ha ilyenformán kizárjuk más, „idősebb” névrokon létezését, nyilvánvalónak kell tekintenünk, hogy a mi Kőrösi Csoma Sándorunk, a későbbi tudós, azonos az 1784-ben keresztelt gyermekkel.

6. Kádár egész elképzelése mellett az eltitkolás feltételezésén kívül az emlékirók szavai a legfőbb bizonyítékok. Csakhogy a történeti valóság megközelítésére törekvő szakember sohasem feledheti el, hogy csak óvatosan, kritikailag használhatja őket. Sohasem szabad elfelednie ezek határait és korlátait, ha Leopold Ranke szavaival élve „csak azt törekszik megmondani, hogy miképpen történtek meg a dolgok tulajdonképpen”. A memoárok megadják a történeti elbeszélés savát-borsát, színét. Ugyanakkor az antik Aratosztól kezdve a memoár harcos önigazolás, melyben a hűség beszámolás, számos hiteles és érdekes mozzanat mellett emberi gyarlóságból vagy a történeti körülmények folytán több-kevesebb tévedés, torzítás, eltitkolás, sőt hamisítás is előfordul.

Szamosközy István a maga korában képzett történetíró volt, kora eseményeinek leírásában azonban a dolgok rendje szerint feljegyzései sokszor memoár jellegűek. Erdélyi történetéről szóló írásait a fiatalabb kortárs, Bethlen Gábor is elolvasta. S ő, aki Székely Mózes harcaiban fontos szerepet töltött be, olvasás közben a Kara Jazidszira vonatkozó részt áthúzta azzal, hogy „non est verum” (nem igaz), s számos esetben helyesbítette Szamosközy számadatait.

Nem különb a helyzet a Kőrösi Csoma Sándorról emlékezőkkel sem. Hiszen, ha Borgátai Szabó Józsefekre bízánk magunkat, el kellene fogadnunk, hogy az ő biztatására indult Csoma a magyar őshaza felkutatására. Vagy ha Hegedűs Sámuelre hallgatunk, úgy kell utazónk hosszú menetelését elképzelnünk, hogy enyedi professzorának tanácsai irányították lépéseit. Ha a memoárok mondanivalóját akarjuk használni a régmúlt valóság helyreállítására, különösen két mozzanattal kell nagyon óvatosan bánnunk, és ez: a számadatok, dátumok pontossága és a szerzők szerepének bemutatása. Így hát pusztán — más forrásokkal össze nem vetve — emlékirók adatai alapján folytatni vitát Kőrösi pontos születési évéről, életkorának tényleges megállapításáról — merő képtelenség.

Az emlékirók adataival szembeni fenntartásunkat Kőrösi esetében csak fokozhatja, hogy ezek az együtt töltött időszak után hosszú évtizedekkel rögzítik megfigyeléseiket.

Újfalvi Sándor (1792—1866), az erdélyi reformkor neves gazdája és vadásza, Wesselényi Miklós barátja ezeket írja Kőrösiről: „1799-től 1811-ig tanultam vele egy szakosztályban, tehát tizenkét egész év alatt közeli viszonyban álltam vele [...], atyja tiz éves korában kíséré Enyedre...” (*Újfalvy eml.*, 99.) Az emlékiratait 1854—1855-ben papírra vető Újfalvi, aki megismerkedésükkor — 1799-ben — hét éves volt, tizévesnek látta Kőrösit. Megítélésünk szerint iskolatársa éveinek számát Újfalvi nem tudta pontosan, csak azt, hogy nála idősebb, s lényegében ezt rögzíti. Pontosságban, számszerű adatok közlésében nemcsak itt téved. Másutt például azt írja, hogy Kőrösi „búcsút venni” „1820-ik év utólján” látogatta meg, pedig ismeretes, hogy barátja már egy évvel korábban, 1819-ben elindult ázsiai útjára. És téved abban is, hogy Csoma göttingai adósát Kanyaró Daninak hívták, hiszen annak keresztneve Mihály volt. Újfalvi szemében Kőrösi „a későbbi chinai vándor”, aki Tibetben „a sanskrit nyelvet tanolta” (*Újfalvy eml.*, 99., 104.), és így tovább.

Következő emlékirónk, Hegedűs Sámuel (1781—1844) már mást mond Kőrösi életkoráról. A 30-40 esztendő távlatából emlékező Hegedűs annak idején Kőrösi iskolatársa és tanára volt. Hegedűs az 1842-ben elhunyt tudós életkorát 55 évre becsülte, születési évét pedig hozzávetőlegesen „mintegy a török háború [1787—1791] elejére”, kb. 1787-re tette (*Egy hazafi szó*, 760.). Újfalvival szemben Hegedűs már Göttingát járt, tudományokban is szorgoskodó enyedi professzor volt, aki Kőrösi életkorának meghatározása elé ezt a megjegyzést illeszti: „A mennyire életidejét korom és az ő kortársainak éveit után megítélhetem...” (*Uo.*) Hangsúlyozza tehát, hogy adata nem bizonyos, nem egészen pontos. Megjegyzendő az is, hogy Hegedűs nem ismerhette elég alaposan Kőrösit, hiszen Csománál nyolc évvel magasabb osztályba járt, 1799-ben subscribált, s mikor 1806-ban végeztén elhagyta a kollégiumot, Kőrösi még csak alsó osztályos volt, s csak a következő, 1807. évben subscribált.

Kőrösi életkorának megítélésében nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a körülményt sem, hogy az enyedi kollégiumba érkező székely tanulók valamennyien idősebbek voltak a kelletnél. Az 1782-ben Illyefalván született Csorja Ferenc pl. csak 1804-ben, 22 éves korában subscribált, s ha mind a 9 gimnaziális osztályt

Enyeden járta volna is, csak 1795-ben, 13 éves korában kellett kezdenie itteni tanulmányait (Szathmáry: *Bethlen fótanoda*, 303. és Jakó: *N.enyedi matr.*). Jakab György, saját bevallása szerint, 15 évesen került a kollégiumba, és egyenesen a syntactica osztályba lépett (Bethlen KvTörtLvt. II. 31. sz.). Újfalvi is utal erre a jelenségre: „A szegényebb sorsú későcskén kezdvén tanuláshoz, férfi korában végzett.” (*Újfalvy eml.*, 85.)

Mikor 1799-ben Nagyenyedre érkezett — Körösi tizenöt és fél éves korában, az utolsó pillanatban kezdte meg tanulmányait a kollégiumban, mert a tizenhatodik éven túllépve odahaza már a határőrségi szolgálat megkezdése várt volna rá. Édesapja, Csoma András káplár ezzel tisztában volt, s úgy látszik, hogy tehetséges fia iskoláztatása mellett döntött, ami lehetővé tette egyben határőri felmentését is. Mint szegény székely szabadparaszt sarjadék előtt, Körösi előtt is a tanulás egyetlen lehetséges kínálkozott: a szolgatanulói helyzet vállalása. Ez azonban önmagában is fejlettebb fizikumot, serdülő kort feltételezett. Hiszen még kilenc évizedt múlva is azt írja Ikafalvi Dienes Jenő: „Szolga csak a nagyobb, fejlettebb elemista és I—IV. gimnazista volt.” (*Nagyenyedi diákélet a XIX. század végén*. Kolozsvár, 1924. 53.)

Hogy milyen értéke van valójában az emlékirók életkori becsléseinek, a legjobb példa Borgátai Szabó József (1789—1885), Körösi göttingai akadémia-társa. Szerinte ugyanis közös diákoskodásuk idején, „az 1817 és 1818-dik években” Körösi „mintegy 20 éves [...] szerény székely fiú volt.” (*Pár adat.*) Becslése tehát 13-14 évvel tér el a valóságtól. Mindenesetre abból a tényből, hogy említett kortársai valamennyien ifjabbnak nézték, azt kell sejtenuk, hogy „mérésékelt tiszta élete” (Hegedűs) miatt Körösi jóval fiatalabbnak mutatott, mint amennyi valóban volt.

Különben Körösi Csoma Sándor emlékiróinak sorát kiegészítve, a 70. éve felé közeledő Gyarmathi Sámuel szemében Körösi 1819-ben „ifjú ember”, „ifjú” és „székely ifjú”. De a Körösinél egy évvel fiatalabb Döbrentei Gábornak tudósunk nem ifjú, hanem „ember”, s a 19 éves Gyulai Lajos sem nevezi ifjúnak.

Az öregező Csoma korát sem tudták pontosan felmérni ismerősei. Az 1837—1842 között Indiában tartózkodó Schöfft Ágoston festőművész azt írja róla, hogy „ő már körülbelül 50 éves”, pedig ezt a kort ekkor már jóval meghaladta. A művész által készített egyetlen hiteles Körösi-portré a tudóst mintegy 55 évesnek mutatja. Viszont S. C. Malan, az Ázsiai Társaság titkára, Csoma calcuttai munkatársa, aki Schöffttel egyidőben ismerte a tudóst, 45 év múltán azt írja Dukának, hogy a képen Csoma „sokkal fiatalabbnak néz ki, s nem olyan törődött, mint amikor én láttam őt Kalkuttában”. (Terjék: *KCsS dok.* AKV. 56.)

A fenti példák arra figyelmeztetnek bennünket, hogy tanácsosabb, ha nem bízunk magunkat emlékirókra Körösi életkorának megítélésében.

7. Szilágyi Ferenc, amikor Körösi 1787. évi születését fogadja el, álláspontja alátámasztására mint „perdöntő okiratra” Körösi Csoma Sándornak 1819. november 23-án kiállított, lapközményből ismert útlevelére hivatkozik, amely az ázsiai útra induló Csomát „Esztendeire nézve 32 esztendő”-nek írja (*Magyar Nemzet*, 1978. július 11. Vö. Szathmáry: *KCsS útlevelé*, 29.). Később, vitázó cikkében Szilágyi az útlevelét Körösi életkorának meghatározásában „mindeddig a egyetlen, Csomától származó dokumentum”-nak nevezi, cikke végén pedig „a Csomától származó hiteles útlevél adatá”-ról beszél (*Magyar Nemzet*, 1978. szeptember 1.).

Hacsak nem a megfogalmazásba csúszott hiba, az idézett szövegből az derül ki, hogy az útlevél magától Körösitől származott, azaz a passust — horribile dictu — maga Körösi állította volna ki. Az útlevél kiállítását, a nyomtatvány kitöltését természetesen a hatóságok végezték. Körösi esetében „Nemes N[agy]Enyed Várossa magistratusa” nevében Császár György vicenotarius írta alá, és valószínűleg ő is állította ki. Felsőbb, szigorú utasítások szellemében az adatokat részben bevallás alapján vezették az útlevél űrlapjára, az „Utazó Tulajdonságaival” kapcsolatosakat pedig részben a szóban forgó személy szóbeli nyilatkozata szerint, részben a tisztviselő megfigyeléseinek megfelelően. Az utazó éveinek számát szóbeli bevallás alapján jegyezheték be, így a Körösi életkorára vonatkozó adat valószínűleg magától Körösitől származhatott, de nem maga Körösi írta az útlevél nyomtatványára.

Sajnos azonban az útlevél kérdésében is vannak bizonytalanságok és óvatosságra intő körülmények, melyek az útlevél adatainak betű szerinti elfogadását megkérdőjelezzik. Először is az útlevél *eredetije* nincsen meg, azt az enyedi kollégium levéltárában és könyvtárában évekig kutató Musnai és az 1930-as években ott járt Debreczy Sándor már nem látta, de nem tud róla a később ott könyvtároskodó Vita Zsigmond, Engel Károly és Borbáth Károly sem. Így az útlevél szövege kérdésében P. Szathmáry Károly idézett közlésére vagyunk utalva. *A Hazánk s a K'lföld* viszont a nagyközönséghez szóló képeslap volt, nem szakközleményeket jelentetett meg, így e fórumtól biztos és pontos szövegűséget nem várhatunk. A

közleményben megjelent útlevél szövegébe hibák és bizonytalanságok csúsztak be. Kőrösi személyleírásánál például az a kifejezés, hogy „Fekete kalapot” visel — kétszer található. A szövegközlés bizonytalanságaival Szathmáry is tisztában volt, azért jegyezte meg két esetben is közleményében, hogy „talán” és „ilyenforma”, másutt pedig, hogy „nem lehet tisztán olvasni”. Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy az etelt 47 esztendő, a sok ezer mérföldes utazás, a rengeteg hányódás, annyi viszontagság, tevés-vevés, éghajlati változás, erős napsütés és nedvesség nem hagyta érintetlenül Kőrösi útlevelét: a betűk nyilván szintelenedtek, a papír meggyűrődött és töredezett. Az olvasat bizonytalanságait fokozhatta, hogy a *harminczöt* és *harminczkét* szó leírva eléggé hasonlít egymáshoz. De az évek számának szóbeli bevallásakor a háromszéki nyelvjárásban beszélő Kőrösi szájából elhangzó „*harminczöt esztendő*” kort a tisztviselő nyugodtan „*harminczkét esztendő*”-nek értette, mert a háromszékiek kiejtésében a kettő eléggé összeesik.

Az útlevél Szathmáry által közölt szövegét nem tekinthetjük teljes értékűnek. Olvasatában és közlésében egyaránt hibák és bizonytalanságok figyelhetők meg, így a szövegromlás közismert jelenségével állunk szemben, s az útlevél eredeti példányának elkallódása miatt a pontos szöveg sajnos ma már nem rekonstruálható. Kőrösi Csoma Sándor születési évének meghatározásában semmiképpen sem tekintetjük „perdöntőnek”.

Kőrösi Csoma Sándor Szilágyi által feltételezett 1787-es születésének ellentmond tudósunk szülőfalujának keresztelőkönyve. A kőrösi református egyházközség 1764-ben kezdődő bejegyzései között egészen 1817-ig (tudósunk öccse, Gábor fiának kereszteléséig) hiába keresünk az 1784-ben születetten kívül más Csoma Sándorra vonatkozó adatot. Ez természetesen azt jelenti, hogy 1787-ben sincsen bejegyezve más Csoma Sándor feltételezett keresztelési mozzanata sem. De előbb már láttuk: ekkortájt született Kőrösi Csoma Sándornak nincsen nyoma a kőrösi házassági és halotti anyakönyvekben sem. Ezek után következtetésünk csak az lehet, hogy az 1784-ben keresztelt Csoma Sándor nem lehet más, mint a későbbi tudós.

8. Kőrösi Csoma Sándor Kádár által feltételezett későbbi születésének ellentmond az a tény, hogy az 1817-es záloglevélben Csoma Gábor ismételtén „testvérbátyjának” nevezi „Tiszteletes Csoma Sándor Uram”-at. Csoma Gábort ugyanis 1788. július 27-én keresztelték, Sándor bátyjának tehát nyilvánvalóan előbb kellett születnie. Kádár e tény ellen azzal érvel, hogy Csoma Gábor Sándort „bátyjának tisztelt, Sándor pedig akár angolul, akár latinul ír, szükségképpen a korkülönbséget nem jelző szóval, testvéreként említi Gábort. Gábor mintha mintegy lemondana elsőszülöttségi jogáról a tanult, tudós testvére javára, aki ezt kénytelen-kelletlen elfogadja.” (*Keletkutató*, 202.) A tanulmány írója másutt még határozottabban fogalmaz: „Csoma Gábor meg nyilván gyerekkora óta megszokta, hogy öccsét bátyjának nevezze, hogy azt alkalomadtán a hatóság összetéveszthesse hasonló nevű fiatal nagybátyjával.” (*Magyar Nemzet*, 1978. augusztus 13.) Az állítás anakronisztikus jellegét fényesen bizonyítja az a tény, hogy a megtevesztendő hatóság nem volt más, mint annak a kb. 400 főnyi Kőrösnek a lelkesze és előljárósága, amely az 1817-es zálogbeadásnál jelen van, s amelynek tagjai a faluban honos Csoma családot, annak családi viszonyait úgy ismerték, mint a tenyerüket. És egyáltalában: miért kellett Gábornak hamisan nyilatkoznia 1817-ben, amikor Kádár elhallgatási teóriája szerint testvére, Kőrösi Csoma Sándor hivatalosan amúgy sem létezett?

Hogy tudósunk Csoma Gábornak bátyja, és nem öccse volt, bizonyítja az 1859-es családfa is, melyen Csoma András és Getse Krisztina leszármazottai között, a családfa készítésének szokásos módja szerint előbb a fiúk, születési kronológiai sorrendben, először Sándor, majd Gábor, aztán a két lány ugyancsak születési sorrendben: először Julis, aztán pedig Krisztina szerepelnek (Debreczy: *KCsS é*, 19.).

A hivatalos iratanyag tehát egybehangzóan bizonyítja, hogy Kőrösink bátyja volt Gábornak. De mivel 1784—1817 között a kőrösi keresztelőkönyvben más Sándor nem szerepel, az 1787-es születési évet is el kell vetnünk. Fenntartása csak abban az esetben lehetséges, ha maga Szilágyi is elfogadja Kádár elképzelését, hogy Kőrösink születését a hatóságok előtt elhallgatták. Mivel azonban ennek képtelenségét bebizonyítottuk, marad az egyetlen lehetséges megoldás: az ti., hogy Csoma Sándor keresztelésének 1784. április 4-i dátuma a tudós Kőrösi Csoma Sándorra vonatkozik. Amíg más, hitelt érdemlő adat nem kerül felszínre, nagy tudósunknak a Kőrösi-irodalomban meghonosodott születési dátumát nincsen sem alapunk, sem jogunk megváltoztatni.

Az előbbieket során láthattuk, hogy Kőrösi Csoma Sándor születési időpontja és életkora kérdésében 1. keresztelési bejegyzésének elhallgatása nem fogadható el, 2. a kortárs emlékirók becslései nem lehetnek irányadóak, végül pedig 3. útlevelének az életkorra vonatkozó adata megkérdőjelezhető.

9. Születése időpontjának kérdésében egyetlen eredetiből létező és hitelt érdemlő forrás marad: Kőrösi Csoma Sándor keresztelőkönyvi bejegyzése. Elsődleges forrás, melyben keresztelésének pontos ideje — 1784. április 4. — megtalálható. A bejegyzett dátum előtt néhány nappal született.

A kőrösi keresztelőkönyv 1784. évi pontos bejegyzése: „*Aprilis [...] 4-ta* [quarta] *Csoma András fiát Sándort* [kereszteltem].“

A születésnapot nem tudjuk pontosan meghatározni. Debreczy véleménye az, hogy „a régi kálvinisták még itt-ott ma is divatozó szokása“ szerint „az egészséges gyermeket születése után hét napra keresztelik meg“, s így Kőrösinek születése március végére esett (Debreczy: *KCsS él.*, 25.). A születés pontos idejét kutatva, hasonló eredményre jutottunk. 1834-től kezdve ugyanis a kőrösi anyakönyvbe egyidejűleg bevezetik a születés és a keresztelés pontos dátumát. Eszerint a kettő közti különbség általában 6-8 nap, de ritkábban előfordul ennél kevesebb (minimálisan 3 nap) és ennél több (maximálisan 10-12 nap) is. Az 1834—1844 közötti időszakban születetteknél az ellenőrzött 6 eset közül a keresztelés időpontja 5 esetben vasárnapra, egy esetben pedig szombatra esett. Kőrösi Csoma Sándor megkeresztelése ugyancsak vasárnap történt. A legvalószínűbb tehát, hogy Kőrösi március utolsó napjain, esetleg április 1-én született.

10. Kádár egész elképzelésében, így a születési év megállapításában nagy szerepet játszik Kőrösi leszármazási, genealógiai táblázata. Elvetve ugyanis az 1859-ben, a legközelebbi rokonok segítségével, hatóságilag megállapított leszármazási rendet, nagy fáradsággal, rengeteg idő felhasználásával maga állít fel nem is egy, hanem két családfát, amelyek saját feltevését volnának hivatottak igazolni (*Keletkutatás*, 210—211.). Kettős célja van: 1. kimutatni Kőrösi Csoma Sándor későbbi (először 1792-re, majd 1789—1790-re módosított) születését, és 2. bizonyítani, hogy tudósunk édesanyja nem a szakirodalomban elfogadott Getse Krisztina, hanem Gócz Ilona volt.

Kádár feltevése a következőkben összegezhető. A XVIII. század végén Kőrösön két Csoma András élt: az idősebb, vagyis az atya, valamint a fia. Az idősebbnek a felesége Getse Krisztina volt, s házasságukból született az a Csoma Sándor, akinek keresztelésére 1784. április 4-én került sor. Ifj. Csoma András felesége pedig Gócz Ilona volt, és ebből a házasságból származott a tudós Kőrösi Csoma Sándor. Kádár régi vitát újít fel. Újdonság benne a két Csoma András általa összeállított genealógiai táblázata. A kérdés történetéhez a következőket kell tudnunk: édesanyja nevét tudósunk soha le nem írta. Duka Tivadar, az első Kőrösi-monográfia írója 1885-ben (valószínűleg a kőrösi pap szóbeli közlésére támaszkodó információja alapján) először közölte azt, hogy „Édes atyjának neve *András*, édes anyjáié *Gócz Ilona* volt“ (Duka: *KCsS dolg.*, 5.).

Duka állítása fél évszázadig érvényben maradt. 1933-ban aztán a háromszéki Debreczy közölte a kovásznai járásbíróság 1859. évi, Kőrösi Csoma Sándor örökségével kapcsolatos iratanyagát és tudósunk családfáját, amelyből kiderül, hogy Kőrösi édesanyja nevét, Dukával szemben, Getse Krisztinában állapítja meg a rokonok segítségével összeállított jegyzőkönyv. A családfát a kőrösi lelkész köteles volt ellenőrizni „és a keresztelő, házassági és holtak felőli könyvekkel összehasonlítani“, s annak hitelességéről a bíró és a helybeli lelkész „saját vagyonával kell, hogy kezkeskjen“ — szól a határozat (Debreczy Sándor: *Kőrösi Csoma Sándor életéhez*. Az EME Sepsiszentgyörgyön 1933. augusztus 27—29. napjain tartott XII. vándorgyűlésének emlékkönyve. Kolozsvár, 1934. 48—49.). Kutatásai eredményét Debreczy később könyvében is közölte (*KCsS él.*, 18—19.).

Debreczy eredményét Kőrösi későbbi életrajzírói is elfogadták (Baktay Ervin, Cholnoky Viktor, Terjék József, Kara György, valamint Szilágyi Ferenc is, aki azzal érvel, hogy tudósunk nővére Krisztina nevét édesanyjától kapta. — *Magyar Nemzet*, 1978. július 11.). Miként kerülhetett Gócz Ilona neve Duka munkájába? Szilágyi Ferenc ezt a választ adja: „A kőrösi lelkész, aki 1884-ben ezt az adatot megküldte, csak szájhagyományra támaszkodhatott.“ (*Magyar Nemzet*, 1978. július 11.) Ehhez a helyi levéltári anyag ismeretében a következőket tehetjük hozzá: 1859 és 1885 (a Kőrösi-családfá felállítása és Duka könyvének megjelenése) között negyedszázad telt el. A kőrösi református eklézsia papi tisztségét 1836—1871 között rendes, 1871—1879 között pedig nyugalmazott lelkészként Kőrösi Nagy Pál viselte. Utána a bardóci születésű Benedek Ignác (1872—1874) következett, 1875—1901 között pedig Havadtói Gerő. Ez utóbbi volt a lelkész, amikor Duka az adatokat a falubeliektől gyűjtötte.

A helyi egyházi hatóságoknak a pesti tudományos fórumokhoz 1884-ben intézett levelei teljes bizonytalanságban hagynak bennünket Kőrösi Csoma Sándor édesanyja kérdésében. Itt ugyanis az „Anyjának neve nincs följegyezve sehol“ megjegyzésen kívül és Gócz Ilona neve (amit Duka közölt könyvében) mellett egy

olyan változat is előfordul, hogy tudósunk édesanyja „a Csorja családból való volt“ (MTA Könyvtára. Kézirattár. Duka-hagyaték. Levelezés. Az idevágó anyag megküldését Terjek József egyetemi docensnek köszönöm.)

Az 1859-es hagyatéki tárgyalás idején viszont az a lelkész, aki Körösi Csoma Sándor származását ellenőrizte, és a családfa hitelességét igazolta, Körösi Nagy Pál volt, aki — amint nevéből is világosan kiderül — tudósunk falubelije volt. Nyilvánvaló tehát, hogy Nagy Pál a helyi viszonyokat, Körösi Csoma Sándor származását az 1859-es hagyatéki tárgyalás idején alaposan ismerhette, az ellenőrzés munkáját sokkal megbízhatóbban végezhetette el. Ekkor éltek még Körösi Csoma Sándor kortársai, gyermekkori játszótársai, számos közeli rokona.

Havadtói Gerő, Duka fő adatszolgáltatója viszont idegenből került Kőrösre, a helyi viszonyokat is gyengébben ismerhette, s az 1859—1884 között eltelt időszak sokban leszűkíthette számára az információs lehetőségeket is. Így ha csak a két lelképásztor értesülései közül kellene választanunk, akkor is Körösi Nagy Pál mellett kellene döntenünk. De ő nemcsak ellenőrizte és az egyházi anyakönyvekkel összehasonlította Körösi családját, leszármazásának adatait, hanem járásbíróági döntés alapján arról, hogy „a rokonság igazi“ — a bíróval együtt saját vagyonával kellett kezeskedjen. Így Körösi öröksége ügyében a Debreczy által közzétett anyagot és a benne foglalt 1859. évi hivatalos családát hitelesnek kell tekintenünk.

Kádár László az 1859-es járásbíróági jegyzőkönyvbe foglalt családát nem tartja elfogadhatónak. Az 1859-es örökségi döntés ellen legfőbb kifogása az a „gyanús“ körülmény, amire Debreczy szavaival utal, hogy ti. Körösi Csoma Sándor rokonsága „titkos tárgyalásba bocsátkozott egyik járásbíróági szász hivatalnokkal, ki az örökség felének átengedése ellenében vállalkozott az összeg sürgetésére“. (Keletkutatás, 202.; vö. Debreczy: *KCsS é. l.*, 20.) Későbbi cikkében ehhez Kádár hozzátézi: „A családfa hitelességéről és arról, hogy más jogos örökösök nincsenek, csak a hagyaték 50 százalékának átengedése után tudták a hatóságot meggyőzni [a rokonok]. Legalábbis ezt olvashatjuk Debreczy Sándor könyvében. A járásbíró még ezek után is sükségesen tartotta, hogy a családfa helyességét a kőrösi bíróval és lelkésszel ellenőriztesse és anyagi felelősségük mellett velük három napon belül hitelesíttesse.“ (Magyar Nemzet, 1978. augusztus 13.)

Kádárnak az álláspontja több kérdésben helyesbítésre szorul. Először is, Debreczy nem az 1859-es járásbíróági döntés hitelességét vitatja; szerinte a rokonság nem a valóságot elferdítő, megváltoztató visszaélésre vette igénybe az „egyik járásbíróági hivatalnok“ segítségét, hanem a Körösi Csoma Sándor hagyatéka ügyében hozott járásbíróági döntés után, csupán „az összeg sürgetésére“. Másodszor, figyelmeznünk kell a kutatásba eddig még be nem vont cikk mondanivalójára, melyet Khern Eduárd írt. A később diplomáciai szolgálatba állott Khern akkoriban Brassóban ügyvédeskedett; cikkében (*Körösi Csoma Sándor hagyatéka*. Delejtű, 1859. november 15., 46:365—366.) összefoglalja tudósunk hagyatékának történetét attól kezdve, hogy az összeg a bengáliai bankháztól ezer akadályon keresztül a kőrösi boldog örökösök birtokába jutott. A hagyaték története majdnem olyan kalandos volt, mint az örökség hagyó tudós regényes élete. Khern cikkéből kiderül a következő: 1855 végén a cs. kir. járási hivatal értesítette tudósunk kőrösi rokonait, „mí szerint egy amsterdami ügyvéd, Dr. van Keyzer azon ajánlatot tevő nekik, mint Körösi Csoma Sándor kitudakolt vérrokonai s természetes örökösinek“, hogy Bengáliában elhalt rokonuk „vagyonát felfedezendi s kezeikhez szolgáltatandja“, ha a 15 000 franknyi örökség felét és ezen felül még 10%-ot részére átengednek. Krieger Fülöp cs. kir. hágai főkonzul Dr. van Keyzer ügyvédnél eredménytelenül kísérelte meg a követelt díj elengedését vagy esőkkentését, s végül részére felhatalmazást adott a vagyon kinyomozására. Dr. van Keyzer 1857 elején történt hirtelen halála miatt az elintézés majdnem megfeneklett, de végül is özvegye Dr. Pinner Gyula amsterdami ügyvédre bízta a dolgot, akinek aztán sikerült „1858 december havában kezébe venni a — különféle levonások után — 9700 s egynehány holland forintból álló hagyatékot.“ (I. m. 366.) A holland bankház kezdeményezésére az örökség a bengáliai bankból a bécsi igazságügyminisztériumba, majd a kovászai járásbíróshoz jutott, amely 1859. november 5-re idézte meg az örökösöket, s azok végül is a maradék 6900 holland forintnyi Kőrösi-örökség birtokába jutottak (Uo. és Delejtű, 1860. május 29., 22:175.).

Khern cikkéből kiderül, hogy a különböző hatóságok és magáncégek, tisztviselők és bankárok, köz- és magánhivatalnokok az Indiában megfeneklett Körösi-hagyaték *kijárárásában* és sürgetésében *segítettek*, és nem törvénytelenések elkövetésében, nem a hagyaték hamis örökösök kezébe juttatásában foglalkoztak. A reális alap (amsterdami ügyvédek, angol és holland bankárok, bécsi minisztériumi tisztviselők és végül egy kovászai Bach-huszár) együttes ügyintézése és a holland banknak fizetett jelentős összeg, az örökség felének átengedése a kőrösi hagyo-

mányban „egyik járásbírósi szász hivatalnok” közbenjárásával, kijárásvá egyszerűsödött; Debreczy ezt a magvában valós tényt: a kőrösi néphagyományt jegyezte le.

Végül Kádárral szemben meg kell állapítanunk: a járásbíró 1859-es intézkedése, hogy a Kőrösi-örökség ügyében készített családfát a kőrösi bíróval és lelkiesszel ellenőriztette és hitelesíttette, nem valami különleges bizalmatlanság és bizonytalanság jele, hanem egyszerűen azért tette, mert ezt követeli meg a hivatalos eljárás, az akkor szokásos törvényes ügyintézés.

Az 1859-ben hivatalosan összeállított családfa helyes és igaz voltát más, nyomós érvek is aláhúzzák. Ekkoriban nem volt ugyan életben Kőrösi vitatott édesanyjának egyetlen gyermeke sem, élt viszont több unokája, akik között bizonyosan akadt olyan, aki nagyanyja kiblenlétét, személyét, nevét ismerte. Az atyafiságot, a családfa minden ágát-bogát faluhelyen ma is pontosan ismerik, hát még akkor mennyire számon tartották, ha másért nem, az örökségért. Kizártnak tekinthető az az elképzelés, hogy Kőrösi Csoma Sándor rokonsága az örökösök közé, saját magát megrövidítve és törvénytelenül, nem rokonokat idegeneket beengedett volna. Különösen, hogy az elosztásra kerülő hagyatéknem akármilyen semmiség, hanem szegény emberek szemében mesés összegnek számítható, mintegy 10 000 forintnyi összeg volt. Márpedig, ha Kádár családfáját elfogadjuk, akkor Dancs Józsefné, sz. Csoma Julianna nem volt Kőrösi Csoma Sándor testvére, azaz egész ága, összes leszármazottai, gyermekei férjükkal együtt, továbbá unokái valamennyien törvénytelenül jutottak volna az őket nem illető Kőrösi-örökség birtokába. És az örökségre jogosult rokonság mindezt ölbe tett kézzel, tehetetlenül nézte?

A Kádár-féle családfának az 1859. évi hagyatéki jegyzőkönyvön kívül ellentmond még két irat. Az első Kőrösön kelt 1860. február 15-én (másolata megtalálható az Orbai Egyházmegye levéltárában), és abban „Kőrösi Csoma Sándor törvényes utódi” (Dancs József, Gece Ferenc, Gece Éva, Gece Zsuzsánna, Ördög Tamás, Ördög Ráchel, Ferenc Sámuel, Csoma Sándor, Csoma Zsuzsánna, Csoma Julianna és Nagy Mózes) 100 forintnyi alapítványt létesítenek a kőrösi iskola tanulóinak könyvellátására és irodai kellékeire. A másikat Debreczy már közölte (*KCsS él.*, 20.). Az utóbbi, 1860. július 29-én kelt *Hagyományban*, a „testileg elhalt, de szellemileg halhatatlan Kőrösi Csoma Sándor utódi” ugyancsak 100 forintot adományoznak a kőrösi iskola számára. A hagyományozók a következők: ifj. Getse Ferenc, Ördög Dávid, Csoma Sándor, Nagy Mózes, Ferentz Sámuel, ifj. Ördög Tamás, Teleki Mózes és Ördög Tamás.

A két hagyományozás közül az utóbbi maradt érvényben. A két iratban a hagyományozók csak részben azonos személyek. Az aláírásokból azonban világos, hogy a hagyományozók Kőrösi Csoma Sándor hivatalos családfában is szereplő három testvérének leszármazottai. Rokonként írják alá nevüket a hagyományozók sorában Kőrösi egyetlen fiútestvére, Csoma Gábor utódi, valamint két leánytestvére, Csorja Zsigmondné, sz. Csoma Krisztina és Dancs Józsefné, sz. Csoma Julianna leszármazottai, Kádár családfája szerint az utóbbi nem volt Kőrösi testvére. Pedig lehetetlen, hogy a Csoma Julianna- és Dancs József-leszármazottakkal együtt hagyományozzanak a többi Kőrösi-rokonok, ha azok idegenek, nem rokonok volnának. Így a két Csoma-alapítvány is amellett szól, hogy Kádár genealógiája (aki Dancs Józsefné, sz. Csoma Juliannát nem tartja Kőrösi testvérének, és kizárja a családfából) már csak ezért is teljesen tarthatatlan.

Az 1859-es Kőrösi-rokonok által összeállított és hivatalosan hitelesített leszármazási táblázat lényegében kizárja más családja érvényességét. Az életnek és a falu rendjének például ellentmond az a Kádár-elképzelés, hogy az idősebb és ifjabb Csoma Andrásnak, apának és fiának a családjában egyidőben szülessenek gyerekek: az idősebb Csoma Andráséi 1772—1784, az ifjabbéi pedig 1778—1792 között. Az a feltételezés is igen feltűnő esetnek számítana, hogy a Kádárnál szereplő Csoma András gyermekei valamennyien élete utolsó 18 évében születtek volna, az utolsó pedig halála előtt néhány évvel. Sőt Kádár családfájában olyan szokatlan jelenséggel találkozunk, hogy az apa legkisebb gyermeke, az 1784-ben bejegyzett Sándor születése 6 esztendővel később következett be, mint ifj. Csoma András első gyermekéé, Krisztináé. Hasonló esetek előfordulnak ugyan, de csaknem kivétel nélkül olyan esetben, ha az apa újból nősül, azaz a gyerekek a második, fiatalabb feleségtől származnak. Csakhogy hasonló eset id. Csoma András esetében nem bizonyítható, mert csak egyetlen Csoma Andrásné halálát jegyzik be az anyakönyvbé, és azt 1809. december 2-án. A hivatalos és Debreczy kutatásaival kiegészíthető családfában viszont Csoma Andrásnak, Kőrösi Csoma Sándor édesapjának a gyerekei másfél évtized alatt, 1772—1788 között, valamennyien természetes időközben látnak napvilágot (Ágnes — 1772, Julis — 1774, Zsuzsa — 1776, Krisztina — 1778, Mária — 1781, Sándor — 1784 és Gábor — 1788).

Nem helyes az a megállapítás sem, hogy az 1817. évi záloglevél és az 1859-es örökösödés családfája között ellentmondás van Kőrösi Csoma Sándor anyját illetőleg. Való igaz, hogy a hivatalos családfa Getse Krisztina személyében név szerint is megnevezi tudósunk anyját, a záloglevél pedig „a közelebb való vératyafiak” sorában Csorja Zsigmond (Csoma Gábor sógora) mellett felsorolja Gotz Jánost is. Az ő személyének s a Csomákhoz fűződő rokonsági fokának pontos kiderítése a jövő kutatások feladata. De egyelőre semmi sem bizonyítja, hogy Gotz János Kőrösink nagybátyja lenne, illetve Kádárnak azt a tételét, mintha tudósunk édesanyját Gócz Ilonának hívták volna. A korabeli erdélyi jogtudomány Werbőczy *Tripartituma* alapján (I. rész 60. cikkely) a zálogba adónak köteleességévé teszi „azon esetben, midőn ősi jószágot akar elzálogosítani: a) mindazokat kináltatólag meginteni, kik azon jószágra nézve örökösödési joggal bírnak, mint akiknek idegenek feletti előjoguk van a jószág megválthatására nézve...” (Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány* II. Kolozsvár, 1861. 479.) A törvénycikkből világos, hogy örökösökről, a Csoma Gábor szüleitől örökölt „ősi jószága” esetében az elővásárláskor descendentként számításba jöhető rokonokról van szó, azaz Csoma Gábor testvérei és azok élettársai jöhettek számításba.

A másik elképzelhetetlen feltételezés Kádár családfájában, hogy mindkét Csoma András, az apa és fia egyaránt viselte a káplári rangot, mégpedig az apa 1772—1788 között, az ifjabb pedig 1788 után. Láttuk, hogy a káplár a falu katonarenden lévő lakosságának vezetője, és így a falubíróhoz hasonlóan az idősebb, tekintélyesebb férfiak sorából került ki. Mind közigazgatási, mind katonai funkciója feltételezte, hogy idősebb-tapasztaltabb legyen, és nem a huszonévesek közül való. Másrészt a káplári rang nem volt örökölhető. A mi esetünkben nem fogadható el, hogy az idősebb Csoma András után egyszerűen a fia maga viselje a káplárságot.

Megítélésünk szerint a kőrösi keresztelőkönyv bejegyzéseiben 1772—1788 között atyaként említett Csoma András ugyanaz a személy, függetlenül, hogy neve elé teszik a „káplár” vagy az „uram” szót. Hogy 1776-ig neve elé teszi a „káplár”-t a bejegyzést végző pap, 1776—1784 között pedig nem, a későbbiekben aztán ismét ott található a katonai rang is, azzal lehet összefüggésben, hogy az említett időszakban más és más lelkipásztor végezte a bejegyzést. A fentiek alapján következtetésünk csak az lehet, hogy nem két különböző, id. és ifj. Csoma Andrásról, apáról és fiáról lehet szó, ahogy Kádár családfájában jelentkezik, hanem egy és ugyanazon személyről, ahogy az 1859-es leszármazásban és Debreczynél egyaránt szerepel. Ezen a Csoma Andrásról kivül még a faluban egy Csoma András, aki 1784. január 18-án kereszteltette meg lányát, Máriát. Debreczy feltételezése szerint ennek az ifj. Csoma Andrásnak a felesége volt Gócz Ilona (*KCsS éI.* 18.).

A két családja egész építményét Kádár azért húzta fel, hogy két alaptételét igazolja; hogy ti. Kőrösi Csoma Sándor, a tudós nem 1784-ben, hanem később született, másrészt pedig annak igazolására, hogy tudósunk édesanyja Gócz Ilona volt. Állításai azonban nem igazolhatók.

Ha elfogadnók Kádár László érvelését, arra kellene építenünk ítéletünket, hogy a hatósági fórumok törvénytelenséget törvényteleniségre halmoztak, s a hivatalos iratanyagra nem alapozhatunk. Mert szerinte: először is a kőrösi református lelkipásztor az egész falu láttára Kőrösink bejegyzését tudatosan elmulasztja, Csoma András káplár pedig fia bejelentését ugyancsak tudatosan mellőzi, hogy fia így mentesüljön a határőri szolgálat alól. Másodszor az 1817-es záloglevélben a hatóság képviselői félrevezető módon Kőrösi Csoma Sándort Csoma Gábor testvérbátyjának nevezik, pedig a valóságban öccse volt. Harmadszor 1819-ben az ázsiai útra induló Kőrösi Csoma Sándor megtévesztő módon útlevelebe hasonló nevű falubelienek adatait vezeteti be, a nagyenyedi nemes város magistratusa pedig ugyancsak hamis adatokat jegyez be. Végül negyedszer pedig 1859-ben a hatóságok korrupció vétkébe esve, hatalmas pénzösszeg átvétele ellenében meghamisították Kőrösi családfáját.

Kádár László tehát minden hatóság részéről törvényteleniséget feltételez. Ha hasonló úton haladva, hitelt nem érdemlő feltételezésekből indulna ki, és nem a létező hivatalos iratanyagra és oklevelekre alapozna, vajon hova jutna a történet-tudomány?

Úgy gondoljuk, hogy cikkünk végén néhány módszertani tanulságot és ténybeli következtetést levonhatunk.

Nyilvánvaló, hogy kérdésünkben csak a teljes bizonyítóanyag és a források rangsorolása s értékük szerinti felhasználása, megfelelő szövegértelmezés, a kor történeti körülményeinek ismerete és a forráskritika szempontjának következetes érvényesítése alapján dönthetünk. Elképzelt törvényteleniségek sorozata, számos hibapótlás, feltételezés, regényes megoldás és véletlenek beiktatása a bizonyítóanyagba

nem alkalmasak a valós helyzet megállapítására, mert nem bírják ki az összehasonlítás és a kritika próbáját.

Az eddigiekből kiderül, hogy az elsődleges források, hivatalos iratok alapján nem változtatható meg sem Kőrösi Csoma Sándor születési időpontja, sem édesanyja neve, mely a Kőrösi-irodalomban és a tudományos életben eddig meghonosodott. A másodlagos források, a memoárok becslései tudósnk életkoráról nem megbízhatóak, és így nem lehetnek irányadóak. Ezek alapján sem az 1789—1790-es vagy 1792-es, sem pedig az 1787-es születési dátum elfogadása nem indokolt, és továbbra is érvényben marad Kőrösi 1784-es születési éve. Kőrösi Csoma Sándor nem eredetiben és nem tudományos jellegű közleményben fennmaradt útlevele még egy emlékiró becslésével együtt sem bizonyíték tudósnk 1787-es születése mellett.

Az 1859. évi hagyatéki iratanyag alapján továbbra is el kell fogadnunk, hogy tudósnk édesanyjának a neve Getse Krisztina. Tiszázatlan marad azonban Kőrösi Csoma Sándornak és családjának Gotz Jánoshoz fűződő rokonsági foka.

Nem vitás viszont, hogy újabb forrásanyag bevonása a kutatásba még sok érdekes adatot hozhat felszínre Kőrösi Csoma Sándor származása kérdésében.

RÖVIDÍTÉSEK. Bethlen Kv. — Nagyenyedi Bethlen Könyvtár; Borgátai: *Pár adat — Borgátai Szabó József: Pár adat Kőrösi Csoma Sándorról.* Sopron, 1876. december 16., 50.; Csetri: *Göttinga — Csetri Elek: Iratok Kőrösi Csoma Sándor életrajzához.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, XII (1968). 1:137—141.; Debreczy: *KCsS él — Debreczy Sándor: Kőrösi Csoma Sándor csodálatos élete.* II. kiadás. Sepsiszentgyörgy, 1942.; Duka: *KCsS dolg.* — Duka Tivadar: *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai.* Bp., 1885.; Hegedűs: *Egy hazafi szó — Hegedűs Sámuel: Egy hazafi szó és egy baráti könny Kőrösi Sándor sírja fölött.* Pesti Hírlap, 1842. október 27., 190: 759—761.; Jakó: *Nenyedi matr.* — Jakó Zsigmond: *A Bethlen Kollégium matricola studiosorum.* Kézirat; Kádár: *Keletkutatás — Kádár László: Adalékok Kőrösi Csoma Sándor származási rejtélyének megoldásához.* Keletkutatás. Bp., 1974. 193—211.; Kzt — Kézirattár; *Legacy* — Magyar, Lajos: *Alexander Csoma de Kőrös' Legacy.* Edited by László Kádár. Debrecen, 1976.; *Pótfüzet — Pótfüzet „Csoma Sándor Naplója“ hétnyelvű kiadásához.* Kiadja Kádár László. Debrecen, 1977.; *Ref-FőkonzLvt* — Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára. Kvár, Főkonzisztórium Levéltár; Szathmáry: *Bethlen főtanoda — P. Szathmáry Károly: A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda története.* Nagyenyed, 1868.; Szathmáry: *KCsS útlevele — P. Szathmáry Károly: Kőrösi Csoma Sándor híres utazó útlevele.* Hazánk s a Külföld, 1866. 2:29—30.; *Terjék: KCsS-dokAkKv* — Terjék József: *Kőrösi Csoma-dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményeiben.* Bp., 1976.; *Ujfalvy eml.* — *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai.* Kiadta Gyalui Farkas. Kvár, 1941. (A jegyzetekben a címlapnak megfelelő Ujfalvyt hagytuk meg, szövegünkben egyébként a helyes Ujfalvit használtuk.)

Haszmann József: Deberke

Bűn és bűnhődés

Olvasó és kritikus megkérdezheti, mi készítette Deák Tamást napjainkban arra, hogy a több mint háromezázados műltra visszatekintő Don Juan-témához nyúljon? Milyen vonatkozásban érezhette magához közel állónak s általában időszzerűnek a csábító lovag értelmezését?

A könyv (Deák Tamás: *Don Juan*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1978.) fülszövege arról tájékoztatja az olvasót, hogy szerzőnket a Don Juan-motivumban jelentkező folytonosság és időszerűség egységének mélyén rejlő humanitás ragadta meg. Elfogadhatjuk munkahipotézisként ezt az indoklást; Deák Tamás moralista velleitású író. Emlékeztetünk arra, hogy az *Egy agglegény emlékezései* (1971) és *Antal a nagyvilágban* (1975) című (félreérthetetlenül önéletrajzi fogantatású) regényeiben „a méltóságát vesztett világgal” dacoló hősenek kalandjait elbeszélve, erkölcsi kérdéseket (is) feszeget. Ez az erkölcsi megközelítés egyébként nem eredeti, nem teljesen újszerű. A valahol a spanyol népi mondákban gyökerező ellenállhatatlan csábító alakja — Molière és Mozart közvetítésével — úgy vonult be az európai tudatba, mint annak az embertípusnak a megszemélyesítője, amely az érvényben lévő normák ellen lázad fel. Szinte kultúrtörténeti közhely ma már Faust és Don Juan rokonítása, s akik komparatistikusan vetették őket egybe, hangsúlyozták, hogy mindketten a reneszánsz ember világszemléletét, életörömét juttatták kifejezésre. Míg Faust a zendülő szellemet, a természet titkait ostromló emberi tudást tolmácsolta, Don Juan, a szenvedélyes Dél fia, az érzek jogát testesítette meg az álszent konvenciókkal szemben. Az újkor hírnökei ők, akik társadalmi, erkölcsi és vallási tilalomfákat döntenek le, többértelmű nonkonformizmusuk pedig az ancien régime letűnését jelképezi. Mozart operájával kapcsolatban írta Szabolcsi Bence: „Mi más például a Don Juan halálos borzongása, mint egy végső határaihoz elért, határain túlsapott világ felbomlása és elsüllyesztése?”⁴¹ És ugyancsak ő állapította meg, hogy két halhatatlan remekművével Mozart és Goethe az élet megújulásáért és megújításáért szállt síkra. Ez a mélyebb értelme Don Giovanni invitációjának: „Viva la liberta!”⁴²

Deák Tamás Don Juanja is szakít osztályával és normáival. A kétely befészkelődött tudatába és lelkébe. Csalódott Istenben, mert nem sújtott le a vétkező Christoballra és Inesre, azt a világot pedig, amelyet a királyi bizalmas, udvaronc apja képvisel, undorral és megvetéssel utasítja el. Don Diego Tenorio fia a királyi és egyházi hatalomból átsodródott az eretnekek oldalára. Sajátos azonban ez a herézis. A kiváltságosok világából nem úgy állt át a hatalommal ujjat húzók közé, hogy maradéktalanul feloldódjék soraikban. Ő, aki „hitében is szabadságát akarja élvezni”, az uralommal szembe forduló táborában is egyedül marad. Magányos pártütőként, mint valaminő modern peremszemélyiség, a kívülrekedtek között is idegenként vesztgel. Fal veszi őt körül, amelyen nem tud, talán nem is akar áthatolni. Nemcsak kívülrekednek, bekerítettnek is érzi magát. A hittételeknek és udvari szabályoknak fittyet hányó nemesúr ugyanis a Rend szerelmese. Kedveli, áhítozza, sóvárogva hiányolja azt a rendet, amelyben megkönnyebbülésre, nyugalomra talál, s amely az ismeretet ígéri számára. Semmit sem vet meg jobban a szolgalelkűségénél, ám csatlakozni sem tud valamihez, valakikhez. Be kell látnia, konzervatív szellemiségű rendszeretében arra született, hogy semmiben se higgyen. Sorsa a szakadár hívőé.

Ez az önjellemzés egy kiábrándult, végtelen individualista, a Jó és a Rossz határán hódító desperádó portréját nyújtja, aki azonban „a magához rántott női testek” kínálta diadalokban valaminő bizarr szellemi kalandba bocsátkozik, s egy sui generis erkölcsi kísérletbe kezd. A kétely serkentésével arra készül, hogy megtudja, milyen az a büntetés, amely a bűnösben működik, noha a folyamat kívülről nem kísérhető nyomon.

Itt lép az eretnekek között is outsidernek maradó Don Juan „a bűn és a bűnhődés közötti összefüggés titkai”-hoz vezető útra. Csábítónk egyedi kutató és kísérletező. Kételyeit lajstromozva fel kellett tételnie, hogy van isteni megtorlás ezen a világon, de az nem látható, mivel nincs betekintésünk az emberi lélekbe, illetve a működő büntetés színhelyébe. Ily módon számára sem marad más megoldás, mint az, hogy bűnössé válva, önmagát tegye kísérlet tárgyává, s így ismerje meg a bűnhődés rejtett mechanizmusát.

Don Juanunk — akárcsak Shakespeare III. Richardja — elhatározza tenet, hogy gonosztevévé válik. A bűnnek adva magát, nem kell önmagán erőszakot elkövetnie. Csak azt teszi, amerre hajlamai viszik. Tudja, hogy a bűnhöz tehetség is kell, ám ennek az intellektuális érdeklődésből bűnözőnek megvan az előnye, hogy galádságait nem kell elméjében előre kitervelnie. Ő csak adottságaival és azokkal a helyzetekkel él, amelyek lehetővé teszik „az alantasság mélyébe való zuhanást”. A céltudatos gaztett benne is egy különös tehetséggel találkozunk. Ez pedig — Kierkegaard felfogásában — nem más, mint valami démoni, természeti erő, amely fáradhatatlanná teszi őt a csábításban.³

Kierkegaard annak idején Mozart Don Juanját „bogozta ki”. Ez a zenemű — értékelésében — „egyetlen a maga nemében, az is marad, ugyanabban az értelemben, mint a görög szobrászat klasszikus alkotásai”.⁴

A halhatatlanok között is első helyen álló Mozart csábítójának erejét az érzéki sóvárgás energiája fűti. Az érzékiség démoni hatalmával csábít, s éppen ezért „teljességgel zenei”.⁵ A szó, a párbeszéd nem illik hozzá. Ő a kielégülést, a reflexió Don Juanja viszont a cselt, magát a csalást élvezi. Don Juan azonban — Kierkegaard szerint — nem a reflexió egyéne, Byron alkotásában nem is hiteles, mert epikusan terjengős.⁶

Megőrizvén az arányokat, megállapíthatjuk, hogy elemzett regényünk hőse, noha a szótlanlág igazán nem fogható rá, hisz két kaland között élményeit és gondolatait bőbeszédűen fejtegeti, több vonatkozásban is Mozart Don Juanjához hasonlít. Most nem csupán arra gondolunk, hogy benne szintén fellelhető az érzékiség démoni ereje, hanem a már érintett lázadás közös vonását szeretnénk kiemelni. Kierkegaard Don Juan-elemzéséhez irt utószavában Heller Ágnes jogosan mutat rá, hogy „Don Juan szájában az »Éljen a szabadság« a XVIII. századi »libertin« szabadságára utal. A »libertin« szabadságában az istentől való szabadság egyúttal a minden morális megkötöttségtől való szabadságot is jelenti: az Én féktelen kiélését, az egész valóság tárgyá változtatásának »szabadságát«.”⁷

Mindkét Don Juan csak a keresztény világszemlélet összefüggései között értelmezhető. Kierkegaard meggyőzően bizonyítja, hogy Don Juan a kereszténység hozta világra. Ő és bűnei csak addig léteznek, amíg az érzékiség bűnnek számít. Az érzékiség emancipálódása és a túlvilági bűnhődéstől való félelem meggyengülése azonban Don Juan alól is kihúzza a talajt. Ami Deák Tamás hősét illeti, ő nem csupán Istennel viaskodik. Meditációit alapvetően az Augustinus nézeteivel való szembesítés sarkallja. A szakadár hívő is valahol hívő marad.

Mozart Don Juanja ugyancsak a büntudatot hívja ki. Igaz, ő nem önmagán kísérletezik, nem saját magában akarja a bűnhődést felidézni, hanem mások büntudatán válik úrrá. Igaza van Heller Ágnesnek, amikor megjegyzi, hogy Don Juan arra készíti az asszonyokat, lépjenek át saját büntudatukon.⁸ Es végül egymáshoz közelíti a két csábítót az a törekvés is, hogy a világot tárgyá, gerjedelmeik, illetve elképzeléseik, kísérleteik tárgyává változtassák. A végletes egotizmus jellemezte egyén számára a valóság és a többiek mindig csak önérvényesítésének eszközei. Sohasem jelentenek célt; tetszés szerint használják és áldozzák fel őket. Meggondolkoztató viszont, hogy míg az operahős nem veszíti el a nézők, a műélvezők rokonszenvét, tettei nem váltanak ki belőlük elutasítást vagy felháborodást, az intellektuálisan bűnöző Don Juan — elvont erkölcsi motivációja ellenére — nem ébreszt azonosulást. Inkább ellenszenvet szül. Szolidárisak lehetnek az inkvizíció által üldözött eretnekkel, akinek szabadosságában az önkényt fenyegető szabadságra ismert a hatalom eszmei védelmezője, nehezen tudjuk viszont azt a kutatót szenvedélyt honorálni, amely áldozatok hekatombáit követeli.

Eltérő a viszonyunk Camus abszurd emberként felfogott Don Juanjához, s egészen más hatást gyakorol ránk Raszkolnyikov a *Bűn és bűnhődés*ből, aki szintén filozófiai kísérletként gyilkol. Camus-nél az teszi Don Juan abszurd emberré, hogy tudatosan csábít, a mennyiség etikáját követi, és nem hisz egy másik világban. Nem ismeri sem a szomorúságot, sem a reményt. Ennek az abszurd hősnak nincsenek morális problémái⁹, s ezért — őszintén bevalljuk — nincs vele mit kezdenünk. Dosztojevskij regényalakja viszont nem csupán a vizsgálódásaink szempontjából számos analógiát kínáló tettei és vívódásai miatt nyugtalanít, hanem főként azért vonja magára figyelmünk, mert a szenvedés vállalásával kész a bűnhődésre, és ismét részt akar venni az emberi sorsban. Története — az író víziója szerint — „az ember fokozatos megújulásának és feltámadásának” történetébe torkollik.

Raszkolnyikov ideológiai megfontolásból öl. Önmagát provokálja, hogy kísérletet tegyen, képes-e átlépni a valláserkölcsben gyökerező tilalmon. Tudni

kívánja továbbá, megszabadult-e a büntudattól. Kezdetben Dosztojevskij hősét gőgös elittudat táplálja. Úgy érzi, a kiválasztottaknak joguk van véteni a szabályok ellen, ha ezzel az intellektuális kalanddal önmagukat teljesítik ki. „Kártékony féreg”-nek tekinti áldozatát, az öreg uzsorásasszonyt, s miközben tettére készül, viszonylag könnyen megbirkózik aggályaival. Gátlásait azzal küzdi le, hogy a korlátlan lehetőségekkel rendelkező személyiségnek joga van kipróbálnia: vannak-e egyáltalán akaratainak határai?

Dosztojevskijt — állapítja meg Jánosi János — nem foglalkoztatja a tiltott gyümölcstől elforduló, a kísértéseknek ellenálló ember. Őt szenvedélyesen csak az a lény érdekli, aki vétkezett, és a bűnhődés mikéntjét kutatja.¹⁰ Deák Tamás — láthattuk — bizonyos vonatkozásban a nagy orosz regényíró nyomdokain is halad. Ő sem szab határt Don Juanja morbid vállalkozásainak. A nőpusztító csábítót nála mégsem csak az Übermensch gátlástalansága űzi, hisz „kísérletei”-vel a büntetés útját-módját firtatja.

Raszkolnyikovban azonban felébredt a lelkiismeret. Tudatosodik benne, hogy tettével, amelyet a hideg értelem fényénél továbbra sem tart bűnnek, elszigetelődött az emberektől. Szenved, sőt szenvedni akar, hogy ezzel is vezekeljen. Szonya hatására végül elhatározza, hogy önmaga felett ítélkezik, és büntetést szab ki magára. Raszkolnyikov „megértésében” Dosztojevskij világszemlélete, szeretet-filozófiája győzedelmeskedik. Ez — mint ismeretes — merőben ellentétes a Raszkolnyikov elméletében jelentkező elitizmussal, a kivételes személyiségek jog és erkölcs által nem korlátozott szabadságát tételező felfogással, amely viszont kétségtelen hatással volt később Nietzsche-re.

Deák Tamás Don Juanja nem idegen Dosztojevskij és Nietzsche gondolatvilágától, jellemzésében éppen ezért kettejük viszonyának értelmezésére is támaszkodhatunk. Mi a párhuzamosság és mi a különbség Nietzsche Übermensché és Dosztojevskij hősei között? Jánosi János szerint a két alkotó és a két mű között vitathatatlan interferenciák állapíthatók meg, aláhúzza azonban, hogy nem Dosztojevskij, hanem Raszkolnyikov minősíthető nietzscheánusnak.¹¹ Fehér Ferenc is elfogadja Sesztov állítását, hogy Raszkolnyikovnak a gyilkosság előtt írt cikke teljesen megfelel Nietzsche ama koncepciójának, amelyet a *morál genealógiájában* és az *Emberi, túlságosan emberi* című művében fejtett ki. Úgy látja, hogy noha Dosztojevskij jellegzetes hősei mind übermenschek, mind „ragadozó típusok”, de ez még nem jelent azonosságot. Dosztojevskij ugyanis „a szeretetetika alapján áll, amelynek legnagyobb összefoglalása, végérvényes szimbóluma Krisztus, Nietzsche viszont köztudomású módon az új egoizmus sajtáságos, »megszüntetve-megtartott« antietikáját írja, Krisztusban a csökelekvallás apostolát látja, a francia forradalom egyenlőségtanával együtt az emberiség legnagyobb megrontóját.”¹²

Amikor írásunk elején — Deák Tamás sugallatára — elfogadtuk a Don Juan mélyén feszülő erkölcsi problematikát, arra gondoltunk, hogy régebbi erkölcstanok alapfogalmainak (bűn, büntetés, bűnhődés és lelkiismeret) boncolgatása különösen időszerű napjainkban. Arra kellett gondolnunk, hogy abban a korban, amelyben a Radikális Rossz és a kollektív felelősség történelmi tényezővé, a népi írtás pedig banális bűnné vált, e kategóriák elemzése nélkül korszerű etika sincs. Ezzel a háttérrel kell valamilyen választ találnunk a Don Juannal kapcsolatban megkerülhetetlen kérdésre is: mit mond a mai embernek Deák Tamás hőisének kísérlete?

Az etika hagyományos kategóriáival értelmezve, Don Juan mindenképp az ún. *elvon*t bűnben, az uralkodó normák megszegése miatt marasztalható el. Ez azonban nem erkölcsi természetű, hisz a csábító nem olyan szabályokat sértett meg, amelyeket helyeselt vagy magáénak vallott volna. Don Juan nem követett el tehát konkrét bűnt. Ez a megállapítás csak a sajátos kísérlet előtti kalandjaira vonatkozik. Mi több, az uralkodó osztályokra jellemző farizeizmusnak megfelelően szabadoossága bocsánatos vétkeknek számít. Arnaldo, aki a hatalmasok megbízásából próbálja őt konformizmusra inteni, világosan megmondja: „Nem kívánatos, hogy szabadosságnak a jövőben félreérthető jellege legyen. Túlságosan hasonlít a szabadságra...” A felszabaduló érzékiség megszállottjaként, Don Juan bizonyos rokonszenvnek örvendhet a hatalmon kívüli körökben, és toleranciát élvezhetne az uralom részéről. Deák Tamás Don Juanja azonban nemcsak az érzéki szenszialisítás démona, hanem egyben különös eretnek is, aki a birtokon belüliek szempontjából veszélyes véleményeket hangoztat. És ezen kívül belekezd az ismert sajátos kísérletbe, hogy erkölcsi provokatorként kihívja maga ellen a büntetést. Nem csupán hódít, nemcsak csábít, hanem pusztít is. Ez a vállalkozás pedig már súrolja az *abszolút* bűn határait, amelyet tudvalevően olyan romlott emberek követnek el, akik nem fogadnak el semmiféle normát, szabályt vagy eszményt. Az erkölcsi

nihilizmusnak ezek a képviselői tényleg túleszik magukat minden jón és rosszon. Gaztetteiknek nincs osztályjellegük, ők pedig az etikán kívül helyezik magukat.

Don Juanunk nem sorolható az abszolút bűnösök közé, de súlyos bűntettek száradnak lelkén, ezek pedig erkölcsileg is jóvátehetetlenek. Igaz, Don Juan nem Laffkadio Wluiki (Gide: *A Vatikán pincéi*), aki csak azért öl, hogy akaratát érvényesítse, s újból és újból bebizonyítsa önmagának: nem ismer akadályt. A mi Don Juanunk nem az *action gratuite* jegyében veszejt el áldozatait. Kérdés azonban: útja katarzishoz vezet-e, mint a Raszkolnyikové? Nem tudjuk, és a szerző sem segít nekünk a dilemma megoldásában. Tény viszont, hogy Don Juan bőven áradó elmékedéseiben hiába keressük a lelkiismeretfurdalás megnyilvánulásait. Van-e egyáltalán lelkiismerete?

Ha a lelkiismeretben a közösség szólal meg, hangjának közvetítésével pedig a társadalmiság gyakorol gondolataink és tetteink felett ellenőrzést, melyik az a kollektivitás, amelyet Don Juan erkölcsi fórumként elfogad? Hisz ő — láthattuk — az eretnekek között is egyedül marad. Aki közömbös minden közösségi normával szemben, s egy szélsőséges individualizmus nevében nem ismeri el a bennünk található általánost, a nembelit, az elapasztja magában a bűnhődés forrását: a lelkiismeretet.

Nem állíthatjuk, hogy Deák Tamás Don Juanjának nincs bűntudata. Rendkívül összetett és bonyolult tudatában nyilván tisztában van az elkövetett galád-ságok jellegével, súlyosságával. A kísérletezőnek azonban önmagával szemben is meg kell őriznie szenvtelenségét. Hiába hívta ő ki a Jót és az Igazat, a lucidus bűnöző, amivé lett, nem juthatott el sem a bűnhődésig, sem a bűnbánatig. A könyv legalábbis nem ad számot a kísérlet eredményeiről. Amit a szerző jóvóltából megtudunk, az a kísérletező és a hatalommal szembeforduló szakadár konfliktusa. „Mít értek a Jóért gonoszul hozott áldozataim — kérdezi —, ha az uralomban megtettesült történelmi gonoszág elleni lebirhatatlan indulataim az üldözöttek, az ártatlanok közé vetettek?”

A csatlakozni, azonosulni képtelen Don Juan azonban nem oldhatja fel ezt az összeférhetetlenséget. Nem találhat kiutat a zsákutcából. „Lassacskán minden kétség zavarodott bennem és körülöttem — vallja —, és már szinte vártam a teljes homályt, az örületet.”

És itt abba is hagyhatjuk. A már idézett fülszöveg tanúsága szerint a szerző is érzi, hogy a rövid regénynek szánt írás keretei a témában rejlő humanitás teljes kibontására szűknek bizonyultak. Olvasó és kritikus reméli, hogy a bejelentett folytatás elkészül, s az új mű nem csupán a moralista, az esszéíró erényeiről fog árulkodni, hanem erőteljesen jelentkezik majd oldalain az az epikus is, aki ebben a könyvben még adósunk maradt.

JEGYZETEK

1. Szabolcsi Bence: *A válaszút és egyéb tanulmányok*. Bp., 1963. 383.
2. Vö. Bence Szabolcsi: *Mozarts faustische Dramaturgie*. In: *Festschrift zum achtzigsten Geburtstag von Georg Lukács*. 1965. 536—537.
3. Kierkegaard: *Mozart Don Juanja*. Bp., 1972. 69.
4. *I. m.* 20.
5. *I. m.* 82.
6. *I. m.* 91.
7. *I. m.* 172—173.
8. *Vö. I. m.* 171.
9. Vö. Albert Camus: *Le mithe de Sisiphe*. Paris, 1965. 98—100.
10. Vö. Ion Ianoși: *Dostoevski, „tragedia subteranei”*. Buc., 1968. 85.
11. *Vö. I. m.* 98—99.
12. Fehér Ferenc: *Az antinómiák költője*. Bp., 1972. 186.

Békéltető tudományok hatékonysága

*Jaj az élet olyan nagy folyam
És minden habnak története van.*

GELLÉRI ANDOR ENDRE

Mindannyian éreztünk már tehetetlen szorongást, amikor egy izgatott embert józan érvekkel kellett volna rábírní, hogy viselkedésén változtasson. „Az emberi psziché, a személyiség az a legbonyolultabb élő szerkezet, amelynek sérülékenysége is összetettségével párhuzamosan nő“, írta Kapusy Antal, márpedig az érzékenységet kiváltó helyzetek bonyolultsága maga is társadalmi méreteket öltött, s ez még csak fokozódik az emberi érintkezések hatékonyságának idő- és térbeli rövidülésével.

A társadalomba való belenövés a társadalom ősi sejtjén, a családon keresztül történik. Ez az ősi, de mindmáig leghatékonyabb közösség olyan közvetlen, hogy míg a szocializáció folyamatában a gyermek valóban belenő a társadalomba, addig a csecsemő nem beleszületik, hanem benne születik a családban. A családban-levésnek a fokozatai a tudatosulás során túlmutatnak a családon, s a folyamat végén ott van a társadalom életéhez felnőtt egyén. Sok okos és tanulságos, de néha nehezen érthető neveléslelektan bölcsességét foglalja össze D. Morris híres angol kutató, ezekkel a szemléletes felszólításokkal: „Ölelj magadhoz!“, „Tegyél le!“, „Hagyj békén!“. A csecsemő-, a kisgyermek- és végül a kamaszokkal záródó gyermekkor szükségleteit, majd szavakban is kifejeződő igényeit mondják ki ezek a minden szülőhöz szóló kívánságok, amelyek, valljuk be, sok érzelmi bizonytalankodást segítenek feloldani.

Nézzük meg, tud-e a szociálpszichológia is olyan segítséget nyújtani, mely hasonló közvetlenséggel fogalmazza meg a tudomány mindannyiunkhoz szóló tanításait. A szociálpszichológia számára is a család az elsődendő társadalmi hatásközvetítő közege. Az embert az anyja karjai között éri az a tapasztalat, amelyet később tudatosítva válik boldoggá vagy boldogtalanná az életben. Ez a „tudás“, amely a legkisebb csecsemővel is közös tulajdonunk, így szól: „Együtt lenni jó!“ Ezt a tudást fejleszti tovább a szocializáció során a társak felé vágyakozó, közelődő, bizonytalankodó gyermek, mert azt érzi, hogy „együtt játszani jó!“. Ez a részletező tudatosulás azonban már igen sok ellentmondáson keresztül vezet. Meg kell küzdenie a társak egyéni és pillanatnyi érdekével, érzelmi állapotával, mindazzal, amit a közösségben elfoglalt szerep és a vele kapcsolatos elvárások neki és a társaknak jelentenek. Közben megszámlálhatatlan tényezőtől befolyásolt tulajdonságok éppen a tulajdonítások hatására is fejlődnek a kölcsönösség jegyében.

Minél nagyobb az együtt játszó közösség, annál többféle és többfelé irányulás kavarja az érzéseket, s ezek az érzések igen gyakran ütköznek. Néha annál nagyobb a sérelem, minél forróbb volt a vonzódás. Nehéz eldönteni, hogy a tettegességig fajuló bántalom fáj-e jobban vagy a kiközösítés. Szerencsére a játék hevesen kavargó kapcsolatok nemcsak könnyen bomlanak, hanem könnyen is keletkeznek. Egy biztos, a legküzdelmesebb játékból kiragadott gyermek is azzal az érzéssel tér meg: „miért hívtál el, olyan jól játszottunk!“ Mert féltékenységet, idétlenkedést, heveskedést, erőszakosságot, sikert és kudarcot, mindent hamarabb felejt a gyermek, mint azt az érzést, hogy „együtt játszani jó!“. Még akkor is ezt érzi, ha pillanatnyilag nem sikerült megvalósítania vágyait, és kívül maradt.

A boldog izgalmakkal és súlyos sérelmekkel teli gyermekkor után jön a legnehezebb szakasz, az „együtt dolgozni jó!“. Hogy ez az együttműködés brigádban, sportcsapatban vagy tudományos teamekben, kisebb vagy nagyobb kooperációs egységekben teljesül — az lényegét nem érinti. Az úr magányos pilótája éppúgy hozzátartozik a földi támaszpont feszülten figyelő közösségéhez, mint a futószalagon egymás kezéből dolgozó csoport tagjai vagy az automatát kezelő technikus az egész műszaki felszerelést irányító, bár láthatatlan kollektívához. Ahogy a magányos költőnek is az ad rangot, hogy a „szívnevaságra“ kárhoztatott milliók érzéseit fejezi ki. Mert együttműködni nemcsak jó, de *kell* is — ez már az öntudatosodott felnőtt életének egyetlen éltető parancsa. Nos, ezt az együttműködést a legnehezebb megvalósítani. Hogy ennek mi minden oka van, azt szociológusok,

közgazdászok, politikusok, üzempszichológusok, orvosok és még sok más tudományág művelői sorolhatnák. A pszichológusok újabban az elnyomottak, visszamaradottak, hontalanok, kisebbségre jutottak, elidegenedettek, hitevesztettek és más szenvedők mindenfelől áramló panaszából egy olyan hangot szűrtek ki, amely sok fájdalomnak közös motívuma, s amivel éppen ezért újabban sokat foglalkoznak. A sokféle lelki baj, bánat, betegség e közös okozója: az előítélet.

Megjelenik sokszor már a családban is a kedvenc árnyékában, az iskolában, a „bezzeg“-gyermekek ésszerűtlen kiemelésében. Nyíltan vagy elrejtőzve ott van szinte minden ítéletalkotásunkban, értékelésünkben. Olyan fertőzés, amelyen talán mindannyian átesünk, bizonyos körülmények között azonban nagyon ártalmassá válhat. Visszahatásában magára az előítélet terjesztőjére is veszélyes, mert torzulást okozhat személyiségében. Egy 1972-ben megjelent amerikai sikerkönyv, *A társas lény* szerzője, Elliot Aronson például a mű átdolgozott kiadásában (1976) jellemző módon túllépett az első kiadás megjelenésekor szemére vetett — a nőikkel szemben tanúsított — önkéntelen előítéletén. Azóta számtalan nyelvre lefordították ezt az izgalmas munkát, amely olyan talajban fogant, ahol az előítéleteknek a legártalmasabb fajtáját, az etnikai előítéletet rasszizmussá fokozva tartják felcsúsztatva a mindennapok keserves küzdelmei. A sokféle etnikumú Amerika embere minduntalan a saját bőrén tapasztalja az előítéletes rangsorolást, amelyet csak további feszültséggel terhel a gazdasági élet labilitása. Sokféle skála vette már számba tudományosan is az „átlagamerikai“ szemléletét. Számon tartják E. S. Bogardus 1928-ban végzett kutatását mint az első olyan tudományos felmérést, amely a különböző etnikai csoportok közti lelki távolságot a vizsgált egyedek és csoportok szubjektív rangsorolása alapján rendszerezte. Rokoni és baráti kapcsolatokra a legkivánatosabbnak az angolokat és a kanadaiakat tartották (itt meg kell jegyeznünk, hogy a fasizmus okozta beáramlás következtében már a harmincas években megjelent a mindennapi életben a megkülönböztetés [„american by birth“], míg a legszélsőségesebb elutasítást a hindukkal, törökökkel és négerekkel szemben tanúsították).

Ehhez hasonló vizsgálatokat később többen is végeztek, és megdöbbenő, hogy a preferenciális skála lényegében változatlan maradt évtizedek múlva is, ami az előítéletek merevségét bizonyítja. E. L. Hartley szellemesen demonstrálta egy hasonló társadalmi távolság-skálán egyúttal azt is, hogy az előítéletek rabjai tipológiailag is merev emberek. A vizsgálat során diákokat kérdezett ki 32-féle etnikai csoporttal kapcsolatban, s az Amerikában csakugyan létező sokféle nemzetiség közé becsúsztatott három kitaláltat: a „danierókat“, „piréneket“ és „valloniai“-akat. A kérdezettek „beugrottak“, és — rangsorolták a nemlétezőket is. A valószínűsítőleg elutasítottak közé kerültek, mégpedig 80%-os gyakorisággal. Csak kevesen írták azt, hogy nem ismerik őket, így nem is vélekedhetnek róluk.

Az előítélet létezése Amerika mindennapi kérdései közé tartozik, s nemcsak mint négerkérdés. Groteszk módon rangsorban ugyancsak igen előkelő helyet foglal el a zsidókérdés, de megnyilatkozik az előítélet a katolikusokkal szemben is a protestáns többségű Egyesült Államokban. Talán éppen ez az állandóan vizsgált, de mindenképpen megszenvedett kérdés az oka annak, hogy Amerika éppen az előítéletek ellen küzdök elharcosának szereti vallani magát, s legjobb fiai hőiesen folytatják ezt a küzdelmet, többek közt a tudomány fegyverével is. Ennek a becsületet törekvésnek és divathullámnak szerencsés terméke *A társas lény*, amely 1978-ban jelent meg magyar fordításban.

A könyv sikerének egyik oka, hogy szerzője szerencsésen ötvözi a mindenki számára érthető, érdekes és élvezetes előadást az izgalmas témáról begyűjtött tudományos anyag fálalásával. A hatalmas tényanyagnak ilyen élvezetes tárgyalását etikai hozzáállása indokolja, mely szerint a tudós „kutatói képességeit kötelesen arra használni, hogy az emberi viselkedés alaposabb megismeréséhez és tökéletesebb megértéséhez járuljon hozzá, végső soron az emberi élet jobbá tétele érdekében. Röviden, a szociálpszichológus erkölcsi felelősséggel tartozik az egész társadalomnak; ha nem a legjobb tudása szerint végezne kutatómunkáját, éppen e vállalt kötelezettség teljesítése szenvedne csorbát. Anyagát elsősorban saját társadalmának életéből meríti, s ez a társadalom nemcsak az előítéletek melegágya, hanem azok leküzdésére irányuló becsületes küzdelmek színhelye is. A szabadságharcos politikusok és tudósok összefogása immár több évszázados hagyomány Amerika történetében, de a kimondottan szaktudományok, elsősorban a társadalomtudományok, mindig is az emberek viselkedését akarták nemcsak megérteni, hanem befolyásolni is.

Tárgyalási módja is ezt a kettősséget tükrözi. Óriási anyagot dolgoz fel, mégpedig részben megdöbbenő társadalmi események „hirmagyarázójaként“, részben az események mélyén rejlő lélektani jelenségek kísérletekkel ellenőrzött elemző-

jeként: „Mint tudós tehát a laboratóriumban szeretek dolgozni, mint állampolgár azonban ablakot kívánok nyitni a világra, amelyben élünk.“ Könyvében hozzátette: „leges számítás szerint mintegy harminc, többé-kevésbé közismert eseményt jellemez, s ehhez a céltudatosan végzett kísérletek százaát, illetve azok különböző iskolák szerint vitatott eredményeit használja fel. Példaként az esetek közül hármat ragadunk ki.

„1970-ben a Kenti Állami Egyetemen az Ohioi Nemzeti Gárda tagjai rálöttek a vietnami és kambodzsai háború ellen tüntető diákokra, és négyet közülük megölték. A tragédia után egy középiskolai tanárnő az Ohio állambeli Kentből kijelentette: a meggyilkolt diákok megérdemelték, hogy meghaljanak. E véleményéhez annak ellenére ragaszkodott, hogy nagyon jól tudta: az áldozatok közül legalább kettő nem is vett részt a tüntetésben, éppen csak véletlenül arra sétált a lövöldözés időpontjában. Még hozzátette: »Aki egy ilyen városban, mint Kent, hosszú hajjal, piszkos ruhában, vagy mezítláb járkal, meg is érdemli, hogy lelőjék.«

A másik eset híre is eljutott hozzánk mint az elidegenedés riasztó példája. Aronson így írja le a történeteket:

„Néhány évvel ezelőtt New Yorkban halálra késeltek egy Kitty Genovese nevű fiatal nőt. Tragikus esemény volt, de önmagában nem lehetett új eseménynek tekinteni, miután sűrűn lakott nagyvárosokban nem ritkák a brutális gyilkosságok. A különös azonban az volt, hogy a leány rémült sikoltozására éjjel 3-kor nem kevesebb, mint 38 lakó jelent meg az ablakokban — ott is maradtak —, és tehetetlenül bűvölten fél órán át nézték, hogyan hajtják végre a támadók aljas bűncselekményüket. Senki sem sietett a lány segítségére; senki sem emelte fel a telefonkagylót, hogy kihívja a rendőrséget. Miért?“

A harmadik egy hozzánk is közel álló vitát érint. Az Egészségügyi Minisztérium részére készített jelentés szerint az erőszakos jellegű tv-műsorok hozzájárulnak a nézők agresszivitásának fokozódásához, és sajnálatosan éppen a gyermekek számára készített rajzfilmek tartalmazzák a legtöbb erőszakot.

Az esetek, tények elemzése során a feltételezett összefüggéseket a kísérleti szociálpszichológia gazdag anyagából származó adatokkal igazolja vagy veti el. Ezek a kísérletek maguk is már bizonyos kiszűrt jelenségek elemzésére szolgálnak, és évtizedek óta szerepelnek tudományos viták napirendjén.

Például Bibb Latanéék Judit Robinnal végzett közös kísérletéből, Piliavinéknak ugyancsak J. Robinnal közös vizsgálatából kiderül — olvashatjuk az 1969-es *Journal of Experimental Social Psychology* című folyóiratban —, hogy a be nem avatkozás főként konformitás következménye, s ez annál erősebb, minél többen vannak jelen, viszont csökkenti a konformitást a közös sors és a személyes közelség. Az együttérzést erősítheti az a meggyőződés, hogy képesek vagyunk segíteni. Szituáció és személyiség együttesen hatnak tehát. De mikor, milyen szituációban milyen személyiségjegyek hatnak és hogyan? Bonyolult kérdés! Ez tükröződik az ún. Aronson *első törvényében* is: „Nem feltétlenül örült, aki örült dolgokat művel.“ A szituációk változóak, a körülményeket módosítani lehet. A személyiség hosszú nevelésnek, sőt önénevelésnek az eredménye — mit tegyünk tehát a kívánatosabb fejlődés érdekében? Ez irányban kutat a kísérleti szociálpszichológia.

Eredményeket és hibákat foglal össze az az alapvető mű is, amely mintegy a fenti könyv előzményeként két évtizeddel hamarabb jelent meg, s amely hamarosan klasszikussá vált a társadalomvizsgálat e ma is égetően konkrét kérdésében. Gordon W. Allportnak *Az előítélet* című hatalmas könyvére gondolok. Szerteágazó szociológiai és pszichológiai kutatásokat csoportosít egyetlen kérdés köré: „képesek-e vajon arra a polgárok, hogy boldogulásukat és előrehaladásukat ne ember-társaik kárára, hanem velük összhangban érzék el? Az emberiség családja nem ismeri még a feleletet, de az igen válaszban reménykedik.“

A magatartás szociális szabályozottságának tényezőit összefoglaló attitűd csaknem egy százada, William James-től máig egyik kulcsfogalma a szociálpszichológiának. Benne az ösztön, szokás, tudattartalom úgy találkozik, hogy az egyén készségi állapotát fejezi ki, mintegy a személyiség állandó irányultságaként. Egyetlen szálal ragadunk csak ki azokból a kísérletsorozatokból, amelyek a legbonyolultabb viselkedési formának, a szociális együttműködésnek a szabályozóit részben elemzik, részben befolyásolhatóságát bizonyítják. Az ún. kognitív disszonanciára vonatkozó kísérletekre, illetve a belőlük kialakult elméletre gondolok.

Már W. James megállapította, hogy minden emóciónak egy érzésszerű és egy kognitív tartalma van. Ez a kettő gyakran ütközik egymással, de még gyakrabban lépnek fel egymással lelkiileg összeegyeztethetetlen tudattartalmak (pl. tudom, hogy cigarettázok, de azt is tudom, amit számtalan módon igrkeznek tudomásomra hozni, hogy a cigarettázás ártalmas), amelyek lelki feszültségeket okoznak. Az emberek öngazolásra törekedve inkább hajlamosak azt bizonygatni, hogy igazuk

van (pl. az én esetemben nem is olyan ártalmas a cigarettázás stb.), mint az igazságot önmagában keresni. A tények okozta kellemetlen feszültségi állapotot inkább elméletek gyártásával s a tények szelektálásával próbáljuk megszüntetni, több energiát pazarolva a magunk igazolására, mint arra, hogy szembenézzünk a valósággal. A bűnbakkeresés ennek a folyamatnak a legkártékonyabb megnyilvánulása. Hiszen addig nincs is nagyobb baj, amíg a magunk vélt érdemeit védelmezzük önmagunkban — az önbecsülésre mindenkinek szüksége van, és saját érdemeinket nyilván önmagunk ismerjük a legjobban. A baj akkor kezdődik, amikor önös értékeitelünket a mások hibáinak hangsúlyozásával igyekszünk kidomborítani. Ez a hiba ott nő vétkes méretűvé, amikor a mások hibáit azért keressük, és úgy hangoztatjuk, hogy általa a magunk gyengeségét leplezzük. Amikor azért taposunk másokat a sárba, hogy magunk az áldozat hátrára tiporjunk. Ez az irracionális magatartás a saját személyiség tartós deformálásához is vezet. Leplezetten és leplezetlenül ellentmondó tudattartalmak olyan egyeztetéséről van szó, amikor a valóságot meghamisítva önmagunkat is megcsaljuk. Ezt a rendkívül bonyolult attitűdöt, annak sokféle árnyalatát Leon Festinger és munkatársai vizsgálták. Sajnos, lehetetlen itt a bonyolult és szellemes kísérletek ismertetése, egy többszörösen ellenőrzött összefüggésre azonban érdemes figyelni. Amikor a cselekvő alanyt valamely külső kényszerrel racionális tudattartalmával ellenkező tény állítására veszik rá, annál nagyobb az önigazolás érdekében történő lelki torzulás, minél enyhébb a külső kényszer, amelynek azonban mégis engedett a cselekvő. Ha valaki például nagy jutalom ellenében hazudik, ezt bátrabban bevallja magának — mintegy erkölcsileg megengedi —, mintha kis előnyért tenné ugyanezt. Mintegy önmaga előtt kénytelen bizonygatni, hogy nem is hazudott, hanem valóban igaz, amit vele mondtak. Az önigazolásnak veszélyesen észrevétlen romboló visszahatása van.

Az egyének, a kisközösségben felnövő egyének élete nem választható el a társadalom egészétől. Az előítélet s a belőle származó önigazoló bűnbakkeresés és agresszió társadalmi méretekben még kártékonyabb. A társadalmi fejlődés lassú folyamat, amelyben azonban egyaránt munkálnak az egyéni és az osztálytársadalmi érdekek. Makroméretekben a hatásvizonyok bonyolultabbak, de az eredmény még nyilvánvalóbb. Kísérletek és a társadalmi élet tényei — ezek sajnos néha már történelmi tapasztalatok — itt még világosabban mutatják például az elnyomás és az agresszió bumerángthatását. Amint Aronson írja: „Soha sem volt olyan háború, amely véget vetett volna az összes háborúknak — éppen ellenkezőleg, a harcias magatartás megszilárdítja a harcias attitűdöket, amelyek aztán a harcias magatartás valószínűségét növelik [...] legyünk szelidebbek, és türelmesebbek az iránt, amiben különbözünk egymástól [...] ahogy sok kísérlet bebizonyította: az erőszakot nem lehet csak úgy egyszerűen kinyitni és elzárni, mint egy vízcsapot. A kutatások újra és újra azt bizonyították, hogy az erőszak csökkentésének egyetlen lehetséges útja az, ha továbbra is azokat az igazságtalanságokat igyekszünk megszüntetni, amelyek a gyakran erőszakban és agresszióban kitörő frusztrációkhoz vezetnek.“

Pillanatnyi elmélkedésünket csupán a lélektan nyújtotta segítségnek szentelhetjük, térjünk hát vissza a szociálpszichológusok kísérleteihez, amelyek hozzájárulhatnak a tisztánlátáshoz az előítéletnek abban a ködtengerében, melyben mindannyian élünk, és amelyet magunk is akaratlanul táplálunk. Két idevágó kísérlet szeretnék ismertetni a sok közül. Musafer Sherif, a szellemes kísérleteiről ismert pszichológus munkatársaival együtt egy olyan kísérletet tervezett meg és hajtott végre, amely fényt akart deríteni arra a jelenségre, hogy a gazdasági változások idején hogyan fokozódott a színes bőrűekkel szembeni előítélet. A „jó amerikaiak“ azzal nyugtatták magukat, hogy ezeknek a számaránya például sokkal magasabb a munkanélküli-segélyen élők között, mint az egész népességhez mért arányuk. „Bizonyítéka“ ez annak, hogy a színes bőrűek alattomosak, lusták stb. Minden, amit csak rossz lelkiismeret a maga megnyugtatására kívánt. Pedig ez az arányszám éppen azért torzult ilyenre, mert szükség esetén éppen az előítélettel kezelt színes bőrűeket bocsátották el. Lélektani feltételezés tehát: az előítéletet a verseny és a konfliktus szüli.

Sherifék 1961-ben a Csoportközi Viszonyokat Kutató Oklahomai Intézet kiadványában a következő, természetes környezetben végzett kísérletről számolnak be. Egy ifjúsági táborban, amelyben jól nevelt, normális 12 éves fiúk nyaraltak, ellenőrzöttén véletlen kiválasztás alapján két csoportra osztották a gyermekeket. Az egyes csoportokon belül megtanították őket együttműködni, mert olyan feladatokat bíztak rájuk, amelyeknek sikere éppen a csoporttagok együttműködésének mértékétől függött (pl. kötéllhidat kellett építeni). A csoportokon belül kialakult összetartozás után a két csoportot versenyszerű játékokra eresztették össze, a feszültség

fokozására jutalmakat tűztek ki, és olyan mesterségesen előidézett konfliktusokat teremtettek, amelyek csak növelték az ellenségeskedést. Például egy közös mulatságra az „Ördögök“-nek nevezett csoport sokkal hamarabb érkezhetett, s a résztvevőknek kínált ennivalók közül szabadon válogathatott. A feltálatl ennivalók közt pedig nyilvánvalóan nagy minőségi különbség volt. Az előzően már kiélezett versenyhangulatban a korán érkezők felfaltak minden gusztusos táplálékot, míg a gátoltak, a későn érkező „Bulldogok“ már csak sérült, összenyomott ételeket kaptak, amin érthetően fel is háborodtak. Hamarosan háborúság tört ki. Eleinte csak csúfneveket, szidalmakat vágtak egymás fejébe, de végül uttlegetességre is sor került volna. A kutatók a sikeresen megrendezett incidens után beszüntették a versenyszerű játékokat, de minthogy azok pusztá kimaradása nem oldotta fel a már kialakult ellenségeskedést, tovább folytatták a kísérletet, most már azt tűzve ki célul, hogy mesterséges beavatkozással teremtsenek békét.

Mielőtt az izgalmas kísérlet további folytatását ismertetnénk, legalább egy megjegyzés erejéig ki kell térnünk arra a minden olvasóban felmerülő kérdésre, hogy nem károsak-e ezek, az érzésekkel játszó kísérletek. Megnyugtatósunkra szolgálhat, hogy a kísérletező szociálpszichológusokra is áll a „nil nocere“ elve, amit tudatosan követnek is, mégpedig nemcsak a kísérletek megszervezésekor, hanem mert a tervszerű félrevezetést (amivel sok kísérlet látszatvalóságának a megteremtése jár) a kísérlet befejeztével a tudományos etika nevében kötelező feloldani. Ez a feloldás néha több időt és energiát vesz igénybe, mint maga a kísérlet. A sarlatánoktól tehát éppúgy óvakodni kell, mint minden más területen. Még így is széles körben vitatják a kísérletek jogosultságát, s a vitatózók hol a veszélyesség lehetőségét, hol a kísérletek társadalmi hasznosságát állítják előtérbe.

A tudomány művelőit éppen a feltétlen társadalmi hasznosság szempontja kötelezi, ez pedig megköveteli, hogy az átmeneti megtevés eszközét is csak akkor alkalmazzák, ha nincs más alternatíva, ha az átmenetileg kellemetlen következmények garantáltan ártalmatlan szinten tarthatók, és ha a kísérletezés célja nem öncélú kíváncsiság. A kísérleti személyek teljes lelki megnyugtatósára utóbb az egész kísérlet értelmét el kell magyarázni minden résztvevőnek, s ennek a „lecsillapításnak“ a során a kísérletvezető a kísérleti személyeket kollégaként kell hogy kezelje. Kísérlete csak akkor nevezhető sikeresnek, ha a résztvevők távozásuk előtt teljesen magukévá tudták tenni a vezető szempontjait, amelyek csak össztársadalmiak lehetnek, és soha egyetlen résztvevő ellen sem irányulhatnak. Eleve csak az a kísérlet lehet sikeres, amelynek mindenki „bedől“, nemcsak a „buták“ vagy „hiszékenyek“, mert egy igazán jó kísérletben mindenki félrevezethető.

Ezek után térjünk vissza az „Ördögök“ és „Bulldogok“ küzdelméhez. Közös szórakozásokat rendeztek számukra, de ezek során, ha enyhülő formában is, még észleltek ellentéteket. A passzív együttélés nem bizonyult elég hatékonynak az egyszer kialakult bizalmatlanság légkörének megjavítására. Ezután következett a döntő fordulat. A kísérletvezetők olyan szükségállapotokat „teremtettek“, melyek leküzdése csak az összes gyermekek részvételével, közös erőfeszítéssel vált lehetségessé. Egy kiránduláson például úgy romlott el a teherautó, hogy minden gyermek erejére szükség volt, hogy fel tudják tolni egy domboldalon, vagy gyorsan új vízvezetékcsatornát kellett ásni, hogy a javítást idejében elvégezhesék stb. A szükségállapotok nyomában jó hangulat kezdett kialakulni, s a szerencsésen kivprovokált együttműködés során először leépültek az ellenséges sztereotípiák, majd spontán kezdeményezések közben barátságok kötődtek. Kutatóink megtalálták a gyógyszer, mégpedig a *kölcsönös függés alapján végzett együttműködésben*.

Megjegyezzük, hogy olyan szocialista államokban, ahol elmélyült szociálpszichológiai kutatások folynak, kezdettől központi jelentőséget tulajdonítottak a kooperációnak. A marxista szemlélet ezt eleve valószínűsítette; annál frappánsabb, hogy az „ideológiailag közömbös“ amerikai kutatók „laboratóriumi vegytisztaságú“ kísérletei is ezt az elvárást igazolták. Messzemenő érvényesítése jellemzi Hans Hiebsch és Manfred Vorwerg német kutatók szociálpszichológiai elméletét. Igor Sz. Kon szovjet pszichológus — maga is a közvetlen párbeszéd és a tudományos együttműködés híve — az 1966-ban megjelent *Az előítélet pszichológiája* című tanulmányában Leninre, D. N. Uznadze grúz pszichológusra és az amerikai tudósokra egyaránt hivatkozik, mintegy összegezőjeként annak az együttműködésnek, amely napjainkban szinte egy antimaffia egészséges divatjaként kezd kibontakozni a tudomány emberei közt. Tőle idézzük a következő sorokat: „Az etnikai előítéletek végzetes hatással vannak mind áldozataikra, mind hordozóikra. Mindkét oldalon gátolják a szorosabb, bensőségesebb emberi kapcsolatok kialakulását. Az idegenség viszont maga is nehezíti a kapcsolatteremtést, és egyre újabb félreértéseket szül. [...] A kisebbségben kialakul a többségről egy pontosan olyan torz, irracio-

nális, ellenséges sztereotípiá, mint amilyent rá alkalmaznak [...]“ Számos új és még újabb kísérlet eredményét mérlegelve Igor Sz. Kon is megállapítja, hogy az ellenséges beállítódás leküzdésében az etnikai csoportok közötti nem formális személyes kapcsolatnak, a közös munkának van nagy szerepe.

Idézzünk végül egy olyan kísérletet, melyet Elliot Aronson néhány munkatársával együtt dolgozott ki, s amelyet azóta többen megismételtek. A kísérlet során alkalmazott módszert mozaikmódszernek nevezték el, és azóta többféle sikeresen alkalmazták az oktatásban az új iskola úttörői. Aronson abból indult ki, hogy a hagyományos versengés az osztályokban a „no, ki tudja?“ alapon könnyen vezet a rossz tanulók, „buták“, vagy éppen a stréberek körül és között kialakuló lappangó ellenségeskedéshez, amit az etnikai különbségek csak kiéleznek. Ez az előítéletes tipizálás könnyen elkerülhető, ha a tanulókat olyan tanulócsoporthoz osztják, melyeken belül azok egymástól függenek. Az 1975-ben publikált kísérlet során a hat-hat tanulókból álló csoportok közt egy hat részből álló anyagot osztottak ki (egy nevezetes ember életrajzának hat fejezetét) azzal, hogy mindenki tanulja meg a saját anyagát, majd tanuló társait úgy tanítsa meg a saját anyagára, hogy végül mindannyian az egész anyagból önálló dolgozatot írhasanak. A tanulás ideje alatt a különböző csoportok azon tagjai, akiknek ugyanazt az anyagrészt kellett ismertetniük, egymás közt megbeszélhették saját szempontjaikat, az anyag továbbadása azonban a saját csoporton belül történt. Az ilyen módon aktivált és kölcsönösen egymásra utalt tanulók eredménye jobb volt, mint a hagyományos módon tanulóé.

A kísérlet hosszasan tartott. A gyermekeknek meg kellett tanulniuk, hogy egyikőjüket sem hagyhatják ki a „játékból“ a saját károsodásuk nélkül. Különösen drámaian bontakozott ki egy Carlos nevű spanyol anyanyelvű gyermek részvétele. Ügyetlen angol beszéde miatt őt régebben kigúnyolták, s amikor visszahúzódással védekezett, a tanárok is mintegy jóindulatból „békében hagyták“. Az egész osztály mint butát könyvelte el, akivel nem érdemes foglalkozni. A kísérlet során egy ügyesen alkalmazott, látszólag véletlen megjegyzés felhívta a gyermekek figyelmét arra, hogy Carlos nélkül az egész csapat lemarad a megfelelő anyagrészt megtanulásában, s ime a gyermekek rájöttek, hogy helyesebb, ha figyelemmel kísérik, kikérdezik, bátorítják gátolt beszédének javításában, míg végül az oldottabb légkörben maga Carlos is bátrabb és ügyesebb lett, társai pedig megszerették.

Mindez nem megy könnyen és gyorsan, különösen társadalmi méretekben. Ragadjunk ki a szociálpszichológia történetéből egy mozzanatot, s lássuk, hogyan kísérletezik a választ az idő, a történelmi idő, a XX. század.

Az előítélet olyan soktényezős lassú folyamat következménye, melyben társadalmi hatások és személyi irányultságok egyaránt érvényesülnek. Kérdés, milyen eszközökkel lehet ellene küzdeni? A társadalmi körülményeket a civilizált ember életében a jogalkotás szabályozza az erkölcs nevében. Az emberek mindennapi életében ezen belül még rengeteg, törvénybe nem ütköző viselkedés okoz örömet vagy szenvedést. Ezeknek a rugóit „a milliók megszokásának iszonyatos ereje“ mozgatja az emberek agyában, amint Lenin erről a „legsörnyűbb“ erőről megállapította. Ő, aki nemcsak tudós, hanem politikus is volt, már akkor kimondta a szocialista tételt a körülmények tervszerű megváltoztatásának hatékonyságáról, s hozzá is látott az olyan szubjektív feltételek megteremtéséhez, amelyek az új társadalomban meghozzák a maguk egyre kívánatosabb gyümölcsét „az elmékben és az érzelmekben, a szokásokban és az erkölcsben, a hagyományokban és az életmódban“ (Pataki Ferenc: *Társadalomlélektan és társadalmi valóság*).

William Graham Sumner professzornak, Spencer amerikai követőjének főműve, *A népszokások* 1906-ban jelent meg, de az anyagát hosszan, évtizedek alatt gyűjtötte. Könyvének alcíme: *Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Különösen sokat foglalkozott a hazafiság kérdésével s ennek során az etnikai elfogultságokkal. Ókori és modern népek, pogányok és keresztények, „primitív“ és civilizált társadalmak életéből összehordott óriási anyagon mutatja be, hogy sokszor „az ősi etnocentrikus féltékenység, hiúság, kegyetlenség és nagyra-vagyás a hazafiság legerősebb elemei. A tömegekből könnyűszerrel kiválthatók az effajta érzelmek. Bizton számíthatnak népszerűségre. Az alaposabb vizsgálat mindig kimutatja, hogy ezek az érzelmek nem tényeken alapulnak. Sohasem helytálló, hogy mi jók vagyunk, mások meg rosszak.“ Szerinte a világnézet, az étletszemlélet, a *helyes* fogalma, a jog és az erkölcs — mind a népszokások termékei, és „a történelem változásai legfőképpen az életfeltételekben bekövetkezett változások következményei. Ilyenkor változnak meg a népszokások is.“ Intézmények és törvények a viselkedési normákból alakulnak ki. Mindenkor „csakis a hatalom alkotta a jogot“. Sumner tehát kritikus realista, aki helyesen látja a következményeket,

óár a fejlődést nem tagadja, annak az emberek viselkedésében való tükröződését csak következménynek tekinti. A „kritikus ismeretek“ mintegy a körülmények hatására passzívan alakulnak ki, halmozódnak fel, s visszahatnak ugyan a körülmények alakulására, az emberi értelem és lelkiismeret funkciója szerény: „A jog nem változtatja meg az erkölcsöt.“

A pusztán adatgyűjtő és elemző szociálpszichológia a kutatók hite és meggyőződése szerint merített a néprajz és a történelem gazdag példatárából. De amint éppen az előítélet legalaposabb kutatója, Gordon W. Allport is kimutatta, ez a válogatás mindig szelektív volt. A kísérleti szociálpszichológia pedig igen lassan válik hatékonyá, éppen a tárgy rendkívüli bonyolultsága miatt. Eredményei pedig még lassabban érvényesülnek a közegellenállással szemben. Éppen az előítélet az egyik legerősebb táplálója ennek az ellenállásnak. De a kísérleti szociálpszichológia legalább már tudatosan küzd az igazság, az ellenőrizhető igazság hatékonyságáért.

A sokféle nehézség számbavétele, a feltételezések kísérleti ellenőrzése már önmagában is segít rendet teremteni a társadalmi és személyi tényezők között. Egy-egy kérdés körül egész kutatóiskolák alakulnak (pl. a csoportnyomás, a konformizmus, a szerepelmélet, az attribúciós elmélet, a kognitív diszsonancia stb. vizsgálatára), melyeknek anyagát G. W. Allport — maga is gyakorlója és oktatója ennek a tudománynak — több mint 700 lapon foglalja össze. Munkája, *Az előítélet* 1954-ben, éppen abban az évben jelent meg, amikor az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága döntést hozott az iskolák integrációja jegyében. Az elkülönítés ugyanis a néger gyermekek számára „a közösségben elfoglalt helyük tekintetében olyan kisebbségi érzést teremt, amely szinte helyrehozhatatlanul befolyásolja szívüket és lelküket“. G. W. Allport nyilván hosszú évek alatt gyűjtötte egybe könyvének hatalmas anyagát, s a megírás idején még csak csatározások folytak a kérdéssről. Szórnak még ezzel a szerény mondattal fejezi ki reményét a jogok teremtette új lehetőségek hatékonyságáról: „Az iskola, az egyház, az állam bizonyos hatásokat kifejthetnek, és e hatások felhalmozódása végeredményben befolyást gyakorolhat a szülők következő nemzedékére.“

Elliot Aronson könyve, *A társas lény* kerek húsz évvel később íródott, s ha ez a húsz év kevés is volt ahhoz, hogy a törvény követelte viselkedésmódosítás a maga társadalmi és személyi következményeit véglegesen kimunkálja, mégis nyilvánvaló, hogy a Legfelsőbb Bíróság döntése után erőteljessé vált egy folyamat. Ennek során fokozatosan nőtt „az egyenlőség pozíciójú érintkezések száma“, s ennek hatására változik az emberek viselkedése. Márpedig, mondja Aronson, „van egy fontos dolog, amit a szociálpszichológusok rég tudnak ugyan, de a jelentőségét csak mostanában kezdik felfedezni. Ez pedig az, hogy a viselkedésbeli változások is befolyásolják az attitűdváltozásokat.“

A pszichológusok most még inkább, mint valaha, kísérletekkel is ellenőrzik a megfigyelések eredményeit, s „ezekből az eredményekből úgy tűnik, hogy a jog igenis megváltoztathatja az erkölcsöt“. Ez a szerénynek mutatkozó, de kellő mértékben alig méltányolható tudományos eredmény nem egészen egy évszázadnak a terméke. Ha a folyamat egészt v vesszük, talán hosszúnak ítéljük, de ha a gyorsulását is figyelembe vesszük — nem lebecsülendő.

IRODALOM

- A kísérleti pszichológia kézikönyve.* Bp., 1973. — Allport, Gordon W.: *Az előítélet.* Bp., 1977. — Aronson, Elliot: *A társas lény.* Bp., 1978. — Festinger, Leon: *A kognitív diszsonancia elmélete.* In: *Szociálpszichológia.* Bp., 1972. — Hiebsch, Hans—Vorwerg, Manfred: *Bevezetés a marxista szociálpszichológiába.* Bp., 1977. — Kapusy Antal: „Az én vezérem belsőmből vezérel“. *A Hét,* 1978. 13. — Kon, Igor Sz.: *Az előítélet pszichológiája.* In: *A pszichikum és a tevékenység a mai szovjet pszichológiában.* Bp., 1974. — Morgan, Clifford T.: *Introduction to Psychology.* New York, 1956. — Pataki Ferenc: *Társadalomlélektan és társadalmi valóság.* Bp., 1977. — Uő: *Utak és választatok a mai szociálpszichológiában.* Bp., 1976. — Ranschburg Jenő: *Családi kör.* Bp., 1977. — Sherif, M.—Sherif, C. W.: *Csoportközi kapcsolatok kutatása.* In: *Csoportlélektan.* Bp., 1969. — Sumner, William Graham: *Népszokások.* Bp., 1978. — *Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon.* Szerk. Hunyady György, Pataki Ferenc, Váriné Szilágyi Ibolya. Bp., 1976.

A szöveg, a környezet és a megértés

1. Bevezető megjegyzések a szövegekörnyezet fogalmáról

A szájhagyomány útján továbbadott szövegek létrehozásának törvényszerűségeit többféleképpen és több szinten vizsgálhatjuk. A verbális szövegek megközelítéseinek egyik fajtája minden bizonnyal a szemiotikai elemzés, amelynek során háromféle lehetőség előtt állunk. Az elemzés vizsgálhatja a szövegformálás folyamatát (vagyis a jelek egymáshoz rendelésének szabályait — ez a szintaktikai elemzés), vizsgálhatja a szövegek jelentését (a jelek jelentéseinek vizsgálata a szemiotikában a szemantika területéhez tartozik), s végül foglalkozhat a szövegek társadalmi beágyazottságával, ez a közösség életében betöltött szerepével (a jeleknek és a használóknak viszonyával, ez a pragmatikai elemzés). Dolgozatunk első felében a pragmatika körébe tartozó jelenségekre figyelünk, tettük ezt azért, mert a kutatás éppen ezt az aspektust hanyagolta el leginkább, vagyis a szövegek társadalmi környezetét.

A folklórkutatás hagyományosan a szövegek vizsgálatára korlátozta figyelmét és erőfeszítéseinek nagyobbik részét. Ez a megállapítás olyan esetekben is igaz, amikor nem kifejezetten nyelvi vagy szóbeli szövegekre gondolunk, hanem a kultúra más jelrendszereinek szövegeire (tánc, díszítőművészet, zene).

Az elmúlt néhány esztendőben jelentős változás van kibontakozóban. Korábban a gyűjtő, amikor sietve lejegyezte — kézírással — a folklórszövegeket, örült, ha követni tudta az elbeszélés ritmusát, és nem hagyott ki semmit. Ma a gépi hangrögzítés segítségével, de különösen a képet is rögzítő eljárásokkal (film, képmagnó) sokkal pontosabban lehet megörökíteni a szövegek elmondását. Az újabban készített magnetofonfelvételek, hangosfilmek elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy nem pusztán a nyelvi szöveg az érdekes a kutatás számára, hanem az összes kísérő körülmény is. Röviden maga az *esemény*, amelyben a szöveg létrejön és kifejti hatását. Minden apró részlet fontos, s ezek együttesen a szöveg környezetét alkotják, a kontextust.

Nem véletlen tehát, hogy az utóbbi időben a szájhagyományozás törvényszerűségeit kutató folklórisztikában kezdenek elfordulni az egyszer elhangzott (és megörökített) történet vizsgálatától, és az elbeszélésnek mint cselekvéssornak az összvizsgálatát helyezik előtérbe (Voigt, 1974). Nem az elbeszélés szövegét, hanem a hagyomány átadásának folyamatát mint *eseményt* vizsgálják (Hoppál, 1977).

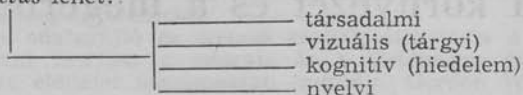
Mindezekhez közvetlenül kapcsolódik annak felismerése, hogy tulajdonképpen a folklórisztikában a szövegek a teljes kommunikációs folyamat részeként jelennek meg. A korábbi *közlemény* központú vizsgálatot tehát a *folyamat* szempontú kutatás kezdi felváltani, amikor már a kommunikációs esemény más elemeire is odafigyelnek. (D. Ben-Amos—K. S. Goldstein, 1975.) A magyar folklórisztikában régi hagyománya van annak, hogy ne csak a szöveg legyen a vizsgálat tárgya, hanem például az, akitől az egész folyamat elindul, maga az elbeszélő. A korábbi kutatások elsősorban a közleményre, vagyis a szövegekre és azok jelentésének feltárására, vagy pedig a kódra (az egyes jelrendszerek szintaktikai törvényszerűségeire) irányultak. Ritkán fordítottak gondot a címzett, a hallgató és a szövegeket beágyazó kontextusok vizsgálatára. A teljes szemiotikai leírásból csak a szintaktikai és szemantikai elemzést végezték el, a pragmatikai szempontú elemzés elmaradt (Hoppál, 1969 és 1971). Ezt kívánjuk most pótolni, nagy vonalakban összegezve a feladat főbb pontjait.

Abból a ma már általánosan elfogadott tételből indulhatunk ki, amely szerint a folklóresemény egyben kommunikatív eseménynek is tekinthető. K. V. Csiszov több tanulmányában javasolta a kommunikációs helyzetek jellemzőinek és tipológiájának összeállítását. Véleménye szerint „a folklór a természetes vagy a *közvetlen kontaktsuson alapuló* kommunikáció, mivel ott a közlemény átadása természetes eszközök: a hangzó szó, a mimika, a gesztusok révén valósul meg, az előadó és a hallgató közvetlen, eleven kapcsolatában (Csiszov, 1971). Az általunk vizsgált József-napi összejövétel kitűnő példa a folklórkommunikációra.

Amikor a folklórkutatás a történettől és a szövegtől az elbeszélés eseménye — a narráció — felé fordul, akkor a szövegelmondás teljes környezetét kívánja feltárni (Petőfi, 1977). A szövegekörnyezet folyamatos közegében nem könnyű feladat rendet teremteni. Megpróbálkoztunk egy javaslattal: mégpedig úgy, hogy a külön-

böző rendeltetésű jelrendszereket különválasztjuk; ezek alkotják az egyes kontextustípusokat az adott folklór kommunikációs eseményében.

A kontextus lehet:

Vegyük sorra ezeket, s egyúttal szembesítsük a névnapi összejövetelel tapasztalattal. A névnapi este megtartásának a társadalmi (vagy társasági) kapcsolatok ápolása a funkciója. A szociális kontextus, amelyben mindenfajta társadalmi kommunikáció lezajlik, különféle fontos megkülönböztető jegyekkel rendelkezik. Így például a munkakapcsolatok ápolását szolgálja a *kaláka*, vagy a rokon kapcsolatokat erősítő lakodalom, vagy a keresztelő. Jellemzi a társadalmi kontextust az, hogy kik, mennyien és milyen társadalmi vagy rokon rétegekből vesznek részt az eseményen. A temetésen például teljesen *nyitott* a részvétel lehetősége, míg egy lakodalomban *zárt*, csak a meghívottak lehetnek ott (nem tekintve a kapun kívül álló hivatlanok seregét).

A József-napi ünneplés ebből a szempontból középtű helyezkedik el: meghívás útján értesülnek az eseményről, de megérkezhet valaki pusztán „rokon szeretetből”, hivatlanul is. Valószínűbbnek látszik, hogy a társadalmi környezet jellemző jegyei szabályozzák az eseményben a rítusok rendjét — például szigorúan meghatározott egy temetés szokásrendje, de nincs ilyen kötöttség névnap esetében. Az is jellemzője lehet a társadalmi környezetnek, hogy megengedi, tiltja vagy előírja a narrációt.

Érdekes itt megjegyezni, hogy a szociolingvisztika vizsgálatai éppen a szociális környezetre irányulnak, annak megvilágítása végett, hogy a csoport tagjainak társadalmi hovatartozása milyen hatással van a nyelvre, amelyet használnak az adott helyzetben. Röviden: a társadalmi csoporthoz tartozás meghatározza a nyelvhasználatot — jó példa ez a nyelvi és társadalmi kontextusok összefonódására. (Gumperz, 1974.)

Ugyanílyen összefonódás tapasztalható a többi kontextustípusok között. A tárgyi környezet (vizuális jelek formájában) nagymértékben jellemző — jelen esetben az ünnepelt — a házigazda társadalmi és gazdasági helyzetére. Talán fölösleges utalni arra, hogy a falusi tiszteletes lakásának berendezése vagy akár egy falubeli módos fazekas háza mennyire eltér ennek a névnapot tartó gazdának a szegényesebben berendezett szobáitól. A tárgyi kontextushoz tartozott a névnapi összejövetelel az ital mellett a felszolgált édes sütemény — itt is szükségtelen részletesen fejtegetni, hogy az adott folklóresemény (pl. lakodalom) jellege meghatározza az ételeket, más szavakkal: az étel-kódban „előadható szövegeket”.

Kognitív kontextusnak nevezzük a kommunikációban részt vevő személyek hiedelmeinek összességét. A hiedelmek nagy szerepet játszanak a folklórjelenségek és -kommunikáció szervezésében. A későbbiekben még példákat hozunk arra, hogy milyen fontos a szövegek megértéséhez az ún. „háttér-információ” ismerete, ami nem más, mint a hiedelmek hálójá, a hiedelemrendszer (Hajnal—Hoppál, 1976). Érdemes megemlíteni két szovjet kutató ide kapcsolódó véleményét, ők mindenfajta kommunikáció egyik tartalmi jegyének tartják „a közös emlékezet posztulátumát”; a sikeres kommunikációhoz, hogy a beszélő és a hallgató megértse egymást, közös kell hogy legyen az emlékezetük, „a múlttal kapcsolatban kell legyen valamilyen egybevágó információhalmazuk” (O. Revzina—I. Revzin, 1973). Véleményünk szerint éppen a folklór és a szájhagyományozás egyik fontos jellemző jegye, hogy a résztvevők igen nagy mértékben egyfajta közös emlékezet, a közös élmények birtokában szólnak egymáshoz. Éppen ez hiányzik sokszor az irodalmi közlésből, s ez a közös élmény- és „emlékezet”-háttér hiányzik a városi életformából. A komikus szövegek megértésében szintén sok esetben a legfontosabb a helyi körülmények ismerete (lásd példaként a 3-as és a 7-es szövegeket).

Utoljára hagyjuk magát a nyelvi kontextust. Ez egyrészt azt jelenti, hogy minden szöveg, amely a kommunikációban részt vesz, egyben nyelvi környezete az előtte álló és az utána következő szövegnek. Érdemes emlékeztetni Dell Hymes fejtegetéseire; szerinte a folklórkutatás éppen a szájhagyományozás általános törvényszerűségeinek felderítésével jelentős hozzájárulás lehet a kommunikációkutatáshoz. Véleménye az, hogy a folklórkommunikációnak egyik központi fogalma az előadás (Hymes, 1973). A mai folklórkutatás szerint az előadás nem egyszerűen egy szöveg elmondását jelenti (nem pusztán a helyes nyelvi megformálásra kell itt gondolni), hanem a hangsúly azon van, hogy az előadás valamilyen társas

összejövetel alkalmával hangzik el. Ez olyan kulturális viselkedés, amelyben egy személy vállalja a felelősséget a hallgatóság előtt az előadásért. Többen felvetették: van különbség aközött, hogy valaki ismeri a hagyományt és el tudja mondani, valamint aközött, hogy nemcsak azt tudja, hogy mit, de azt is: *hogyan*.

S itt lép be az előadó személye, aki a szöveget életre kelti, az előadás főleg az ő képességeitől függ. Egyáltalán nem biztos, hogy egy jó elbeszélő minden műfajban egyforma otthonossággal mozog — sőt éppen az figyelhető meg, hogy egy-egy elbeszélő csak valamilyen műfajra érzi magát hivatottnak. Különösen így van ez a komikus történetek előadásakor — ehhez sajátos alkat kell. A névnapi estét tulajdonképpen két ember beszélt végig, már ami a humoros szövegek elbeszélését illeti.

Mint minden kommunikációs aktusnak, az elbeszélésnek is van valami célja — a komikus elbeszélésnek a hallgatóság megnevettetése. A narráció mint beszédaktus akkor sikeres, ha eléri célját. A folklórkommunikációs eseményekre különösen jellemző, hogy a résztvevők cselekvések sorát végzik el — köztük beszédaktusok formájában is —, ezért a jövőben a beszédaktusok elméletének eredményeit is be kell építeni a korszerű folklorisztikába (Searle, 1970).

2. A szövegek

Néhány szöveget mutatunk be abból a két órányi hangfelvételtől, amelyet a helyszínen készítettünk. A lejegyzés során arra törekedtünk, hogy érdekeltesük a névste hangulatát, a felköszöntések, koccintások ritmusát — mindebből ez a pár kiragadott szöveg alig érzékeltet valamit, de úgy gondoljuk, mégis többet, mintha csak magukat a szövegeket közölnénk, kontextus nélkül. A leírás természetesen nem tudja érzékeltetni a szöveget kísérő közbeszólásokat, megjegyzéseket, a válaszokat, sem pedig a felcsattanó nevetés hangerejét. Pedig éppen a kiborbanó nevetés jelzi csalhatatlanul, hogy az elhangzott szöveg kielégítette a közösségi elvárásokat, megfelelt a humoros szövegről alkotott elképzeléseknek, a „beszéd-cselekvés” elérte célját, sikeres volt.

Továbbá a leírás akkor lenne teljes, ha részletesen foglalkoznánk a társadalmi és a tárgyi szövegek környezetek bemutatásával is. Ez túlfeszítené dolgozatunk kereteit. Ezúttal csak a kiválasztott szövegek segítségével a humoros szövegek létrehozásának és megértése mechanizmusának nyelvi elemzésével foglalkozunk.

„— Azt montad-e már, mikor a Lázár veje öröletni jött? — kérdezi valaki a mesélőtől, akinek a foglalkozása molnár.

(1) — Ja! Pálpataki Lázár veje — (Pálpatakára való! szól közbe valaki magyarázólag.) Egy pálpataki botosnak veje lett egy gerygyai — kezdi el a történetet a molnár — (a pillanatnyi szünetben kissé távolabbról beszélgetés hallatszik, ők nem figyelnek a történetre) — ugye ide jött, s mi nem ismertük. Na, bójött a malomba, hát azt mondja a Rigó: Szabad lesz a nevit! — Azt mondja: Madarász János. — Rigó a mérleg mellett megáll, s azt mondja: Legyen szíves, egy pillanatig álljon meg! — az illető egy kicsit megszeppen, s azt mondja: Miért? — Azért, hogy ha maga *madarász*, én meg *rigó* vagyok! Eccc az ajtón menjek ki, s akkor jöhet bé! (Többen nevetnek.) — Akkor jöhet aztán nyugodtan! — fúzi hozzá az elbeszélő. — Szóval a Rigó félt a Madarásztól! — hallatszik az asztal túlsó sarka felől. (Nevetés hangzik újra.)

— No, vegyék fel a poharakat! — mondja a házigazda.

— Ez tényleg jó történet! — mondja valaki.

(2) — Van egy udvarhelyi kollégám nekem, s az mond még olyan jókat! — veszi át a szót István Lajos. — Azt mondja, hogy megrészegedtek erőssen. Megyen haza, s eszébe jut, hogy az esőtartót tegye fel. Amikor bément a szobába, már éjfél elmúlt, s az esőtartót feltartotta, állt, de alig tudott állni. S aszongya a felesége: Te hüje, azt mondja, — mit csinálsz! Meg vagy bolondulva, hát agyon vagy részegedve, s akkor még az esernyőt — azt mondja — miért tartod, tulogatod? — Tudtam, hogy vihar lesz, hogy legyen megvédve! (Nevetés hangzik fel, de mivel csak halkán, csak a közvetlen környezetnek mesélte a történetet, kevesebben nevetnek, mint az előbb.)

Újra a molnár kezd el egy történetet:

(3) Vót nálunk egy öregember, azt mondja, hogy ment fazékkal. Ugye a korondi ember járja a világot, megyen mindenütt a fazékkal. S megfogadott

egy fiatal embert, csóró pakulárt. S mennek, s mennek. S hát egy nagy réten mennek keresztül. De nagy meleg vót, süt a nap. S azt mondja a gazdájának: Mit szól, ha megfejem azt a nagy juhsereget? S azt mondja a gazdája, ha te megfejed a juhokat, úgy hogy nem mész oda, akkor én neked duplásan fizetem a béredet. Hamar nekiállott. Erre azt mondja a fiatal ember: — Állítsa le a szekeret! Leállítja a szekeret a gazda, a másik befekszik a szekér alá, s valamit mond, hát a kerékszeget megfogja s kezdi húzni, s hát úgy csurog a tej a vederbe. Hát nézi az ember a juhokat, hát a juhok összefutnak. Összefuttak a juhok, hát a gazdája megijedt, s nézi, nézi, hogy a juhok bögnek, s összefutnak. És hamar nekiáll a subáját levetni, kapja a pálcát s kezdi vágni, hát úgy jajgat a szekér alatt a pakulár. (Abbahagyta a fejést — szól közbe valaki nevetve. — Nevetve folytatja az előadó is:) — Azt mondja a gazda: Na, hát csurog-e még? Azt mondja: Nem, maga többet tud, mint én! Így mondta, ha, ha, ha! (A többiek is nevetnek!)

(Beszélgetés indul a magnetofonról, pontosabban a mikrofonról, amelyet most fedeznek fel, pedig ott feküdt az asztalon a poharak között. — Aztán pedig megkérdezik a gyűjtőtől, hogy meddig marad még a faluban.) — Ivás kezdődik, felköszöntik egymást: — Szervusz, Náci!

— Tiszteltetem Gyuri bátyám!

— Egészségedre!

— Jót kívánok!

— Erőt, egészséget!

— Szerbusz, koma! — koccintások hangjai hallatszanak.

(Egy másik elbeszélő kezd beszélni két parasztról, akik a városban dolgoztak, és nem ismerték a WC-t.)

(4) ...amint esznek, a bicskájával szúrta meg a hagymát és belement a fedőbe, hát emelkedik fel a fedő, ahogy húzta fel a bicskát. Azt mondja a komája, hogy látszik hogy nem jártál itt. Ide kell, ebbe a fájin porcellánba belé teríteni a dolgokat. (Erős nevetés.) Abba a perche belé rakják. Esznek tovább. Azt mongya, de komám nézd csak micsoda bicski-láncnak való van oda felkötvé. (Az a vízvezeték megy ott, szól közbe egy tudálékos hang. Többen nevetnek!) Azt mondja állj föl s vedd le! Én addig lesek nem jő-e valaki. A komája kimegy az ajtó elé; kilépek s azt mondgya: Komám, nem tudom leódni! Azt mongya: Szakítsd le! Meghúzza s örvend, mosolyogva leszáll, s azt mongya: Komám, nem is ettünk s el van mosogatva! (Nagy nevetés! — újra valaki: Mindent elvitt! — Mindent elvitt! — mondja harmadszorra is egy hang.)

(Ugyanez az elbeszélő folytatja a mesélést:)

(5) Veszik a tarisznyát, mennek tovább. A Rákóczi úton mindent végig jártak, meg a Duna-partot. Estére kerül a dolog, s meg kéne szálljanak valahol, nem volt már a szállodákban hely. Azt mondja, komám egy rendes családnál háthogyha kapunk helyet! Mennek, s végin egy kis ember azt mondja: Kérem, én adok helyet székely bácsikák — aszongya — maguknak, de csak a nyárikonyhában! Mert ugye ősziés idő volt, hideg vót már, azt mongya: Ó, elsőosztályú kezeit csókolom, aszongya, nagyszerű! Be is mennek, lefeküsznek ügyesen. Hát egy óra múlva forgolódnak. Komám, nem aluszol?! — Én nem, az istenit, fagyok meg! (Nevetés) — Áldott szerencse, hogy nem a téli konyhába tett, mert akkor megfagytunk volna! (Nagy nevetés — egyesek újra és újra nevetnek.)

(6) A szomszéd faluban most két hete vótam, beszélgettünk, s aszongya az egyik polgár — kezdi el a történetet István Lajos halkán — mennek hárman azt mondja: ők odaváló falusiak, mennek el a bodega előtt. Na, aszongya, bemenünk-e?! — Azt mongya: Bé hát! Aztán aszt mongya: Hogyha bémegyünk, úgy iszunk-e, mint az emberek, vagy mint az állatok? Aszt mongyák: Hát úgy, mint emberek! Na, aszmongya, akkor én veletek nem megyek! Mert az ember nem tudja, hogy mennyi az elég, az állat igen! (Jóízű nevetés! — Az elbeszélő az újra felhangzó nevetések után megismétli a csattanót, magyarázó hangsúllyal!) — Az a másik kettő aszt monta, hogy úgy iszunk, mint emberek, s azt mondta, hogy akkor én veletek nem megyek, mert az állat tudja, hogy mennyi elég, de az ember nem! (Újra nevetés.)

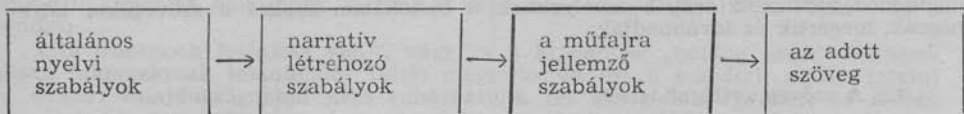
— Én is hallottam vót, hogy... — kezd egy újabb történetbe emelt hangon a molnár (de közben koccintások hallatszanak) — Szerbusz! — Egészség! — köszöntés hangzik innen-onnan.

— Sógor, né — szól közbe a mesélő egyik sógora, mintegy figyelmeztetni akarván az elbeszélőt a fonal felvételére! (De a zaj egyre erősödik, többen beszélnek egyszerűre...)

(7) Készül egy ember Pestre. Hát osztán egyik mondta, komám, nekem hozzá ezt, s a másik mondta, nekem aztat. Mindegyiktől vállalta. Osztán aztat az éjjel meg is ünnepelték, nagyot mulattak. Dehát ugye megrészegedek, másnap reggel mondták a komák, hogyhát Udvarhelyre azt az embert hogy engedjék bé, hát kísérjék be Udvarhelyre. Bekisérték Udvarhelyre, s ettek, ittak, s felültették a vonatra. Úgy hívták az embert, hogy Nagy Károly. Hát ő felült a vonatra, viszi a vonat. S hát mikor Nagykárolyig érnek, hát a jegycsipő elkiáltja: Nagykároly, kiszállás! — (Nevetés hallatszik!) — Hogy az úristen megfizeti, há' hogy es tudják itt hogy éppen ő megy Pestre? Megérkezett, s mán szólítják, hogy szálljon ki!? Hamar vette a kuffert, s leszállt a vonatról. (Beeszlól valaki magyarázólag: Mert őt Nagy Károlynak hívták!) — Hát elég a' hogy a vonat elment amarra, s néz jobbra-balra, s mikor ott a kufferrel menyen, hát látja hogy egy nagy füstös város. Ott csodálkozik jobbra-balra, hát egy vonat megérkezik, s kiálcsák: Nagykároly beszállás! — Hej, itt még meg sem hagyják nyugodni? Fogta a csomagját s fel a vonatra. — Megérkezik Udvarhelyre, már estére meg volt érkezve. Hát még a kollégájai ott ittak örömben, hogy komájokat elküldték Pestre. Megérkezik a nagy csomaggal, hát azok részegen mondják: Mi van komám, már megjártad Pestet? — Ne is mondd komám, könnyű azt megjárni, azt mondja, ott az ember nem úgy mén, ahogy akar. Alig érkeztem meg, hal-lom hogy kiálcsák: Nagy Károly beszállás, jöttem vissza! — (Nevetés.) — Meg van járva! — (Többen nevetnek, de csak röviden! Valószínűleg már nem először hallották a történetet, mert ez a történet volt a molnár egyik sikeres adomája.)

3. A komikus szöveg megértése

A folklórszövegek több szinten vizsgálhatók annak megfelelően, hogy az adott „közlemény“ létrehozásának folyamatában melyik szabályköteget helyezzük a figyelem középpontjába:

A továbbiakban a harmadik tömbben található szabályokkal foglalkozunk. Ezek a szabályok tartalmazzák azokat az előírásokat, amelyeknek segítségével a nyelvi anyagból kialakul a műfajra jellemző sajátosságokat magán viselő szöveg (pl. mese vagy ballada). Természetesen nem veszünk sorra minden lehetséges szabályt, amely a komikus szövegek létrehozásakor működésbe léphet, hanem csak néhány fontosabb jellegzetességre hívjuk fel a figyelmet: nevezetesen a komikus szövegek megértésében oly fontos előfeltevések szerepére, majd a komikus szöveg megjelenítette „világ“-ok jellegzetességeire s végül a csattanók egyik gyakori fajtájára.

3.1. Az előfeltevések hálója

A nyelvi megnyilatkozások jelentésének vizsgálata során a nyelvészek kimutatták, hogy az esetek többségében egy sor előfeltevés, preszuppozíció — birtokában kommunikálunk (Kiefer, 1975). A nyelvi közlemények cseréjéhez és jelentésének megértéséhez elválaszthatatlanul hozzátartozik az, hogy sok-sok előzetes információval rendelkezünk, olyanokkal, amelyek feltétlenül szükségesek a szövegek megértéséhez. Arról van szó tehát, hogy nem elég a nyelv, a kód ismerete,

hanem a világ, a kultúra ismeretére is szükség van. Különösen találónak érezzük ezt a megállapítást, ha a folklórszövegekre, illetve azok megértésére gondolunk. Az előfeltevések koncepciója a mondatközpontú nyelvészeti kutatások eredménye, de a szövegelméletben nyilvánvalóvá vált, hogy a szöveg szintre is érvényes.

Teun van Dijk megállapította, „a preszuppozíciókat arra lehet használni, hogy mintegy leírják a pragmatikai kontextust vagy a szituációt” (van Dijk, 1972). Tehát nemcsak a közvetlen nyelvi, hanem a szélesebb társadalmi kontextust is figyelembe kell venni, azokat a szociális előfeltevéseket, amelyek befolyásolják a beszélőt.

A József-napi szövegek közül különösen a 3-as jó példa arra, hogy bizonyos hiedelmek ismerete nélkül, amelyek a különleges tudományú személyekre vonatkoznak, nemigen élvezhető a történet. Egészen pontosan ismerjük azt a hiedelmet, hogy meg lehet büntetni azt az egyént, aki varázslással, rontással elveszi más tehenének, juhainak a tejét. Mégpedig úgy, hogy egy kabátot, subát a földön bottal, fejszével, vasvillával ütni kezd — a hiedelem szerint ugyanis a rontó érzi a verést. Az elbeszélésben mindezekről szó sem esett, mégis ez volt a nevetés forrása. Vagy vegyünk egy másik alkalommal felvett elbeszélést a *búzakalász eredetéről*.

„A búzakalász azért rövid, hogy amikor az Úrjézus járt a földön, megharagudott a népekre vagy az emberre, nem tudom, hogy miért. Mert addig fődig volt a búzaszálon a szem. S akkó lenyúlt az Úrjézus töbe, s így húzta fel ni, s ahogy húzta féjebb, a szemek pattogtak le. S esmént húzta féjebb, s mondta Szent Péter: — Uram, hagyj a madaraknak is! — Azután a búzakalászt addig húzta félfelé, hogy csak a madarak számára hagyott egy keveset. Azért olyan kicsi a búzakalász.” —

— Megszólal István Lajos, aki eddig hallgatta a történetet:

„Kalangyán arattunk, s ott volt Illés Birtalan komámnak az anyja segíteni. S aztán a búza egy darabja egy helyt gyenge volt, s mind zúgolódott édesapám — nyugodjék —, hogy milyen gyenge a búza. S mondta a vénasszony: Komám, lelkem ne zúgolódjék! Mer' ezt is a jó Isten nem a mi számunkra adta, hanem a madarakéra! Erre azt mondta édesapám: — Csak ide én ganyéztam, nem a madarak!”

Látható, hogy az elbeszélésben említett öregasszony egyszerűen a hiedelemre, pontosabban eredetmondára való utalással figyelmeztette rokonát a helyes viselkedésre. A komikus történet csattanóját éppen az adja, hogy az elbeszélő édesapja elutasítja a hiedelem-hátterre való hivatkozást, vagyis az előfeltevések világát ütközteti a való világgal. Ez a jelenség már átvezet a következő kérdéscsoporthoz. Összefoglalva itt megállapíthatjuk, hogy a folklórszövegek megértéséhez mindenkor szükséges figyelembe venni azokat az előfeltevéseket, amelyeket valójában a hiedelmek rendszere őriz, s amelyeknek a birtokában ezeket a szövegeket létrehozzák, megértik és továbbadják.

3.2. A szöveg „világa”

A modern nyelvészeti kutatásokban a korábbi mondatközpontú vizsgálatokat felváltotta a szövegek elemzése. Felismerték ugyanis, hogy a nyelvi kommunikáció során nem pusztán mondatokat közlünk egymással, hanem mondatok láncait, vagyis szövegeket, amelyekben a mondatok együttese adja a jelentést. A szövegelméleti kutatásokban figyelmeztetnek arra, hogy „a pragmatikai információknak az ismerete elengedhetetlenül szükséges a szemantikai interpretáláshoz, mert egy nyelvi kifejezéshez csak akkor tudunk denotátumot rendelni, ha tudjuk, hogy a »lehetőségek világ«-ok melyikében (a reális, a hitt, a tudott, az elképzelt, az álmodott világ) és ott milyen kontextushoz tartozik az interpretálandó kifejezés.” (Petőfi, 1977). Ebben a szemantikában a „*lehetséges világ*” és a *kontextus* fogalma alapvető szerepet játszik. Dolgozatunk első részében azért foglalkoztunk a kontextus kérdésével, mert a szövegjelentés feltárásához elengedhetetlen. A „*lehetséges világ*” fogalma a modern logikai kutatásból került át a logikai-szemantikai alapozású szövegelméletbe, melyet Petőfi S. János bielefeldi professzor és munkatársai dolgoztak ki (Petőfi—Rieser, 1973; van Dijk—Ihwe—Petőfi—Rieser, 1973).

Arról van szó, hogy a logikailag felépíthetők egymástól teljesen eltérő, de logikailag teljesen zárt nyelvek, illetve „világok”. Attól függően, hogy milyen értéket rendelünk a nyelvi elemekhez a különböző nyelvekben, ugyanaz az állítás vagy kijelentés az egyik nyelvben (világban) lehet igaz, a másikban hamis. Ezt a tételt a modern szövegelméleti kutatás olyan formában vette át, hogy a nyelvi szövegek

egy ún. világot is felépítenek, és a szövegek kontextuális elemzésekor nemcsak verbális szerkezetüket, de ezt a világot is le kell írni.

A tréfás szövegekben a komikum egyik forrása éppen az, hogy a szövegben felépített világ és a való világ között óriási az eltérés — s ezt a távolságot a csattanó elhangzásakor mérjük fel igazán, egy pillanat alatt. A nevetés forrása tehát a valódi világ és a szöveg teremtette világ diszkrepanciája, összeütközése. A szövegben belül „logikusan“ felépített világ és az igaz állítások (a komikus szövegben) nevelésesen hamisak a való világ (vagy egyszerűen a hallgató) szemszögéből. Ez olyan formában is jelentkezhet, hogy magában a szövegben két szubkultúra világa ütközik. A mi szövegeink esetében ez „a korondi ember világa“ és „a nagyvilág“ (lásd a 4-es és az 5-ös szövegeket).

Vegyük például a 4-es szöveget, amelyben a városi „civilizáció“ világát nem ismerő korondi atyafin nevetnek. A korondi ember „szűk világa“ az oka annak a félreértésnek is, amely a Nagy Károly nevű emberrel esett meg a nagykarolyi vasútállomáson. Az egykori korondi ember nem ismerte a másik világot — az egyik világban ismert törvények, igazságok nem használhatók, vagy hamisak egy másik világban (Hoppál, 1975).

3.3. A csattanó természetéről

Eljutottunk az előfeltevések széles kontextusából az egyedi szövegeken át a csattanó mondatnyi hosszúságú szövegrészletéig. Lássunk újra egy szöveget:

„A templomnak kinőtt a fű az ablakán. Összegyűltek a népek, és tanakodtak nagyon, hogy lehetne lekaszálni vagy leszedni. Végül úgy döntöttek, hogy a falu bikájával etetik meg. Kötelet kerítettek, s a bikát odaterelték, s aztán a bikát húzták fel. A bika megnyavadott, ahogy húzták fölfelé, a nyelvit kivetette. Azt mongya az egyik: Húzzad komé, ni hogy kívánja! — Mikor felhúzták, hát a bika mán meg vót dögölve, nem eszik.“

Gondoljunk ismét a Pestre utazó Nagy Károlyra, aki a pályaudvaron a nevét vélte hallani, vagy a berúgott ember történetére, amelyben a részeg esernyőjével védekezett a feleség várható szidalmai ellen. Van egy közös vonás ezekben a felsorolt csattanókban: nevezetesen (ez egyben a komikus hatáforrás), hogy bár a szöveg nyelvilag jól formált a felszíni szerkezet szintjén, de nem az a szemantikai mélyszerkezetet illetően. Ugyanis az a predikátum, amit az objektívumhoz kapcsolunk a csattanóban, rossz típusú, más kategóriába tartozó tárgyakhoz szoktuk általában kapcsolni, vagyis „rosszul osztályozott“. Theun van Dijk a metafora természetével foglalkozó tanulmányában írt a „lehetetlen tényeket“ kifejező mondatokról, s megállapította, hogy a mi fizikai világunk, mint egy „lehetséges világ“, meghatározza, hogy valamely mondatot (szöveget) igaznak vagy hamisnak fogadjunk-e el, jelentés nélkülinek tartunk-e vagy sem (van Dijk, 1975). Például ez a mondat:

„Az írógépnek fejfájása van!“, vagy ez a kijelentés: „boldog asztal“ — szorítlanul inkorrektnek tekintendő. Tehát megsértettük azt a szabályt, amely szerint élő emberi tulajdonságokkal nem ruházhatunk fel élettelen tárgyakat; az írógép nem tartozik azon objektumok csoportjába, amelyeknek fájhat a feje, ugyanúgy az asztalok sem tartoznak a boldog objektumok halmazába, vagyis rossz kategóriába, típusba vagy osztályba soroltuk őket. Ugyanez történt az idézett történetek poénjában is: a bika nem tartozik azon „objektumok“ közé, amelyek a toronyba másznak legelni kétéllal a nyakukon; Nagy Károly, mint megkülönböztető jeggyel bíró élőlény, nem tévesztendő össze Nagykaroly várossal, tehát élettelen jeggyű másik tulajdonfőnévvel: az esernyő csak a valódi vihar ellen véd, a szóáradat ellen nem.

Megállapítható, hogy a komikus történetek csattanójának egyik — talán legnagyobb — csoportját a *rosszul osztályozott* állítások (összetételek, jelzős szerkezetek) alkotják. Sok esetben csak az adott kultúra (szubkultúra) világa vagy bizonyos *előfeltevések* ismeretében dönthető el az, hogy jól vagy rosszul osztályozottak-e a poénban az állítások (Mack, 1975). Mint látható, az előfeltevések itt is fontos szerepet játszanak — s a komikus szövegnek három, általunk bemutatott jellemvonása többé-kevésbé átfedi egymást, egymást erősítve, együttesen hozzák létre a komikus hatást.

Ezeket a szövegeket példaként használtuk fel annak bemutatására, hogy az elbeszélő folklóresemény elemzésekor figyelembe kell venni azt az előfeltevéshálót, amely minden elmondott szöveg mögött áll. Azonkívül minden szöveg felépít egy belső világot, s az egyes szövegek megértése attól függ, miként tudjuk összevetni saját világunkat a szöveg világával, és ugyanez vonatkozik az elbeszélő viszony-

latára is. Ha nincs közös eleme a két világnak, akkor nincs lehetőség a megértésére, és ellenkezőleg, a megértés annál nagyobb, minél több közös eleme van a hiedelem-elemek halmazának.

IRODALOM

- D. Ben-Amos—K. S. Goldstein [szerk.]: *Folklore, Performance and Communication*. The Hague—Paris, 1975. — K. V. Csisztov: *A folklór specifikuma az információelmélet fényében*. In: *Népi kultúra — népi társadalom*, V—VI: 241—259. Bp., 1971. — T. A. van Dijk: *Some Aspects of Text Grammars*. The Hague, 1972. — Uő.: *Formal Semantics of Metaphorical Discourse*. Poetics, 1975. 4:2—3:173—198. — T. A. van Dijk—J. Ihwe—S. J. Petőfi—H. Rieser: *Prolegomena zu einer Theorie des „Narrativen“*. In: J. Ihwe [szerk.]: *Literaturwissenschaft und Linguistik*. Band 2:51—57. 1973. — J. J. Gumperz: *The Sociolinguistics of Interpersonal Communication*. Working Papers, 1974. 33. Urbino. — Hajnal Albert—Hoppál Mihály: *Az egyéni és közösségi hiedelmekről — Interdiszciplináris vázlatok*. Szociológia, 1976. 3—4:475—493. — J. Hintikka: *Individuals, Possible Worlds and Epistemic Logic*. Noûs, 1967. 1:33—62. — Hoppál Mihály: *A lidérc hiedelmekör szemantikai modellje*. Ethnographia, 1969. 80:402—414. — Uő.: *Jegyzetek az etnográfiai szemiotikához*. In: *Népi kultúra — népi társadalom*. V—VI:25—43. 1971. — Uő.: *Mythology as a „Possible World“*. Előadás az urbinói mitológiai szimpozionon [sokszorosított]. Bp., 1975. — Uő.: *Esemény — elbeszélés — közösség. — Jegyzetek a verbális szemiotikához*. In: *A humor és komikum megjelenésének formái a folklórban*. Szerk.: Istvánovits Márton—Krizsa Ildikó. Bp., 1977. — *Anyagok a Magyarság Néprajzához* 1. — D. H. Hymes: *Breakthrough into Performance*. Working Papers. 1973. 26/27. Urbino. — Kiefer Ferenc: *A szövegelmélet grammatikai indokoltágáról*. Szemiotikai tanulmányok, 1975. 30. — D. Mack: *Metaphoring as Speech Act: Some Happiness Conditions for Implicit Metaphors*. Poetics, 1975. 4:2—3:221—256. — J. S. Petőfi—H. Rieser [szerk.]: *Studies in Text Grammars*. Dordrecht—Boston, 1973. — J. S. Petőfi: *Semantics — Pragmatics — Text Theory*. Working Papers, 1974. 36. Urbino. — Uő.: *A mondatgrammatikától egy formális szemiotikai szövegelméletig* (I—III. rész). Magyar Műhely, 1977. 50., 51., 52. — O. Revzina—I. Revzin: *Szemiotikai kísérlet Ionesco műveiben*. Helikon, 1972. 2—3:407—423. — J. R. Searle: *Speech Acts*. Cambridge, 1970. — Voigt Vilmos: *A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Bp., 1974.

Zsakó Zoltán plakettje

Az emberség szobrai

Kós András kiállítása

Egy évtizeddel legutóbbi önálló tárlata után, Kós András ez év áprilisában újból jelentős gyűjteménnyel jelentkezett a Képzőművészeti Alap kolozsvári nagy kiállító csarnokában. Kizárólag faszobrokat mutatott be, az utóbbi évek alkotásainak javát — s ezzel tárlatának hallatlan egységet biztosított.

Különös élmény ez a tárlat. A halvány szürkés-fehér falak tónusából halk derengéssel bontakozik ki a fa természetes nyers sárgás színe. A falak üresek: se rajz, se dombormű rajtuk. Áhítatos és ünnepélyes csend. Fokozatosan felfigyelünk a művek elhelyezésének kitűnő ritmusára, az alig észlelhető színtónus-különbségekre, amit néhány halványan festett alkotás ad, a nyugodt vagy lassú ívelésű mozdulatokra, a tömör szobrászi megfogalmazások erejére. Lassan felsejlik Kós szobrászatának számtalan értéke.

A művész kerül minden hivalkodó hatást, minden látványosat. Puritán, olykor már-már kopár egyszerűségű művei elsősorban a szobrászi tömegek erejével hatnak. Egy koponya kemény alakzatára figyelünk fel, a törzsek olykor henger-szerű megformálására vagy lágyan ívelő, hullámszó, telt tömörségére, az emberi alak és az azt körülölelő drapéria viszonyára, vagy a törékeny finomságú test s a kemény sík háttér kapcsolódására. Csak ezek észlelése után jutunk el a részletformák érzékletes szépségének átéléséhez. Kós művei első pillanatra nem engednek közel: megértésük, átélésük elmélyült szemlélődést igényel, mint a jelentős zenei vagy irodalmi alkotások legtöbbje. Az első találkozás után azonban beszédessé, majd meghitté válnak a szobrok.

Kós mélyen gondolkodó, megfontoltan, tudatosan alkotó művész. Az emberi lét elmélyült tanulmányozása nyomán, egyének megfigyelésétől jut el az általános érvényűhöz, az egyedi ábrázolásától a művészi szintézishez. Művészetének minden vonása innen és jellemi adottságaiból következik. Lényeglátása nem tűri meg, hogy túl sokat időzzön a részleteknél, illetve, azokat mindig alárendeli a nagy egésznek. Tartózkodó lénye is tiltakozik minden felszínes hivalkodás ellen. Szándékos visszafogottsággal alkot, hogy külsőségek helyett mélyebb, belső lényegi igazságokra világíthasson rá — ez művészetének célja és tartalma.

Művei szobrászi tömegek (volumenek) szilárd szerkezetes viszonyára épülnek. Gyakorlatilag minden három kiterjedésű szobor tömeges — enélkül nem is lehetne szobor —, Kós művészetének azonban ez egészen hangsúlyozott vonása. A tömegek viszonyán belül aztán végtelenül változatos lehetőségeket alakít ki.

Az egész művet bezáró és jelentését kiemelő határozott, erőteljes körvonalon belül egész sor ellentétjáték adódik: kemény élek és ívelő gömbölyű formák — vagy elnagyoltan kibárdolt, hasogatott megmunkálási és finomra reszelt, csiszolt felületek között, vagy éppen a nyugodtabb formák és az azoknak alárendelt játékosabb részletek folytán... Ezért szobrai elsősorban plasztikailag érdekesek, plasztikai eszközökkel hatnak, s nem a megdöbbenés kierzszakolásával; egyben plasztikai lezártágukat is megőrzik.

Egy igen komolyan elismert művészettörténeti munkában olvastam azt a teljesen hibás tételt, amely szerint az egyiptomiak azért faragták tömörszerű szobraikat, mert kőanyagban dolgoztak, és a kő — kemény. Nos, az egyiptomiak a puha mészkőből is többé-kevésbé tömörszerű és a frontalitás törvénye szerinti szobrokat faragtak, míg a görögök i. e. az V. századtól a sokkal keményebb márványt is papírvékonyaságúra faragták, ha éppen úgy volt rá szükségük. Eljárásaitkat mindenkor a korszellemből adódó feladat szabta meg. Mint ahogy az archaikus kori görög faszobrok — kő másolatokban maradtak meg — éppoly zárt hasáb- vagy hengeralakból bontakoznak ki, mint a kőből faragottak. A szobor milyenségét tehát alapelgondolása, eszmeisége határozza meg döntően, továbbá mainapság alkotójának vérmérséklete, az anyag azonban másodlagos.

Kós szuverén szobrászi akaratát mindig rákényszeríti az anyagra. A törzset faragja, a már egymagában is kifejező dús, kemény faanyagot (tölgyet, körtét, körist, juhart, szilv, diót) létet sejtető erezetével, leglényegibb formájában: zárt, tömör tömörszerűségében; már nemlét és még nemlét határán jön létre a mű. Lát-szólag nem is lépi messze túl ezt az elemiséget, ezt a határmezsgyét; valójában

magasabb fokon, hosszú fejlődés és leszűródés nyomán ide tér vissza, a lehető legegyszerűbb megfogalmazásokhoz. Akaratlanul is a kezdeti archaikus kori görög szobrok idézi — amelyek megőriztek valamit a félig bálvány, a xoanon dermedt mozdulatlanóságában is lenyűgöző erejéből —, a fatörzs gömbölyűségét meghagyó vagy azt négyzetes pillérként durván kihatósító alkotásokat. Valamit átmentett időtlen nyugalumból, tömör tömegformáik egyszerűségéből.

Akár az ősi vallásos jellegű alkotásokban, ezekben az átszellemített szobrokban is van valami megható, valami ünnepélyes felszenteltség, ami a nézőt a megtisztulás érzésével tölti el. Más művésznél várjuk vagy éppen fájdalmasan hiányoljuk a lélekmesítő malasztot, művészi fogantatású lelki táplálékot. Kósnál nyomban lenyűgöz és elborít a katarzis megtisztító, felemelő érzése. Lényéből, erkölcsi tartásából és igényéből adódik ez. S ugyancsak lényének megfelelően, ez a katarzis nem tragikus kiszülés útján jön létre, hanem elmélyült szemlélődés által.

Nem véletlen tehát, hogy Kós szobrai mozdulatlanúságot vagy csak enyhe mozgást sugallnak. Művészetében van valami moccsatlanság, az idő mintha megállna művei körül, és az időtlenség, az öröklet léghövelével övezi azokat. Az időnek ez a tüneményes sűrítése a forma összetartozásából (kohézió), egyben hallatlan feszítő-erejéből (dinamika) adódik. A belülről áradó feszültség oly nagy, oly erőteljes, hogy mindig megmozgatja a környező teret. Mintha láthatatlan szobrászi abróncs tartaná össze ezt a feszítő erőt. Művésze férfiasan, félelmesen fegyelmezett, de minduntalan felvillannak belső tüzei, robbanásai. Az abróncs csak ott szoríthat, ahol van mit összefogni.

Az így létrejött egységen belül csökkentett a tömegek mozgása, a mozdulat maga; ez még inkább kihangsúlyozza az erőteljes, egységes, kristálytisza körvonalat, és hozzájárul a művek visszafogottságához. Ilyen adottságok közepette a legkisebb lelki, hangulati változás, az arckifejezés legcsekélyebb rezdülése is jelentős hatást kelt.

Néhány portrészzerű elgondoláson kívül (*Tótfalusi, Apáczai, Férfiképmás I és II, Diana*), Kós művein az arc kialakítása pár jellemző alapvonásra, a kifejezés pedig a lehető legkevesebb változatra korlátozódik. Első látásra csaknem azonosnak tűnik valamennyi, hiszen ez a típus azonosságából ered. A bennünket körülvevő emberek sokaságából kiszűrt, általános, jellemző típusú. Ezért tűnik nyomban ismerősen, holott egyfel megoldja valamennyit: valamennyinek az összességével. Egy népcsoport arculatát adja. Létük krónikása; nem életüknek, hiszen nem eseményeket ábrázol: állapotot sugall, magatartást fejez ki.

S ha már az arcok bizonyosfajta hasonlósága vetődik fel: vajon az egyiptomi szobrok — s milyen ragyogó szobrok! — arca nem volt-e csaknem azonos? Vajon az ógörög atléták arcát meg tudjuk-e jegyezni külön-külön? Vagy a gótikus madonnák nem hasonlítanak-e országoként egymásra, gyakran annyira, mintha egy családból származnának? A Kós András szobrai is egy családot képviselnek, a bennünket közvetlen körülvevő emberek lelki, illetve arcvonásainak rokonulásával. Végső soron, az egyedi vonások nem foglalkoztatják, túl van már azon a fokon; sőt zavarják: elvonnák a kifejezés általánosításától.

Ez a nagy tudású szobrász nemcsak hogy nem keresi az egyénítést, hanem lenyűgözően merész egyszerűséggel faragja meg az arc részeit, az orrot, a száját, olyan leszűrtségen alapuló tömörséggel, ami már-már a falusi, bicskával faragó népi szobrász formavilágát idézi. Ahogy a száját éppen csak jelzésekkel változtatja, ahogy egy orrot megbontatlan, csaknem térmertani formává sommáz — az már a művelt szobrászattól a népi felé mutat vissza. A népi gyökerek teljes áthasonítása és beolvastása felé.

Ha nem ismerném Kós András származását, azt hinném, paraszti eredetű, mély, meghitt kapcsolatban mindazzal, ami föld, állat, mezőgazdálkodás. Persze, ez is adottsága, hiszen falun született és nőtt fel. S a lényéből adódó rendíthetetlen nyugalom hozza még közelebb ahhoz a világhoz s annak szobrászilag megfelelő kifejezéséhez, a tömör, tömbszerű tömegek súlyos felépítéséhez.

Szobrászatának szigorú eszköztelensége olyan elmélyültségre vall, amivel nem egyezik a felület festői megmunkálásának játéka. Amikor Bránosi szembehelyezett a rodini szobrászat impresszionista jegyeivel, festőiségével, az nemcsak egy eljárás tagadása volt, hanem magatartás is, az újabbnak, igazabbnak tudottak nyomtatékos hangsúlyozása.

Igy van ez Kósnál is. Tömény tartalmisága nem tűri a felületi játék könnyedségét. Belső adottsága, összefoglaló lényeglátása viszi ebbe az irányba, mint ahogy más beállítottágú művészek, Rodin, Meštrović stb. — más következtetésre jutottak.

A festőiség játékát Kós szobrászibb, az ábrázolt alak belső életéről, lüktetéséről, finom rezdüléseiről valló játékkal helyettesíti. A felület formáinak születé-

sét, sejtelmes egybeolvadását, majd hullámzó átúszását egyikből a másikba különös érzékenységgel oldja meg. A diszkréten differenciált, megálmódott mozdulatát menetekben a nagyobb tömegek a részletformákhoz hasonló lágy hullámzással olvadnak egymásba. Szemünk így akadálytalanul szaladhat végig a szobrokon, s csak másodlagosan észleli a bennük rejlő mozdulatlanságot.

Elég, ha a *Májusi köszöntő* című női alak csipő- és hátformáira utalok (ez utóbbiak az előrehozott karok folytán megbontatlan egységben érvényesülnek), s amelyek számomra a Szirakuzai Aphrodité hátát idézik korszerű felfogásban, vagy a *Ritmus II* és a *Leányka* has-, csipő-, combformáira (szobrai mindig a középzóna formái a legérzékletesebben elfinomultak). Szobrászatának nagy értéke a formáknak ez a mesteri bekötése, már-már dédelgetett átölelése úgy, hogy a fa plaszticitásán, rostjainak logikus rendeződésén át a test lüktető melegét érezzük. Ritkábban, egyéni érzésének megfelelően a lábak megrövidítése, a csipő, a derék megnyújtása olyan sajátosságok, amelyeket a művész a karakter hangsúlyozásán túl, az egységes szobrászi kép fokozása érdekében használ fel. Ezek az enyhe túlzások meghittséget kölcsönöznek szobrainak, mint ahogy sajátos megoldásai — a feltartott ujjak síkszerű lemezése egy nagyon is gömbölyű, telt idomú női alaknál, vagy a vállak síkszerű elmetszése, hogy a különben érzékenyen faragott alakok hengerszerű formáját még inkább aláhúzzák — szellemesen egyéni.

Alapos szakmai ismeretekkel és szakmai műveltséggel felvértezett, Kós nyugodt, magabiztos; nem kacsintgat a szélrózsa semmilyen irányába: ismeri a kortárs egyetemes művészet eredményeit, ám a maga helyhez és időhöz kötött feladatával is tisztában van.

Az emberi lét mély átéléséből és bölcs megértéséből fakadó derű hatja át műveit, a természetből bátorítónan ránk sugárzó, éltető melengetés. Témaköre is mély humánumát mutatja.

Egyik kedvelt tárgyköre a család. *Ketten* című félalakos művén, az elől álló férfi jobb felét függőleges, kemény síkban lemetszi, pillér jellegét hangsúlyozva; mögüle tűnik elő az asszony alakja puhán, gömbölyűen és — védetten. Az élek és a gömbölyű formák ellentétetése mellett a mű szobrászi értékét — különösen oldalnézeteiben — zenei felvételű vonalvezetése emeli. Az arányok egyensúlya, a homorú (negatív) és a domború (pozitív) formák harmonikus és diszsonáns játékának különös értékei aláhúzzák a művész szobrászi erényeit, egyben új, sajátos teret teremtenek, mintegy igazolva Henry Moore tételét, hogy napjaink szépsége a különösen rejlik. Kósnál a különös keresetlen: a tömegek különös viszonyából, a tér különös átérzéséből, s átfogóan, a tartalom különös megfogalmazásából adódik. Egyben azt a tételt is igazolja, hogy mai szobrásznak akkor van hite, ha új szépségeszményeket, új érzetkategóriákat teremt, ha térről és időről adott információi új, eddig ismeretlen dimenziókba vezetnek.

Álmok című alkotása a család életére utal. Három fej vízszintes elrendezésben: apa, anya és a gyermek. Utóbbi mélyen, teljes öntudatlanságban, gondtalan alussza álmát; az anya arcán meleg mosoly ömlik el, az apa azonban komoly, gondterhelte, szeme le sem csukódott teljesen, álmában is családját vigyázza.

Magasztos eszmeiségű a *Család* és a *Kertész felesége*. A színes kövekből faragott reneszánszkori mellszobrok tompa kromatizmusát idézik, vagy még inkább az ógörög szobrok lazúros, áttetsző festését, amely alól átdereng a sárgásarany fényű pároszi márvány (lychnitész), ebben az esetben a sárgás színű juhar. Kémény, csaknem szögletes a férfiak koponyája; a nők valamivel gömbölyűbb arca is komoly. Ruházatukat nem határozta meg szabatosan a művész, kezük nem is látszik, mégis azt érezzük, hogy kitartó kétkezi munkával keresik meg a mindennapit, ám nem ez a döntő. Kifejezésük feszültséggel terhes, komoly, tekintetük az életet vigyázza, amelyben egyfolytában helyt kell állniuk. Hit árad ezekből az alkotásokból; nem a dogmák vakhite: az emberbe, az életbe vetett hit drámai és csöndes embersége. Az egészséges, dolgozó ember hite, aki nem fél az élettől, szembenéz vele, a halált pedig természetesnek veszi. Innen erjük és nyugalmuk. Életüknek értelmet ad a gyermek is, akit a *Családban* az apa tart kezében, oly ünnepélyesen, mintha felmutatná. És értelmet ad a munka, a felelősségtudat, az emberség. A kertészség itt metaforikus, átvitt értelmű: a gondozást, ápolást, nevelést jelképezi, a jövő biztosítását és óvását, végső fokon az emberszeretetet.

Valami hallatlanul kedves van abban, ahogy Kós két alakjának a *kertész leánya* (a nagyobbik) és a *kertész leánya* (a kisebbik) címet adta. Hogy a nagyobbik leány munka közben lassú, nyugodt mozdulattal kiegyenesíti a derekát, és inge ujját kicsit feljebb húzza, helyére igazítja — az a mozdulat csak látszólag véletlenszerű, kiragadott. Mint minden mozdulat, pillanatnyi; ám itt sugallja azt is, ami előtte volt, s ami majd utána következik. A leány érettsége, melleg, értő mosolya a természethez kötött s annak törvényeit jól ismerő lény derűjét, maga-

biztosságát sugározza. Az örökkévalóságot — egyetlen pillanatban. Nem emlékmű ez, ám a művész jelentésekben gazdag, fönségesen egyszerű alkotásával emlékművet állít a felelősségtudatot, fiataliságot, melegsízüvészet megtestesítő leányalaknak. A kisebbik leány nyersebb: duzzadó, félig érett gyümölcs. Kamaszos, kedves, hetyke mosollyal figyel a világba, ám magabiztossága csak látszólagos, valójában feszültségekkel teli.

Egy rusztikusan egyszerű, sugárzóan életes leánykaféjen kívül — annyira szobrászi, hogy leírni hiábavaló volna — két gyermekábrázolást említenek itt, egy leányka- és egy fiúcskaaktot. Rokon felfogásúak: a meztelen test simaságával, kiszolgáltatottságával éles ellentétként hat a kemény háttéri sík és mintegy — védelemként. A leánykaszobornál oldalt sima, előreugró pillérszerűen képzett, a háttéri rész rusztikás (elnagyolt) faragású; az alakot térben, enyhe félfordulatba helyezte el a művész az oldalpillér és a háttér között, ez valami kecses bizonytalanságot kölcsönöz neki, és kiemeli a testformák megmunkálásának már említett finom árnyalatait. Bal kezében a gondosan faragott, festett virág Kós minden hatás-keltéstől idegenkedő művészetében szokatlanul érzelmesen hat. Ugyanaz a virág a fiúcska alácsgúg kezében magától értetődőbb: szervesen illik be a világra rácsodálkozó, a világnak elémbemenő, kedvesen félszeg magatartásába.

Kós kedvelt tárgyköre az anyaság. Idevágó művei közül az *Anyja gyermekével* tükrözi legtisztábban gótikus hagyományaink őrzését. Kompozíciójában követi valamennyire a gótika korának — gyermekét ölében tartó, szép, fiatal — madonna-eszményét. A drapériát azonban már nem mintázza a gótika gazdag és kemény szögekbe tört élökepei szerint; tömör, egységes formába formulázza az üllő anya ruházatát. A gyermek kezében labda; olyan, mint régi madonnák gyermekeinél a világalma, a XIII. század második felétől, amikor a korábban, a „bűnbeesés“, majd a „kisértés“ ikonográfiai jelképe már az élet fájának megváltást hozó gyümölcse lett. Akár amazokat, Kós művét is megbontatlan körvonal jellemzi, a tartás szigorú, ám az arcon az érzés melege moccan.

Az *Egyszerű anyaság* megfogalmazásában darabosabb, parasztibb, az előbbi kecses tartásával szemben a mozdulatok merevábbek. A mű függőleges és vízszintes tömegek egyszerű viszonyára épül: a gyermek anyja ölében szimmetrikusan ismétli annak mozdulatát, ruházatuk teljesen egyszerű és meghatározatlan. Derékszög alakban, merev felsőtesttel, kinyújtott lábbal, szembenező talppal ülnek, a fejek megmunkálása (mint anyni másénál) a falusi fafaragók egyszerűségét idézi. A teljesen lesimított vaskos formák is ezt a rusztikus jelleget húzzák alá, amit a művész a féloldalt ívelő, de ugyancsak súlyos drapériával enyhít, továbbá az alóla alig' előtűnő bal kéz meghitt, óvó mozdulatával. Az asszony jobb keze feszesen simúl testéhez, mint az egyiptomi szobrokon, előre néző tekintetük is azokéhoz hasonló.

Anyaság című műven a drapéria páncélként öleli körül az álló anyát fiával; mintha e képletes védelem biztos tudatában sugárzóan különös telítettségű, nagyon is földi, érzéki örömmel teli mosolya.

Végül a *Párbeszéd* (egy korábbi megfogalmazás replikje), terhes asszony befelé forduló, nyilván magzatának szóló átszellemült mosolyával, lágyan ívelő, gömbölyű formaképzésével talált talán a leghamarabb utat a látogatók többségéhez.

Kós néhány kultúrtörténeti művet is kiállított, mindegyik erdélyi, s azon belül kolozsvári vonatkozású.

Tóifalusi Kis Miklós mellszobrán első ránézésre engem a kemény koponyaforma ragadott meg, ez a különös, hátrafelé domborodó, szilárd alakzat: mintha a konok, kitartó harccokról tanúskodna, melyeket éppen Kolozsvárott kellett megvívnia a maga igazáért ennek a kitűnő nyomdász-írónak, a XVII. század második felében. A mellrész megmunkálása elnagyolt, darabos, a fa szinte felforgácsolódik a bárd hasítása nyomán; aztán felfelé finomul a kivitel, hogy végül a homlok formáinak csiszolt megmunkálása hirdesse a csiszolt szellem igazát és fölényét a durva, nyers anyag felett.

Apáczai (Csere János), a jobbágygyermekből lett tudós tanár Gyulafehérvár után a kolozsvári református kollégiumban működött, melyben háromszáz évvel később Kós András is tanult. Félalakos szobrán a művész Apáczai magányosságát, kitartását, felelősségvállalását hangsúlyozza. Kezével összefogott köpenye mint páncél veszi körül magányos, komoly alakját, és határolja el térben, hogy aztán ezen az ívelő formán belül bontakozzék ki szikár, aszketikus jellege, úgy, ahogyan a művész képzeletében megszületett. Kós a lehető legkevesebb eszközzel csak utal a részletformákra (redők), nehogy azok eluralkodjanak a nagy tömegek formái felett.

Minden művész önmagán keresztül adja portrémodelljét, hát még a képzeletbeli portréalakot! Az az érzésem, kicsit Kós is ilyen „tokbabújt“ ember, aho-

gyan Apáczait elgondolta (jöllehet minduntalan kedélyesen kitör), és ő is felvértezi magát minden kívülről jövő, esetleges támadással szemben. Erre és hallatlan felelősségtudatára vall, hogy apja, Kós Károly két arcképét *Férfiportré I* és *II* címmel állította ki, mert csak előkészítő, nem végleges megoldásoknak tekinti azokat, holott mindkettő remek. Az első változat kifejezésében valamivel melegebb, formailag közelebb áll a természeti képhez, a második összegeztebb, szellemesen átlényegített. Ahogyan a fejét alul a lemetszett áll síkjával lezárja, felül pedig a ráfelelő halántéksíkokkal mintha behatárolná a közbüleső, ezerráncú arc mozgalmal formáit — az egészen nagyvonalú.

Kós András művészete hagyományápoló és újító egyidejűen. Emberközpontú. Az adott valóságból, az őt körülvevő világból indul ki, ám mi sem áll távolabb tőle, mint a hűséges újrafogalmazás: minduntalan módosít, egyszerűsít, mert gondolati tartalmak kifejezésére összpontosít, magasabb művészi igazságok érdekében átszellemit. Elgondolásai szobrászi gondolatokból fakadnak (mint ahogy vannak festői, irodalmi, zenei gondolatok is), a nyomukban létrejött alkotások pedig elmélyülésre és megértésre készítetnek.

Amikor valaki Medgyessy Ferenc tömör-zömök bronzlovának a valóságtól eltérő rövid lábait kifogásolta, a már idős mester bölcs nyugalommal így válaszolt: „Nem ló az, fiam, hanem szobor.“

Kós András faszobrai közel állnak ugyan a tapasztalati látványhoz, mégsem azonosak velük. Kós külön plasztikai univerzumot teremt, csak önmaga kifejezésére alkalmas, külön univerzumot. Egyedit. Utánzása hiábavaló volna, hiszen lényegéből, egyéniségéből adódik: gondolkodásmódjából, érzelmvilágából, idegszálnak érzékenységből, élettempójából, sajátos környezetben és körülmények között kialakult ízléséből, szemérmes, férfias lírájából, abból a módból, ahogyan a vésőt, a kalapácsot, a ráspolyt kézbe veszi és mozdítja, ahogyan a fát — sűrűségét, rostjait, erezetét, ellenállását-engedékenységét — ismeri és átérzi, s ahogyan ezen a végtelenül kellemes, meghitt anyagon keresztül kifejezi a világot. Azt a világot, amely tőle függetlenül létezik ugyan, mégis kizárólag az övé.

Amiben mindez kifejeződik — a stílus. Az ő egyéni, nemes stílusa. Kós szobrászatának az önmegtartóztatásig elmenő egyszerűsége, az eszköztelenségig vitt mértékletessége — egyedi, és mint minden jelentős művészet — megismételhetetlen.

IOAN NOJA

A bölcsesség szelleme

Kós András azon ritka művészek közé tartozik, akiknek igényessége önmagukkal szemben, amennyire következetes, annyira kíméletlen is. A mind az életben, mind a művészetben mély, racionális és kiegyensúlyozott szellemű alkotó műterme ajtájában szigorú vizsgának veti alá magát. Minden alkotását megfaggatja, s csak akkor engedi ki a műteremből, ha meggyőző válasza képes. Rengeteg művészi energiabefektetés és ritka, de annál hatásosabb jelentkezés a közönség előtt: ime a vezérelv, melytől a szobrász Kós András sohasem tért el.

Az a harminchat faszobor, melyet legutóbbi egyéni kiállításán láthattunk, közel tíz év munkájának eredménye. Kós András rendkívüli esztétikai tartású egyéni világlátással mintázza szoborba az embert. Sorozatai, melyek közül kiemelkednek a kertészről, a családról és a szerelemről készített alkotások, változatos témakörrel vallanak, noha lényegében ugyanazon gondolatkörben fogantak. A szobrász az élet alapvető mozzanatait, a szülőföld szellemét vési fába.

Az anatómiai értelemben vett ömeg háttérbe szorításával Kós szobrai kiszabadulnak az anekdotikum szférájából, elvesztik az egyes embert ábrázoló jelleget, még ha megvalósításukhoz egy adott modell volt is a kiindulópont. Ugyanakkor viszont nem lesznek a történelmi időn kívül eső hajótöröttek; időhöz és helyhez kötöttek maradnak, hiszen etnográfiai (geometrikus, vegetális, népviseletű) elemek finom, a kompozícióba oldott jelzésével a művész meghatározza a szellemi közeget. Kós András kiállításán nem portrékat látunk tehát, hanem fába vésett, fényre hozott szimbólumokkal és érzelmi feszültséggel telített emberi univerzumot.

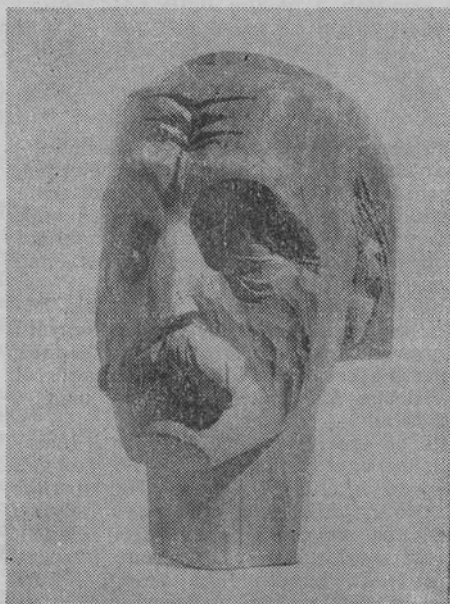
Az eszmei üzeneten túl, a kiállított művek az egyéni stílus egységességével is magukkal ragadnak; ez az egyéniség egyrészt a művész aktív érzékenységből, másrészt a hosszú évtizedek alatt felhalmozódott plasztikai műveltség alkotó feldolgozásából adódik. A felületek kezelésének módja sok esetben a kompozíció „tartásának” meghatározó tényezője. A tömegek kiemelése (plasztikai értelemben) és a felületek kidolgozása szempontjából a mellékfigurák megformálására ugyanolyan figyelmet fordít, mint a fő alakokra, és ez a fa „titkainak” megfejtéséhez vezet, más szóval a szobrot teljesen kiragadja a természeti esetlegességből. Amikor a szobornak alapot is farag, ez a kompozíció esztétikailag átlényegített szerves részévé válik. Így művei a környezetétől viszonylag elkülönülnek, önmagukban hordják az összhangot, nem igényelnek kívülről jövő segítséget.

A ritmust általában a homorú és domború felületek folyamatos dialógusa adja, melyek „elnyelik” és „visszaverik” a fényt, a mélység és mozgás hatását keltik.

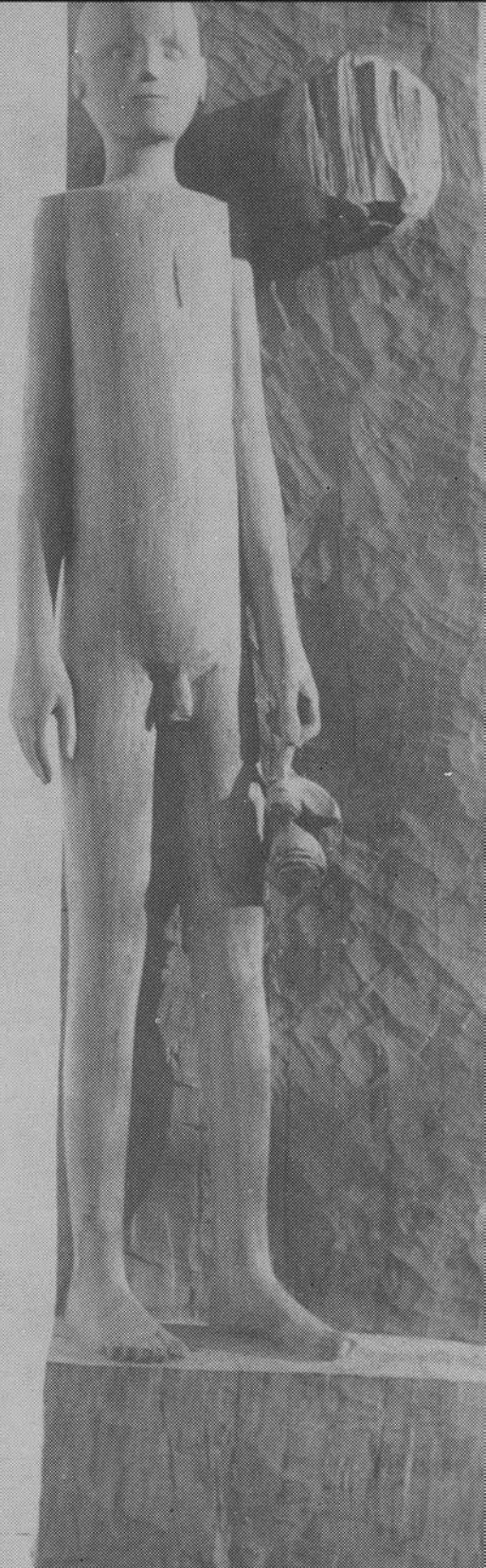
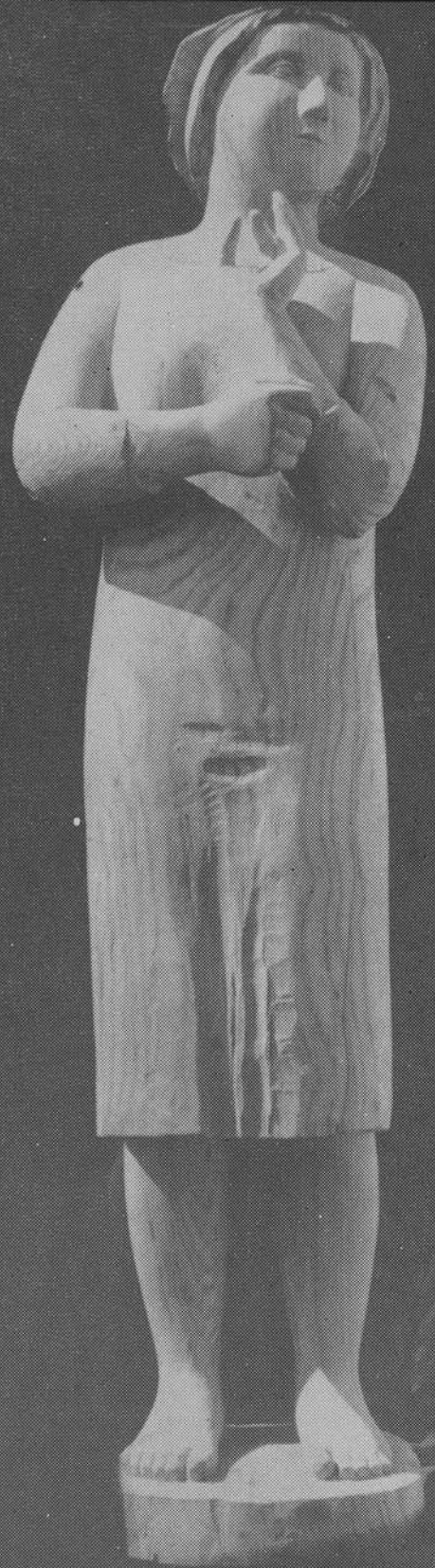
Kós András szobrainak általános emberi dimenzióját a gondolat határozza meg. Erre vall az emberi figurák elhelyezkedése a térben, természetes tartásuk, arcukon a gondolat feszültsége; tekintetük mintha egyetlen pontra szegeződne, s csodálná, amit ott felfedezett. Amíg anya és gyermeke alszik (*Almok*), a férfi vállalja az éber vigyázást, a gondolkodás felelősségét a család sorsáért. A *Ledöntött szobor* sajátos jelentésű műalkotás, ellenkező oldalról erősíti azt a hatást, amelyet a többi szobor „szándékos”, „programszerű” gondolatisága kelt. Miután megfejtjük a magunk számára Kós András kompozícióinak jelentését, az a benyomás alakulhat ki bennünk, hogy egy „néhai” erdőben járunk, ahol a „fa-emberek” lefejtették magukról a durva természet terhét, hogy könnyebben megérinthesse őket a bölcsesség szelleme.

K. E. fordítása

A kolozsvári kiállítás megnyitóján elhangzott szöveg.

Kós András: Férfiportré

KÓS ANDRÁS: A KERTÉSZ LEÁNYA (A NAGYOBBIK); NAP ÉS VIRÁG; LEÁNYKAFE

Charlie

KORUNK
PRÓZÁJA

Mi lesz veled, Charlie? Ideig-óráig megtúrt a világ — most eldob. S nincs kiút. Az új gazdám hallani sem akar rólad. Neki már van kutyája, s szerinte összemaradoknálak a koncon, szóval érthető az ő álláspontja, s ami döntő, ő határoz, én is tőle függök. Neki nem Charlie vagy, hanem egy kutya a sok közül, bizonyára ismeri azt a mondást, hogy annyi, mint a tarka kutya. Ő bizonyára nem gondolkozik el a sorsodon, hiszen nem ő vett magához, nem ő nevelt fel.

Milyen rég is volt az! S valahogy azok az emlékek, a legelsők jobban megmaradtak, de ezzel talán mindenki így van. Hogy félt, amikor hoztam! Odalapult a vállamra, s apró mancsával szorított. Nyár vége volt, de még elég nagy a forgalom, az autók szinte egymást érték, s ő ijedtében még jobban kapaszkodott, fejét bedugta állam alá, hogy ne lássa őket. Éreztem, hogy remeg.

Akkor követtem volna el a hibát? Hogy elhoztam magammal? Miért is tettem tulajdonképpen? Szánalomból?

Az iskola udvarán láttam őket. Anyjuk után szaladtak, amelyik biztosan unta már őket, minduntalan lelépett. Habár az is lehet, hogy éppen eledel után ment. Aztán megtudtam azt is, hogy nem tartoznak senkihez. Nagyritkán valaki megszánja őket, s dob nekik. Ő volt a legmutujabb. A legkisebb, a legszerencsétlenebb. Testvérei eltolták az étel mellől, mert erősebbek voltak.

De vajon csak szánalomból vettem magamhoz?

Fülét hegyezi, figyel, megiramodik, megáll előttem, farkát lóbálja, fejét hozzányomja a térdemhez, megsimogatom, erre végignyalja érdes nyelvével kezem csuklótól fel könyökgig.

Arra számítottam, hogy itt maradhat. Habár úgy mondják, hogy a kutya gazdája után megy, nem a környezetéhez ragaszkodik. De hát hamar kiderült, hogy oda, H-ba, új lakásomra nem vihetem. Ekkor penditettem meg Andris bácsiék előtt ezt a lehetőséget. Őket már ismeri. Kutyájuk nincs. Vigyázna a házra. Az elején úgy hittem, sikerül meggyőznöm őket. Addig úgy vettem észre, nem ellenzik Charlie-t. Még segítettek is, ötletekkel láttak el, ami jól jött, mert addig még nem volt kutyám. Pici nem volt az enyém, habár azt hiszem, nálamnál jobban senki sem bánt vele, s ő is hozzám ragaszkodott a legjobban. Néró is csak alkalmi látogatóm volt.

Először is valami vackot kellett szereznem neki, mert valamilyen vacska mindenkinek kell legyen. Andris bácsinak az ötlete volt a lépcsőfeljáró alatti hely, azt kipucoltam, kerítettem dobozt, kibéleltem, deszkával elkerítettem, csak egy kis rést hagytam, amin ki meg be járhatott. Nem volt valami felemelő látvány, de egyelőre megfelelt. Mindenki így kezdi. A kaját egy konzervdobozban kapta. Adtam neki rendesen. Nemegyszer többet is, mint amennyit meg tudott enni. Ilyenkor mindig Simi járt az eszemben.

Simit nem szerettem, inkább sajnáltam. Erzsébethez, a biológia szakos tanárnőhöz járt le rendszeresen. Úgy déltájt jelent meg az iskola udvarán. Addig ki tudja, hol csatangolt kis ennivalóért, amit különböző udvarokon szedett össze, maradékért, amit a szemétdombon talált. Olykor egy-egy kutya, a ház őrzője onnan is elzavarta, olyankor farkát behúzza menekült, csak néha morgott vissza a másik dühös csaholására, gyámoltalanul elkullogott, s pár házzal tovább kezdte előlről.

Ha az iskolába túl korán jött, megtörtént, hogy egy-egy nagyobb gyerek megdobálta. Ilyenkor eliszkolt, félrevonult valahová, majd mikor a gyerekek elmentek, visszajött, s leült a kijárat mellé, várta Erzsébetet. Erzsébettől tudtam meg, hogy Simi azóta járt le, amióta gazdája más kutyát hozott, sokkal erősebbet, amelyet nem is lehet elengedni, mert harap, mérgesebbet, amelyik rekedtre ugatja magát, úgy is csúfolják, hogy a Rekedt, bár én azt hiszem, nem az ugatás tette tönkre a hangszálait, hanem a póráz, ugyanis az a szokása, hogy ha valaki közeledik, ugrik bolondul neki, a lánc pedig mindig — még a levegőben — visszarántja. Amikor a rekedtet odahozták, Simit a gazdája el akarta tenni láb alól. Főlölslegessé vált. Már beszélt is a vadással. Aztán az asszony megsajnálta, így hát nem pusztították el, hazajárhat, de ott pár „dögölnél meg“-en kívül mást nem kap.

Addig keresett a fűben, míg a kerítés mellett talált egy csontot. A csont túl nagy neki, de ő nem hagyja, elülső lábával fogja, s fogával próbálkozik, már minden oldalról kitapasztalta, mégsem boldogul, de ő azért nem hagyja. Ha zajt hall, felnéz, körülkémelel, szájába fogja, s pár lépéssel arrébb viszi. „Finom, Charlie?“ kérdem, de ő felém se néz, elbűvöli a csont látványa, csak a farkával jelzi, hogy hallotta, tudja, hogy hozzá szóltam.

Kíváncsi voltam, hogyan szokja meg a nevét. Nem is emlékszem, hogyan jutott eszembe ez a név. Talán a szó hangulata talált a pofájához. Sokáig azon derültem, hogy Andris bácsiék nem tudják kimondani. Később meg azon, hogy kiderült, hogy Charlie — szuka. Ajánlották, hogy legyen Sárika. De valahogy nem jött a számra. Maradt tehát a Charlie. Mondta aztán valaki, hogy Steinbecknek is van egy Charley nevű szuka kutyája, ezt a véletlen megfelelést érdekesnek találtam, de már nem változtatott a tényeken. Megszokta a nevét is, a vackát is, éppúgy, mint a konzerves dobozt. Rájött arra, hogy mikor az ajtó nyikorog, előjöhet, mert én vagyok, ha a bádog zörög, enni kap, sőt, már én is így hívtam: hozzákoccantottam a konzervesdobozt a cementhez. Megtanult alkalmazkodni a világhoz.

Tulajdonképpen Simi is alkalmazkodott, jobban mondva újraalkalmazkodott, amikor a rekedtet odahozták, csak ő akkor a megváltozott körülményekhez. Megértette a helyzetet.

Elég gyakran hívtam, mert kedves volt nekem ez a csöpp jószág, s mindig adtam is neki valamit, mert nem akartam becsapni. Mindenáron el akartam kerülni azt, hogy csalódjék bennem. Még az is nehezemre esett, hogy az orrára kop-pintsak, ahogy tanítottak, azért, hogy ne gyalogoljon be a lakásba, de beláttam, hogy meg kell tennem, mert be kell tartani bizonyos játékszabályokat. Sőt, még Mari néniéket is erre kértem.

Charlie — legnagyobb örömömre — önfeledten és élvezettel lefetyelt, s néha hálásan felsandított rám — legalábbis nekem úgy tűnt.

Ezt onnan gondolom, hogy ugyanígy nézett rám Pici is, amikor dobtam neki. Na persze neki csak egy-egy penészedő, legjobb esetben száraz kenyérdarab jutott, de ő azt is hálásan fogadta. Még azt is többnyire titokban adtam. Lehetőleg úgy csináltam, hogy az étkezés végére maradjon valamennyi kenyérem, amit külön engedély nélkül odaadhattam Picinek. Pici a tornácra kívül várta, hogy hajtsam oda neki, s ő a legtöbbször ügyesen, röptében kapta el. A háziakat sosem láttam, hogy valamivel megszánták volna. Esetleg, ha valami megromlott. Vagy ha leöltek egy tyúkot vagy egy libát, akkor annak a belét odalökték a földre. A kenyeret gyűjtötték prézlinek. Külön polcon tartották, s ha nem voltak otthon, titokban onnan lopkodtam Picinek, persze mindig mértékkel, bár az az érzésem, hogy erre is rájöttek, csak nem akartak szólni. Pici minthogyha értette volna a dolgot — lehet a mozdulataimból, mimikámból sejtette meg —, ilyenkor befogta szájába a kenyeret, és elkotródott vele az udvar végébe vagy a kiskertbe a kerítés mögé.

Picit azért nem szerették, s ebből kifolyólag nem is etették, mert nem ügyelt

úgy a házra, ahogyan azt elvárták volna tőle. Szép sörényű, nagy kutya volt, ha idegen jött — Pici általában a tornác szélén tanyázott —, nem mert közeledni. Pedig nem ugatott, sőt meg se moccant. Aki ismerte, nyugodtan járt-kelt, nem törődött vele. Engem is azonnal befogadott, még legelőször sem mordult rám, ehelyett barátságosan odajött, megszagolt, én megsimogattam, attól számít a barátságunk.

Aztán meg el-eltűnt, néha még egy-két hétre is, ilyenkor csak hallottunk róla, hogy itt vagy ott látták. Megtörtént, hogy a falu legkülönbözőbb pontjain találkoztunk. Néha magányosan poroszkált, látszólag céltalanul valamilyen irányban, máskor egy kutyacsapatból vált ki, s jött oda hozzám, mindig hívás nélkül. Ez persze jól esett nekem.

Csavargásaiért is szerettem Picit. Igaz, ilyenkor a neki szánt kaját, ami a földön várta, más ette meg, de hát ő is kaphatott valamit valahol. Irigyeltem is Picit kóborlásaiért. Enn oda voltam kötve ahhoz az iskolához, nem mozdulhattam a faluból, ő meg szabadon járt-kelt. Igaz, néha csatákosan, bogáncssal teli bundával vetődött haza. S ami még rosszabb: néha napokig köhögött, valami hányinger-szerű rángatózás vette elő, azt mondták a háziak, hogy szeget evett, vagyis valahol szeggel — amit belerejtettek az ennivalóba — megetették. Sajnáltam Picit, szemben a háziakkal, akik szerint jól tették, hogy megetették, legalább többet nem kóricál. „Ügyis hozok másik kutyát“ — mondogatta Pityu, egyszer megkérdeztem, hogy akkor mi lesz Picivel, azt válaszolták, hogy nem sajnálják tőle a mérget, de még a sörétef sem. Simi sorsára jut Pici is — gondoltam. Azt mondtam, hogy én majd elviszem, ha máshová költözöm, ne ölje meg.

Elülső lábait felteszi a rönkre, átugorja, megkerüli a bokrot, eltrappol a szilvafáig, beleszagol a fűbe, s rohan tovább.

Aztán elérkezett az az idő is, amikor Charlie — miután megismerkedett az udvarral, az állatokkal, a kerttel, szóval mindazzal, ami a kerítésen innen van — kimerészkedett azon túlra. Vacka még mindig a lépcsőfeljáró alatt volt, így hát kedvére indulhatott felfedező útjaira.

S nemsokára jött a figyelmeztetés is, Mari néniék közvetítették, hogy ha nem kötöm meg a kutyát, megmérgezik. Gondolkodóba estem: hát még ezt a kis ártatlant is képesek lennének? Ugyan én is foglalkoztam már a láncc gondolatával, főleg azért, mert az autóktól féltettem. De hát se pórázom, se láncom nem volt. Egyik nap találtam az úton egy bőrdarabot, ami úgy látszott, egyelőre megfelelne, oda hívtam Charlie-t, rápróbáltam a nyakára, jónak bizonyult, de valahogy nem volt erőm feltenni. Épp a nyakán van egy jópofa fehér folt, csak a lábán, és a farka végén van még, szőrének többi része barnás. Az a darab bőr pedig elcsúnyította. Nem tettem fel, inkább a kerítésen próbáltam a réseket eltorlaszolni, de a kópé túljárt az eszemen. Közben megjött a második figyelmeztetés: a szemközti szomszéd ugyanakkora kutyáját valóban megmérgezték. Nincs mese — gondoltam, s a szij felkerült Charlie nyakára. A szerencsétlen nem értette a dolgot, az elején azt hitte, ez is játék, véget ér egyszer, de amikor látta, hogy komoly, szabadulni próbált tőle, elülső lábával kaparta volna le a szíjat. Andris bácsi szerzett láncot is. Az még nagyon rövid volt. Alig tett pár lépést, máris húzta vissza. Charlie megállt, és nézett rám nagy szomorúan. Ekkorra már megtanult ugatni, s most az égre emelve fejét, vonított keservesen. Naponta kétszer vonultunk, én elől, kezemben a csajka, Charlie mögöttem, láncát csörgetve. Erős telünk volt abban az évben, sajnáltam kizárni éjszakára, új vacka volt már, a fáskamrát rendeztük be neki, bőven ellátva rongyokkal. Ide vonultunk be este, reggel pedig — ha olyan volt az idő — a bejárathoz kötöttem. Aztán kapott új pórázat, s hosszabb láncot, kifeszítettem egy drótot a fáskamra és a ház között, azon aztán futkározhatott kedvére. Kezdetben húzta ugyan a nyomorultnak a fejét, akadt bele mindenbe, és feltekeredett a lánca, s olyankor rángatózott idegesen, ugatott elkeseredetten, míg meg nem

sajnáltam, s ki nem szabadítottam. Mostanra már megtanulta azt is, hogyan kell bánni a láncával. Hozzáidomult. Fokozatosan, lépésről lépésre, úgy, ahogy szokás, és neki sikerült. Kompromisszum az étellel.

„Charlie“ — kiáltom, felemeli a fejét, idebaktat, megáll előttem, a póráz most is a nyakán, alatta a szőr sose sima, bedugom az ujjam a szíj alá, vakargatom, s ez jól eshet neki, mert még a szemét is behunyja. „Na mehetsz“ — verek rá a fenekére, s ő fürgén megugrik.

V-ben nem volt szokás a lánc. Se Picinek, se Nérónak nem volt lánc. Siminek se. Csak a rekedtnék. Ott nem olyan nagy a forgalom. Ott még jó kutyának lenni, mondaná Charlie. Ott csak azt a kutyát kötik meg, amelyik harap.

„Vajon Charlie harap-e?“ — töprengek néha. Egyszer — Charlie még kisebb volt — későn, jóval sötétedés után jöttem haza. A zajra előbújt vackából, de ahogy meglátott — nyilván nem ismert meg — lassan, nesztelenül hátrálni kezdett. „Félsz, kutyi!“ — kiáltottam el magam, hangomról felismert, volt ott farkcsóválás, ugrálás, kéznyalás.

Picivel nem szívesen indultam el. Ha egyedül voltam, nem törődtek velem a kutyák, de ha ő elkísért, rögtön ránk rontottak, ahogy elindultunk. S ilyenkor nemhogy védett volna, inkább ő húzódott meg mögöttem, oltalmat keresve. Ilyen lenne Charlie is?

Múltkor felfedeztem az állán egy sebhelyet. Azt más kutyával való marakodásban szerezhette, de annál valószínűbb, hogy valaki megrúgta. Éjszaka néha felébreszt az ugatásával; „Charlie vigyáz a házra“ — motyogom elégedetten.

Szeles bácsi, akinek ajánlottam Charlie-t, itt lakik három szomszédval arrébb, azt mondja, hogy neki olyan kutya nem kell, amelyik még házörzőnek sem jó. Leforrázva jöttem haza. „Igaz lenne ez, Charlie? Látod, ezért sem kellesz.“

Nyakát behúzza jön felém, arcom kémelve, mint aki tudja, hogy van a rovásán, odatelepszik mellém a farára ereszkedve, miután újra — ki tudja hányadszor — megszagolja a gépem, nem nyalja meg, arról leszoktattam.

A Szmena—12-esem van most velem, beállítva, felhúzza, csak a távolság kell, és kattanhat. Ma még nem készítettem egyetlen felvételt sem, amit eddig produkált Charlie, azt már mind megörökítettem. Kölyökkora óta fényképezem. Most keresem, hogy mi az, ami még hiányzik. Miért készítettem ezúttal is elő a masinát, van-e még valami, ami érdekelhet? Ami hozzátartozik a lényeghez?

Picinél a játékoság volt az egyik kulcsszó, kulcskép. Nála ezt már az első pillanattól megsejtettem.

Sokat játszottunk Picivel. Hátsó lábára állt, az elsőt mellemre tette, úgy bakalódtunk. A kesztyűm jelentett nagy vonzerőt számára. Engedtem, hadd rágja. Kimentünk a kert végébe. „Fogd meg!“ — szóltam, rámutattam a libákra, s ő már loholt utánuk. Télen versenyt szaladtunk.

Kellemes, meleg ős volt. Egész délutánokat üldögéltem az egymásra dobált rönkökön, Pici járt-kelt körülöttem, kezemben a gép. Lestem, és fényképeztem minden mozdulatát. Néha letelepedett mellém, ilyenkor a házat, a kertet, a falut kaptam le.

Közeledik, s lesi, hogy figyelem-e, aztán amikor látja, hogy észrevettem, ledobja magát a lábam elé. Vagyis hív játszani.

Ez az egyezményes jel alakult ki közöttünk. Sose állom meg, hogy ne nyúljak hozzá. S ezt ő is tudja. Aztán minden alkalommal komolyra fordul a dolog, amolyan ügyességi próba alakul ki, hogy én kapom-e el az ő mancsát, vagy ő foghatja be szájába a tenyerem. Belefeledkezik, morog, vicsorít. Aztán magamhoz húzom, megsimogatom, ez jelentené, hogy részemről befejezettnek tekintem az egészet, de ő a lábam elé áll, eltörleszolja az utat, majd hátulról átfogja a lábam, lépni sem enged. Kezdődik minden előlről, ha nem tudom valamilyen módon becsapni.

Picit nem hozhattam V-ből magammal, de Charlie ebből a szempontból egy második Pici.

Néróval nem lehetett játszani. Az utca közepén feküdt a porban. Még csak azt sem mondhatom, hogy várt. Egyszerűen csak ott tanyázott. Minden délben iskolából hazajövet ott találtam. Szóltam hozzá, de úgy állt fel, hogy rám se nézett. Én azért tudtam, hogy ott kutyagol lógó füllel mögöttem. Nem ugrált, nem nyüszített az örömtől, megállt az ajtóban, és várt. Ebéd fejében kijárt egy pacsi, ezt kérésre kiosztotta, mindig egyet, sose többet. Aztán sarkon fordult, s elporoszkált. Koromfekete vadászkutya volt, talán az egyetlen fajkutya a faluban. S mintha ennek tudatában lett volna, kimértnek, tartózkodónak mutatkozott. Már-már azt is mondhatnám: méltóságteljesnek. Azt a képet találok a legjellemzőbbnek rá, amelyiken trónol a porban két elülső lábát keresztbe téve, fejét mereven tartva, szemé éberén figyel.

Nérót biztosan elfogadnák. Amikor Charlie-t el próbáltam szerezni, az egyik kifogás épp az volt, hogy még nyulat fogni sem tud. Valóban, Charlie még nyulat sem tud fogni, mást sem, és általában szelid, semmit sem bánt. Nem ölt csirkét, nem ivott tojássárgát, még a macskára sem haragszik. Néha a disznókat hajkurássza, de csak akkor, ha az évésben zavarják. Máskor viszont feláll a hátukra, harapdálja a farkukat, szóval eljátszik velük.

Kinek kellesz te, Charlie? Nemcsak nyulat fogni nem tanítottalak meg, arra sem, hogy visszahozd az eldobott követ, labdát, nem érted, mi a „gyere ide!“, a „fogd meg!“, „co el!“, „mars!“. És nem tudsz — ezek után természetes — pacsit adni. Néha ugyan felemeli valamelyik lábát, de azt inkább kötődésből teszi. Nem szolgálász, sem két hátulsó lábodon állva, sem farkcsontodra ereszkedve, pedig látod, Gizelláék befogadnának, ha ezt tudnád. De most már késő. A te korodban már lehetetlen. Reménytelen eset vagy te, Charlie!

A feketeribizli bokor mellé leereszti hátulsó felét, lábát szétteszi, és — úgy tudja, nem látom — levizel egy pityangot, s az a sanda gyanúm, hogy ezzel egyben véleményét fejezi ki. Egyetértésem jelül rákacsintok.

Ilyen képem is van már. „Figyeld meg, milyen kiszolgáltatott az állat, amikor a dolgát végzi“ — mondta egyik ismerősöm, de nem nagyon értékeltem megjegyzését, egyrészt, mert ezt hallottam már, másrészt, mert nemcsak ilyenkor kiszolgáltatott. Aki nem hülye — látja. Csak rá kell nézni erre a kutyira.

Azt sajnálom, hogy éjszakai útjaira nem tudtam elkísérni. Készítettem ugyan pár éjszakai képet, elrejtözve, úgy, hogy nem vett észre, de az nem az igazi, amire én vágyom, az ahogyan az ő titka marad. Főleg azt szeretném tudni, hogy örömet leli-e éjszakai csatangolásaiban, befogadják-e a többiek?

Kifutkározta már magát, kihasználva ezt az elég ritka szabadságot, amikor napközben is megszabadulhat a láncától, nyelve, amit én úgy hívok: nyakkendője, kilóg, szaporán szedi a lélegzetet, odajön, és letelepszik mellém, egy ideig hason fekszik, aztán — úgy látszik, ez is fárasztó — eldől az oldalára, elereszti magát. Emlői megduzzadtak, hasa domborodik: Charlie nemsokára kölykezni fog.

Na, talán ezt érdemes megörökíteni, újra megmérem a fényerősséget, beállítom a távolságot, ellenőrzök gondosan mindent, majd keccen a masina, keresek egy még jobb szöveget, keccen újra, Charlie oda se figyel, még a fülét sem hegyezi, nem törődik ezzel, mint ahogy azzal sem, hogy nemsokára kölykei lesznek, ugyanolyan kis mutuj kutyik, mint amilyen ő volt, védtelenek, kiszolgáltatottak. S talán még csúnyábbak. Mert megfordult itt vörös szőrűtől görbelébü borzasig mindenféle eb, mind „tisztá korcs“, ahogy a kollegáim mondják; „Charlie férjhez ment“ — újságolta rejtélyes mosollyal Mari néni, engem inkább az nyugtatott meg, hogy ez Charlie-nak a közösségbe való befogadását jelenti.

De vajon mi lesz ezután? Nem tudom, milyen szerepet kapott Charlie a falu kutyái közt, vagy kisebb csoportban, nem is néztem utána a szakkönyvekben, de

nem nehéz kitalálni, hogy itteni helyzetének változásával szerepe is megváltozik. Ez már így van.

Mi lesz veled, Charlie? Mi lesz a kölykeiddel? Kinek kellene nagyhasú kutya? A szukától amúgy is mindenki menekül.

Persze ezeken is csak én töprengek, Charlie elnyújtózva szundit, majd hogyan nem alszik, ha légy vagy valamilyen bogár repül a füle környékére, bosszúsán odakap a mancsával, aztán megnyugszik. Most a bolhák zavarhatják, mert hirtelen felkapja fejét, és sietősen, ínyét felhúzva keres fogával.

Ez volt a következő lépés? Az alkalmazkodás újabb foka? Teljesen idomulni az élethez? Előbb a vacok, a konzervdoboz, majd a póráz, a lánc, s most a kölykök? Minek, Charlie? Ez lenne az élet?

Vakációból (párhetes megszakítás után) tértünk vissza a szolgálatba, hogy Simi nem jelentkezik, előbb fel sem tűnt, később azzal magyaráztuk, hogy bizonyára még nem tudja, hogy visszaérkeztünk. Erzsébet már gyűjtötte is neki az ennilót, úgyhogy első napokra Simi számára aranyélet nézett ki, amikor megtudtuk, hogy nincs már Simi. Megmérgezték. Ez engem is elszomorított. Lelkiismeretfurdalásom volt vele szemben. Még nyár elején, a vakáció első napjaiban történt, én V-ben maradtam pár napra, egyszer vacsorára épp Nérót vártam, s hát meglepetésemre Simi jelent meg. Rögtön farkát kezdte csóválni, az alázatosság volt a jellemzője, így is örökitettem meg: farkcsóválva, „könyörgő” szemmel, elnyújt pofával. Enyhe délután volt, kint ültem a ház előtt, Simi odajött, és nyalni kezdte a kezem. Nem az ételt sajnáltam tőle, azt meg is kapta, de ez a hízelkedés taszított, nem szerettem, ha összenyal, így hát miután bekebelezte az odalőköt kaját, elkergettem, vagyis épp azt tagadtam meg tőle, amire talán a legnagyobb szüksége lett volna: a jó szót, a simogatást. Utólag megbántam.

Picivel egyszer még ennél is kegyetlenebb voltam, s ez most annál fájdalmasabb érzés, mivel immár jóvátehetetlen.

Akkor már elköltöztem Pici gazdájától, igaz, nem jöttem el V-ből, Picivel azután csak a faluban találkoztunk. A barátság persze maradt, s Pici elkísért egyik alkalommal új lakásomba. Nem bántam volna, ha ott marad, vagy rendszeresen eljár, hiszen abban a házban csak én laktam. Jól is lakattam, de amikor már elmenőfélben volt, megjelent Néró, s pillanatok alatt összemarakodtak, érthető volt, mindkettő him, Néró nem tűrhette, hogy más betolakodjon a birodalmába, mert akkorra már az udvart is odaszámította. Néró bizonyult erősebbnek, Pici csapzottan távozott, s én megértettem valamit. Következő alkalommal — bármennyire fáj is — nem hagytam, hogy utánam jöjjön.

Kegyetlen voltam, s még az is enyhe vigasz, hogy a körülmények készítették annak lenni. De ha kegyetlennek mondom ezt, mi lesz a kifejezés arra, amit Charlie-val teszek, akit én hoztam, én neveltem, s most alighanem — ha nem találók neki új gazdát — szélnek kell eresztenem?

A szomszéd kertből hangfoszlányokat hoz az enyhe szellő, Charlie felkapja fejét, hegyezi a fülét, feláll, farka az égnek mered, ugatni kezd, hasizma ütemesen rándul.

Mi lesz veled, Charlie, ha majd hiába várod, hogy a konzervesdoboz megteljen, ha majd nem engednek be a fáskamrába, még akkor sem, ha esik, s elkergetnek a csürből, ha a széna közé fekszel? Ugatod-e akkor még a szomszéd disznáját, ha áttéved? Vagy behúzott farkkal menekülsz?

A behúzott farkról Tiszáék jutnak eszembe. Hogy melyik Tisza, sose jegyeztem meg, pedig a gyerekek többször is megmutatták, azt sem tudom, hogy a többit hogy hívják, de azt alighanem a gyerekek sem tudták. Pontosan nem tartottam észben a számukat sem. Abban az évben a felső iskolaépületben tanítottam, ott találkoztam velük. Valamelyikük (vagy talán valamennyiük?) az iskola udvarán lakó iskolaszolgálóhoz tartozott, de nem tudtam megállapítani, melyik az, egyfor-

mán soványak, félnékek voltak. Egy év alatt sohasem hallottam őket ugatni. Ha észrevették, hogy eszem, odajöttek hozzám, s éberem lesték minden mozdulatom, egy-egy falat után nyeltek nagyokat, képükről lerítt, hogy éheznek. Szánalomból vettem nekik, ilyenkor — meglepetésemre — ha többen voltak, sem marakodtak, a falat azé lett, amelyik közelebb állt. Ha kezemmel hirtelen mozdulatot tettem, eliramodtak, pedig sose bántottam őket.

Tiszáék a gyerekekhez is mindig odaálltak, de azok ritkán adtak nekik valamit; azt többször is megfigyeltem, főleg úgy, hogy ők engem nem vettek észre, legtöbbször elkergették őket, rosszabb esetben beléjük rúgtak, vagy kövel dobálták. Ilyenkor lesunyított füllel, behúzott farkokkal menekültek, a gyerekek pedig jóízűen röhögtek rajtuk. Lám, lehet ezen derülni. Egyszer — még Pici gazdájánál laktam — elgondolkozva bandukoltam haza, s szokatlan zajra lettem figyelmes. Az út kanyarodik, ezért az elején nem tudtam, miről van szó; hirtelen a kanyarban megjelent Pici, s lóhalálában rohant felém. Több, összekötözött üres konzervdobozt erősítettek a farkára, ennek a zöreje rémitette meg az állatot. Alig tudtam megállítani, mert ijedtében meg sem ismert, rohanni akart tovább. Leszedtem róla a dobozokat, megsimogattam, magamhoz szorítottam, hogy nyugodjon meg, természetesen nem maradhatott el a kéznyalás, sündörgés, de megalázása szomorúvá tett, annál is inkább, hogy a kanyarban, a kerítések mögül fürkésző fejek bukantak elő, akik kíváncsiak voltak a látványra, amit — szerintük — én elrontottam.

Charlie most a kert felől fut felém, nekem hirtelen az az érzésem támad, hogy Pici rohan kétségbeesetten felém, s eltakarom a szemem.

Simi tehát végképp elmaradt, s egy darabig betöltetlen maradt a helye is, míg egyszer — talán hogy azelőtti hibám jóvátegyem (amikor magamhoz nem engedtem fel) — elcsaltam Picit az iskolába, megfelezttem vele az uzsonnámat. Erre máskor is előjött, ilyenkor kikutattuk kaja után a padokat, a személtládát, és még a kályha mögé is benéztünk. Pici persze nem a Simitől megszokott pontossággal jelentkezett, hanem alkalmoszerűen, s ilyenkor szertartásosan kezdtük a panaszkodással. „Hát hogy megy sorod, Pici?“; „Adnak-e enned?“ — tettem fel majdnem mindig ugyanazokat a kérdéseket, s rövid vakkantás, nyüzsités volt a válasz.

„Simi-sors“ — fogalmaztam akkor, s nem tudtam, hogy ez nemsokára még találóbb lesz.

Előbb szinte nem is akartam elhinni, talán azért, mert pontosan senki sem akarta megmondani, hogyan történt. „Mégmérgezték, de nem a gazdája“ — mondta egy gyerek. Tejet kellett volna itatni vele rögtön, suhant át az agyamon, aztán ráeszméltem, hogy most minden késő. Pár nap múlva találkoztam Sanyi bácsival, akinek az udvarára, tudtam, gyakran járt. „Megverhette valaki, legutóbb nagyon sántált, alig tudott egyik lábára állni.“ Az a „megverhette nagyon valaki“. Szegény Pici, akivel én annak idején versenyt futottam...

Kezdődött az óvoda, az elsők közt megjött Palika is, Pici gazdájának unokája. Pici nagyon szerette Palikát. Ha feltették a hátára, ő vigyázva vitte, s eltűrt neki mindent. Palika néha a bundáját tépázta, vagy a seprűvel hajtotta, amennyire egy hároméves gyerek tépázhat egy jól megtermett kutyát. Pici pedig csak állt, és türte. Hogy Palika is szerette Picit, az abból derült ki, hogy zsiroskenyerét mindig megfelezte vele, s toporzékolva követelte, hogy az ebédből Pici is kapjon.

Leültem Palika mellé, s faggatni kezdtem. „Palika — mondtam én —, mi van Picivel?“ Nézett rám, majd a körülöttünk játszó gyerekeket bámulta, nem válaszolt. „Hol van most Pici, Palika?“ — kérdeztem újból. „Fenn van“ — szólalt meg végre. „Hol fent, Palika?“ — folytattam én könyörtelenül a kérdezést. „Mamánál!“ — válaszolt Palika. „Mikor láttad Picit?“ — faggattam, de eredménytelenül, mert Palika elszaladt lovazni a többiekkel. Pici elment, s nekem maradtak

a képek a játékos, a kóbor, a csatagos Piciről, hiányzik a vég, s bármennyire rosszszul esnék, szeretném, ha valaki részletesen, hűen elmesélné, hogy mi is történt valójában vele, akarom tudni a kitzsítás, a pusztulás módozatait.

Charlie most — a tilalom ellenére — megnyalja fényképezőgémem. Miért is hozom ki minden alkalommal ezt a gépet, mit akarok, mire várok? Mi hiányzik még?

V-ben tanítottam még, de átköltöztem T-be, tehát Néróval is ritkábbak lettek a találkozások, kevésbé szoros az amúgy is tartózkodó kapcsolat. Néróval is, Pici-vel is (őt később pusztították el) az utcán találkoztam ezentúl. Pici mindig örvendezve jött hozzám. Néró — a felső iskolába menet el kellett haladnom legutolsó V-i lakásom előtt — még megőrizte régi szokását: az út közepén való trónolást. Szóltam hozzá, de csak nagyritkán ért az a kegy, hogy unottan rám bámult, mint egy idegenre, mintha egy egész nyáron nem is ő járt volna fel hozzám.

Aztán eltűnt az utcáról, ritkábban láttam; elvéve itt-ott a faluban. Közben kinyírták Picit, akkoriban ismertem meg Tiszáékat, nem sokkal azután — mindazok után, ami történt Simivel, Picivel, vagy lehet, épp azért — elhoztam Charlie-t magammal.

Az alsó iskola melletti kertben voltam, hát látom, hogy kutyagol fel az üzlet irányából az iskola felé Néró. Kiáltottam, megállt, elnézett az iskola irányába, aztán újból felém, mint aki töpreng, majd elindul felém. Néróra, annak ellenére, hogy utolsó időben meg sem ismert, nem haragudtam, mindig eszembe jutott az a reggel, amikor ki kellett mennem a korai buszhoz, s ő megvédett. A kutyákat még nem kötötték meg, s épp a ház előtt állt egy csoportban vagy egy tucatnyi, legnagyobb félelmemre, a Rekedt is köztük volt, és épp indult felém. Néró — mintegy megértve a helyzetet — utánaeredt, s addig ingerelte, míg összeakaszkodtak, s elgurultak, ezzel szabad utat engedve nekem.

Felmentünk együtt az iskolához, adtam neki az uzsonnámból, kiosztotta a pacsit, aztán egyre gyakoribb vendégünk lett, vele is sorra jártam az osztályokat, nemegyszer eredménytelenül, ennek ellenére következő nap is megjelent, ezúttal már kéretlenül, evés előtt is mindenkinek osztogatva pacsit. „Simi-sors“ — döntöttem, s szánalommal néztem Néróra.

Charlie megnyalja fényképezőgémem, s hagyom. Nincs erőm rászólni, nem tehetem, mert most már tudom, hogy azért hozom nap mint nap ki a gépem, hogy lefényképezsem a rémületét. Ez az egy hiányzik még a sorozatból. Picinél ezt elmulasztottam. Most sejtem, hogy csak ez következhet, hisz nincs kiút. A látvány érdekel, kegyetlenebb vagyok, mint a többiek.

Emlékeim rekeszeiből előkérezkedik egy furcsa kép. Érdekes, hogy pont most. Talán nem véletlen. Nem megnyugtató történet ez, tehát semmiképp sem furdalo lelkiismeretem altatására idézem elő. Talán épp ellenkezőleg.

Megrázó élmény volt. Legalábbis számomra. Mert nem mindenki viselkedett hasonlóan. Kóbor kutyák. Kivert kutyák csapatban. Valahol összeverődött, gazdátlan jószágok a város egyik legforgalmasabb utcáján. Nem voltak többen egy tucatnál. A város központja felé igyekeztek, az úttesten meg a járdán haladtak, egy-egy arra száguldo autótól megriadtak, elindultak az ellenkező irányba. Aztán, mintha mégis meggondolták volna magukat, mint akiknek előre kitűzött céljuk van, visszafordultak, nem tudom hogyan, egyszerű véletlen volt, vagy abból az irányból is közeledett valami? Vezért, amelyik egységes csapatát tudta volna szervezni őket, nem vettem észre. Volt autó, amelyik leállt, s végigvárta, amíg elhaladnak mellette, volt amelyik rájuk hajtott volna, ha a szerencsétlenek az utolsó pillanatban nem ugranak félre. Az emberek megálltak, és hitetlenkedve bámulták őket. Külsejük Tiszáékra hasonlított. Ugyanolyan seszínű, vékony dongájú, elcsigázott, alázatos tekintetű volt mindahány. Csak a konok kitarításukban, amellyel a város központja felé igyekeztek, volt valami dac.

Meg tudod-e bocsátani nekem, Charlie, hogy egy pillanatig azt hittem, itt megnyugszom, s téged megtarthatlak?

Ráadásul én a rémületet akarom lefényképezni a pofádról, azzal nyugtatva magam, hogy megpróbáltam mindent, ahelyett, hogy házról házra járnék, hátha akadna mégis valaki. Ragaszkodásod visszafizetetlen marad. Mert nem igaz az, hogy csak szánalomból vettelek magamhoz.

Késő este volt, az eső egyfolytában csorgott. Szomorú voltam, kiálltam az ajtóba, néztem az esőt. Lámpát nem gyújtottam, zajt se csaptam, mégis nemsokára megvillant egy kedves fehér folt a sötétben. Megnyalta a lábam, s letelepedett mellém a lépcsőre. Néztük az esőt. Nem szóltam hozzá, pedig jólesett az, hogy odajött, s ő is — mintha megérezte volna, hogy most így illik — nesztelenül várt.

Képzeltben behelyettesítem Tiszáékat a kivert kutyák helyére, s úgy gondolom, találó a csere. Hát Picivel meg Néróval?

S mi lesz Charlie-val? Nem kell, mert nem tud vadászni, mert nem szolgál. Ellökik, mert enni kér, mert játékos.

Simi-sors. Elérte Picit, Tiszáékat, még Nérót is. Charlie következne?

Pedig megpróbálta. Alkalmazkodott. Napközben láncon szaladgált, éjszaka őrizte a házat. Mégis fölöslegessé vált. Az élet?

Akkor sem fogom a rémületet megörökíteni a pofáján. Azt hiszi, csak ide a közelbe megyek, s visszajövök, mint annyiszor.

Talán csak akkor jön rá, hogy itthagytam, amikor először nem kap enni, amikor belerúgnak majd itt, ezen az udvaron, amelyiket ő őrzött. Talán majd ő is olyan behúzott farokkal fog iszkolni, maga mögött a kicsinyeivel, mint Tiszáék?

Ebsors.

Ha a rémületet mégis meg akarom örökíteni, fényképezem le saját arcom az elváláskor?

TUDOR BALTES

ÜRES KÉZZEL

Üres kézzel érkeztem a csatakos és kellemetlen emlékké váló
létezésbe / első dolgom az volt hogy kiordítsam magam

A téli szél recsegve taposta az ablakpárkányt / átharapta a
levegőt átcsörtetett a szobákon / követelőző hangom vele
versenyzett

Szokásom lett és ha alkalmam volt így nyilatkoztam ezentúl /
bár nyugodt kiegyensúlyozott és szelíd embernek néznek / valahol
bennem fantasztikus ricsaj van / reménytelenül őszinte kiabálás /
egész testemből kirobbanó üvöltés amellyel a világot üdvözöltem
s nem hallgatott el azóta sem

és szüntelenül csodálkozom hogy nem hallatszik át konvencióitok
vattahegyein

LADÁNYI MIHÁLY fordítása

Véleményem szerint...

Április utolsó vasárnapján, szép tavaszi napon örök nyugalomra helyezték Szemlér Ferenc hamvait a székelyudvarhelyi római katolikus temetőben. Szülő-város halála után másfél évvel „hazahozta”, visszafogadta rég elszármazott neves fiát. A hamvakat tartalmazó urna, amely eddig övéinél volt otthon, most remek fekvésű helyen, a város fölé emelkedő dombon, pompásan faragott kopjafa jelezte sírt kapott, mindenki elzarándokolhat oda, leróhatja kegyeletét. És — tegyük hozzá — dicsérheti a Hargita megyeieket és az udvarhelyieket emez újabb nemes, kultúra-pártoló cselekedetükért.

Ezzel azonban nem mondom újat, a hírt megírták a lapok hónapokkal ezelőtt. Erdemes azonban elgondolkozni azon, ami az urnaelhelyezés mögött van.

Amikor látjuk, hogy egy-egy embert, akit életében alig-alig vettek figyelembe, vagy éppen mellőztek, halála napján észreveszik, a ravatalánál fölmagasztalják, szertartásosan elhantolják, nos, ilyenkor bizony elkeseredünk. Hargita megyére nem panaszkodhatunk, sőt. Példát mutat abban a tekintetben, hogyan becsüli meg alkotóit, nagyjait. Nehéz volna felsorolni, mit tesz meg ezen a téren, csupán megjegyezném, én nagyon szerencsés ötletnek, mi több: gesztusnak láttam azt, hogy a Nagy Imre-emlékházat még a művész életében megépítették, s nem vártak haláláig, jó, hogy Páll Lajosnak is van már a Koronddal szomszédos faluban, Parajdon állandó kiállítása, s örvendek, hogy Toró Tibor temesvári egyetemi tanárt gyakran meghívják szülőföldjére, Udvarhelyre, hogy előadást tartson, s végtelenül becsülöm Balogh Ferenc hegedűművészt amiatt, hogy noha már három évtizede elszármazott Udvarhelyről, mindig készséggel játszik otthoni dobogón, ha földjei felkéri. Vagy beszéljek a *Tavasza Hargitán* fesztiválról abban a tekintetben is, hány meg hány ottani vagy onnan elszármazott táncost, színészt, énekest léptetnek föl, mutassak rá a szárhegyi művésztorló pártoló és fölkaroló szerepére, emlékeztessenek-e arra, hogy a népi összefogással, önkéntes erőből a felszabadulás utáni években létrehozott keresztúri múzeum milyen tudománypártoló góccá alakult az elmúlt évtizedek során, hány meg hány kiadvánnyal, tanácskozással erősítette meg jó hírét, avagy szóljak a Hargita megyei származású írók kételkedésként tartott parajdi találkozójáról? Erdemes volna, mert — bevallom — sokszor irigykedéssel látom, hogy az évtizedek óta Kolozsváron élő író, művész, tudós, orvos, mérnök és tanár barátaim milyen szeretettel beszélnek megyéjükéről, szűkebb hazájukról, be sűrűn látogatnak haza, s mennyire számon tartják, milyen szeretettel fogadják ott őket, de ők is milyen biztosságon, ismerősen járnak-kelnek, viselkednek „otthon”, holott már régóta kolozsváriak, aradiak, váradiak vagy brassóiak. Láttukra értem meg igazán, hogy miért tudott a jeles költő, Tompa László avagy Tomcsa Sándor egy életen át Udvarhelyen élni, miért töltötte nyarait Zsögödön Nagy Imre, miért lakott hónapokon át e vidéken a már negyven éve Kolozsvárra költözött Tamás Gáspár, vagy hogy miért tér „haza” a temesvári születésű Balogh Edgár Vargyasra, az erdővidéki faluba, holott az csupán a felesége szűkebb pátriája, s mi végett fedezi föl székely úkapát a mezőségi Sütő András? De ezen az alapon értem meg azt is, hogy az ugyancsak temesvári Kós Károlynak miként lett „választott” szülőföldje Kalotaszeg, s hogyhogy szerelmese e tájéknak a marosmenti Debreczeni László és a máshonnan származó Szabó T. Attila, Faragó József, Nagy Jenő vagy még sokan mások, akik nem születtek sem Körösfőn, sem Sztánán.

Úgy hiszem, világos már, hova akarok kilyukadni: az ember nemcsak egy szűkebb közösség, a család, rokonság szeretetére, megbecsülésére vágyik, nem csupán tágabb közületben, a baráti körben vagy a munkahelyen akarja jól érezni magát, hanem igyekszik tartozni egy vidékhez, tájegységhez, városhoz vagy megyéhez is, iparkodik annak életében szerepet vállalni, lakossága körében ismertté válni, önmagát hasznossá tenni, a környék dolgait előbbre vinni; s mindez fokozottan áll az alkotó emberekre, a közéleti beállítottságúakra. A „falumbeliek”, a

városi vagy megyei „földik“ megbecsülése mintegy igazolja, visszacsatolja az ember törekvését, bizonygatja, hogy nem él hiába, nem dolgozik eredménytelenül. És ez az állami díjak, kitüntetések, a szakmai szövetségektől kapott oklevelek, a sajtóbeli méltató írások, avagy születésnap-i szónoklatok, felköszöntések mellett is igen-igen számít. Sokaknak a szűkebb pátria elismerése mindennél többet jelentett.

Fontos azonban ez a megbecsülés azoknak is, akik „árasztják“; az ottaniaknak, az otthoniaknak. Sok-sok találkoztam, ünnepségen vettem részt az elmúlt évtizedek során, s mindig meglepett, megdöbbent, hogy egyik-másik falu vagy város, megye vagy gyártelep, iskola vagy intézmény lakói, dolgozói, tanulói milyen örömmel fogadják a hozzájuk hazaérkezőket, a meg-megteröket, s jólesően nyugtázzák, hogy nem feledkeztek meg róluk, nem tagadják meg a szülőföldet, hanem ápolják a hozzá fűző szálakat, s amit lehet, megtesznek a hajdani otthon előbbreségítése végett. Az a tudat, hogy helységüknek, vidéküknek jelentős szülőttei vannak, büszkék szűkebb pátriájukra, és „húznak“ hozzá, erősíti az otthoniak, ottaniak szülőföldszeretetét, táplálja önerzetüket, sőt támaszt és bizakodást is nyújthat nehéz időkben. Hogy Udvarhelynél maradjunk, ismeretes, hogy ez a város évtizedeken át kimaradt a modern kori fejlődésből, alig néhány éve, hogy erőre kapott; nos, ezalatt nem kis vigaszul szolgált az, hogy elhanyagoltsága ellenére is sok jelentős tudóst, író, művészt, orvost, mérnököt, tanárt adott kultúrának, s eme jelességekkel fönntartott bensőséges kapcsolata, élénk művelődési élete pótolta valamennyire a gazdasági haladás nyomasztó hiányát.

„Elég volt azonban már Udvarhelyből, Hargita megyéből“ — mondhatnák más vidékiek, talán mindenekelőtt a kovásznaiak, akik az utóbbi években igen-igen sokat tettek avégett, hogy kulturális kapcsolataikat kiépítsék más tájakon élő, tőlük elszármazott alkotó emberekkel.

Nem lehet azonban a kérdéstről úgy beszélnünk, hogy kihagyjuk a történelmet, különösen a közigazgatás változásait. Kiterjedtebb vidék ugyanis csupán akkor működőképes, ha átfogó és mozgásba hozó szervezete is van, ha történelmi, népességi, közigazgatási, gazdasági, szellemi tekintetben egységes egészet alkot huzamos időn át, ha intézményei, üzemei, városai és falvai összeszoknak, kialakul közöttük az együttműködés, tájékozódás, ismeretség. Ha viszont ezeket a tájakat földarabolják, ha központjaikat lefokozzák, ha az ott székelő szerveket fölszámolják vagy elköltöztetik, s a környéket messzeeső székhelyről irányítják, akkor a tájéletben az addig kialakult kapcsolatokban, gazdasági, közlekedési, kulturális működésekben zavar áll be.

Ez történt nálunk az ötvenes évek elején, amikor az óriási tartományokat létrehozták, s olyan jelentős megyeszékhelyeket, mint Arad, Gyulafehérvár, Szatmár, Csiszereda, Beszterce, Sepsiszentgyörgy, Szeben már az első vagy a második átalakításnál rajoni központokká fokozták le, s a Vásárhelyhez közel eső Ludast Kolozsvárhoz csatolták, Nagykarolyt, az egykori megyeközpontot a távoli Nagybánya alá rendelték, földarabolták a Szilágyságot, és például Arad egész vidékét a Bánságba olvasztották, holott sohasem tartozott oda. Hogyan tölthette volna be ilyen alapon immár tájalakító és népművelő szerepét Zilah vagy a nagy kulturális hagyományú Lugos, Medgyes? Rég volt. Több mint tíz év telt el azóta.

A megerendszer visszaállítása azt is jelentette, hogy egyes régi székhelyek újra kultúrapártoló városokká nőttek ki magukat; emlékeztetnék például az immár nemzetközi részvétellel megrendezett Aradi Tavaszra, a külföldön is sokat szereplő besztercei népi együttesekre, a bálványosi ünnepségekre, Szatmár és Zilah művelődési megpezdülésére.

Nem lehet azonban, s nem is kell mindent a megyétől, városházától, intézményektől várni. Torda már egy emberöltő óta nem megyeközpont, mégis írói éppúgy, mint orvosait, agronómusait, számon tartja, haza-hazahívja, meg-megvendégeli, de példaadó munkát fejt ki ebben az értelemben Gyergyó és Kovászna városa, Szalonta és Nagykaroly, Szászrégen vagy Medgyes. Dés csak épp hogy ébredezik, Segesvár hasonlóképpen, viszont alig-alig tesz valamit Lugos, Nagyenyed, Máramarosziget.

Eddig egyoldalúan, kultúraközponatosan tárgyaltam a kérdést, a szülőföld és az elszármazottak kapcsolatát, holott nemcsak a festőknek vagy az íróknak, hanem minden olyan embernek, aki eltávozott egykori otthonából, szüksége van arra, hogy tarthassa az összeköttetést a rokonsággal, régi barátokkal, ismerősökkel, a tájjal. Ha minden szál megszakad, ha soha többé nem térünk haza, akkor — bármilyen sikeresen is illeszkedtünk be új környezetünkbe — olykor-olykor árvának érezzük magunkat, társtalanoknak, gyökérteleneknek, honvágy kínozza az embert. Az a személyiség, akinek városra kerülése után a szülőföldje, a gyermekkori emlékek, barátok kihullanak memóriájából, nem ápol otthoni kapcsolatokat, korai élményeket, az „nem ússza meg“ sérülés nélkül; egyénisége, élete csökött, csonka

lesz, s bizonyos fájdalomérzetet, hiányérzetet tapasztal majd. Furcsa dolog, de az igazság az, hogy új környezetbe is az tud jobban beilleszkedni, akinek nem szakadnak el régi, a szűkebb hazához fűződő szálai. Általában az érzi magát bárhol is otthon, akit sokféle viszony, kötetlenség, érdek, emlék, élmény köt minél több emberhez, csoporthoz, városhoz, faluhoz, intézményhez. Jó a függetlenség, a kötetlenség — bizonyos határig. De az abszolút kapcsolatlanság, az abszolút függetlenség maga az abszolút magány, egyedültség, száműzött kitaszítottság, robinsoni partravettség.

Különösen időszerű kérdés ez manapság, amikor a mezőgazdaságból fölszabaduló munkaerő tömegesen áramlik városra, amikor a fiatalok már gyermekkorukban diákotthonokba kerülnek, de még a városok közt is élénk a népességcsere, mert ki itt, ki ott kap munkát, s elég gyakran nem a szülőhelyén. Mennyire fontos volna, hogy a szülőfalu, a vidék vagy a város gyakorta hívja haza elszármazott gyermekeit, alkalmat teremtsen számukra a hazatérésre, találkozásra, eszmecserére, a hazai légkörben való „megmártózásra“, s ezúton is éreztesse velük, hogy nem feledkezett meg róluk, számon tartja, szereti őket.

Fokozott mértékben érvényes mindez a mi művelődésünkre. A Zsilvölgyébe kerülő székely bányászok, a Bánságba települő szilágysági magyar földművesek, a Kolozsvárra beköltöző kalotaszegiek, mezősegiek, aranyosszékiek, a Brassóba távozó háromszékiek, a Vajdahunyadon meghonosodó csángók, sóvidékiek olyan körülmények közé kerülnek, amelyek döntő módon különböznek addigi lakóhelyüktől: más a helység etnikai összetétele, eszerint más a nyelvhasználat, éppen úgy, mint az életformája, szokásrendszere, de ettől függetlenül is általában más az ipari munka és a városi élet a falu világához képest, s ez bizony nem kevés gondot okoz az áttelepülőknek. Ha azonban a szülőföld tartja velük a kapcsolatot, ha időnként (s nemcsak temetésre) haza-hazahívják, ha leveleikkel fölkeresik őket a messzeségben is, könnyebb lesz a gyökérverésük, beilleszkedésük.

Visszatérnék azonban az elszármazott tudósok, mérnökök, írók, művészek, tanárok szülőföldkapcsolatára, minthogy ennek különös fontossága van kultúránk fejlődése, anyanyelvünk ápolása, hagyományaink fejlődése szempontjából. Vannak neves művészemberek, írástudók, orvosok, akiknek messze földön jó híruk van, ha ők megjelennek, kiállítanak, fölolvassnak, előadást tartanak, népes közönség gyűl egybe, s ez nagyon jó, ezt nem szabad számításon kívül hagyni a népművelésben. De ismeretes, hogy egyes tájegységek magyarságának, mint például a moldvai csángóknak, nincs saját értelmiségük, vagy hogy számottevő magyar lakossággal bíró városokban — Lugos, Gyulafehérvár, Medgyes, Kiskapus, Fogaras, Vajdahunyad — csupán elemi iskola működik; ezeken a tájakon fokozottan szomjúhoznak az anyanyelvű színjátszás, éneklés, irodalmi fölolvadás vagy a mi alkotóink festményei, zenei szerzeményei után. Mind az odavalósiaknak, mind a váradi vagy szatmári, vásárhelyi színházaknak, a kolozsvári festőknek, a temesvári tudósoknak, a kalákás fiataloknak éppen úgy, mint a nyugdíjas orvosoknak, meg kell találniuk a módját annak, hogy ezekre a vidékekre kiszálljanak, s elvigyék az anyanyelvi kultúra üzenetét. A legjobb az volna, ha szerves, tartós kapcsolat alakulna ki az egyes színházak és körzetek, városok és előadók, vidékek és írók, újságok szerkesztője és bizonyos megyék között; táncmesterek és művelődési otthonok, dalárdák, tánc csoportok közt, személyes, tiszteletteljes kötetlenség, a népszolgálat, a népművelés jegyében.

Nem folytatom, Szemlér Ferenc hamvainak elhelyezése kapcsán, Hargita megye és Udvarhely városának újabb példamutatása folytán elég ennyi kérdést is fölvetni. Hátha akadnak, akik továbbgondolják.

Hargita Ferenc

Kell a törődés

Nyelvművelő cikkeink örvendetes visszhangra találtak olvasóink körében. Egyesek levélben, mások előszóban üdvözölték ezeket az írásokat. Voltak, akik teljes mértékben azonosultak tartalmukkal, voltak, akik egyes részletkérdésekkel vitába szálltak (az ilyen visszhangnak örültünk a legjobban, mert a vita mindig előbbre visz, s a tárgyilagos, érvelő bírálat mindenkor értékesebb az üres dicséretnél, az elvtelen főbólintásnál). És... — nem hallgatom el — volt olyan is, aki berzenkedett a „durva“ hang ellen (az én márciusi jegyzetemről van szó). Megvallom, felkaptam a fejem a „durva“ szóra, és őszintén sajnálnám, ha a nyelvféltő igyekezet hevében túlzásokra ragadtattam volna magam. Csak az vigasztal, hogy egy másik olvasónk — akinek a véleményére és ítéletére sokat adok — épp e kis jegyzet „nem langyos“ hangnemét dicsérte. Hát igen, mindenkinek nem lehet a kedvére tenni! És nem is ez a célunk, mert oda jutnánk, mint az egyszeri ember a szamarával Heltai Gáspár fabulájában. A legfontosabb az, hogy érdeklődést ébresszünk a nyelvhasználat kérdéseiről, s bolygassuk fel egy kicsit a nyelvi közömbösség állóvizét. Ha ez sikerül, már nincs messze a cél: a fogalmi pontosságon túl az érzelmek valamennyi árnyalatának kifejezésére is alkalmas anyanyelv birtoklása — kialakítása, megtartása és örökös fejlesztése. Mert senki sem mondhatja magáról, hogy tudása befejezettnek tekinthető. Anyanyelvünket, míg élünk, tanuljuk, tökéletesítjük. Hogy mit jelent számunkra, mekkora kincs, Kosztolányi Dezsőt hívjuk tanúnak: „Csak anyanyelvemen lehetek igazán én. Ennek mélységes mélyéből buzognak föl az öntudatlan sikolyok, a versek. Itt megfeledek arról, hogy beszélek, írok. Itt a szavakról olyan régi emlékképeim vannak, mint magukról a tárgyakról. Itt a fogalmak s azok jelei végzetesen, elválaszthatatlanul összeolvadtak.“

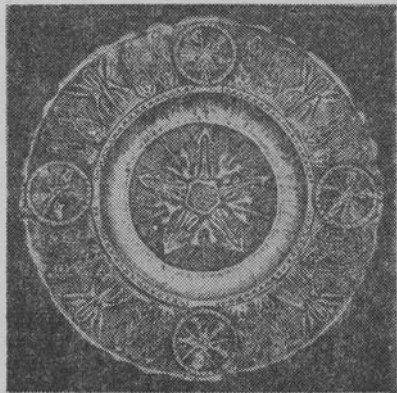
Kékedy László 1—2. számbeli *Fórum*-cikkére utalva egyik levélírónk megjegyzi, hogy szerzője „túl szerényen fogalmaz, amikor csak *egy rovatot* kér a nyelv védelmére: szerintem megérdemelné valamelyik folyóiratunknak egy egész, állandó mellékletét, amelyben kíméletlenül kellene kifigurázni ezeket a romlásokat és rontásokat, szerzőjük, megjelenési helyük és idejük pontos megjelölésével. Szavatolom, hogy ha olvasótáborához fordul az illető folyóirat, egy perccig sem fog szűkölködni anyagban.“ Kedves Olvasónk, köszönjük észrevételét, s ezennel felkérjük az együttműködésre. Küldjön „anyagot“ saját lapunkból — állunk elébe. Ez számunkra kétszeres haszonnal járna: nagyobb belső igényességre ösztökélne, másrészt olvasóink meggyőződhetnének arról, hogy felretéve személyes hiúságunkat, saját hibáinkból igyekszünk okulni — és másokat is okítani. Ha a magunk háza előtt seprünk elsősorban, bárki beláthatja: távol áll tőlünk a személyeskedés, mások hibáinak kipellengérezése, és csak egyetlen cél lebeg a szemünk előtt: gátat vetni a nyelvromlásnak, és tudatosítani olvasóinkban azt, hogy teljes ember rangjára csak az tarthat igényt, aki semmilyen körülmények közt sem adja fel anyanyelvét, hanem épségben hagyományozza utódaira „Szavaink Nagyfejedelemségét“, s nem egy torz, nyakatekert, zavaros keveréknyelvet örökít tovább. Szeretnénk minél több olvasónkban felkelteni az érdeklődést a nyelvhelyesség kérdéseiről, mi több: igényes nyelvhasználatra buzdítani, hogy minél kevesebb legyen a „nyelvkárosult“. Az ember egyik *beszéd*es jellemzője, nyelvi megnyilatkozásának mikéntje sok mindenről árulkodik: „Szólj, ki vagy, elmondom...“ (Kazinczy). Minthogy a közösség egyénéből tevődik össze, mindez érvényes a nyelvet beszélő közösségre is. Nyelvállapota nagymértékben egyedeinek öntudatától, erkölcsi erejétől, műveltségétől — és még sok más egyébtől függ.

En továbbra is fenntartom véleményemet a napilapok felelősségével kapcsolatban: a legszelebb olvasótáborral számoló újságok sokat tehetnek a nyelvi nevelés ügyében. Közérthető nyelvművelő cikkeikkel és elsősorban jó példával, nagyobb nyelvi igényességgel. Jómagam nem vagyok olyan borúlátó, mint egyik levélírónk, aki szerint „a napisajtó azért *nap*i, mert csak egy napig él, sőt esetleg csak egy fél vagy negyedóraig“. En nem hiszem, hogy ne volna káros hatása — és nem egy napra szólóan! —, ha az olvasó minduntalan beleütközik az effajta kifejezésekbe: *meditáció* (előkészítés), *meditátor* (vizsgáló előkészítő vagy felkészítő személy értelemben), *felkonzerv* (ez a csodabogár talán a konyhakész terméket akarja jelenteni — az eredeti szó ismeretének hiányában nem tudtam kideríteni), *lemond az állásáról* (magyarul: felmond) és így tovább. A nem eléggé biztos nyelvérzékű ember végül azt hiheti, hogy ezek jó magyar szavak — modern köntösben, a megszokottól eltérnek ugyan, de talán így divatosak. A következő lépés

az, hogy a továbbiakban igyekszik ő is ezeket a „modern“ kifejezéseket használni, s lassanként arra ébredünk, hogy feledésbe mennek régi, elavult (?) szavaink... A nyomtatott szó tekintélye („bizonyára így helyes, hiszen a nyomtatásban ez áll“) is kötelezi nemzetiségi sajtónkat arra, hogy felelősen végezze népnevelő munkáját. Az anyanyelvi öntudat ébredtartalása ebben a nevelőmunkában igen előkelő helyet foglal el. A nyelv megtartó erőnk: ne hagyjuk elkorcsosulni!

Végül, de nem utolsósorban, az „örökzöld“ téma, az idegen szavak kérdése. Küzdünk, küzdünk a fölösleges idegen szavak ellen, odáig elmenően, hogy nemegyszer szerkesztés közben szembekerülünk egymással. Egyikünk a magyarítás mellett kardoskodik, a másik a szakma nevében nem egyezik bele, mondván, hogy az illető szó szakkifejezés, tehát tabu. Lefordítva mást jelent, vagyis lefordítása zavarja a megértést — nem a laikus, hanem a szakember számára. Jó, jó, a *Korunk* nem szakfolyóirat, alkalomadtán viszont ennek a feladatait is kénytelen magára vállalni. Ezért aztán a nagyközönség és a szakember igényeinek egyaránt eleget kell tennie. De hogyan? A szakmán kívüliek joggal elvárják a szakkifejezések körülírását, közérthetővé tételét. Erre a legtöbb szerző nem vállalkozik, mondván, hogy a *Korunk* nem tudománynépszerűsítő lap, hanem sajátos körülményeink folytán valamennyi szakma közlési fóruma, tehát ő innen a *szakmájához* szól, s nem hajlandó — vagy nem tudja? — stílusát a nagyközönség igényeihez igazítani. Tagadhatatlan, hogy közérthető, de ugyanakkor a tudományosság szempontjából is színvonalas cikk írására csak tudományszakjuk java művelői képesek. Az igazi nagy tudósok többnyire jó tudománynépszerűsítők is. Gondoljunk csak például Szent-Györgyi Albertre, Selye Jánosra, Öveges Józsefekre vagy az orvos-író Benedek Istvánra. Az ő írásaikban — a nagyközönséghez szólván — nem hemzsegnek az idegen szavak, a legbonyolultabb dolgokról is egyszerűen, világosan szerkesztett mondatokban szólnak, nem kenyerük a mostanában oly gyakran tapasztalható kódósítás. Sajnos, ettől az „idilli“ állapottól messze állunk. Többnyire meg kell alkudnunk: mivel a szerző — amint már mondtam — ragaszkodik a „szaknyelvéhez“, nem marad más hátra, mint hogy megpróbálunk könnyíteni a szövegen, érthetőbbé tenni — több-kevesebb sikerrel, mert bizony szerző és szerkesztő efféle alkudozásból (a kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon) nem mindig kerekedik ki a legeszményibb megoldás. Szakmai okok miatt csinján kell bánni hát a magyarítással, ugyanakkor a nagyközönség igényét sem hagyhatjuk figyelmen kívül, ez érthető, hisz nem elit-lapot szerkesztünk. Nem kockáztathatjuk olvasóink bizalmát, eleget kell tennünk elvárásaiknak. Az elmondottak, gondolom, elég meggyőzően bizonyítják, hogy nem olyan egyszerű igazságot tenni: sok ága-boga van ennek a kérdésnek. Mindenesetre annak az olvasói igénynek, hogy „magyarul és lehetőleg magyar szóval kell visszaadnunk a fogalmakat“, igyekszünk tehetségünk és a lehetőség határán belül eleget tenni.

Iszab' Ilona

Dénes Sándor fémdomborítása

Tisztázott-e a „székely” népnév?

Gellért Sándor a *Korunkban* (1979. 1—2.) új magyarázatát ismertette a *székely* népnévnek (*A szik vagy szék ősjelentése*). Nem vállalkozom e helyen arra, hogy megcáfoljam, sem arra, hogy magyarázatát egy másikkal helyettesítsem. Pusztán fel akarom emlegetni e népnév megfejtésének azokat a nehézségeit, amelyek miatt eddig egyetlen magyarázatot sem tarthatunk véglegesnek, sajnos, a Gellért Sándorét sem. Magyarázata különben — hogy „a *székely* név katonai fogalom volt, s népnévvé vált” — nem új; mivel az a régi, meglehetősen elterjedt felfogás, amely szerint a *székely* szó jelentése 'határőr': szintén *katonai fogalmat* vett értelmezése alapjául. Hadd szúrjuk itt közbe, nem Hunfalvy Pál állította először, hogy a *székely* szó 'határőr'-t jelent, amint ezt Gellért írja. Már sokkal Hunfalvy előtt fedezte fel egy Timon Samu nevű szerző, hogy oklevelek tanúskodása alapján, valaha Regécen az *erdőkerülő*t ugyancsak *székelynek* nevezték. Ezt a felfogást, azaz, hogy a *székely*: határőr, vallotta Pray György is; és ez terjedt el a német történetírásban is, már közel kétszáz éve (például Büsching és Schlözer); ez volt az álláspontja Horvát Istvánnak, bár nem egészen egyértelműen. Hunfalvy csak tőlük vette át ezt a megfejtést.

Valóban, oklevelek és helynevek alapján eléggé szembeütő, hogy a *székely* szó, amellet, hogy egy sajátos etnikai csoportot jelölt, 'határőr, sőt határpásztor' értelemben is használatos volt, térben és időben eléggé kiterjedt. *A kérdés azonban az, hogy melyik jelentés az eredetibb.* Ennek a megvitatásától nem lehet eltekinteni; ez az első leküzdendő nehézség a *székely* szó magyarázatában.

Arra van példa bőven, hogy valamely foglalkozás népnévvé válik, vagy népnév egy foglalkozásnak ad nevet. A múlt században a magyar parasztság körében a *zsidó*, *görög* vagy *örmény* jelentett egyszerűen kereskedőt vagy viszont: a kereskedőt, ha nem is az volt, mondták zsidónak vagy görögnek. Am vannak nevezetesebb példák is: a *mágusok* — varázslók — a médek egyik törzsről nyerték nevüket; az 'orvos'-t jelentő *medicus* latin szó szintén a *méd* népnévből ered stb. Maga az *ukrán* név, ha nem éppen határőr jelentésű, a határvidék fogalmát magában rejtí — ezt azért említem itt, mert a *székely* név magyarázatára is volt hasonló szellemű értelmezési kísérlet: a *székely szegélyi*, *szegélyen*, azaz *szélen*, tehát *határon lakó* lett volna eszerint.

Gellért Sándor azonban nem a 'határőr', hanem az 'előlharcoló, előhad' jelentést találja meg a *székely* szóban. Szerinte a *szék* vagy *szik* a legbenseje, a magja, a törzse tehát valaminek: a *szék*-eli, -elő, -elv, -ely a törzs, a derékhad előtt járó csapat neve lenne. Ezt a magyarázatot, amíg egyfelől megerősíthetné az, hogy a *székelyek* könnyűlovasságát, a *lófő székelyeket* latinul mindég *primipilus*nak, azaz előlharcolónak emlegetik, addig megkérdőjelezi egy, sor megmagyarázásra váró nehézség.

Az első: adatokkal kellene bizonyítani, hogy a seregtörzset, helyesebben a derékhadat valahol, valaha nevezték-e *szék*nek. A *szék* — bővült jelentésben — mint tudjuk, törvénykezési szervek, majd közigazgatási egységek neve; a *székelyek*-nél, az erdélyi szászoknál s talán a kunoknál is 'megye' vagy 'járás, kerület' (*sedes, districtus*) értelemben volt használatos, de ha katonai műszóként használták valahol, valaha, Gellért Sándornak hivatkoznia kellene erre. Sajnos, nem teszi.

A második bonyodalom: bizonyítani kellene, hogy az előhadat, előőrsöt a magyar nyelvben nevezték olyankor is *székelyhad*nak, amikor *nem* *székelyekről* volt szó. A legrégebbi ismert okleveles adatokban, amelyekben *székely* előhadak említetnek, azok — nem is egy esetben — együtt szerepelnek a *besenyőkkel*. Tehát ha mind a *besenyők*, mind a *székelyek* az előhadat alkották, miért különböztették meg őket? A *besenyő* név világosan etnikai jelölést tartalmaz; akkor ebben a használatban feltehetően a *székely* is!

A harmadik föltétlenül tisztázandó kérdés az volna, hogy milyen viszonyban van a *lófő* fogalma a *székely* fogalmával. A *székelyek*nek ugyanis három rendjük,

társadalmi rétegük volt, s ez mint három fegyvernem szerepelt. A köznép a *piridarius* — gyalogos —, nyilván ők voltak a szegényebbek, számosabbak és a kevésbé tekintélyesek; a könnyűlovások, a lófő székeltek, a *primipilusok* már előkelőbbeknek számítottak; a főembereknek a latin *primores* neve azonban nemcsak társadalmilag előkelőt, hanem katonailag is élharcost jelent — vajon nem képzelhető el, hogy valaha a székeltek mind lovon harcoltak, tehát mind lófők voltak, csak a leszegényedés folytán kerültek a nagyobb tömegek a közemberi, azaz *gyalog* sorba? Ha ez így igaz, akkor igazza lehetne Horvát Istvánnak, aki szerint a székeltek nemzeti neve eredetileg a *lófő*. Szerinte ez a *lófeő*, azaz *lófejő* szónak az elhomályosult értelmű változata, s ezt azzal támasztja alá, hogy a szkitháknak — de miért ne írának magyarul: a *szittyáknak* — voltak olyan törzseik, melyeket a szomszédnépek lófejőknek neveztek: a *hippomoligus*, *equimoligus* szkithák! (Horvát István szerint a „kutyafejű tatár“ tulajdonképpen *kutyafejő* — *cynamoligus* —, mert a tatárok nemcsak a ló, de a kutya tejét is megitták: hadaikat óriási komondorfalkák kísérték, amelyek a rabokra vigyáztak.) A primores és a primipili — a lófők és a főemberek — között nyilván csak a társadalmi rétegződés folytán jön létre megkülönböztetés, mert egy régi oklevél szerint csak két rendjük, illetve fegyvernemük van: „Ita utriusque ordinis tam Loohfew, quam Giharlog vocati, militares et fortes viri.“

A „lófő-bonyodalom“ alapján még feltételezhető volna, hogy a székeltek eredeti nemzeti neve csakugyan nem a székel, s ez csak foglalkozásuk, illetve életformájuk jelölése volt, s utólag vált népnévvé. (Ami az életformát illeti, az akadémiai nagyszótárban a *székely* 'helybenlakó' — sedentaris — értelemben nyer magyarázatot; ők a magyarság egy helyben lakó, maguk a „magyarok“ pedig a nomadizáló réteget képviselték volna e múlt századi magyarázat szerint.)

És itt elérkeztünk a megoldásra váró negyedik problémához: a székeltek törzsismeretét és főnemzetségi neveit. Mivel a történettudományban kizismert, hogy a székeltek még a XVI. század első felében is nemzetségi jogrendben éltek, fontos volna tisztázni a hat főnemzetség nevének eredetét — Ábrány, Adorján, Halom, Jenő, Medgyes, Órlec — s e nemzetségek viszonyát az egész székel problémához. Mert érdekes, hogy a *Medgyes* és a *Halom* nevek úgyszólván az egész magyar településterületet körbeveszik — noha nem tudjuk, mikor jelöltek terepidomot vagy mást, és mikor nemzetséget —; az *Adorján*, *Ábrány*, *Jenő* bőségesen előfordulnak a székelység korábbi településterületének tartott Tiszántúlon mint földrajzi nevek (sőt, az *Ábrány* főleg csak ott!), a rejtélyes *Órlec* név azonban csak a buzáui vidék Urlati nevében fedezhető fel, az egykori *Secuieni* megye volt területén.

Annyi tehát biztos, hogy a székeltek őstörténetét és így nevük eredetét sem lehetséges főnemzetségeik története nélkül kutatni!

Am ha mindezeket túl is volnánk, hátramarad a legeslegnehezebb kérdés: nemcsak a székelteket ismerjük e népnév alatt! A székeltek latin neve *siculus*, ugyanígy azonban egy elég elterjedt területen lakó ókori népet is hívtak; a görögök meg éppenséggel *szekeloszoknak*, az egyiptomiak pedig *sekeles* meg *sakarusa* néven ismerik őket. Az egyiptomiak az ún. tengeri népek, azaz tenger felől jövő népek (*hau nebu*) közé sorolták őket, és *nagy szekerekkel* ábrázolták. (Előrebocsátom, nem áll szándékomban semmilyen fantasztikus tételt fölláztatni, újabb névelemzéssel vagy történelmi fejtegetéssel sem hozakodnék elő, csupán a kérdés bonyolultságának bizonyítása végett sorakoztatom föl, hol és hányszor, milyen vonatkozásban kerül még szóba a latinul *siculusnak* nevezett, eléggé homályos múltú nép.)

Mit tudunk e népről? Először is azt, hogy mindig a közelében laktak a *sican* vagy *secan* népek, ezzel állandóan hadilábon állanak, de a történelmük össze van kötve velük.

Egyes feltevések szerint a Szajna vidékéről költöznek Itáliába, s a félsziget *Italus* nevű királyukról nyeri a nevét; innen kiszorítják a *secanusokat* Sziciliába, majd oda is utának mennek, legyőzik őket, és nevet adnak Sziciliának (eredetileg talán: *Siculia*). Később felszívódnak a hódító latinokba és görögökbe.

Mit tudni még e népről? Kézikönyvekben általában az *ibér* vagy *keltiber* népek közé sorolják, amelyek Európa árja előtti őslakosságához tartozott. Ugyanígy a *secanokat* is, akiknek Hérodotosz a Dunától északra élő csoportjait *sigini* néven emlegeti; más feltevések szerint a *secanok* ugyanakkor a népek az anyajogú, a *siculusok*, illetve *sekelesek* az apajogú társadalomban élő részét alkották. Az egyiptomiak együtt emlegetik velük a *libukat* is, *Libia* világos bőré — *tehenu* — lakóit. (Lámcsak, sőtétben, azaz Afrikában minden *tehenu* — fehér!)

Milyen alapon lehet ezeket összefüggésbe hozni a székeltekkel, a feltűnő névazonosság kivül? (Az első „delibábos“ magyarázatával e ténynek Petrus Ranzanus középkori olasz tudós kísérletezett, aki szerint a székeltek az Attila hűn király seregében szolgált szicíliai légió elmagyarosodott leszármazottai lennének! Ha-

sonló erőszakolt és alaptalan magyarázatokkal mai napig telve van a székelyekről szóló temérdek történetírói agytorna.) Persze, nem biztos, hogy összefüggésbe lehet hozni őket. Azt is bizonyítani kellene ám, hogy nincs egymáshoz semmi közük! Ezt azonban nem olyan egyszerű könnyű szívvel kimondani.

Mert itt van például egy helynév: *Segesta*. A siculusoknak Liguriában, majd később Sziciliában is volt ilyen nevű városuk. Pannoniában a mai *Szisztek* helyén is volt egy *Segesta*, melyet a rómaiak 35-ben elfoglaltak, és helyén *Siscia* várát emelték. A Dél-Dunántúlon is volt *Segesta*, vagy *Segestica*, vagy *Segestum* — és ott valahol, ahol a mai somogyi *Segesd* áll! És a Székelyföld közelében is van *Segesd* és *Segesvár*! Mindez együtt csökkenti a véletlen fennállásának valószínűségi fokát. Léteznek bizonyos néprajzi megfelelések is, amelyekkel, ha jól tudom, Fáy Elek foglalkozott először e század elején. Ezeknek tárgyalása azonban most megszire vezetne. Csak odavetőlegesen jegyzem meg, hogy Cserép József kiváló ókortudós, a klasszika-filológia egyetemi tanára 1934-ben azt a gondolatát publikálta, hogy amint a *siculus* népnév a *székely* szóban él tovább, a *secan*, a *sigini* — „szegény” szavunkban; ezek szerint ők lennének a magyar parasztság ősei: a „szegénység”... És vajon, az ókor vége felé a Duna—Tisza vidéken emlegetett rejtélyes *limigantes* népnév nem lehet-e a „székely” — mint ’szélen lakó’ — fordítása?

Egy pillanatig sem állítom azt, hogy ezek az összefüggések bizonyítottak, ám éppúgy azt sem, hogy nincs miért figyelembe vennünk őket, mert akár van, akár nincs összefüggés az említett ókori és mai népnevek között, addig a vizsgálódással továbbhaladni nem lehet, amíg erre végleges, kielégítő és megnyugtató választ nem adunk. Mert ha nem tesszük meg, ezek a tények, ha valaki majd találkozik velük, újból és újból felszínre nyomulnak, és kezdhettek a magyarázatokat előlről. Mind-eből egyetlen következtetést vonhatunk csak le: elszietett dolog végleges magyarázatot adni a székelyek eredetére éppen úgy, mint a legtöbb nép eredetére nézve, hiszen a történelemtudomány csak mostanság kezd belemeledni az őstörténet kérdéseibe!

Nem térek ki részletesen Gellért idevágó szófejtéseire, csak annyit említek meg, hogy *szék*, azaz *szik* szavunk nemcsak egy van, mint ő tárgyalja, hanem legalább három-négy, s lehet, hogy ezek különböző eredetűek. Ő csak a *szik*, *szék* — ’valaminek legbelseje’ jelentésű szóról beszél: pl. tojásnak a szikja, búzának a szikja, valamint ennek alakváltozata, a *cika*, például a káposzta cikája. Valószínű azonban, hogy egészen más eredetű a *szék* mint bútordarab, illetve ácsolmány, fából való szerkezet, például fedélszék, malomszék, mivel ennek a *készített*, összetett, csinált jellege mindig feltűnő. Hússzéknek, mészárszéknek mindig a húsárus bódéját, és nem a tőkét nevezték, amin a húst darabolta. Valószínűleg teljesen különböző eredetű a ’salétrom’-ot jelentő *szik* szó is — például ’szikes talaj’, ’sziktó’ stb. —, nincs azonban kizárva, hogy ez összefügg a ’világos, sárga’ jelentésű *szék* szóval — lásd *szikfű virág*: kamillavirág; a tojásnak nemcsak szikja, azaz csirája van, hanem *székje*, vagyis *sárgája* is. Ez a szó láthatólag rokona *szőke*, vagyis ’világos, sárgás’ jelentésű szavunknak és a *szőznek*, ami hol szőket, hol barnát jelent, amikor haját jelöl (pl. Arany Jánosnál: „Kékszemű, de szőghajú”). ’Barna’ jelentésben használhatták az ellentétek elve alapján is; de valószínűbb, hogy a *szőghajú* ilyenkor csak azt jelenti, hogy ’a feketénél világosabb’, tehát barna. És végül itt van a *szeg*, *szög* ’szegellet, hegyes dolgot’ jelentő szó. (A közigazgatási és törvénykezési fogalmakat jelentő *szék* szó valószínűleg a bútordarab, illetve építmény jelentéséből, a tájegységeket — Kalotaszeg, Hátszeg, Alszeg, Felszeg stb. — a ’szegellet, beszögelés, zug’ jelentéséből származik.)

Ha már a *szék* ősjelentését összefüggésbe hozza valaki a *székely* szóval, akkor nemcsak a ’cika, torzsa, mag’ jelentésűt kellene latolgatnia. Tanulmányozandó volna abban az esetben a *szék* ’szőke’, azaz ’világos’ jelentésben is, mivel tudjuk, hogy a fehér, fekete, kék stb. a történelemben gyakran etnikum, illetve civilizációs forma jelölésére is való (pl. fehér magyarok, fekete kunok, kék mongolok, fehér és vörös germánok). És mérlegre kellene tenni a földrajzi fogalmakat jelentő *szeg* szót is, amennyiben egy bizonyos jellegzetes településformáról is nyerheti egy nép a nevét.

Végül — nem tartom haszontalanoknak Gellért fejtegetéseit; igen meggondolkoztatóak, ám még sok hasonló fejtegetésre és azokat követő vitára lesz addig szükség, amíg elmondhatjuk, hogy „a *székely* népnév megmagyarázása kielégítő”.

Szőcs István

Irányítás nélkül?

Fogadjuk el Aradi József meghatározását (*Korunk*, 1979. 6.): a szociológia és a társadalomrajz, a szociográfia mellett számolnunk kell azzal az újabb módszertani kategóriával, amelyet a tények nyers felmutatásának nevezhetünk, s amely másfelé már létezik, nálunk pedig főként a *Fellegvárban* próbálták művelni a fiatalok. A kérdésre, hogy hol találkozik egymással ez a három kategória, jelen pillanatban egyetlen választ tudok: a szolgáltatban. A Kriterion Könyvkiadó *Változó valóság* című, szociográfiai tanulmányokat tartalmazó kötetét és a további teendőket vizsgálva ezt nem elég sejtetni. Ezt ki kell mondani. Az, hogy a szociológia tudományos megközelítéssel láttelelet ad, a szociográfia az irodalmi alkotás felől, tehát a szubjektív nézőpontból közelíti meg a valóságot, vagy ahogyan a fiatalok a tények nyers felmutatásával akarnak elgondolkoztatni, nem lehet öncél, hanem csakis szolgálat. Balogh Edgár félévszázados példával világított rá arra, hogy akkor a szociográfiai megismerés a generációs szemlélet kialakítására volt jó: egy új nemzedék készült föl a maga népének jobb szolgálatára. Most a romániai magyar szociográfia megmaradásunk és fejlődésünk szolgálatára hivatott, közös életünk szüntelen javításának tudatosítására. S mint ilyen, szerintem nem nélkülözheti az irányítást. Nem intézményesített szociológiára gondolok, hanem a meglevőre, a *Korunk* által eddig is gyakorolt irányításra. Más kérdés, hogy a *Korunk* képes-e a továbbiakban is irányt szabni, munkára serkenteni. Elfogadja és el tudja-e fogadtatni a társadalomkutatásban említett mindhárom módszertani kategóriát? Nincs szociológiai folyóiratunk, tehát a *Korunknak* vállalnia kell az irányítást. Hogy elvállalta, mi sem bizonyítja jobban, mint az a megbeszélés, amely a négy évtizede várt és most végre megjelent, szociográfiai tanulmányokat tartalmazó kötet köszöntésének jegyében zajlott le. Tulajdonképpen mit ünnepünk? Imreh István a kötet előszavában Zrínyi Miklóst idézi: „Én nem hízelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugsággal dicsérjelek. Hanem én megmondom magadnak fogyatkozásaidat olyan szívvel és szándékkal, hogy megismervén magad is, reformáld vétkeidet.“ Nem, nem ünnepelhetjük több évtizedes lemaradásunkat az európai szociológia és a hazai román szociológia mögött.

A megbeszélésen számos ötlet, javaslat hangozott el további szociológiai és szociográfiai munkák tárgyát illetően. Ha elfogadjuk az irányítást, akkor az irányító feladata, hogy széleskörűen felmérje, feltérképezze nemzetiségi szociológiánk tennivalóit. Csakis ilyen módon lesz képes arra, hogy a legfontosabb teendőket ezen a területen elősorolja, és az időszerű szolgálatnak megfelelően tematikus pályázatot indítson.

Az irányításnak ösztönöznie és segítenie kell, ha szükséges, a módszertani egyszerűsítést, de semmi módon sem szabad korlátoznia a szerzőket a témaválasztásban. Akik az intézményesítéstől, a tervekbe merevített tennivalóktól féltik a fiatalokat: a kísérletezést, a más-mondást, a tények nyers felmutatásának jogát féltik. Nem indokolatlanul. Nyílt titok, hogy miért kellett máig várnunk egy szociográfiai tanulmánygyűjtemény megjelentetésével. Köztudomású, hogy a nálunk hagyományos szociológia és a román nyelven megjelent művek hatása évtizedekkel ezelőtt termékenyen hatott, kész és félig kész művek kerültek asztalfiókba, s hevernek régóta kiadatlanul. Az irányítás hiánya miatt? Nem. Csupán a rosszul értelmezett önismert, az igazságokra aggatott tabuk megtűrése miatt.

Várhegyi István kötetbeli tanulmányában olvasom, hogy a Maros megyei falvak könyvtárainak könyvvállománya „alapos megújításra szorul“. Évtizeddel ezelőtt alkalmam volt betekinteni a kalotaszegi falvakban folyó könyvtári munkába. A javítás céljával keresett okok és hibák elsődleges tennivalóként a könyvvállomány megújítása felé mutattak. (Érdekes, hogy az említett szerző ezt nem tárgyalja.) A magyar és a vegyes lakosságú falvakban végzett felmérésekből aztán kiderült, hogy a könyvvállomány újrafelosztására és a továbbiakban differenciált könyvellátásra van szükség ahhoz, hogy az akkori ádátlan helyzetet változtathassunk. A könyvvállomány sok helyen nem felelt meg az elvárásoknak; kevés volt a magyar nyelvű könyv. A tanulmányban javaslatot tettem a differenciált könyvellátásra, alkalmazható módszert dolgoztam ki a községi könyvtárak további fejlesztésére. Közlésére senki sem vállalkozott. Annyit értem, hogy a Kolozs megyei Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottság felmérésemet a további könyvrendelések alkalmával figyelembe vette, és engedélyezte, hogy a felszámolandó városi könyvtárak állományából, valamint a fővárosi könyvtárakból válogassak, és küldjek könyvcsomagokat a kalotaszegi könyvtárakba. Három év múlva szűrőpróbát végeztem. Kiderült, hogy a könyvvállomány helyzete alig javult valamit. A *Könyvtári Szemle* vállalta felmé-

résem közlését, de aztán a falusi könyvtárak átszervezésekor ez időszertűlten lett volna, tehát lemondott róla.

Miért hoztam föl a magam példáját? Nem szerénytelenségből, csupán annak bizonyítására, hogy irányítás nélkül, sehova sem tartozva láttatni lehet ugyan, de tenni vajmi keveset. A falusi könyvtárak jelenlegi helyzete sokkal inkább, mind eddig, igényli a könyvállomány megújítását, és a falu irodalmi — és nemcsak irodalmi — műveltségének nem a házi könyvtár, hanem a közkönyvtár a forrása, erre a továbbiakban is szükség lesz. A községi könyvtárak igénybevétele vagy látogatottsága pedig továbbra is elsődlegesen a könyvállomány milyenségétől függ. S hogy ebben a kérdésben is épp tízéves a lemaradásunk, nem a felmérés, a meglátás, hanem az összefogó igyekezet, a valóságra való kellő odafigyelés hiányzik.

Az a szociográfia iránt támasztott valóságos igény, hogy leíró jellege mellett magyarázó legyen, s hogy a ma miértjeire adjon választ — egyesek szerint megoldást —, azt hiszem, nem a megváltozott, hanem az éppen változó valóság diagnózisával elégíthető ki. Imreh István stafétájához csatlakozva: szociológiánk a kanynarba érkezett. Ha most nem tud felgyorsulni, egyensúlyát megtartani, előnyösen stafétabotot váltani, menthetetlenül lemarad a társadalom kitűzte célok elérésében.

Tar Károly

Dialogus és módszer

A *Változó valóság* című kötet megjelenése alkalmából rendezett *Korunk* ke-rekasztal-megbeszélés (*Korunk*, 1979. 6.) számos tanulsággal járt. Szerencsésnek mondható az ilyen jellegű találkozók szervezése több szempontból is. Egyrészt alkalom nyílik új ismeretségek kötésére (jövendő társszerzők ismerhetik meg egymást, rokontémák találkozhatnak). Ennél viszont feltétlenül fontosabb az ilyen találkozók-kon kialakuló dialógus. Nemcsak különböző kutatók és tudományágak, hanem különböző megközelítések között. Talán igazolódik Gáll Ernőnek az a régről ismert tétele, mely az önismeretben, így a szociológiai megismerésben is nélkülözhetetlennek tartja a nyitottságot, a dialógust. Ez a megbeszélés számomra legalábbis a dialógus lehetőségét és szükségességét példázta.

Az elhangzott kérdések meggondolkoztatóak. Ami a kötet jellegét illeti, az valóban heterogén mind tematikai, mind módszertani szempontból. Szociológiai tanulmányokat és szociográfiai írásokat egyaránt tartalmaz. Bár én — már csak szakmai elkötelezettségemnél fogva is — a Roth Endre által megvédett „tudományos szigor”, a nagyfokú módszertani tudatossággal végzendő szociológiai kutatások és tanulmányok mellett foglalnék állást, nem tartom elvetendőnek a szociográfiai stúdiumokat sem. Semmi esetre sem elhanyagolható ugyanis az az információ-mennyiség, melyet egy-egy ilyen leírás vagy „felmérés” közöl. Eppen leíró jellegük teszi lehetővé, hogy új, érdekes jelenségekre hívják fel nemcsak a szociológusok, hanem a társadalmi közvélemény figyelmét. Különböen is érdemes ráirányítani a figyelmet arra, hogy a szociológiai és demográfiai kutatásokban használatos statisztikai módszerek alkalmazása nem az egyedüli lehetséges út a tudományos megismeréshez. Mind nagyobb szerepük van az esettanulmányoknak. Különösen akkor játszanak fontos szerepet, ha valóban releváns jelenségekre irányítják a figyelmet. Gyakran élnek ezzel a módszerrel a társadalomantropológiában.

Nem véletlen, hogy többek felszólalásában is felmerült a módszer, a metodológia problémája. Valóban, ez az első kötet azt bizonyítja, hogy nem rendelkezünk megfelelő módszertani bázissal, vagy ha a szakmabeliek rendelkeznek is vele, nem népszerűsítik kellőképpen a metodológiát. Ezért a legsürgősebb tenni-valónk egy magyar nyelvű módszertani kézikönyv kiadása. A kötet összeállításában több szerző is együttműködhetne, s a megjelentetést a *Kriterion* vállalhatná magára.

Nem könnyű kérdés, éppen mert szervezési probléma, a szerteágazó kutatások központi irányítása, összehangolása. Ez a legjobban megiscsak intézményes formában valósulhat meg. Szervezettség nélkül ugyanis, véleményem szerint, elképzelhetetlen, hogy olyan minőségű tanulmányok készüljenek, amelyek a jelen kötetbeliek-nél nagyobb súllyal járulhatnak hozzá nemzetiségi önismeretünk fejlesztéséhez. Az intézményes keretek minél teljesebb kihasználásában a *Korunk* szerkesztősége fontos szerepet tölthet be.

A következő kötet valószínűleg nem fogja tudni kiküszöbölni a jelen kötet fogyatékosait, mivel még hiányoznak az ehhez szükséges feltételek. Ami a témaválasztást illeti, a városiasodás kérdését látom a legidősebbnek. E témakörben dolgozom jómagam is. A tanulóifjúság pályaválasztásának mechanizmusát vizsgálom, és arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen szerepet tölt be ma nálunk az iskola a társadalmi átrétegződésben, a különböző rétegek társadalmi mobilitásában.

Várom a következő hasonló jellegű megbeszélést, alkalmat az elmélyültebb dialógusra.

Neményi T. Ágnes

Jövevényszók a mérlegen

Előjáróban szögezzük le: Márton Gyula, Péntek János, Vöö István könyve, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977) — a következőkben MNyJRomK. — jelentős munka. A szerző-szerkesztők egyetlen szempont alapján, a román nyelvi hatás felmérésének szemszögéből dolgozták fel és tették hozzáférhetővé azt a nyelvjárási adathalmazt, mely több nyelvjáráskutató munkájaként a kolozsvári egyetem magyar tanszékén és a Nyelvtudományi Intézetben az utóbbi évtizedekben összegyűlt, s még kéziratot anyagként várja a más szempontú feldolgozást is. Távoll állok tőlem, hogy ne látnám a téma fontosságát, a megjelent munka jelentőségét és vitathatatlan érdemeit, annál is inkább, mert a kötetet magaménak is tekintem: a *Romániai Magyar Nyelvatlasz* anyagának gyűjtőjeként a címbeli könyv anyagához több ezer — a romániai magyar nyelvjárások egészére kiterjedő — nyelvföldrajzi adattal járultam hozzá. Így tehát kissé belülről nézve teszem szövé a munka számomra vitatható részleteit.

1. Fel kell vetnem ez alkalommal magamnak is a jövevényszóval többé-kevésbé egyenértékűként használt kölcsönszó terminus helyességét (lásd Lőrincz Jenő: *Jövevényszó vagy kölcsönszó?* Magyar Nyelv, 1959. 86.). A romániai magyar nyelvészek, tapasztalatom szerint, kölcsönszóról csakis a magyar nyelv román elemeivel kapcsolatban beszélnek, alighanem kizárólagosan, ugyanakkor más eredetű nyelvi elemek esetében a hagyományosabb jövevényszó terminussal élnek. Azon túlmenően, hogy ezt a különbségtevést teljesen indokolatlannak tartom, használatának indítékait részint a megfelelő román *imprumuturi* tükörszavaként való felerősödésében látom, részint pedig abban a be nem vallott szándékban, hogy használatával elmos-suk a hagyományos *jövevényszó—idegen szó* kettősséget. Márpedig a „jövevényszavak [...] olyan lexikális elemek, melyek meghonosodtak, teljesen elvegyültek az átvevő nyelv szókincsében. [...] Ha ellenben még érezzük rajtuk az idegenszerűséget, idegen szavaknak minősítjük őket.” (Bárczi Géza: *A magyar szókincs eredete*. Budapest, 1958. 45.) És ez a jövevényszó-kutatásban, az összehordott anyag megrostálásában nem elhanyagolandó szempont; nem elhanyagolandó annak a megítélésében, hogy bekerüljenek-e a feldolgozásba azok az idegen nyelvi elemek, melyek — rendszerint a kétnyelvűség eredményeként — alkalmasszerűen, esetlegesen éppen csak felbukkannak az átvevő nyelv szókincsének peremén. Erről a szerkesztők — a mindent kimutatni, semmit megrostálni jelszóval — már a kölcsönszó terminus használatával tudatosan is lemondtak. Persze, igazságtalanok volnánk, ha nem jeleznők, hogy — bár a szerkesztőknek lehetett volna történeti, szóföldrajzi, fonetikai fogódzók — a behatoló nyelvi elem helyének megítélése teljességgel csakis a helyszínen lehetséges, hiszen ugyanaz a nyelvi elem az egyik nyelvjárásban már jövevényszó, a másikban még perifériális idegen szó, és hogy az anyaggyűjtés, a több szempontú gyűjtés ennek megállapításával már eleve adós maradt.

2. Minden jövevényszó-kutatásnak alkalmaznia kell egyrészt a történeti szempontot: a felbukkanó jövevényszó meghatározott évszázad vagy időtájhöz kell kötnie, másrészt alkalmaznia kell a szóföldrajzi szempontot: tisztázni kell a szó használatának mai területét. E kettős szempontot szem előtt tartva iktatta tervébe a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszéke sajátos feladatként a magyar nyelv román elemeinek kutatását olyanképpen, hogy két munkaközösséget alakítva, Márton Gyula vezetésével az egyik az 1800-as évektől napjainkig terjedő jelenkori anyagot, Szabó T. Attila vezetésével a másik az ezt megelőző évszázadok történeti adatait gyűjtené össze (Márton Gyula: *Eredményeink és feladataink a magyar nyelv-*

vet ért román nyelvi hatás tanulmányozása terén. *Studia Universitatis Babeş—Bolyai*. 1959. 29—44.; Szabó T. Attila: *A magyar szókincs feudalizmuskori román kölcsön-elemei vizsgálatának teremtékaja*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények [NyIrK.], 1961. 170—178.). Amilyen természetes, hogy az anyaggyűjtés így szétválasztva, történeti és jelenkori források szerint körvonalazva folyt, éppolyan megmagyarázhatatlan, hogy az így összegyűjtött anyagot nem együttesen, egybeszerkesztve, hanem külön kívánta közzétenni. Pedig a magyar nyelvet ért román hatás összképének kialakításakor a történeti és a jelenkori anyag egymásrautaltsága nyilvánvaló. A jövevényszó-kutatásban elkerülhetetlen történetiséget Szabó T. Attila így kívánta érvényesíteni: „...elsősorban [!] a történeti román kölcsönészó-anyag vizsgálatát kell elvégeznünk, mert így világosan látjuk: milyen gazdasági-társadalmi-politikai körülmények következtében került be a feudalizmus korának írásos és nyomtatott emlékeibe, mikor és milyen gyakorisággal jelentkeznek az egykorú forrásokban, milyen gazdasági-társadalmi-politikai okok következtében hull ki, avul el vagy módosult jelentéssel hogyan mentődik át a feudalizmus korát követő századra, nem egy esetben saját korunkra is...” (NyIrK., 1961. 170.). Erre a történeti anyagra épült volna rá a jelenkori anyag, így vált volna lehetővé annak felmérése, hogy a tárgyalt kötetben bemutatott román nyelvi elemek közül melyek azok, amelyeknek mély gyökerei vannak a történetiségben, s melyek azok, amelyek a történelmi-társadalmi változások következtében csak egy évszázada, egy-két évtizede vagy éppen egészen frissen jelentkeznek a magyar szókincsben. Történeti háttér nélkül a MNyjRomK. erős hiányérzetet kelt az olvasóban. A történeti anyagra épült számos szép rész tanulmány ismeretében (pl. Szabó T. Attila: *Anyanyelvünk életéből*. Bukarest, 1970. 155—266.; *A szó és az ember*. Bukarest, 1971. 173—251.) csak sajnálhatjuk, hogy nem került sor a román szókincshatás történeti és jelenkori adatainak együttes kiadására.

3. A kötet forrásainak gerincét az 1800-tól „megjelent szótárak, kisebb-nagyobb terjedelmű szójegyzékek, különböző tárgyú, de jelentős mértékben mégis inkább a nyelvtudomány, a néprajz és a folklór tárgyköréhez tartozó tanulmányok és monográfiák”, továbbá 1940 óta a tanszéki és a Nyelvtudományi Intézetben összegyűjt kéziratos nyelvjárási gyűjtések teszik ki (*Bevezető*, 6.). Jó néven vettem volna, ha a szerkesztők a *Bevezető*ben részletezik a kéziratok anyagból származó adatoknak a gyűjtő személyéhez kötött arányait. Kitűnt volna belőle, hogy adataival ki és milyen mértékben járult hozzá a kötet anyagához. A helyszíni terepmunka ugyanis legalább annyira fáradságos és értékelendő tudományos munka, mint a szerkesztés vagy éppen a „kézirat forrás kicédulázása”. Úgy vélem, e tekintetben pl. „a Kis-Szamos menti magyar nyelvjárási román kölcsönészavai tárgyaló doktori értekezése adatainak a ... megszerkesztett szócikkekbe való beiktatásával” (*Bevezető*, 7.) Zsemlyei János — a címlapon feltüntetett szerkesztők mellett — a kötet egyenrangú szerzője.

A román szókincs-hatás mai összképének kialakításához a szerkesztők a gyűjtést nem korlátozták csupán a nyelvjárási szókincsrre. Kiegészítették a városi beszélt nyelvben, a közigazgatás, a szolgáltatások, a szakmai nyelvváltozatok szókincsrétegeiben fellelhető román eredetű szóelemekkel. Az ide tartozó, a szócikkekben bemutatott anyag, bár nagyon beszédes, jellemzi is az igénytelen városi beszélt nyelv „tarkaságát”, úgy vélem mégis, Márton Gyula kolozsvári, Vő István temesvári adatai, feljegyzései esetlegesek, nem a nyelvjárási gyűjtésekhez hasonló, több erdélyi városra kiterjedő módszeres felmérés eredményei. A romániai magyar városi nyelvhasználat, a közélet, az ipar, a kereskedelem, a közszolgáltatás, a közigazgatás magyar nyelvváltozatának módszeres felmérése még a jövőben elvégzendő feladat.

Még ennél is elnagyoltabb az erdélyi magyar szépirodalom nyelvében található román eredetű szókincs-elemek számbavétele. Bár a szerzők, mint írják (*Bevezető*, 6.), ennek „lehető pontos számbavétele céljából” [!] kicédulázták „több” romániai magyar író teljes életművét, sőt egy-két román író (Liviu Rebreanu) magyarra fordított műveit is. A források jegyzékéből derül aztán ki, hogy ez a „több” író csupán néhány író (Asztalos István, Bálint Tibor, Böződi György, Kemény János, Nagy István, Sütő András) egy-két műve, továbbá Horváth Imre költeményei és Jókai erdélyi tárgyú regényei. Mondanom sem kell, hogy a politikai napisajtó, a művelődési és irodalmi lapok, folyóiratok, a módszeresebben kiválogatott, teljesebb szépirodalmi alkotások átvizsgálása nélkül lehetetlen felmérni, hogy a román eredetű szókincs-elemek hogyan, milyen úton-módon kerülnek át a felsőbb szintű stílusrétegekbe, s itt mi a nyelvi, stilisztikai szerepük. A kötetbe iktatott „számbavétel” erre még érintőlegesen sem elegendő; nem is vannak le belőle a szerzők a *Bevezető*ben semmilyen elvi tanulságot. Még egyetlen mondat erejéig sem.

4. A kötet legértékesebb, nyelvföldrajzi szempontból legkiegyensúlyozottabb

része, a címnek megfelelően, a nyelvjárási szókincs-anyag. Mindezt a több évtizedes nyelvjárási, nyelvföldrajzi gyűjtőmunka tette lehetővé. Az arányokat tekintve, gerincében a *Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának* (RMNyA.) anyaga áll: a népi szókincs 3000 szavára vonatkozóan felvázolható, hogy a romániai magyar nyelvjárások egészét átfogó 140 kutatóponton *milyen arányban* jelentkeznek a román eredetű szókincs-elemek. A szerzők ezt a fenti anyag alapján ki is mutatják — sajnos, nem részletezve a kutatott helységek, hanem tájszólások, tájegységek szerint (sőt áltájegységek szerint, mint „Arad vidéki tájszólás“, „Nagykároly környéke“, „Domokos vidéke“ stb.). Általános képet természetesen a tájegységek összevetéséből így is nyerünk, ám a részletek, a kutatott helységek szerinti különbségek összemósódnak. Egyetlen példa: az egy kategóriának számító „déli és északi csángó“ között (gyűjtésemben Bogdánfalva és Szabófalva között) a román hatás súlya szerint is tetemes lehet a különbség. Azt sem lehet pontosan tudni, hogy a szerzők az egyes tájszólásokhoz, tájegységekhez milyen kutatópontokat soroltak. (Itt jegyzem meg: Kalotaszeg, főleg ennek felszegei és alszegei része nem tartozik a mezőségi nyelvjáráshoz!)

A nyelvjárási anyagnak ezt a nyelvföldrajzi egyensúlyát — egymástól eltérő okokból — némileg megbontják, felbillentik a csángó és a Kis-Szamos menti adatok. Valamiképpen tekintettel kell lenni arra, hogy egy román szó átvételek azonos belső, nyelvi folyamat megy ugyan végbe, akár a mezőségi, a székelyi, akár a csángó nyelvjárásban, de már az átvétel külső, történeti-társadalmi-művelődési körülményei mások. A mezőségi vagy a székely nyelvjárás alá van rendelve a magyar irodalmi nyelvnek, s az irodalmi nyelven keresztül fogad be mindennemű társadalmi változást, de a csángó nyelvjárás csakis a családi társalgás nyelve, nem tartozik a magyar irodalmi nyelv hatáskörébe, fejlődésében ennek nem alárendeltje, hanem bonyolult módon, a beszélők kétnyelvűsége révén, a román nyelven át fűződik mindennemű társadalmi, művelődési fejlődéshez. E különbséget szem előtt kell tartanunk, s a román nyelvi hatás felmérésekor célszerű a kétféle nyelvjárás-típust, a magyar irodalmi nyelvnek alárendelt és az irodalmi nyelvet nem ismerő nyelvjárás-típust külön tárgyalnunk. Ez az elkülönítés meg is történt akkor, amikor Márton Gyula külön is megjelentette a csángó anyagot (*A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Budapest, 1969.; úo: *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest, 1972). A fentebb mondottak ellenére nem óhajtom, hogy valaki is azt higgye, mintha ki akarnám rekeszteni a csángó nyelvjárást a magyar nyelvjárások közül, s tulajdonképpen egy kis elvi megszorítással az ott található román nyelvi elemeket az erdélyi magyar nyelvjárásokéival együtt is lehet ugyan tálnálni, azt azonban már semmi sem indokolja, hogy oly rövid időközökben a román eredetű csángó szókincs-elemek ismételtelen napvilágot lássanak. Ennek már ellentmond a nyelvészeti kiadványokra szánt szűkös nyomdatér is. Következésképp: vagy le kellett volna mondani a csángó anyagról a címbe kötetben, vagy beolvastani ide, de egyben lemondani az előzetes, a külön kötetben való megjelenítésről.

Ami viszont a Kis-Szamos menti adatokat illeti, a román nyelvi hatás felmérése érdekében — a többi erdélyi magyar nyelvjárási egységekkel szemben — itt *speciális* gyűjtés folyt, s természetes, hogy emiatt is a kötetben e vidék a többinél nagyobb súllyal jelentkezik. A felszínre került anyagnak a nyelvjáráson belül is csak egy része jövevénytűző, és egy másik, igen tetemes része fonetikai vonatkozásban sem asszimilálódott, a nyelvjárás szókincsének peremén, a nyelvhelyesség kérdéskörében jelentkező román szóelem. Ezek számbavétele természetesen sok általános nyelvészeti vonatkozású érdekességgel szolgál, de nem itt, hanem valamely sajátos célú értekezésben.

5. A szerkesztők az összegyűlt hatalmas anyagot sem történeti, sem nyelvföldrajzi szempontok szerint, sem fonetikai alapon nem rostálták, nem szűrték meg. Nem mérlegeltek, s a szótári részbe mindent felvettek, ha a kérdéses szóról bizonytalanul, vagy a leghalványabb módon is feltételezhető volt a román eredet. Nem csoda, ha a tőlük közzétett címszavak száma is hatalmas: 4243 szó! Nem érdektelen megvizsgálni, hogy az itt szótározott anyag milyen arányban szerepel a TESz.-ben (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—III*. Budapest, 1967—1976). E szavak: *afonya, akációs, alakor, árdéj, bács, bálmos, baraboly, batul, bence, beszerika, bojér, bosztán, brindza, bulándra, burdó, buszujog, cáp, cigája, cimpora, cincár, cinemintye, cujka, csercse, cserge, csetenye, csimpolya, csirittyás, csobán, csoma, dajnál, dancs, dászkal, diák 'kántor', dohott, domika, döblöc, dránica, duláb, esztana, esztrenaga, fáta, ficsúr, furulya, fustély, fuszuly, fuzsitos, geléta, gárgya, gáz 'petróleum', gergelice, gornyyik, görgina, gulászta, gusa, harieska, hodály, hóra, ikon, iszkumpia, ját, kaláka, kalács³, kalugyer, kaptány, katrinca, ketrán 'gyufa', kirlán, kocsorba, kokojzsa, koliba, kolinda, kolindál, kompona, kosár, ko-*

zso²kár, macsuka, málé, mamaliga, mióra, m²óc, mokány, m²osuly, mutuj, nótin, nyám, okol, oráa, pakulár, pakura, palacsinta, panusa, papusa, parapács, pataró, perpenca, pláj, pojána, pomána, pópa, poronty, prikulics, puca, pulya, punga, putina, putrigáj, radína, ramaz, rezsnyice, román, suta, szécs, szemunca, szerecsia, szilimány, szokmány, szokotál, tepelág, tóka, tokány, toplica, topor, tretina, turkás, turma, vecsin, vére, zsendice, zsingás, zsitár. Ezekhez a szavakhoz természetesen hozzá kell számítanunk azokat az alakváltozatokat, amelyek különböző címszók alatt fordulnak elő, s amelyekről feltételezhető, hogy az átadó nyelv a román volt. Ilyenek: *bába, butoj, bráha, buruján, cigány, cinka, cándura, csata, csuda* 'bosszuság', *csula, csuperka, lunka* stb. stb. Kitűnik az összehasonlításból, hogy a MNyJRomK. anyaga legalább harmincszorosa a TESz.-be felvett román eredetű szóelemeknek! E hatalmas különbség csak részben következménye a kérdés különálló, monografikus feldolgozásának, amelyben a teljességre törekvés természetes szempont. De sajnos, következménye a már említett „szemponttalanságnak” is, amely az összegyűlt anyagból semmit sem szűrt meg, semmit sem rostált ki.

6. A magyar nyelvjárási szókincs peremén felbukkanó, valóban román eredetű szókincs-elemek felvételén túl a mérlegelés hiányát bizonyítják például az alábbi szócikkek.

Nincs mit keresniük pl. a feldolgozásban az intézménynév-rövidítéseknek, mint *ádász, alimentára, aprozár, árlusz, dák, gosztát, komkár* stb. Még az sem zavarta a szerkesztőket, hogy az ilyen természetű betűszavak nagy részét az újabb román értelmező szótárak (*Dictionarul limbii române moderne*. București, 1958.; *Dictionar explicativ al limbii române*. București, 1975) sem veszik fel, nem is beszélnek arról, hogy ha ezek „köznyelvi román eredetű kölcsönszavak”, akkor a romániai magyarság közül bárki megtoldhatja őket még 15-20 hasonlóval: *ifet, iméfé, téapélé, térecsélé, ilélé* stb. De nézzünk néhány tévesen vagy legalábbis vitathatóan román eredetűnek minősített címszót:

cándra Az MNyJRomK. szerint a szó biztosan román eredetű, a román *țandură, țandură* átvétele. Nem hivatkoznak a TESz.-re, mely a szót a *condra* alatt tárgyalva az egész szócsaládot ismeretlen eredetűnek minősíti. A TESz. szerint „...eredetének megítélése azért is nehézségekbe ütközik, mert hasonló szavak a szomszédos nyelvekben is vannak” és „...hogy történt-e helyenként kölcsönzés, és melyik nyelv az átadó, csupán széles körű történeti és szóföldrajzi vizsgálat dönthetné el”. Hol ez a vizsgálat?

kókonya Az MNyJRomK., bár beismeri, hogy a szó *-nya* végződése magyarázatra szorul, mégis felveszi címszavai közé, és a román *coc-ból* eredezteteti. A TESz. meggyőzőbb magyarázata szerint olasz eredetű, a N. *cocagna* szóval veti össze.

kolop A 'filkó' jelentésű *kolop* a MNyJRomK. szerint minden kétely nélkül román eredetű. Milyen érvek alapján minősíti annak? A szóra vonatkozó adatokat, az RMNyA.-nak anyaga alapján. Háromszékről közli: Árapatak, Dálnok, Bikfalva, Sepsikőröspatak, Zágón, Szárazajta. S bár a szó Tamás Lajos szerint a románban magyar jövevény (*Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Budapest, 1966. 242—243.), a szerzők a fenti, szóföldrajzilag háromszéki elterjedésű magyar adatokat minden bizonyítás nélkül a román nyelvjárási *colopból* eredeztetik, s ezt a románban a mezőségi Bányabükkről mutatják ki. S ki tudja, miért hiányzanak az RMNyA.-nak a szóra vonatkozó többi adatai? (Majlátfalva: *kolop*, Apáca: *kalap*, Magyardécse: *kolup*, Mezököbölkút, Gogánváralja, Zselyk, Sófalva, Szásznyíres, Tacs, Marosbogát, Mezőveresgyháza, Mezőpanit, Héderfája, Pipe, Péterfalva, Nyáradkarácsonfalva, Lozsád: *kalap*.) Természetes, hogy a szó hangalakja az *o-zó* székely nyelvjárársban *kolop*, az *a-zó* mezőségi nyelvjárársban *kalap*. A *kolop* 'filkó' nyilván nem román, hanem szláv eredetű (vö. Czuczor—Fogarasi szótár; Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényiszavai I—II*. Budapest, 1955. 670.; TESz. II. 531.). Egyébként is a kártyajátékok szókincse az erdélyi románban általában magyar eredetű.

rámpa A Kis-Szamos mentéről adatolt szót az MNyJRomK. minden megjegyzés nélkül a román *rampă* átvételének tartja, a TESz. szerint német eredetű (vö. ném. *Rampe*).

rühes Az MNyJRomK.-nak semmi kételye nincs, hogy a *rühes* a román *riios* átvétele. A TESz. véleménye: „Az a feltevés, hogy a *rüh* elvonás a *rühös-ből*, s ez utóbbi román eredetű, hangtani okok miatt nem valószínű (vö. *rüh* a.).

sóp A szót az MNyJRomK. 'fészter, csűrpadlás' jelentésben az RMNyA. következő kutatópontjairól adatolja: Bun, Gogánváralja, Pipe. Ezzel szemben ugyancsak az RMNyA. alapján megállapítható, hogy lejegyeztem a következő kutatópontokon is: Nagymoha, Krizba, Datk, Halmágy, Alsórákos, Küküllősrpatak. A szerzők szerint a román *șop* átvétele, pedig már a szóföldrajzi előfordulás, mely százsz környezetet mutat, arra vall, hogy mind a magyar, mind a román szó az E. százsz

schöp átvétele. A TESz. szerint is német eredetű, többszörös átvétellel (vö. *sop* a.; lásd még az ott idézett gazdag irodalmat, mely az MNyJRomK. szócikkből teljesen hiányzik!).

7. Persze, mondhatná valaki, természetes jelenség egy ilyen természetű munka esetében, hogy szigorúbb mérlegeléskor kiderüljön egy-egy szócikkről: nem tartozik ide. Így is van, csakhogy e munka cikkelyeiben az egyoldalú elfogultság szembe-szökö. Megnyilvánul ez abban is, hogy — az esetek többségében — nem hívják fel az olvasó figyelmét, nem mutatnak rá: a román eredetű vitatható és vitatott, s a bizonytalanság eloszlátására nem hoznak fel bizonyító érveket. Epp ellenkezőleg, ha lehet, az idegen és a nemzetközi szavakat is román eredetűnek minősítik (*piláf, avizál, kontrol, rajon, planifikál* stb.). Szóátvételtől beszélnek ezekben az esetekben is, holott a román nyelvi hatás csupán abban a formában nyilvánul meg, hogy 1. a román szó az erdélyi közbeszédben aktivizálja, gyakoribbá teszi a már meglévő idegen szavakat, 2. e szavakat olykor bizonyos mértékben *alakilag* hasonítja (hosszúság — rövidség, a — á, c — cs stb. hangviszony), 3. a nyelvben már meglévő idegen szavak jelentését módosítja, a román szó használatának megfelelően bővíti (vö. pl. *von, blokk*).

Úgy vélem, hogy ez a szemléleti elfogultság ki is zárta annak lehetőségét, hogy az adatok birtokában a szerzők bizonyos, eddig román eredetűnek tartott szavakról éppen a nem román eredetűt bizonyítsák. Mert ilyen is van a *ját* nem román, hanem ősi örökség a finnugor korból (vö. Rédei Károly: *Szófejtések*. Nyelvtudományi Közlemények, 1977. 201.), a *kaptány* sem román, hanem ótörök eredetű (vö. Mándoky Kongur István: *Kapkány*. Nyelvtudományi Közlemények, 1971. 382.; *Kaptány*. Magyar Nyelv, 1969. 213.).

8. Az egyes szócikkek felépítésekor a szócikk élén álló címszót a szerzők — a szokásos gyakorlattól eltérően — hangtanilag nem sematizálják, hanem a gyűjtés során alkalmazott fonetikai lejegyzésben adják meg. Szerintem teljesen indokolatlanul. Sőt még a címszók alatt közölt *alakváltozatok* esetében is megkérdőjelezhető: van-e értelme az olyan fonetikai hangárnyalatok jelölésének, illetőleg közlésének, amelyek csupán az egyes nyelvjárások hangvariánsait tükrözik, de a szókinceszvizsgálat tekintetében nem mondanak semmit? A fonematikus jelölésen túl a hangszín fonetikai jelölése csak annyiban igazolható, amennyiben az átvett hangalak, az etimon eredeti román hangszínét tükrözi még, bizonyítva egyben azt, hogy a kérdéses szó nem illeszkedett még be az átvevő nyelvjárás hangrendszerébe. A címszók megállapításában a szerzők saját elveiket sem követik: sok esetben nem az ismertebb alakváltozatot emelik ki a szócikk élére (pl. *kétrán*, mikor van *kétrány*; *kőqábé*, mikor van *kobja* stb.). Azt meg végleg nem értem, miért kellett a címszóban kikövetkeztetni nemlétező **bucsál, *csudil, *kalifikál, *mija* stb. alakokat a *bucsálódik, csudilódik, kalifikálás, mijás* stb. élő származékszavak helyett? A származékszavak nem lehetnek szótári alakok?

A szótár forgatójának meghökkenését leginkább a *nyelvi rétegre* való utalás váltja ki. Kategóriái: táji, népi, köznyelvi, irodalmi, hivatali, szaknyelvi, katonai, kereskedelmi. A szerzők a bevezetőben nem fejtik ki ugyan e kategóriák ismérveit, de kihámozható belőle egy kombinált, a területi megoszlás és a megnyilatkozás módja szerinti minősítés. A táji-népi-köznyelvi-irodalmi sorban az, amit a szerkesztők köznyelvnek minősítenek — megtévesztő. Közhely a nyelvtudományban, hogy köznyelven az irodalmi nyelv beszélt változatát, a nyelvnek a művelt rétegek mindennapi érintkezésében használt változatát értjük. S mint ilyen normatív jellegű. A szerkesztők szóhasználatában egészen mást jelent: a romániai magyarság minden rétegében általánosan használt szöveget, olyan nyelvi elemet, amely a köznyelvet *regionális* köznyelvvé teszi. Bár a regionális köznyelv fogalma a nyelvészek körében sem egyértelmű, nincs egészen pontosan körvonalazva (l. Zilahi Lajos: *A regionális köznyelv fogalma a nyelvtudományi szakirodalomban*. Magyar Nyelv, 1978. 333—338.), de egységesebb a vélemények abban, hogy regionális köznyelvek a városi környezetben figyelhetők meg leginkább, s nem normatív, csak a norma felé haladó nyelvváltozatok. Elsősorban azért, mert (nyelvjárási: hangszínbeli vagy szókincsbeli) elemei „normán kívüli” elemek. Meglepő tehát, ha az ilyen, a nyelvhelyesség normáján kívüli eső elemek, mint *bászka, diszpenzár, kabana, kráma, szákos* stb. mellett *ezt* a minősítést találjuk: köznyelvi.

A címszók jelentését a szerzők magyar, román és német nyelven határozzák meg, az adatokat a legtöbb esetben kifogástalanul a jelentések szerint tagolják. (De tagolatlanul fordul elő pl. a *gornyyk*: 'kisbíró, községi szolga, határpásztor, erdőpásztor, erdőfelügyelő'; természetesen a szó jelentése nyelvjárásonként eltérő.) Az adatok között sok a többszörös — szláv, román, esetleg oszmán-török — átvétel. Sajnos, a szerzők csak ritkán kísérik meg szóföldrajzi érvek alapján az adatoknak eredet szerinti szétválasztását. Pl. a *gulászta* esetében sincsenek szétválasztva a ro-

mánból, illetőleg az ukránból vagy a szlovákból származó adatok. (Azt már csak a formai következetesség hiánya miatt jegyzem meg: a tanszéken és a Nyelvtudományi Intézetben összegyűlt kéziratok anyagából a gyűjtők sok mindent, többek között tájszójegyzékként már közzétettek, ezekre a szerkesztők hol hivatkoznak, hol nem; pl. az RMNyA.-nak anyagából a *Magyar Nyelvben* és a *Magyar Nyelvjárásokban* közzétett román eredetű tájszavakra hivatkoznak, a NyIrK.-beliekre már nem.) Az etimológiai rész élén a román megfelelő áll. Olykor a szerzők könnyűszerrel teszik túl magukat a hangtani és jelentéstani akadályokon. Nem nehéz példát találni: m. *botár* 'fejőveder' < r. *botar* 'faedényt készítő mester'; m. *észkuláment* 'sérv' < r. *sculament* 'kankó'; m. *vántrúd* 'koszorúgerenda' < r. *vandrug* 'bányafa' stb. Az ilyen etimológia nem etimológia. A magyar nyelvjárási *murja* csakis a román nyelvjárási *mușea* és nem a román *mură* átvétele lehet. A szócikkeket az etimológiai szakirodalomra való hivatkozás zárja. Mint írják, „a hivatkozásban nem törekedtünk teljességre“. Ennek a „nagyvonalúságnak“ nem kellett volna jó néhány esetben kizárnia az etimon *első* megállapítóját, még akkor sem, ha az összevetés semmilyen nehézségbe sem ütközött. A források jegyzéke szerint a szerkesztők a TESz. 1. és 2. kötetét használhatták. Nem mindig hivatkoznak rá, mikor kellene (pl. *árdéj*, *bács*, *biszijók*, *móc*, *nótin*, *nyám* a.), s nem elég hivatkozni, elemi követelmény jelölni, hogy az illető szó milyen címszó alatt keresendő (*inkurkál*, a *kurkász* a.; *lunka* a *lanka* a. stb.). A visszakeresés enélkül eléggé fáradságos.

Az MNyRomK.-hoz fűzött széljegyzeteimben talán túlságosan is az elnagyolt, gyenge vagy a vitatható pontokra koncentráltam, s nem emeltem ki a kötet vitathatatlan értékeit, nem mutattam rá a román—magyar kölcsönhatás további vizsgálatában játszandó szerepére, mely csakis ez lehet: mindennemű további kutatás kiindulópontja — kritikával. Talán éppen ezért e munka a semmitmondó méltatás helyett alaposabb kritikai hozzáállást érdemel.

Murádin László

Szabó Vilmos: Reggel a buszban

Szabédi és a „pacsirta-ügy”

„Számunkra, akik csak részben ismerjük önt, ez a kötet több egy egyszerű versgyűjteménynél, élő, gyakran tragikus jelenvalósága azoknak a kérdéseknek, melyeket élete és kora vet fel. Más nemzedékhez tartozom, nem keringhettem sok éven át »főlöleges külön kerékként«, de a háború első éveiben nem kevésbé mélyen éltem át ezeket az érzéseket. Azok közé tartozom, akik ugyanúgy megértették, mint ön, hogy ezután nem hagyhatjuk, hogy a történelem saját kezünkkel üssön pofon.“ — 1956. április 21-én írta ezeket a sorokat Veronica Porumbacu Szabédi Lászlónak, a Ioanichie Olteanu fordításában románul megjelent válogatott verseket, illetve szerzőjüket ünnepeelve. A Bukarestből érkező levél nemcsak a távolabbi múltra utal; a magyar lírát amúgyis szerető, népszerűsítő költőnőre rendkívüli módon hat „az a vívódás, a kérdőjelek, amelyeket [Szabédi] igazi kommunista öntudattal tesz fel a »parancsra lelkesedő« semmirekellőknek, akik azt hiték (és jaj, részben még hiszik):

*Ő tudja, mit kell költened;
ha szólsz, ő rajtad túlkiált:
ő védelmezi ellened
a népi demokráciát.*

Azt hiszem, hogy a történelem sokat megválaszolt e kérdések közül, s hogy seprűjével elkezdte már tisztogatni a tornácot attól a [...] szeméttől, mely felszínre jön, mert ahogy ön mondja: »hömpölyögve hoz / az árvíz szennyet is a televényben...« De az ön lázadása valami bennünk lévő magasabb rendű, tisztább, pártosabb nevében, sok nemzedék sok költője vívódásainak megvallása, amit azonban kevesen vetettek papírra olyan világosan, mint ön. Nem a történelem tisztázásai után, hanem előttük!“

Úgy tűnik, többszörösen is hasznos innen, e Porumbacu-levéltől indítani gondolatmenetünket, amikor Szabédi „pacsirta-ügyét“ próbáljuk néhány fontos új adalékkal, mindenekelőtt még közöletlen Szabédi-levelek közreadásával felidézni, a kortársak emlékezetében feleleveníteni, s az utódokban jelentőségét tudatosítani. A kiemelten idézett négy sor a *Mese* című Szabédi-versből való ugyan (az *Igaz Szó* 1953. decemberi számában látott először napvilágot), később azonban, éppen a *Gazeta literară* számára kért interjúval összekapcsolva, *A pacsirtáról* is szó kerül: „Szeretnénk, ha egyetért vele, hogy beszéljen nekünk a költészet kérdéseiről — akár úgy is, ahogy azt »A pacsirtá«-ban tette...“ (lásd: *Veronica Porumbacu és Szabédi László levélváltása*. Korunk, 1977. 5. 355—358.) A román pályatábor tudatában is kiemelkedő, korjelző műként élt tehát ez a Szabédi-vers — noha nem valószínű, hogy ismerte előzményeit és következményeit, megjelenése körülményeit és azonnali visszhangját.

A háború befejezése, a fasizmus leverése után Szabédi Lászlónak, mint tudjuk, sokféle feladat jutott a romániai magyar művelődés szocialista szellemű kibontakoztatásában. A költő, akit a legnagyobb tehetségek közt tartottak számon (prózaíróként is), akárcsak a publicista, az esztéta s a közéleti ember, korán felismerte felelősségét: egyértelmű bizonyítéka ennek petőfis hangolású ars poeticája, az 1946-os keltezésű *Költők s bírálók*. (Más lapra tartozik a kritika meglepő reagálása e versre; hogy éppen ebben látja például Sóni Pál, 1951-ben, „a tömegekkel való kapcsolat hiányát“-nak tükrét, a kérdések helytelen megragadását, annak igazolását, hogy „Szabédi László nem él benne eléggé a szocializmus építésének reális, központi problémáiban“. — *Sokan szólunk*. Utunk, 1951. 4.) Igaz, mennyiségre nem sok az 1944 és 1949 nyara közötti verstermés, minőségben azonban aligha érheti kifogás (a négy korabeli Szabédi-költemény között van a *Csillogj, Margitka s az Almoddall mértél* is). Szabédi egész költői (és prózaírói) pályáját jellemzi különben

a szépírói „termelés” csúcsidőszakainak és kihagyásainak a váltakozása. A versenyszellemet sajátosan értelmező kor ezt természetesen nem vette figyelembe — mint ahogy az egyéb elfoglaltságokat sem; vezércikkek teszik szavá „a hazai magyar költők termelékenységében jelentkező csökkenés”-t. Szabédi Gaál Gáborhoz, az *Utunk* főszerkesztőjéhez címzett levele ezekre az elvárásokra utal. Konkretán Gaál *Az Útunk és az elvszerű, pártos műbírálat* című cikkére (*Utunk*, 1949. augusztus 20.; apró módosítással újra megjelent a *Valóság és irodalomban*, Gaál Gábor 1950-es — rövidesen a dogmatikus kritika kereszttüzébe került — kötetében). Egy központi vitaülés általános megállapításait lebontva, a saját portára alkalmazva, Gaál Gábor Szabédit állítja a soros bírálat középpontjába. A Gaál-cikk Szabédit érintő része így hangzik: „Persze nem hallgathatjuk el, hogy az *Útunk* eddig felhozott hibáiban, hiányosságaiban a lap kombattáns kritikusaival kívül, ha nem is közvetlenül, de közvetve részesek azok a sorainkba tartozó kritikai elmék is, akik az *Útunk* minden gondja és kezdeményezése ellenére oly pompásan tudnak — *hallgatni*. Most többeket nevezhetnénk meg. Rövidség kedvéért azonban elégedjünk meg egyetlenegy névvel, Szabédi László kritikusként is ismert nevével. A közömbösség hideg idegzetére épült magatartásnak kell minősíteni, hogy Szabédi László irodalmunk alakulásának mai szép napjaiban *tud* hallgatni. S hangsúlyozzuk: Szabédi nem egyedül áll. [...] A Szabédi László-féle hallgatásba való elvonulás nemcsak korszerűtlen, de korellenes is.” E magatartással szemben nevez meg Gaál Gábor „olyan teljes értékű irodalmi publicistát, mint *Csehi Gyula*, az irodalmi kritika terén pedig olyan fiatalokat az *Útunk* hasábjairól, mint *Maroszi Péter*, *Szász János*, *Páll Árpád*, *Balla Ernő*, *Hajdu Győző*, akiknél a rátermettség tudatos fejlesztése s az ideológiai és kulturális színvonal emelésének igyekezete megállapítható.”

Íme Szabédi válasza, egy héttel későbből:

Kedves Gábor!

Itt küldök az *Utunk* számára öt verset, az augusztusi pihenőm terméséből. E pihenő három hetében egyébként a váradi szabadegyetem előadásomon s a kritikai almanachba Töled kért tanulmányon dolgoztam, mely utóbbit napokon belül eljuttatok Hozzád. E pillanatban is rajta ülök, s ez magyarázza azt, hogy a verseket nem személyesen vittem el Neked.

*Utunk*beli cikked után nyomatékosan kérlek arra, hogy a mellékelt verseket egyszerre add le a következő számban, mint annak idején a Horváth Istvánéit. Azt hiszem, ez a kérés egészen méltányos. A sürgősség pedig arra való, hogy elűntesse azt a látszatot, mintha „A pacsirta”-ban foglaltakat, a benne megnyilatkozó fájdalmas iróniával együtt a Te cikked sugallta volna. Azonban: sürgősség ide, sürgősség oda, ha a következő számban már nem volna hely valamennyi vers számára, inkább arra kérlek, hogy a közlést halaszd az azt követő számra; a versek együttes megjelenését fontosabbnak ítélem, mint a sürgős megjelenést.

Reám vonatkozó irgalmatlan és a valóságtól teljesen elvont bíráló megjegyzésed után remélni merem, hogy a jövőben nagyobb mértékben fogsz segítségemre lenni abban a törekvésemben, hogy munkalehetőséget teremtsék a magam számára, mint amilyen mértékben a múltban segítéttél. Ebben a biztos reményben

szeretettel üdvözlő:
Szabédi László

Kolozsvár, 1949. aug. 27-én

A levél utolsó bekezdésének pontos értelmezéséhez párhuzamosan kellene megvizsgáljunk Gaál Gábor és Szabédi László írói-tudósi-emberi alkatát, a konkrét tények és kapcsolatok, viszonylatok számbavétele ugyanis valószínűleg önmagában kevés volna a megértéshez. (A két világháború közötti alkalmi kapcsolatukra a *Levelek* 1975-ös kiadásában mindössze egy 1938-ból származó, a *Korunknak* cikket kérő Gaál-levél utal. A Szabédi-hagyatékban még két Gaál Gábor-levél található, az egyikben Gaál a Szabédi tanulmányát sürgeti, 1948. május 21-én, a *Tudomány és Haladás* című folyóirat számára, a másikban, 1949. augusztus 27-én, felkéri, hogy vegyen részt egy szimpozionon, *Lenin és Sztálin a szovjet kultúra megalapítói* című előadással.)

Ami *A pacsirtát* s a másik négy vers sorsát illeti, erről már most többet mondhatunk, jöllehet részben feltételezésekre szorulunk. Tény mindenekelőtt, hogy *A pacsirta* csupán 1953. június 26-án jelent meg, az *Utunk* 27. számában. A költő ki egészítette a művészet elbürokratizálásáról szóló satíráját egy szakasszal; az új befejezés:

Négy éve irtam ezt a verset,
 be jó, hogy ma már más a helyzet!
 Akkoriban még a versbírák
 visszadobták ezt a szatírát,
 ma közlik. Be jó! És be rémes,
 hogy panasgom ma is érvényes.

Szabédi racionalizmusát ismerve, nyomatékos ragaszkodása az öt vers együttes közléséhez valamelyes ciklusjellegre, legalábbis belső, gondolati és hangvételi összefüggésre enged következtetni. Fennmaradt 1949-es jelzetű költői alkotásai közül *A pacsirta* mellé ilyenformán az *Itt van köztünk*, az *Egy költőről*, *A fűzfásip* és a *Költői verseny* állítható. Valamennyi a költészet napi feladatairól és lehetőségeiről szól — úgy, ahogy azt Szabédi „új szemmel“ és teljes hittel, meggyőződéssel, többes szám első személyben, tehát a munkás-paraszt hatalommal azonosulva vallotta (elutasítva magát minden „sunyi okosság“-ot, amely megoszthatná a verssorokat „a Párt s a polgári közvélemény között“). A hatalom részeseként mutat ujjal a beférkőző kispolgári karrieristára, a pöffeszkedőre; szatíráját (*Itt van köztünk*) végtelen önbizalom hatja át, amit különösen az utolsó másfél sor hangsúlyoz: „E verssel itt / kiebrudalom magam is tán.“ (Az 1955-ös *Válogatott versekben* még egyértelműbbé tette a fogalmazást: „E verssel itt / kihajítom egymagam is tán.“ Annál érthetlenebb az 1967-es kiadású vers—próza gyűjtemény „szövegváltozata“: „E verssel itt / kihajítom enmagam is tán.“ Ez bizony szerkesztői leiterjakabnak minősül, idegen az 1949-es Szabédi szellemétől, sőt egyenesen sértő rá!)

A filológiai rend, a kronológiai tisztázás feladatainál maradván, meg kell még jegyeznünk, hogy az 1949-es Szabédi-versek mai sorrendje (az említett *Válogatott versekben*, majd a *Telehold. Veér Anna alszik* címűben) nem felel meg az időrendnek; a *Hazánk magyar költői* (1953) című antológia a *Vezessen a pártot* a negyvenkilences költemények végén hozza, s valóban, ez az *Utunk* 1949. december 31-i számában jelent meg először. A meglepő az, hogy csupán az 5. oldalon; két lap-számmal korábban, a december 21-re szánt születésnap *Köszöntő* még az első oldalon jön, sőt az egyetlen aláírt írás a hetvenes Sztálin tiszteletére szerkesztett *Utunk*-szám címlapján. Az 1949. augusztusi levél s az évvégi lapszám közt történekről nincs pontos képünk, legfeljebb elképzelésünk; mindenesetre nem személyi (vagy nem elsősorban személyi) kérdést kell látnunk a Szabédi-versek, illetve -közlések illetén alakulásában. A dogmatizmus okozta torzulások elsősorban az intézmények működésén mérhetők le, s ez tükröződik az egyéni megnyilatkozásokban is. A nevek sokszor csak funkciót, vállalt vagy kiosztott szerepet takarnak, és nem egy esetben a végrehajtó, így vagy úgy, áldozattá vált.

A Szabédi-hagyaték tanulmányozása, ha nem is ad mindenre magyarázatot, jelentős tanulságokkal jár. Ennek alapján feltételezésünket is módosítanunk kell a Szabédi-levélben említett öt versre vonatkozólag, ugyanis — az öt vers gépirásos példánya előkerült. Valamennyi tipografizálva van (a lapok bal felső sarkán, kézírással: „*Utunk* ciceró cursiv 2 hasáb“, a jobb oldalon pedig a sorrend, római számokkal); szerkesztői aláírás vagy kézjegy nincs rajtuk, ám így is nyilvánvaló, hogy a — visszakapott — szerkesztőségi példány maradt fenn. Az öt Szabédi-vers tehát, sorrendben: *Bánva ismerem fel*, *A pacsirta*, *Vers a versről*, *Itt van köztünk*, *A fűzfásip*. A *Bánva ismerem fel* címűn dátum is olvasható (nyilván Szabédi írása): „1949. VIII.“; az utolsó szakasz után pedig, Szabédi kézírásával még egy verssor: „En ölbetett kezekkel álltam“. Ennek a tintája nem azonos a dátumával, foltehetőleg későbből származik — amikor a költő (külső sugallatra?) továbbírta versét, megnyújtotta még két versszakkal. A ciklus élére szánt *Bánva ismerem fel* tudniillik — a *Vezessen a párt* címen ismertté vált Szabédi-vers első változata. Az *Utunk* idézett, 1949. december 31-i számában megjelent s azután minden gyűjteményben reprodukált vers az eredetitől az utolsó három szakaszban különbözik; a hatodik strofa után („...Bánva ismerem fel s merészen: / enyém ez a történelem.“) ugyanis a hetedik, a zárószakasz eredetileg így hangzott:

*Enyém, ha rajtam is a vére
 s magamról le nem moshatom.
 Pirulva tekintek szennyére,
 enyém az; de most már tudom,
 hogy miként ez a megvetendő,
 szennyezett múlt az én művem,
 az én művem lesz a jövőendő,
 új emberi történelem.*

(Tehát az „én ölbe tett kezekkel álltam” s a „Merészen szólottam, elvtársak” kezdetű később került a versbe, a köztük levő nyolcadik szakasznak pedig az első négy — egyébként sikerült és jellegzetesen szabédís — sora ugyancsak új.)

A *Vers a versről*, lényegében jelentéktelen módosítással, az *Egy költőről* címet kapta a Szabédi-kötetekben. Az annak idején másodiknak „rangsorolt”, oly sok viszontagságot hozó *A pacsirta* az 1953-as toldalék, illetve kóda („Négy éve irtam ezt a verset...”) előtt a gépirat szerint így végződött:

*Pacsirta ez? Nem.
Semmi egyéb:
pacsirta mezben
— búbos veréb.*

A *pacsirta*, mint jeleztük, 1953. június 26-án látott végül is nyomdafestéket. Alig pár nappal később, 1953. július 10-én *Hamis „pacsirtadal”* címmel jelenik meg egy közlemény az *Előrében*. Az aláíratlan bevezető szerzője röviden „összefoglalja” a Szabédi-vers tartalmát, majd a következőket fűzi hozzá: „Szabédi László versének úgynevezett »eszmei tartalma« az olvasók és írók méltatlankodását váltotta ki. Ennek kifejezője az alább közölt szatíra is. A magunk részéről csak annyit fűzünk Szabédi László verséhez, hogy a négy év előtti lektoroknak volt igazuk és nem az UTUNK szerkesztőségének, amely a szatirikus műfaj pártfogásának helyes igényével összeegyeztethetetlenül utat engedett ennek a valóságunkat eltorzító műnek.” E bevezetés után következik a *Halpróza a daloló pacsirtához* című írás, amelyben a haldalkar egyik tagja hat „pikkelyben” értelmezi és minősíti Szabédi verses szatíráját, illetve a versben szereplő pacsirta „magatartását”. Csupán az 5. pikkelyből idézünk: „Csodálkozom, hogy Szabédi László éppen Önben, a szárnyaszegett, dalavesztett madárban vélte A PACSIRTÁT felismerni. Hiszen ez az ország sohasem volt még ennyire pacsirtaszótól hangos, soha ilyen vidám, ilyen zengő pacsirtadal nem töltötte még be életünket. Azt hiszem, valamennyi haltársam nevében beszélek, amikor úgy vélem, hogy ilyen körülmények között az Ön szárnyas mivoltát A PACSIRTÁVAL és az Ön hallgatását a pacsirtadallal azonosítani: a pacsirták, a pacsirtadal megrágalmazása.”

Pár hónappal később a „haltársakhoz” csatlakozott az *Utunkban* közölt hosszú verses szatíra, az *Egy költő és a vöcsök* szerzője, Bajor Ánkor. Versének alcíme, zárójelbe és idézőjelbe téve: („Akiket nem hagynak énekelni”); az utolsó két verssor „eszmei mondanivalója” azonos a Kallós-szatíráéval:

*Mert a pacsirta olyanfajta:
Dalol és száll — ha kedve tartja.*

A Szabédi-hagyatékából előkerült a súlyosan megbántott, önérzetében megsértett költőnek az *Utunk* szerkesztőségéhez címzett levele (gépiratos másolatban, Szabédi László aláírásával). Az *Egy költő és a vöcsök* elolvasása után pár nappal (tehát nyilván szeptember 7-én és nem augusztus 7-én, ahogy a levélben áll), keserűen vonja le a tanulságot a maga számára: „Átallátva azt a veszélyt, hogy legközelebb már valamelyik bátrabb és magát karakánnak képzelő írástudó szabadon szembepökhethet s én legfeljebb az Arany János receptjét követhetem (»nem pöröltem, félreálltam s letöröltem«), közlöm az Utunk szerkesztőségével, hogy költői tevékenységemet mostantól lezártnak tekinthetik s kérem is, hogy tekintsek annak.” Szabédit különösen az bántja, hogy költőségét vonják kétségbe — amin már nem tud vitakozni, s ezért írja a levélben: „De hivatlan vendég nem leszek.” S a levélzáró kérés: „Gondolom, visszavonulásom jogosulttá teszi azt a kérelmet, hogy lapjukban személyemmel ne foglalkozzanak többé. Hiszen az önök szempontjából ez immár fölösleges, az én szempontomból pedig, mivel csak nyugtalanít, csak egyéb munkáimat bénítja, szintén fölösleges.” Ez utóbbi kérés sem hallgattatott meg. 1953. október 2-án *Elvszerű költészetet, elvszerű szerkesztést* címen jelenik meg az *Utunk* vezércikke. Ebben, mintha egy későbbi, éppen a dogmatizmussal leszámoló Bajor-szatíra hőjét idézné, a névtelen cikkíró teljes komolysággal hivatkozik Czudar Róza aradi szövőgyári munkásnő levelére, amely elmarasztalja a költőt és a szerkesztői gyakorlatot, alapot biztosítva egy „nagyon egészségtelen jelenség” megítéléséhez s a szerkesztőség „súlyos hibájának” a megállapításához. A cikk keményen megbírálja Bajort is az egyoldalú kritikáért: „Szabédi e költői félreisklásának alkalmát megragadva, elvtelenül, felületesen, sértő gúnnyal mond sommás ítéletet Szabédi felett, kijelentvén, hogy: nincs mondanivalója.” Az *Utunk* vezércikk a *Vezessen a párt*, a *Példát mondok* szerzőjét védi meg — *A pacsirtáéval* szemben és Bajorral szemben. Másrészt viszont újra szóvá teszi Szabédi állítólagos hallgatását.

Ami a „hallgatás” illeti, mindenütt beleütközünk e vádba, s maga a költő ugyancsak gyakran tiltakozik ellene, ahol teheti — józan érvekkel. A Veronica Porumbacunak írt levele mellett, hasonlóan dokumentumértékű, a kort is jellemző számadás a *Magánbeszélgetés helyett* címmel ellátott, Márton Gyulának, a Bolyai Tudományegyetem filológia kari dékánjának címzett, sűrűn gépelt négy oldalnyi levél (főltehetőleg 1950 őszéről; a gépiratos másolaton nincs keltezés). Ebben Szabédi részletesen leírja egyetemi elfoglaltságát és egyetemen kívüli munkáját, így a tankönyvírás kálváriáját, a mozgalmi feladatokat. 1949 nyaráról egyebek közt a következőket találjuk e levélben: „Kijelölt továbbá az egyetem valamely titokzatos szerve előadónak az MNSz káderiskolájába, ahol is öt előadást tartottam. Így azt a Petőfi-cikket, amelynek megírása kedvéért mulasztottam el a színajai alkotó alkalmat, képtelen voltam befejezni s mihelyt tehettem, pánikszerűen menekültem a városról, Jádremetére, pihenni. Illetve: végre alkotni. Nem egészen három hét alatt hét verset írtam [közülük küldte el azt az ötöt az *Utunknak* — K. L.], egy tanulmányt Horváth Imre verskötetéről s egy előadást a váradi szabadegyetemnek, melynek a meghívása még Kolozsvárt kapott volt. Nem, nem vártam jutalmat. Igazán nagyképűség nélkül elmondhatom, hogy magában a munkában volt jutalmam. Mégis jutalmul nyertem azt, hogy Gaál — aki nagyon jól ismerte szörnyű megterheltségemet — azt írta rólam az *Utunkban*, hogy nem is korszerűtlen, hanem egyenesen korellenes a magatartásom (mert nem alkotok) s te is úgy beszéltél verseimről s a Horváth Imréről írt tanulmányomról, mintha pestises volnék. Azóta, távlatból, még mosolygni is tudok a riadalom ama nagy évén, de hogy őszinte legyek, nem csak mosolyogni.” Az új tanév feladataira utalva pedig, hasonló kiállításoknak néz elébe: „Aztán most kezdődik a tanács ülészaka s kezdődik az alkotó tevékenység ellen szervezett egyetemi élet, melyben úgy látom máris olyan feladatokat szánnak nekem, melyek megbénítják a tőlem ugyan gyakran számonkért költői szárnyalást és tudományos munkát. Félre ne érts. Engem *baldoggá* tesz, ha alkothatok. Ha engem a démonom nem hajtott volna, kitűnő hivatalnok lehettem volna a múltban is. A Borberekben komoly munkában eltöltött hónap legkedvesebb emlékeim közé fog tartozni mindig, üdülésnek éreztem, nem tehernek. Mégsem értem, mi értelme van az afféle tréfás megjegyzésnek, mellyel te az én kétségbeesett alkotó törekvésemet jutalmaztad, mikor kiróttad rám a tantervi munkálatokat. Azt mondtad ugyanis, hogy hallottad s nem helyezed [!], hogy én pihenés helyett dolgoztam Borberekben, de hát az az én magánügyem s te úgy veszed, mintha pihentem volna. Jó, értem, tréfáltál. De e mögött a tréfa mögött mégiscsak valami helytelen felfogás húzódik meg.”

E felfogás szembevető megnyilvánulása — a másik oldalról is megfigyelhető. Az Írószövetség kolozsvári fiókjának 1953 nyarán tartott munkaülésén — némi elismerés mellett (a *Példát mondog* című versét két felsorolásban megdicsérik) — a költő és a kritikus Szabédit egyaránt megbírálja a jelentés. A költőt ilyenformán: „Szabédi László elvtársnál is, aki néhány olyan kitűnő verset írt, mint amilyen például a hitvallásszerű *Vezessen a Párt!*, a pozitív hős hiánya állapítható meg. Lírikus verseinek hőse az apró gondjaitól és »problémáitól« zaklatott értelmiségi, aki nárcisztikus csodálkozással tekint vissza a múltból a jelenbe vezető újtárra. A saját átalakulása felett érzett csodálkozás közben azonban elszakadt az ország lüktető életétől, azoktól a forradalmi átalakulásoktól, amelyek körötte végbemennek. A valóság csak félenken, bizonyos általánosságok formájában szűrődik be a verseibe. Szabédi verseinek nagy többségében a lírai hős négy fal mögül, az ablakon át szemléli a valóságot. Szabédi lírai hőse nem az új értelmiségi típusa, aki a költő szeme előtt formálódik és fejlődik ki, aki aktívan vesz részt a szocializmus építésének nagy művében. (Ha ugyan a költő Szabédi nincs valóféltben az egyetemi tanár Szabéditől...)

Tény, hogy elég hosszú hallgatás után legutóbbi költeményében, a *Pacsirtában* a költő allegorikusan azokról az »objektív nehézségekről« beszél, amelyek az írásban akadályozzák s közben nem veszi észre azokat az új, felemelő jelenségeket, amelyek körötte végbemennek, bár ezek mellett egy igazi költő nem haladhat el közömbösen, akkor sem, ha még olyan »elfoglalt« is. (A *kolozsvári írók alkotási kérdései Malenkov elvtárs jelentésének fényében*. Utunk, 1953. július 17.) Ugyanitt, a kritika hiányosságairól szóló részben szerepel Szabédi vitacikkéről, amely *Egy emberben két ember* címmel Călinescu akadémiussal szállt vitába, az *Utunkban*. Ennek apropójára a jelentés leszögezi, hogy „Szabédi László irodalombrálói gyakorlatában elszakadt írónk eleven alkotómunkájától”, s hogy csupán Zrinyi Miklósként tör ki olykor „a törökök által ostromolt várból és levág egy-egy »török« fejet. Aztán mély hallgatásba burkolózik.”

Tehát ismét a hallgatás. Lényegében erre a motívumra építi Asztalos István is a Szabédi költői jelenlétét hiányoló cikkét (*Amit ideje volna már jóvátenni*).

Utunk, 1955. február 18.) — csakhogy épp ellenkező előjellel. „Szabédit, a költőt oly súlyosan, oly igaztalanul és oly sokszor megbántották költői és emberi mivoltában, íróársai és egész irodalmi közvéleményünk meg oly közömbösen eltúrte — hogy könnyen azt hihette és hiheti még most is: reá mint költőre nincsen semmi szükség.“ Asztalos kiáll Szabédi mellett a „pacsirta-ügyben“, sőt a Călinescu-vitában is (a kérdés etikai oldalát tekintve alighanem igaza van ez utóbbi kampány megítélésében, a konfliktus-vita esztétikai értelmezése már bonyolultabb kérdéseket vet fel, és szükségessé teszi Szabédi korabeli esztétikai ítéleteinek, nézeteinek alaposabb elemzését, az ő tévedéseinek is — a dogmatizmusnak tett engedményeinek, az öncsonkításnak — a számbavételét). Szabédi László Asztalosnak küldött, 1955. március 1-i válaszelevele alapvető fontosságú dokumentum, a szóbanforgó „pacsirta-ügy“ szubjektív és objektív vonatkozásaira egyaránt fényt vet.

Kedves Pista!

Elegáns, elvszerűséget és barátságot a világ legtermészetesebb módján egybefonó cikkedre napok óta tervezem a választ. Engem a cikk megindított. Megindított, mert Te, akiről tudtam — és nem Tőled tudtam meg —, hogy a Pacsirtámat perszifáló vers közlése után levélben tiltakoztál a perszifálás ellen, sem ezt nem aknáztad ki, sem azt, hogy akkoriban nem is voltál tagja az Utunk szerkesztőségének. Ezt meg akartam Neked írni.

De valami zavart. Napok kellettek, amíg rájöhöttem, hogy mi zavar. Persze nem az zavart, hogy Te cikkedben mintegy közösséget vállaltál a hallgatókkal; éppen ezt találtam cikkedben elégánsnak. A telő napok aztán meghozták a magyarázatot; most már elég pontosan tudom, hogy mi zavart. Az, hogy a hallgatók, sőt a ludasok mintegy közösséget vállaltak cikkeddel.

Félre ne érts. Igazán elég jelentős író vagy ahhoz, hogy jogod legyen közvéleményt fejezni ki. De nem megy a fejembe, hogy miért annak kell önbírálatot gyakorolnia, aki ezt csak úgy teheti, hogy másoktól elkövetett hibát vállal magára. Hisz ennek csak egy célja lehet: felmenteni az illetékeseket az önbírálat alól.

Cikked olvasása közben homályosan éreztem, hogy nehezen fogom én ezt a kedves, baráti, balzsamnak szánt cikket kiheverni.

És valóban, néhány nap múlva megkezdődött az ostrom: no elvtárs, itt a balzsam, most aztán gyerünk a versekkel. Mondhatom, pompásabb ösztönzést a versírásra elképzelni sem lehet.

Ma már egész világosan látom: nem rólam kellett volna cikkezned, hanem a névtelenül maradtakról (engem természetesen egy árva szóval sem említve). Hiszen így az a látszat keletkezik, hogy „túlérzékenységem“ vagy „önrzetem“ — teljesen mindegy, hogy minek nevezzük — a probléma, hogy az irodalmi életünkben jelentkező betegségeknek a réam kent balzsam az orvossága. Nem balzsam kell ide, Pista, hanem viriol. Hát én vagyok az irodalmi életünk beteg pontja? Hát nem azok jelentik a nyavalyát, akik hülyeséget hülyeségre halmoztak? Hát nem a nyavalyát kell kiegészíteni? Tíz év alatt én csak annyit tudtam bebizonyítani, hogy engem biztatni kell a versírásra?

No akit biztatni kell, jobb, ha meg se mukkan. Igen fejlett társas érzékem van; tudom, hogy eleget kell tenni annak, amit elvárnak az embertől. De az, amit elvárhatnak az embertől, az országos törvényekben, az alkotmányban, az intézményi szabályzatokban, a párt alapszabályaiban stb. van lefektetve. Se az alkotmány, se más szabályzat nem írja elő, hogy a versírás elvárható az állampolgároktól. Verset az ír, aki érzi a belső kényszert a versírásra. Nagyon jól tudom én azt, hogy ez a belső kényszer külső társadalmi erőknél a visszatükröződése. De ezeknek a társadalmi erőknél valamivel bonyolultabb a belső kényszerré való átalakulása, mint ahogy egyesek képzelik. Nem akarom misztifikálni az alkotás folyamatát, de azon csak nevetni tudok, hogy egyesek olyan egyszerűnek képzelik, mint az ágybamenést.

Kaptam az Utunk közvetítésével egy igen kedves levelet Lamos Alajos Herbák-üzemi dolgozótól. Zárt borítékban kaptam, Ti tehát nem is gyanítottátok, hogy mi van benne. Cikkeddel s velem foglalkozik. Biztat, hogy írjak verset. Legkedvesebb az utolsó mondata. Azt írja, hogy „ne csak adminisztratív munkát végezzek, hanem énekeljem a holnapot.“

Nem tudom, ki ösztönözte Lamos elvtársat arra, hogy engem versírásra ösztönözzön. Lehet, hogy csupán Te, ti. a cikkeddel. Mindenesetre, ha más is ösztönözte, az jól tette volna, ha megmagyarázta volna, hogy én nem vagyok hivatásos költő, hanem hivatásos tanár vagyok, aki talán jól teszem, ha még verset is írok, de ezt csak akkor tehetem, ha kedvem is van hozzá, meg időm is. A Pacsirtában

megírtam, hogy nincs időm. Ezért regbe sügtak. Most ott, ahol sügtak, balszamot hintettek el. De a legjobb esetben is ott vagyok, ahol regbesugás előtt: nincs időm.

Nemcsak a versíráshoz nincs időm! Immár ahhoz sincs időm elegendő, amit versírás nélkül kellene teljesítenem. Elfoglaltságom keretei: tanár, tanszékvezető, aszpiránsvezető; kari tanácsstag, egyetemi tanácsstag, városi tanácsstag, színházi tanácsstag, nyelvészeti-irodalomtörténeti intézeti tanácsstag, Bolyai-alapszervezeti bürotag. Állandó gyűlés és ülésterv: minden hónapban 4 tanszékvezetői értekezlet, 2 tanszékülés, 1 kari tanácsülés, 1 egyetemi tanácsülés, 1 műhelyszervezeti gyűlés, 1-2 alapszervezeti gyűlés, 3-4 büroülés, néhány tömegszervezeti gyűlés, 1 városi állandó bizottsági ülés, 1 városi tanácsi teljes munkautülés, vagy 1 színházi, vagy 1 nyelvészeti tanácsülés, háromhavonként városi néptanács ülészsaka, néha írószövetségi gyűlés, akadémiai szesszió Kolozsvárt vagy Bukarestben, aztán az alkalmiak serege. S mindezek feladatokat szűnnek, melyeket persze nem mind végzek el, de melyek el nem végzéseért természetesen bírálnak s méltán. Méltán, mert én nagyon jól tudom, hogy eleget kell tenni annak, amit az embertől elvárnak.

Az előttem álló két hét konkrét munkaterve: negyedévesek jellemzése (húszan felül vannak), könyvem korrigálása, tanulmány készítése a Babeş—Bolyai akadémiai szessziójára. Szeretnék írni egy tanulmányt a csángó-kötetről. Előadást kell készítenem a Bolyai szakszervezet rendezvénye számára (Kolozsvár és Marosvásárhely számára). Előadást kell készítenem a szakszervezet ifjúsági csoportjának a versolvasás titkairól. III. 2. és 10. közt zajlanak le az intézményi Arlus-körök választásai (számszerint 12), ezekre el sem tudok menni, bár én vagyok a felelős. Előttem áll egy Sadoveanu-regény fordításának a befejezése. Folytassam? Nem; csak tudatom Veled, hogy folytathatnám, hiszen alapfeladatomról, a tanári, tanszékvezetői munkáról még meg sem emlékeztem, pedig ez állandóan van.

Egyszóval: lélekben Veletek leszek, testben azonban nem mehetek Veletek; végzem — amilyen mértékben képes vagyok rá —, amit elvárnak tőlem.

Szeretettel ölel:
Szabédi Laci

Kolozsvár, 1955. III. 1-én

Végül — anélkül, hogy 1959. április 18-ig, a költő tragikus haláláig akarnánk elvinni e pályaszakasz dokumentumainak feltárását —, utalnunk kell arra a levélváltásra is, amely Szabédi és Szentimrei Jenő között zajlott le, 1957 januárjában (a két levél az *Igaz Szó* 1969. 4. számában olvasható). Szabédi megköszönte Szentimreinek az ötvenedik születésnapjára írt köszöntőt, többek közt e szavakkal: „Szív-ből köszönöm, hogy ilyen kedvező képet alkottál rólam, és a lelkiismeretem sem furdal túlságosan, mert bár a kép nem hű, mégis magam is azt hiszem, hogy ez-ideig olyan emberként éltem, akinek volt érzéke az emberi méltósághoz, aki népe ügyét a maga ügyének tekintette, s aki ha nem is vált azzá a nagyszerű emberré, aki lenni szeretett volna, s ha nehéz életében kötött is alkut a körülményekkel, mégis ismert határokat, olyan határokat, melyeket soha át nem lépett.” Részlet Szentimrei válaszából: „Amit írtam, azért sem szóbeli, sem írásbeli köszönetet nem vártam. Tartoztam veled. Emlékezz vissza, évekkel ezelőtt s gondolom a haldalkarért, nagyon Neked szókötött volt az egész irodalom. Mi akkor megint összebotlottunk valahol és azt találtam mondani, hogy meg akartalak védeni, ha nem félttem volna, hogy ártok veled, ha éppen én védelek meg. Te jóhiszemű ember voltál akkor is és szemrehányásformán biztattál, hogy azért megvédehetlek volna. Én tudtam, mit beszélek.

Most, mikor nekem osztották szerepül a tisztességet, hogy köszöntselek, kaptam az alkalmon. Talán most használhatok veled, ha megmondom, hogy sokan szólunk, akik úgy becsülünk Téged, ahogyan vagy. Én ebbe hiányaidat is beleértetem...“

Kántor Lajos

Magyar irodalmi előadások Vălenii de Munte-ban 1935 után

A Vălenii de Munte-i magyar irodalmi előadások és különösképpen Bitay Árpád 1923 és 1937 között megtartott előadásai a korabeli román és magyar értelmiség soraiban egyaránt széles körű érdeklődést keltettek, amint ezt Kovács Ferenc *Bitay Árpád* (Bukarest, 1977) című munkájában is hangsúlyozta. Az előadók között a legkiválóbb román professzorok, történészek, irodalomtörténészek szerepeltek, a hallgatóság soraiban pedig különböző nemzetiségű (elsősorban román és magyar) értelmiségiek (tanárok, tanítók) foglaltak helyet, kötöttek egymással ismeretséget vagy barátságot. Bitay Árpád 1935-ben beszámolt arról, hogy a nyári szabadegyetemnek ekkor mintegy 400 hallgatója volt, köztük 40 magyar, 20 szász (*Erdélyi Múzeum*, 1935. 7–9.). A *Neamul Românesc*-ből (1937. 12–13.) tudjuk, hogy az előadásokat a Kulturális Liga védnöksége alatt rendszerint július 15-től augusztus 15-ig tartották tanárok, egyetemi hallgatók, diákok számára. A résztvevőknek ösztöndíjat, utazási kedvezményt is adtak.

Iorga professzor hangsúlyozta, hogy olyan kultúrára van szükségünk, amely megteremti „a lélek harmóniáját, az emberek közötti harmóniát. Csak erről a kultúráról mondhatjuk el, hogy hozzájárult az emberi lélek boldogításához.” A Vălenii de Munte-i szabadegyetem valóban ezt az ideált, a népek megértését, a különböző nyelvű, nemzetiségű kultúrák megbecsülését szolgálta, éppen a hitlerizmus térhódítása idején. A magyar tanárok a román nyelv megtanulása és továbbképzésük végett szívesen mentek a szabadegyetemre, mert a tanfolyamon részt vevő különböző nemzetiségű hallgatók között „a legteljesebb harmónia uralkodott” (Octavian Şireagu: *Bitay Árpádra emlékezem*. Utunk, 1978. 3.).

Bitay Árpád előadásai a magyar irodalom, valamint a román—magyar kölcsönhatások, közös küzdelmek alaposabb megismeréséhez, értékeléséhez vitték közelebb a hallgatókat, és mivel szakemberek is voltak közöttük, további kutatásokra ösztönöztek. A Vălenii de Munte-i szabadegyetem eszerint a húszas-harmincas években olyan kulturális központ volt, amelynek fénye, sugárzása messze körben hatott, a magyar sajtóban is több ízben megemlékeztek róla, és olykor az ottani érdekes megnyilatkozásokat is feljegyezték. Mert nemcsak Bitay Árpád sokszor idézett előadásai hagytak mély nyomokat a hallgatóságban, és hatottak a kulturális életre, a román és a magyar értelmiségiek találkozásait, megbeszéléseit figyelemmel követő írókra, publicistákra. Mindezeknek az összegyűjtése még előttünk álló feladat; ezúttal meg kell elégednünk azzal, hogy egypár korabeli feljegyzés és emlékezés segítségével elevenítsük fel a Vălenii de Munte-i előadások hatását és visszhangját.

A szabadegyetemen nemcsak előadások, hanem viták is folytak. A *Riport* című kolozsvári lap 1936-ban leírja a szabadegyetem életét. Megemlíti, hogy N. Crucera craiovai egyetemi tanár támadta a fajelméletet, a hitlerizmust, ezt követően pedig a szocializmusról, a kommunizmusról vitakoztak. Crucera, úgy látszik, több éven át visszatért Vălenii de Munte-ba, a *Brassói Lapok* 1938. augusztus 3-i számában ugyanis (k. e.) szígnóval Kakassy Endre azt írja, hogy Crucera tanár a kisebbségekkel való megegyezés alapjáról beszélt, hangsúlyozta, hogy ehhez „a kölcsönös megértés, egymás értékeinek kölcsönös megbecsülése, a kölcsönös bizalom [szükséges], amelynek pillérein felépülhet a lelkek egymásra találásának aranyhídja”. Mindez a fasizmus, a Vaszgárda megerősödésének idején történt, amikor Iorga professzor már figyelmeztette olvasóit a küszöbön álló veszélyre. Ugyancsak a *Riport*-ban olvassuk, hogy Bitay Árpád „ezidén P. Szathmáry Károlynak egy 70 évvel ezelőtt megjelent román tárgyú regényét ismertette, melyben az író Mihai Viteazul *Florica* nevű leányának élettörténetét dolgozta fel.” (A regénnyel azóta sem foglalkozott senki.) „Nagyon érdekes volt az az előadása is, melyet Liszt Ferenc romániai tartózkodásáról, itteni szerepléséről tartott.” (L. erről Lakatos István: *Zenetör-*

téneti írások. Bukarest, 1971. 172—190.) Érdekes végül a cikk utolsó megjegyzése: „Bitay Árpád valóban tökéletesen s legszebb magyar hangsúlyozással beszéli a román nyelvet.“ Ennek azonban ellentmond a magyarul is kitűnően beszélő román kortárs, Octavian Şireagu visszaemlékezése, illetve Iorga professzor Vălenii de Muntéból 1922. július 31-én keltezett levele, amelyben többek között megjegyzi: „Őn olyan nagyyszerűen ismeri nyelvünket, hogy csak őszinte elismerésemet fejezhetem ki ez irányban.“ Bitay Árpád, a kitűnő nyelvész román kollégái nyelvi vétségeit is kijavította.

Bitay Árpád 1937. november 30-án meghalt, de Iorga professzor, úgy látszik, már előzetesen kiszemelte utódját, vagy pedig vele együtt egyútt egy fiatalabb magyar előadóra is gondolt. Ez tűnik ki Szász Árpád kolozsvári ny. főiskolai tanár nekem írt visszaemlékezéséből. Eszerint a szabadegyetem előadásain 1936 (vagy 1937) nyarán ő is részt vett mint hallgató. Bitay Árpád előadásait már nem, Pálffy Endrét még nem hallgatta, illetőleg azokon az előadásokon nem volt jelen. Sajnos, a megbeszélés időpontját sem a visszaemlékezés, sem pedig a *Neamul românească* alapján nem sikerült megállapítanunk. Feltehető, hogy erre még a Bitay Árpád életében sor került. Bitay Árpád ugyanis 1937-ben, már beteg, még hét művelődéstörténeti előadást tartott (Kovács Ferenc: *I. m.* 44—45.), Pálffy Endre viszont 1938 nyarán már tartott előadásokat Vălenii de Muntében. A Iorga professzorral való beszélgetést vagy e két időpont közé, vagy esetleg valamivel előbbre kell tennünk; e találkozást valószínűleg a kolozsvári román egyetemen végzett fiatalabb nemzedék legfelkészültebb, a képesítő vizsgán társai közül kitűnt román szakos tanárnak a jelentkezése indokolta. Iorga professzor meg akarta ismerni ennek a nemzedéknek a törekvéseit, gondolkozását is. Iorga és Szász Árpád beszélgetése a következő témákról folyt: a fiatal magyar nemzedék politikai állásfoglalása, illetve az erdélyi magyarság magatartása a román nemzettel szemben, ezzel kapcsolatban a román—magyar barátság ápolása; a Vălenii de Munte-i szabadegyetem népszerűsítése az erdélyi magyarság körében; a Bitay Árpád által megkezdett és Iorga professzortól nagyra becsült tevékenység folytatásának lehetőségei. Iorga professzor fontosnak tartotta a fiatal magyar értelmiségnek a további munkába való bevonását. A visszaemlékezés szerint Szász Árpád felhívta Iorga professzor figyelmét Józsa Jánosra, Balázs Jánosra és Pálffy Endrere is, mint akik ebben a munkában szintén részt vehetnek.

A megbeszélésen négy, 1938 nyarára tervezett előadásban egyeztek meg. Ezek szerint Bitay Árpád előadásainak folytatására, új témákkal való felfrissítésére Iorga már akkor gondolkodott. Ezek közül kettő a századok folyamán kialakult román—magyar kultúrkapcsolatokról, kettő pedig a román és a magyar szimbolizmusról, főleg Ion Minulescu és Ady költészetéről szólt volna. E két utóbbi előadás témája nem tetszett Iorga professzornak, de kíváncsi volt, hogy Szász Árpád mit tud majd nyújtani a hallgatóságnak, és az előadásokba beleegyezett. Ezekre azonban nem kerülhetett sor, mert Szász Árpád 1938 tavaszán súlyosan megbetegedett. A megbeszélés mégsem volt teljesen eredménytelen, egyfelől Iorga professzor, másfelől a magyar olvasóközönség tájékoztatása szempontjából. Iorga ugyanis tapasztalhatta, hogy a kolozsvári egyetemen végzett fiatal magyar tanárok soraiban szaporodnak azok, akik alaposan ismerik a román nyelvet és irodalmat, s a kölcsönhatásokkal foglalkozó kutatásaikra a jövőben is számítani lehet. A magyar olvasó viszont 1938-ban a Vălenii de Munte-i szabadegyetemről több népszerűsítő cikket olvashatott (*Keleti Újság*, *Brassói Lapok* stb.).

Bizonyára nem véletlen, hogy a *Brassói Lapok*ban 1938-ban először Kakassy Endre népszerűsítette egyik cikkében a Vălenii de Munte-i szabadegyetem előadásait, hiszen ő is, akárcsak Szász Árpád, enyedi diák volt, és a román irodalmat szintén kitűnően ismerte. (*Magyar vonatkozású előadás Vălenii de Muntében*. *Brassói Lapok*, 1938. augusztus 3.) Cikkében így méltatta a szabadegyetem munkásságát és Iorga törekvéseit: „Iorga professzor érdeme, hogy felkeltette bennünk az érdeklődést a Vălenii de Munte-i kultúrunka iránt, az ő hívására jelent meg először a havasalji városkában lelki és szellemi követként a magyar tudományos élet nagynevű képviselője, a múlt évben elhunyt Bitay Árpád, s ő szervezte meg a szabadegyetem keretében a kisebbségi hallgatók ismereteinek bővítésére szolgáló tanfolyamokat is. Ezenkívül a valóságok bölcs felismerésével gondoskodott arról is, hogy a munkatervben kimondottan kisebbségi tárgyú előadások is szerepeljenek. Értékes és hasznos gondolatok kohójának látták s látjuk ma is Vălenii de Muntét.“ Kakassy személyesen győződött meg a szabadegyetem szelleméről és arról, hogy a Vălenii de Munte-i szabadegyetem a kultúra tisztá szigete maradt a fasizmus idején is.

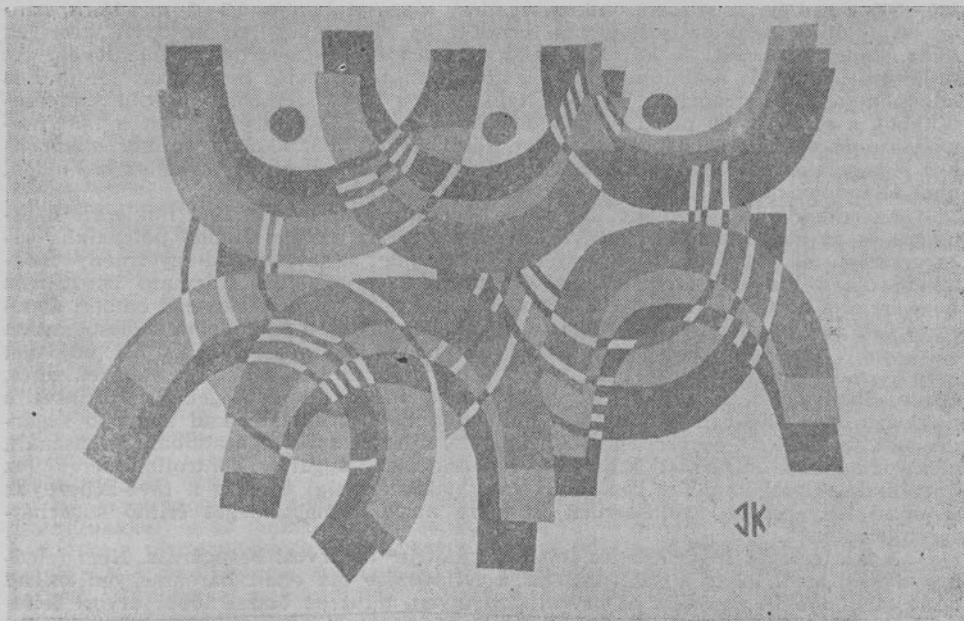
Pár nappal később (*Párhuzamok*, *Brassói Lapok*, 1938. augusztus 15.) Szentimrei Jenő (-rei) fűzi tovább az itt felvetett gondolatokat. Cikke így kezdődik: „Iorga professzor nagy múltú és nagy hivatást betöltő Vălenii de Munte-i szabadegye-

temén előadást tartott a napokban egy fiatal nagyenyedi tanár, Pálffy Endre. [...] Eminescu és Madách lelkivilágának mélységei tárultak fel az előadás rendjén. [...] A széptani párhuzamok rendkívüli szemléltető ereje nagyban hozzájárulhat a két nép közötti mesterkélt ellentétek feltisztításához. [...] A napokban Todor Avram tudós fővárosi tanár ismertette ugyancsak Vălenii de Munteban Ady Endre életét és költészetét, annak a románság, a román nép és a román bánat megértéséről tanúskodó vonásait, aminek szintén nem maradhat el a maga jótékony hatása.“ Szentimrei végső gondolatképpen ezt szögezte le: „Milyen hasznos, milyen okos és alapjában milyen egyszerű volna hasonló módszerrel megközelíteni a két nép határkérdéseinek egész sorát.“

Ime tehát Bitay Árpád halálával nem szakadtak meg a román—magyar összehasonlító irodalmi előadások, sőt Todor P. Avram személyében a magyar irodalom még egy jeles népszerűsítőt kapott, aki Ady költészetét vitte közelebb a román hallgatókhoz. Ezt kiegészítette Pálffy Endre egyik későbbi előadása, amely Eminescu és Ady hírlapírói munkásságáról szólt. Ady politikai harcát, a román—magyar testvériséget hirdető forradalmi meggyőződését a hallgatóság már ekkor megismerte.

Pálffy Endre a következő években folytatta a magyar—román irodalmi párhuzamokat fejtegető előadásait, de a fasizmus megerősödése, majd a bécsi döntés ezt a szépen folyó munkát itt megtörte, szellemét azonban tovább vitték magukkal azok, akik Iorga professzor törekvéseinek, a kölcsönös megértés gondolatának hívei lettek. (Pálffy Endre Vălenii de Munte-i előadásairól lásd még: Vita Zsigmond: *Madáchról szóló előadás a Vălenii de Munte-i szabadegyetemen*. Láthatár, 1938. november. 440—441. és Vita Zsigmond: *Magyar vonatkozású előadások a Vălenii de Munte-i szabadegyetemen 1937—1940-ben*. Utunk, 1971. 35.)

Vita Zsigmond

Jecza B. Klára: Tánc

A genetikus felelőssége az ionizáló sugárzás világában

Tényleg az ionizáló sugárzás világában élünk? Van-e, lehet-e örökléstanai jelentősége az egész népesség és egyes személyek besugárzásának? Melyek a genetikus lehetőségei, amelyek felelőssége mértékét meghatározzák? A rendelkezésemre álló tér szabta határok között megpróbálom a válaszokat vázolni.

Sugárterhelésünk

A genetikus mindig a csirasejteket károsító sugármennyiség érdekli, ezért itt mindvégig az ivarmirigyek besugárzási szintjéről lesz szó: ez az ún. gonáddózis (megkülönböztetésül pl. az egésztest- vagy a csontvelődóztól). Populációs szinten az ivarmirigyeket érő sugárzás az ún. *genetikailag szignifikáns dózis* (GSD — genetically significant dose). A GSD az a gonáddózis, amelyet ha a népesség minden tagja elszenvedne, ugyanakkora genetikai kockázatot jelentene a népesség számára, amekkorát egy azonos dózis az egyén számára jelentene.

A természet ősidők óta mindmáig egyenletesen erősebb ionizáló sugárháttérrel „biztosít”, mint eddigi mesterséges sugárkeltő tevékenységünk, és Földünk minden egyes lakóját átlag 100 mrad/év gonáddózissal terheli ($rad = \text{egy g anyag által elnyelt } 100 \text{ erg sugárzási energia}$; $mrad = \text{a rad ezredrésze}$). A háttérsugárzás forrásai közül csak a legfontosabbakat említem. A földgolyó légrétegén tengerszinten 30 mrad/év kozmikus sugárzás jut át, de ugyanez 4000 m magasságban elérheti a 250—500 mrad/év, a szuperszonikus repülési magasságban a 0,3—3 mrad/óra szintet. A földi eredetű háttérsugárzás termelői az altalaj sugárzó izotópjai, amelyek főleg gamma-sugárzók, és külsőleg átlag 30 mrad/év sugárterhelést jelentenek. Az uránium, tórium és aktínium család izotópszármazékai belső besugárzás forrásai is lehetnek (a 90-es stroncium, a 40-es kálium és a 14-es szénizotóp beépül szervezeteinkbe), s ez átlag 20 mrad/év gonáddózist összegez. Időben és térben a háttérsugárzás nem egyenletes. Ismerünk olyan földtörténeti időszakokat, amikor a kozmikus sugárzás a mai érték sokszorosát tette ki, és vannak olyan területek a Földön, ahol állandóan magas az altalaji eredetű háttérsugárzás.

Az ember által teremtett sugárveszély említésekor mindenki a nukleáris hadiiparra és az atomreaktorok környezetére gondol. Az előbbi állandó potenciális sugárveszélyt (és nemcsak sugárveszélyt) jelent, de az atomcsend-egyezmény megkötése óta a kísérleti atomrobbantások hasadási termékeiből származó besugárzás nem éri el a háttérsugárzás 5—25 százalékát. Ne feledjük azonban: egy emberi generáció 0,02 rad sugárdózist kénytelen elviselni egy olyan hidrogénbomba besugárzása által, mint amilyent 1954-ben a Bikini atollon robbantottak fel. És hol vagyunk még a „modern” hidrogén- és a „csak sugárzó” neutronbombától! Az atomreaktorok szinte elhanyagolható sugárveszélyt jelentenek; baleseti lehetőségektől eltekintve a nukleáris ipar 2000-ben sem fogja a háttérsugárzás 0,2 százalékánál nagyobb sugárdózissal terhelni az emberiséget. Az ipar legváltozatosabb ágazataiban felhasznált, elektromágneses sugárzást kibocsátó berendezések, sugárzó kontrollműszerek (az öntvénydefektoszkópiától a repülőtéri csomagellenőrzésig) és még a tévé-képernyők is mind lényegesebb, számszerűen is egyre nagyobb néptömeget érintő sugárháttérrel jelentenek.

A mesterséges sugárterhelés „első helyezettje” az orvosi besugárzás. Nem feledkezve meg arról, hogy a röntgensugár a felfedezése óta eltelt háromnegyed század alatt talán többet lendített az orvostudományon, mint az összes többi orvosi felfedezés együttevésé, s hogy napjainkban méltó társra talált a sugárzó izotópok orvosi alkalmazásában, tudnunk kell, hogy az emberiség átlagosan a háttérsugárzás 10—50

százalékának megfelelő sugárdózist szenved el egészségügyi forrásból (tehát 10—50 mrad/év gonáddózist). Természetesen itt még nagyobb területi „szórással” kell számolnunk, mint a háttérsugárzásnál — az egyes országok ipari-egészségügyi fejlettségének függvényeként. Indiában például 1000 lakosra 35, Romániában 238, az NSZK-ban 1530 röntgenátvilágítás esik évente. A nemzetközi és a hazai egészségügyi fórumok nagyon komolyan veszik az orvosi sugárterhelés ésszerű szinten tartását. Egyrészt a radiológia műszaki fejlődése, másrészt az orvosok tudatos szelektációs tevékenysége minimumra csökkenti az indokolatlan besugárzást. A röntgendiagnosztika egyéni dózisa az ivarmirigyek szintjén általában alacsonyak. A kolozsvári Radiológiai Klinikán például medencetáji röntgenfelvételnél 155 mrad — a nemzetközi átlag alatti — gonáddózistnak van kitéve a beteg nő, míg az UNSCEAR 1972-es statisztikája szerint a világszerte átlagosan 230 mrad. Alig néhány röntgenvizsgálati eljárás van, amellyel elérhető az 1 rad gonáddózis. A legelterjedtebb izotópos vizsgálat, a radioaktív jódos pajzsmirigy-ellenőrzés 0,5 mrad gonáddózist jelent.

A foglalkozászerűen sugárveszélyes munkakörben dolgozók száma évről évre nő. Jelenleg a professzionális sugárterhelés az összlakosság szintjén még 1 százalékos többletdózist sem jelent a háttérsugárzáshoz viszonyítva, de a szakmailag besugárzottak száma egyre nagyobb. Ez a népességszoprt különleges figyelmet érdemel, hiszen menthetetlenül az átlagnépességet meghaladó sugármennyiségnek van kitéve, s mivel e szakmák művelői zömmel fiatalok, „genetikailag aktív” korcsoportról van szó. A szabályzatilag megengedett évi maximális dózis foglalkozászerű besugárzásban 5 rad, heti 100 mrad. Közhely, de nem feledkezhetünk meg róla: ahol ember dolgozik, ott hiba is történhet. Baleset e szakmakörben is előfordulhat a legdrágább rendszabályok ellenére is.

Tehát az átlagosan viszonylag alacsony népességi sugárterhelés mellett létezik egy olyan — létszámban növekvő — embercsoport, amely élete során szakmai, orvosi vagy baleseti sugárforrásból nagyobb sugármennyiséget visel el. Eltekintve a lehetséges szomatikus következményektől, ez a csoport választ vár a vállalt sugárgenetikai kockázat mértékére. Egyszerűen fogalmazva tudni akarják: van-e kimutatható sugár okozta elváltozás öröklési anyagukban, s milyen következményei lehetnek utódaikban az elszennyezett besugárzásnak? E kérdésekre kell — már ma — választ találnia egy olyan fiatal tudományágnak, amely a maga rendjén még igen komoly módszertani problémákkal küzd, és hosszú kísérletező évekre lenne szüksége: a *sugárgenetikának*.

Génmutációs kockázatunk

Már a sugárbiológia „hőskora” bebizonyította, hogy az ionizáló sugárzás: mutagén. Hermann Joseph Muller, akinek 1927-es berlini beszámolójától számítjuk a sugárgenetika mint tudomány létét, első Drosophila-kísérleteiben anyai génmutációt talált az X sugárzás nyomán, mint a Drosophila-genetika egész addigi húsz éve alatt összesen. Már ekkor megállapíthatta: minden természetes mutációtípust ki lehet váltani ionizáló sugárzással is.

A *gén- vagy pontmutáció* egyszerűsített magyarázatban egy felismerhető jelleg kifejeződéséért felelős DNS-szakasz megváltozása vagy kiesése, ami az illető jelleg örökletes megváltozását idézi elő. Spontán gyakorisága egy a tizezer és egy a tízmillió között váltakozik. Megjegyzem, hogy „spontán” mutációkról csak jobb kifejezés híján beszélünk, nem ismervén a kiváltó okot, de már Muller a háttérsugárzásra „gyanakodott” e tekintetben. Modern világunk pedig mind több vegyszert, gyógyszert, rovar- és gyomirtószert kapcsol be a „spontán” mutációkat előidéző környezeti mutagének hálózatába. Ennek ellenére a génmutációk viszonylag ritkák. A károsító mutagenézisben, statisztikailag értékelhető eredményeket várva, igen nagy létszámú kísérleti csoportokat kell vizsgálnunk. Alig néhány kutatóközpont „zsebe” engedhette meg magának, hogy egerek millióin kísérletezzen, mint például a harwelli, ahol a Russel házaspártól a legértékesebb emlős-sugárgenetikai adataink származnak. Újabbban az emlős és emberi szomatikus sejtek tenyészteteinek alkalmazása lehetővé tette a sugármutációk tömeges vizsgálatát, de az adatok emberre való kivetítése igen nehézkes.

A tesztrendszerrel függetlenül bebizonyosodott, hogy — ellentétben a vegyi mutagénekkel — az ionizáló sugárzásnak *nincs küszöbdózis* a mutációk kiváltásában. Bár a tesztrendszerek érzékenysége nem mindig alkalmas egészen kis dózisos hatásának értékelésére, a sugármennyiség fokozatos növelésével kapott frekvenciagörbék mindegyike a koordinátarendszer 0 pontján megy át, nem lehet tehát „minimális hatástalan” sugárdózissal beszélünk. Arra is rájöttünk, hogy bár az egyszeri rövid idejű besugárzással kiváltott mutagén hatás erőteljesebb, mint

ugyanaz a dózis hosszú idő alatt kis adagokban, végeredményben a sugárhatás összegeződik, a szervezet nem „felejt el” az egyszer kapott sugáradagot, s a következő már az előzővel együttes gyakoriságú mutációkat vált ki.

A küszöbdózis hiánya, a sugárzás összegeződő hatásmódja és az a tény, hogy a sugármutációk 85–95 százalékban károsak, teljes mértékben indokolja a sugárgenetika iránti társadalmi figyelmet. Sajnos, még nagyon hiányosak a módszertani fogódzók az emberre vonatkozó adatok gyűjtésében. Statisztikailag érvényesnek tekinthető adataink félkézen megszámálhatóak, kísérletezni pedig emberen nem lehet. A történelem legszomorúbb „emberi kísérlete”, a Hirosima és Nagaszaki elleni atomtámadás mindmáig ellentmondásos adatokat szolgáltat. A Drosophilán 6000 gént ismerünk, az emberen jelenleg mintegy 2000-et; nagy részük különleges örökletes betegséget okozó génmutáció következtében vált tanulmányozhatóvá. Spontán mutációs gyakoriságuk igen alacsony; egymillió csírarsejtben például 4,5 akondroplázis (törpenövés és korai halállal járó) és 28 albinizmust okozó génmutáció lép fel. De míg az előbbi, *domináns mutáció* lévén, az első utódgenerációban már megnyilvánul, az utóbbi *recesszív mutációként* rejtve marad, s csak akkor jelentkezik, amikor elég gyakorivá válva a népességben, fennáll két hordozó szülő találkozásának lehetősége. Mivel a sugármutációk több mint 80 százaléka recesszív, érthető, miért irt Muller már 1950-ben az egész emberi fajnak a káros recesszív mutációk felhalmozódása következtében beállott genetikai veszélyeztetettségéről.

Az a sugárzás, amely a populációban megkettőzi a mutációk spontán előfordulási gyakoriságát, az ún. *duplázó dózis*; ez az emberben 20–200 rad/generáció. Ennek ismeretében a Nemzetközi Sugárvédelmi Tanács a populációt érő sugárzás megengedhető felső határának az 5 rad/generációt tartja. Ez a populációs gonáddózis az Egyesült Államok 3,6 millió újszülöttje között (1974) 100–180 új súlyos domináns vagy X-kromoszómához kötött mutációt vált ki. 20–200 rados duplázó dózist véve alapul, ez a csökkent egészségi állapotúak évi 1,2–12 százalékos növekedését jelenti. Egy medencetáji röntgenfelvétel például, amely a női gonádokat 115 mrad-dal terheli, 3500 petesejtenként egy mutációt válthat ki.

A recesszív halálos (letális) mutációk duplázó dózistát egérkísérletek alapján 51 radra becsülik; 100 000 alanynál 9 új mutációt eredményez a jelenlegi 460-on felül. A domináns csontmutációk duplázó dózisa 31 rad; minden plusz rad 3,4 új mutációt vált ki. A példák sorát még folytathatnám. Ez ember azonban természeténél fogva nem aggodíks olyan jelenségek miatt, amelyek nem személy szerint, hanem csak mint egy statisztikai halmaz elemét érintik. Ezért olyan nehéz a dohányzás és a modern élet egyéb rizikófaktorai elleni küzdelem. Amikor viszont személy szerint érezzük veszélyeztetve magunkat, azonnal érdekeltté válunk. Ez a helyzet az orvosi, professzionális vagy baleseti besugárzottakkal. És éppen itt mutatkozik meg szakmám fiatalosága. Semmilyen direkt módszerrel nem tudjuk megállapítani, hordoz-e mutációt egy ismert vagy ismeretlen dózissal besugárzott ember. Jelenleg egy — kerülő — út tűnik járhatónak, magam is ezt választottam: *a kromoszómaaberrációk vizsgálata.*

A „kromoszóma-doziméter”

Az első sugárgenetikai kísérletek végzői az ecetmuslica besugárzásakor a génmutációkon kívül súlyosabb, az egész kromoszómát érintő elváltozásokat is megfigyeltek. Ezeket *kromoszómaamutációknak* nevezték. Kereseteszéses genetikai módszerekkel megállapították, hogy több gént tartalmazó kromoszómadarabok eltűntek, más kromoszómarészek génsorrendje megfordított, esetleg átveődött egy újabb kromoszómára.

Az ionizáló sugár okozta strukturális kromoszómaelváltozások a *kromoszómaaberrációk*. Mikroszkópos vizsgálatukra a század első felében a növények voltak alkalmasabbak. 1938-ban Karl Sax jóformán minden lényegeset el tudott mondani a sugár okozta kromoszómaaberrációkról; tíz pontba foglalt összegezése ma is helytálló. E korai munkák előrevetítették annak lehetőségét, hogy emberi sejtek kromoszómavizsgálatával egyeses úton győződjünk meg a sejt genetikai anyagát ért sugárkárosodásról. Kromoszómát viszont csak osztódó sejtől preparálhatunk — először tehát a szomatikus sejtek tenyésztését kellett megoldani, majd a kromoszómapreparálás technikáját. Az emberi kromoszómákat Arnold és Hanseman tanulmányozta először a múlt század végén. De még az ötvenes években is, amikor a növénygenetikusok már évtizedek óta tökéletes preparátumokat elemeztek, az embert vizsgálók azon vitatkoztak, vajon 47-, 48- vagy 46-e a kromoszómaink száma. 1956-ban abortumok tüdőszövet-kultúráiban állapította meg bizonyosan a 46-os

számot Tjio és Levan, de három év múlva a japán és a kínai kutatók még „nem engedtek a 48-ból”.

Otto Koernicke talán már 1905-ben látott emberi szövet metszetében kromoszómaelváltozást sugárhatásra. De az első tényleges kromoszómaszintű sugárgenetikai vizsgálatot éppen húsz éve végezte Fliedner, a híres Oak Ridge-i atomközponban, baleseti besugárzást szenvedett dolgozók csontvelősejtein. Korszakot nyitott egy edinburgh-i csoport Court Brown vezetésével: először alkalmazták a fehérvérsejtek tenyésztését orvosi besugárzás genetikai ellenőrzésére. A Michael Bender vezette Oak Ridge-i genetikai laboratórium néhány év múlva újrazivizsgálta az edinburgh-i módszerrel a baleset áldozatait. A kromoszómaaberrációk továbbra is kimutathatóak voltak. Tizenhét évvel a baleset után Littlefield és Joiner a nyolc áldozat közül hatot újra megvizsgált a legkorszerűbb módszerekkel, és nemcsak a kromoszómaaberrációkat sikerült kimutatniuk; az elszennvedett dózis becslését is elvégezhetők ilyen hosszú idő után is. Hasonló példákat még említhetnék. Amit e példák nyomán meg lehet állapítanunk, érthetővé téve az alcímet is: 1. a kromoszómaaberrációkra éppúgy, mint a génmutációkra, megdönthetetlenül igazolt a dóziszűgösség, mégpedig küszöbhatás nélkül; 2. a keringő fehérvérsejtek mintegy elraktározózzák sugár okozta kromoszómakárosodásukat, amit a genetikus a laboratóriumi sejtenyésztésben „hív elő”, és az aberrációk gyakoriságát doziméterként alkalmazza. Mivel a preparáció és a mikroszkópi megfigyelés kis mértékben ugyan, de megváltoztatja az eredményeket, minden sugárgenetikai laboratóriumnak önállóan kell szabályoznia „kromoszóma-doziméterét”.

Mi is ezzel a munkával kezdünk. Később tértünk rá a pajzsmirigy-hiperfunkció miatt nagyobb dózisu radioaktív jóddal kezelt betegek kromoszómaaberrációinak vizsgálatára. Az észlelt aberrációk alapján a dózis becslését is elvégezhetjük. Már a laboratórium létrejött pillanatától elkezdtek a sugárzással szakmai kapcsolatban levők rendszeres kromoszóma vizsgálatát. A megye radiológus orvosainak, technikusainak, az izotópiintézetek munkatársainak, a sugárterápiás részlegek dolgozóinak kromoszómaanalízisét folyamatosan végezzük azóta is.

Nagyon érdekesekek a kezdeti eredmények. Izotóplaboratóriumban például mindenki tudja társáról, mennyire tartja be a sugárzó anyag kezelésével kapcsolatos szigorú előírásokat. Talán didaktikai értéke sem elvetendő annak, hogy az egyesek „nagyvonalúbb” munkamódszeréről kialakult véleményt a kromoszóma vizsgálat is alátámasztja. Radiológusaink két csoportra oszlanak. Akik húsz évnél kevesebb időt töltöttek a röntgenernyő előtt, egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben hordoznak kromoszómaaberrációt. A korosabb röntgenorvosok között viszont kimutatható az évek során „összegyűjtött” sugáradag. Igaz, sokan több mint két évtizede még olyan ősi gépeken dolgoztak, amelyek Zsebők professzor szavai szerint „alul-exponált filmet és túlexponált orvost” eredményeztek. A jelenlegi röntgenteknika ezt jórészt kizárja, s azok a fiatal radiológusok, akik jelenleg „tiszta” kromoszóma vizsgálati lappal szerepelnek nyilvánartásunkban, remélhetőleg így tartják meg azt évtizedekig.

A modern sugárterápia sokkal alacsonyabb dózissal dolgozik nem tumoros betegségek kezelésében, mint húsz éve. Ennek ellenére, amikor a Bechterew-kór (spondylitis ankylopoietika) sugárkezelteit vizsgálni kezdtek, komoly felelősséggel járó problémákkal is találkozunk. Hadd említsem ezek közül egy falusi fiatalember esetét. Orvosai figyelmeztették, ne nősüljön meg a kezelés ideje alatt, és utána se bizonyos ideig. A felvilágosítás, úgy látszik, nem volt elég szabatos, mert a beteg még a kezelési idő alatt apává lett, bár férjje nem. A gyermek egy ismert génmutáció okozta súlyos malformációval született, és 4 hónapot élt. Az apát fél évvel a történet után vizsgáltuk, nagyon kis számú kromoszómaaberrációt találtunk, s egy évvel később újra azonos eredményt kaptunk. Az apai besugárzás ténye bizonyított. Ennek ellenére ma még senki nem tudja: sugár okozta mutációt hordozó hímsírásejt vagy pedig „spontán” mutáció váltotta-e ki a torzszülést. Szinte túlzott óvatossággal még félévvel várakozási időt javasoltunk a most már nős betegnek, aki a kezelés után három évvel jelentkezett újra, egy egészséges fiúgyermek születése alkalmából. Az ő személyes happy endje azonban további főfáját okoz a szakembernek: felhívja a figyelmet arra, hogy a kromoszómaaberrációk csak indirekt jelzői a mutagén ártalomnak. Maga az aberráció legtöbbször a genetikai anyag olyan súlyos veszteségével vagy strukturális átrendeződésével jár, amely az első osztódás alkalmával megöli a sejtet. A genetikailag károsodott sejtek a megtermékenyítésért folyó „versenyben” is hátrányban vannak (germinális szelekció). Így néhány kiegyensúlyozott kromoszómaaberráción kívül csak a legkisebb és a nemi kromoszómákárosodása élhet túl és válhatik örökölhetővé. Ezért igen nehéz a genetikai tanácsadás fiatal — reproduktív — korban besugárzott, sugár-balesetet szenvedett betegek esetében.

A „kromoszóma-doziméter“ jelenleg az egyetlen objektív lehetőségünk az ismeretlen sugármennyiséggel besugárzott egyén szövetei elnyelte sugárzó energia mérésére. A fizikai dozimetria pontosabb ugyan, de gyakran a legfontosabb esetekben marad el. Ilyenkor utólag meg kell keresni azokat a biológiai jellemzőket, amelyek módosulása jelzi a sugárterheltséget. Bár e fiziológiai paraméterek száma nem csekély, szelektivitásuk sok kívánnivalót hagy maga után. Jellemző például, hogy eddig öt személy fordult hozzánk szakmai sugárártalom gyanújával, amit alacsony fehérvérsejtszámuk jelzett volna. Mind az öt esetben ki tudtuk zárni a sugárzást mint kórokat. A fehérvérsejtszám csökkenésének a sugárzáson kívül ugyanis még több magyarázata lehet, kromoszómaaberrációt viszont csak néhány vegyszer és gyógyszer nagy mennyisége okozhat. Ha ezek szervezetbe jutását az anamnézis során kizártuk, a kromoszómaaberrációt kiváltó ok csak a sugárzás lehet. (Megjegyzem, hogy a vírusfertőzések egy része is okozhat kromoszómaaberrációt, de ezek megjelenési formája eltérő.)

Nem tudom, nem tűntetem-e fel túl egyszerűnek ezt a sugárgenetikai kontrollmódszert. Tudnunk kell, hogy jó laboratóriumi feltételek és kellő szakképzettség mellett is igen időrabló munka. A tenyésztés 48—72 órát tart, a preparálás 3-4 órája után a genetikus még 10-20 órát tölt a mikroszkóp mellett a száz-kétszáz sejt elemzésekor. Nem is olcsó a módszer, régebbi angol források 20 fontra, újabb amerikaiak 10 dollárra becsülik az árat (nálunk valahol a két érték között mozog). A száz-kétszáz sejt gyakran nem elég, hiszen minél alacsonyabb a besugárzási szint, annál több sejtet kellene átvizsgálnunk. Ezért dolgozunk az utóbbi időben igen sokan szerte a világon gyorsabb kromoszómaaberráció-vizsgálási módszereken. Lehetőségként kínálkozik — kísérletileg már működik is egy-két helyen — a számítógépes kromoszómaanalízis. Számunkra ez anyagilag is elérhetetlen, meg azt sem tudom, hogyan lehet programozni a mikroszkopizáló szakember sokéves tapasztalatát, esetleges citológusi rátermettségét? Egy másik lehetőség: megvárni, amíg az aberrációt hordozó sejt befejezi az osztódást. Az aberrációs folyamat nyomán „letört“ kromoszómadarabok kizáródnak a sejtéből, s amolyan „mini“ sejtmagvacskát alkotnak az újraképződő sejttag mellett. Ezek az ún. *mikronukleuszok*, amelyek dózisfüggőségével sok kísérletet végzünk különböző egér- és hörcsögsejtek, valamint emberi sejtek tenyésztésén.

A kockázatbecslés ideális megoldása az lenne, ha magát a magzatot vizsgálhatnánk fejlődésének kezdeti szakaszában. Ennek a világ néhány „jól menő“ laboratóriumában kidolgozták a módszerét. Jelenleg az első lépéseket tesszük mi is ezen az úton: sikerült osztódásra bírunk a magzatvízből nyert embriósejteket. Remélhetőleg itt nem kell megállnunk. Hiszen minden felcsillanó gyakorlati megoldás, amely pontosabb, tisztább képet adhat a besugárzott ember genetikai kockázatvállalásáról — a megelőzést segíti elő. Minden gyakorlati lépés, még ha kezdetben botladozó is, amely a sugárzás és általában a környezeti mutagének vizsgálati lehetőségeit bővíti, csökkenti felelőségünket unokáinkkal szemben. Az ő génállományukat óvjuk — ma.

István S. István

A biológia tanítása nyelvtanítás is

*Világot jelentenek,
Meghaltál, ha már nincsenek.*

JUHÁSZ GYULA: SZAVAK

A történelmi-társadalmi múlt a kultúrában kodifikálódik, és minden nemzedék által újra meg újra birtokba veendő, tovább fejlesztendő. Legfőbb hordozója a nyelv, amely nem helyettesíthető más jelrendszerrel. A „második jelrendszer“ fajunk kiváltsága, amely képessé tesz a lét kétlépcsős, megjelölő tükrözésére. A tárgyakat jegyeikre bontjuk, s ezeket a nyelvre, a viselkedés e fajspecifikus formájára „ráültetve“, kodifikálva közöljük.

A megjelölő tükrözés a tudatosítás alapja: amit megjelöléssel (szó, szimbólum) látok el, azt beemelem tudatom tárházába. Különös jel a szó. Létrejöttét tekintve csak közvetve, a fogalmon keresztül van kapcsolata a valósággal, használata pillanatában viszont mindig közvetlenül vonatkozik rá. Ez megteremtí a nyelvvel való visszaélés lehetőségét, hiszen szavak megtaníthatók anélkül is, hogy előzőleg világos

fogalmakat alakítanánk ki. A fogalom forrása ugyanis az első jelrendszerrel felfogható ismeret. Szó és fogalom, jelölő és jelölt kapcsolata kölcsönös felidézhetőségükben rejlik.

Minden tantárgy tanítása egyben nyelvtanítás, szerencsés esetben anyanyelv-tanítás. A nyelv átszövi a pszichikai rendszer megismerő és érzelmi-motivacionális komponensét egyaránt: az egész személyiség eszköze. Az anyanyelvtől elsajátító gyermek belső mechanizmussal újraterezi azt. Egyéni tudata anyanyelven keresztül táplálkozik a társadalmi tudatból, és ugyanezen keresztül járul majd hozzá ő is a felhalmozott tapasztalat gazdagításához. Ez ad létének történelmi távlatot.

Ezért nélkülözhetetlen eszközként az anyanyelv nevelési eszményképünk: a teljes értékű, sokoldalúan fejlett személyiség kimunkálásában.

Mindennek tudatában teendőinket újra és újra végig kell gondolnunk, át kell fogalmaznunk; ezek tárgyanként, helységenként, sőt koronként is sajátosak lehetnek ugyan, ám mindig ugyanaz a kötoerő tartja össze őket: a felelősség.

A szókincs bővülése elsődlegesen a fogalomkincs bővülése: az ismeretek gyarapodásának sodrában új és új fogalmak merülnek fel. Ezeket nem jelölhetjük mindig új névvel, mert akkor mérhetetlenül felduzzadna a szókincs. Ehelyett bizonyos ismerék alapján az egyik fogalom nevét a másik megjelölésére is felhasználjuk.

Íme néhány köznyelvi szó, amely a biológiába is bekerült, és esetenként azon belül is többértelmű: *szem, ér, lencse, rost, kagyló, bél, csésze, pártá, hüvely, telep, sövény, báb, hég* stb.

A jelentésváltozás során a szókincs minőségi gazdagításának legfőbb eszköze a névátvitel és a jelentésátvitel. A névátvitel legtöbbször tartalmi vagy hangulati hasonlóságon alapul, így akkor is, amikor élettelen dolgok nevével élőlényeket vagy azok részét, működését jelöljük. A virág szerkezetében *lepel, csésze, pártá, vacok, magház* lehet; a növényi sejtnek *fala*, a gyökérnek *süvege*, a gázcserenyilásnak *udvara* van; a szállítószövetben *edényeket* határolunk el; ismeretes *tölcsér-* és *kucsmagomba* stb. Az élettanban *küszöbértékről*, az etológiában *kulcsingerről* beszélünk.

Ugyanakkor élőlényekre jellemző jegyek neve jelölheti az élettelen világ dolgait. Az edénynek *füle*, a hajónak *orra*, az asztalnak *lába*, a csillárnak *karja*, a palacknak *szája*, a szemüvegnek *lencséje* van; az építőtelepen *daru* dolgozik.

Elő élővel is kapcsolatba kerülhet a hasonlóságon alapuló névátvitel során. Így például növény állattal az olyan szavakban, mint *hajnyagyma, pillangóvirág, mohaállat, ökörfarkkóró, kakukkfű, kutyatej, varjúkőröm, gyikfű* stb.

Az élőlények és tulajdonságaik neve emberi vonásokat, sőt elvont fogalmakat is jelölhet. Az ember lehet *gerinces*, de *gerinctelen* is; lehet *farkasétvágya, rózsás* hangulata, *virágos* kedve. Ilyen névátvitel ellenkező irányban, az embertől indulva is végbemegy: *táncoslegyek, szövőpintyek, ajakos virágok, leánysejtek* vallanak erről.

A névátvitellel ellentétben a jelentésátvitel során a fogalom mozdul a szó irányába. Így lett — tapadásos jelentésátvitellel — a „szarvas állat”-ból és a „farkas állat”-ból *szarvas* és *farkas*. A biológiai szókincsben a jelentésváltozás más típusait is felismerjük. *Boglár(ka)* szavunk csak a növénytanban él, ruhadísz, ékszer jelentése elavult. A *mirigy* szó váladéktermelő sejtcsoport értelemben használatos, pestis jelentésben már nem él. Jelentésszűkülésen ment át a századok során *állat* szavunk, *fehérje* szavunk pedig jelentésében gazdagodott. Fellép a jelentésmegoszlás is, amely szóhasadásban tükröződhet: egyet jelent a *szaru*, mást a *szaru* stb.

Az eddig jelzett esetek a poliszémia körébe tartoznak. De találunk azonos alakú szavakat, amelyeket annyi külön szónak kell tekintenünk, ahány jelentést hordoznak, hiszen jelentéseik nincsenek kapcsolatban egymással. Ezek a homonimák: *méh, lép* stb. A *toboz—doboz, ivás—ívás* stb. szópárokban hasonló hangzású szavakat ismerünk fel (paronimák), míg az *ivaros—ivartalan, gerinces—gerinctelen* párokban ellentétes értelmű szavakat (antonimák).

Természetesen egyetlen fogalomnak több szó is megfelelhet (szinonímia). Teljesen azonos értelmű szavakat találunk egyrészt a tudományos műszavak világában, másrészt a köznyelvi szavak és a nekik megfelelő tájszavak körében. A tudományos műszavak között kötetlen szinonimáknak tekinthetjük az olyanokat, mint: *fosszília—kővület, hermafrodita—hímnős, alga—moszat*.

Fontos a köz-, illetve szaknyelvi szavak és a tájszavak kölcsönös megfeleltetése. A tulajdonképpeni tájszó nincs meg az irodalmi nyelvben, ott a fogalomnak más jele van. A következő példákban a tájszó áll elől: *leánykamadár*—barázdabillegető, *békaláb*—zsurlo, *epefű*—fecsketarócsa, *berbécs*—kos, *kokozza*—áfonya stb. A jelentés szerinti tájszónak van ugyan közismert irodalmi jelentése is, de mint tájszó mást jelöl: *füge*—egres, *boroszlán*—orgona, *pimpő*—barka stb. Az alak szerinti tájszavak ugyanahhoz a fogalomhoz kötődnek, mint az irodalmi nyelvben, de eltérő hangalakban használatosak: *berény*—beléndek, *csihány*—csalán, *bincs*—pinty stb.

A népi elnevezéseket következetesen egyeztetni kell a tudományos szakszókincssel. Ha nem tesszük, súlyos fogalomzavar léphet fel. (Például a *hernyó* az irodalmi nyelvben a lepke lárváját jelenti, nem a földigilisztát, mint a népnyelvben.) Máskülönb a rokonértelműség stílusformáló tényező, a válogatás alapja. Ez a jelenség élesen megkülönbözteti a nyelvi jelrendszert a többbitől: csak a nyelvben lehet ugyanazt a közléstartalmat többféleképpen kifejezni.

A szaknyelvnek — a nyelvjárástól eltérően — nincs külön hangtani, alaktani és mondattani rendszere. Fejlődése a köznyelvben kezdődik (a köznyelvnek bizonyos szakterületen való alkalmazásaként is definiálható), és attól csak sajátos szakszavai különítik el.

Míg valamely idegen nyelv szavai az anyanyelvre lefordíthatók, addig a szakszavak, a *terminus technicus*ok nem. A szakszavak ismeretelméletileg és logikailag pontosan meghatározottak. Összességük a szakszókincs, a nomenklatúra, amely csoportnyelvnek is tekinthető. Az utóbbi évtizedekre jellemző a szakszavak, közöttük a biológiaiak beáramlása az irodalmi nyelvbe: a fogalom közismertté válik, a szakszó köznyelvvé.

Eredetükre nézve a szakszavak köznyelvből vettek, más nyelvből kölcsönöztek vagy újonnan alkotottak lehetnek. A magyar nyelv könnyen alkot köznyelvi szavakból szakszavakat (magház, nyitva- és zárwatermök stb.). Néha éppen a bőség zavarával küszködünk: a nyitwatermök egyik osztályát különböző szerzőknél hol *leples-*, hol *fedett-*, hol *burkoltmagvúakként* látjuk viszont.

A szaknyelv és a köznyelv viszonyában a következő helyzetek adódnak:

— a szó közismert, jelentése a szaknyelvben és a köznyelvben egybeesik (*láb, gyökér, szív, légzés* stb.);

— a szó a szak- és a köznyelvben egyaránt megvan, de más jelentéssel (például a *termés, termelés* mást jelent a biológiában, mint a köznyelvben);

— a szó több szakmában is használatos terminus technicus, amely szakmánként mást-mást jelent (például a *mező* a fizikában, illetve a biológiában);

— a szakszót sem a köznyelv, sem más szakma nyelve nem tartalmazza, mert csak az illető területen ismert fogalmat nevez meg. Ilyen biológiai szakszó például a *merisztéma*, a *szövőcsév*, a *sokklábúak* stb.

A szaknyelv sajátossága, hogy a szinonimák kikapcsolására, a monoszémiára törekszik. Ez érthető, hiszen a többé-kevésbé hasonló jelentésű szavak felcserélésével könnyen hamis állításokhoz jutunk. Az anyanyelv tanításában viszont azt a követelményt állítjuk a tanuló elé, hogy ne használják túl gyakran ugyanazt a szót, hanem mással — azonos vagy hasonló jelentésűvel — helyettesítsék. Az ellentmondás feloldása nagyfokú tudatosságot, kristálytiszta fogalmakat feltételez.

Tiszta fogalmak csak világos, érzékletes képzetekből épülhetnek. Fogalmainkat a tapasztalati valóságból vonjuk el, ám megalkotásuk csak a második jelrendszerben mehet végbe, erőteljes elvonatkoztató-általánosító tevékenység eredményeként. Tehát csak az a tudás lehet teljesítményképes, amely a két jelrendszer együttes terméke.

Hogyan választható fel a tiszta fogalmakhoz vezető út? A természettudományok elsajátításában az összehasonlító elemzés a legfontosabb. Ennek során a megfigyelő sok és sokfajta egyedi tárgy esetében rögzíti az egyezéseket, a hasonló tartalmi jegyeket, de megállapítja a különbségeket is. Az invariáns, lényegesnek ítélt jegyeket elvonatkoztatja a variáns, lényegtelennek ítélt jegyeiktől, majd általánosítja őket. Így a képzetekből kidomborodik az új fogalom. Az invariáns jegyek a meghatározás *genus proximumához*, a variáns jegyek pedig a *differentia specificához* juttatják közelebb a vizsgálódót. Ekkor már megadható a fogalom nyelvi jele is. A változ eljárás indukció, ám járható út a dedukció is. Ekkor a nyelvi jelet előre ismertetjük, a tényanyag összehasonlító elemzése pedig utólag történik meg.

Az oktatás gyakorlatában hatékonyak bizonyultak az ilyenyszerű táblázatok (11-12 éveseknél):

Fajnév	A szárnyak száma és jellege	A lábak száma és jellege	Csoportnév	
Cserebogár	1 pár fedő-, 1 pár repülőszárny	3 pár ízelt láb	fedelesszárnyú bogár	R O
Káposztalepke	2 pár pikkelyes repülőszárny	3 pár ízelt láb	pikkelyesszárnyú lepke	V A
Házilégyc	1 pár repülő-, 1 pár csökevényes szárny	3 pár ízelt láb	kétszárnyú	R O K

A rovarat hatlábú (*differentia specifica*) izeltlábúként (*genus proximum*) határozzuk meg, a bogarat pedig fedelesszárnyú (*differentia specifica*) rovarként (*genus proximum*). A fogalmak rögzítése az alá- és mellérendelések gyakoroltatása útján történik.

Szem előtt kell tartanunk Piaget intését: „... még a jelenlevő tárgy tulajdonságait is annál objektívebben lehet megragadni, minél gazdagabb közvetítő láncszemekkel rendelkezik az egyén, hiszen — éppen ellenkezőleg — a közvetítés hiánya a deformációnak, és nem az információnak a forrása.”

A fogalomalkotás folyamatának tudatos megtervezője a szaktanár. Célja, hogy a tanulót elvezesse a köznyelvi kifejezésektől az egyértelmű tudományos jelrendszerig. Sokszor a tanulónak nincs olyan köznyelvi szókincse, amelyre alapozhatunk, főleg ha nem anyanyelvén tanul. A számára érthetetlen szónak saját maga alkotta értelmet ad, és az egyik köznyelvi kifejezést a másikkal helyettesíti.

A biológia vizsgálja a legbonyolultabb rendszereket, mégis ezt tanítjuk először, és csak később a biológiába belefoglalható fizikát és kémiát. Amellett kétségtelen, hogy a fizika és a kémia szakkifejezései egzaktabbak (talán mert régebbiek), és a biológusok átveszik őket. Kezdetről gondot jelentenek emiatt az olyan szavak, mint *erő*, *energia*, *munka*, *hőmennyiség*, *hőmérséklet*, *égés* stb. Itt a következő dilemmával kell megbirkóznunk. Egyrészt tudjuk, hogy a hibásan megtanult fogalom utólagos módosítása rengeteg időt és erőt emészt majd fel; emiatt a szakkifejezéseket köznyelvi értelemben használni nagyon kockázatos. Másrészt, ha köznyelvi értelemben soha nem használnánk a szakszókat, nyelvünk egyoldalúvá, szárazzá válna. A dilemma feloldása csak egy lehet: a gyermekek köznyelvi kifejezéseit és a tudomány egyetlen jelentésű jeleit állandóan és sikeresen viszonyítani egymáshoz.

A siker feltétele az is, hogy előre tudjuk: milyen képzetek, emlékképek keletkeznek a tanulónak, amikor a fogalmat hallja vagy olvassa. Kifejeződnék-e ezekben a fogalom lényeges jegyei, amelyek megközelítik a definíciót? Tapasztalatom az, hogy ritkán, pedig a fogalom körül egész „asszociációs udvar” létezik. De mi kerül ebbe bele? Aminek erős jelzési értéke van, ami érzelmileg mozgósító, aminek tényleges vagy vélt haszna van. Márpedig a definíció szempontjából lényeges jegyek nem mindig, sőt ritkán ilyenek, tehát a tanárnak kell ilyené — érdekessé, érdeklődést keltővé — tennie őket.

A fogalomalkotáshoz belső látás kell. Ugyanakkor a kifejezőképesség feltétele a kimunkált belső hallás és a belső beszéd is. A külső, hangos beszédben a nyelvi kifejtés teljes, a belső beszédben nem. A belső beszéd önállóan strukturálódik, de mindig egy adott nyelvre alapoz. A nyelvi formával együtt születik a gondolat, és tévedés azt hinni, hogy a kifejezéséhez szükséges nyelvi elemeket csak „előke-resszük” a készletből. A belső beszéd a kisgyermeki beszéddel rokon: ún. állítmányi jellegű tagolatlan beszéd, amelyről a külső, mondattanilag tagolt, mások számára is érthető beszédre áttérni csak bonyolult transzfórmációnak lehet. Aki ezt nem tudja elvégezni, az gondolatait nem tudja kifejezni, s ezt rendszerint érzi is. „Minden rossz mondat törött ablak, amin át egy beteg gondolatra látni” — írta Babits.

A gondolkodás közvetlen közege, amely minden áttétel nélkül elvezet a tartalomhoz: az anyanyelv. Eppen ezért lehet ez, és csakis ez a fogalomalkotás nyelve. Ezen nevezik meg az ember számára először, az érzékeléssel, észleléssel egyidőben a dolgokat. A fogalomalkotás fennebb vázolt útját is az járhatja végig eredményesebben, aki anyanyelvén tanul.

Ahhoz, hogy egy fogalmat más nyelven is sikerrel közvetítsünk, az anyanyelv szabatos használata, a struktúrájában való gondolkodás szükséges. Csak ez szavatolhatja a valóságnak megfelelő egyértelmű jelrendszer használatát, ami össztársadalmi érdek. Ellenkező esetben korán elakad az elvontabb fogalmak kimunkálása, és beáll a félig vagy alig értett szavak bódulata. Az anyanyelv sajátosságai is számolni kell. A magyar nyelvben sok az olyan szó, amely a jelölt fogalom egyik-másik tartalmi jegyét kiemeli, értelemszerűen jelzi: *nyitvatermő*, *egyszikű*, *izeltlábú*, *emlős* stb. Ennek előnye, hogy megkönnyíti az indukciót és a rögzítést. Talán túlságosan is, hiszen könnyen háttérbe szorulhat a fogalom többi, egyenrangú tartalmi jegye, és csak az marad előtérben, amelyet a szó értelemszerűen jelez.

Az oktatás korszerűsítése végső soron a hatékonyságra való törekvést jelenti. A korszerűsítés kerékkötője minden pontatlanság, az objektív valóságnak meg nem felelő, nem egyértelmű jelrendszer. Ilyen összefüggésben az oktatás korszerűsítése anyanyelvűségének biztosítását is feltételezi.

Az ember kommunikációs viselkedése vokális-auditórikus, gesztikulációs-vizuális és cselekvéssel-helyzetbeli sávokon zajlik. Amennyiben a nyelv a kommunikáció eszköze, annyiban a beszéd eszközhasználat: működésben levő nyelv. A

tényinformációk, a kognitív tartalmak közlésére a beszéd szemantikai szférája szolgál, amely „igen—nem” típusú páros elemekre bontható. Ebben a szférában valószínűleg meg a beszéd referenciális, vagyis tényközlő és metanyelvi, vagyis a beszédre magára vonatkozó funkciója (Roman Jakobson).

A beszéd ektozsemantikai szférájában érzelmi-hangulati hatások érvényesülnek, mint amilyen a hangszín, a hangerő, a hangsúly, a beszédszünet. A beszéd ebben a szférában tölti be többi funkcióját: az emotív funkció kifejezésre juttatja a beszélő viszonyulását ahhoz, amiről beszél; a konatív funkció a partner cselekvését befolyásolja; a fatikus funkció ellenőrzi, hogy a kommunikációs csatorna működik-e; a poétikai funkció esztétikai hatásokra törekszik. Természeténél fogva az ektozsemantikai szféra alkalmas az értékinformációk cseréjére. Ezek azonban nagy nyelvi erőfeszítést kívánnak (stílus), ezért jelentős részüket a gesztikulációs-vizuális és a cselekvésvélt-helyzetvélti sávokra bizzuk.

A gyermek fokozatosan veszi birtokába a beszédfunkciókat. 8—12 hónapos korra az észlelés kategóriális lesz, a gyermek a tárgyat mint egyedit és mint általánost is érzékeli. A tárgy, a tér, az idő, a mennyiség, a mozgás, a sebesség mint gondolkodási kategóriák nem velünk születnek, hanem folyamatosan alakulnak ki. A beszéd-készség mindenesetre biológiailag determinált. Ezt éppen a második életév kritikus időszaka igazolja, amikor a kategóriális észleléssel egyidőben döntő fontosságú a nyelvi, anyanyelvi megjelölés.

A gyermeki beszéd kezdetben szituatív. Fatikus, konatív és emotív funkciókat tölt be (társkeresés, kapcsolatteremtés, az érzelmek kifejezése), és ezeket különböző helyzetekben begyakorolja. Bebizonyosodott, hogy a gyermek nemcsak a nyelvi eszközöket, hanem a nyelvhasználat stratégiáját is képes korán elsajátítani.

Az említett funkciók begyakorlása után a gyermek előrelép az összefüggő, kontextusos beszéd felé. Ebben fejleszti ki a referenciális, majd legkésőbbre a metanyelvi és a poétikus beszédfunkciót. Hogy mennyire hatékonyan, az már egy korábbi szakaszban, 2—7 éves korában eldől: ezért döntő fontosságú mindvégig az anyanyelv tiszta fogalmakat kínáló, biztonságot adó közege.

Mindennek tudatában újra és újra átgondolni oktatói, nevelői teendőinket — „ez a mi munkánk, és nem is kevés“.

Rab János

Egy láncszem a táplálékláncban

A vizek világa sajátos varázsú, titokzatos világ; alig van ember, akit ne vonzana a lehetőség, hogy megismerje szépségeit, feltárja titkait. Miért lenne kivétel ez alól éppen a biológus?

Magam sem tartozom a kivételek közé: már középiskolás koromban sok délutánomat, sőt — most már bevállhatom — sok ellögött órát töltöttem a hajdani téglagyár vízzel telt agyagbányájánál, vagy a Berettyó partján barangolva. Halásztam, rákásztam, tegzeslárvákat, vízcisibort figyeltem; a víz mindig tartogatott valamilyen meglepetést.

Az egyetemen Gyurkó István professzor keze alatt kezdtem halbiológiával foglalkozni, tőle tanultam a kutatási módszereket. Államvizsga-dolgozatomat a *szélhajtó kűsz* biológiájáról írtam; most — tanári munkám mellett — a *törpeharcsát* tanulmányozom.

Miért éppen a törpeharcsát? Jogos a kérdés, hiszen neve is sejteti, hogy apró termetű halacskáról van szó, amelynek gazdasági jelentősége, gyakorlati haszna alig lehet. Választásomnak több oka volt. Hogy munkámnak értelme legyen, egyrészt olyan halfajt kellett keresnem, amelyet hazánkban még nem tanulmányoztak, másrészt olyat, amelyhez hozzájuthatok: megtalálható szűkebb pátriám, Bihar megye vizeiben. Így esett választásom épp a törpeharcsára. A későbbiekben ezt nem bántam meg, hiszen a jelentéktelennek tűnő faj egész sor érdekes problémát szolgáltatott.

Itt volt mindjárt az első érdekesség: a törpeharcsa nem őshonos vizeinkben. Észak-Amerikából telepítették be a múlt században, amikor szinte divatba jött a halak telepítése — jól meghatározott céllal, de gyakran rosszul megválasztott esz-közökkel. Így például tógazdasági haszonhálnak szánták az *ezüstkárászt*, de mint kiderült, szálkás húsa és lassú növekedése miatt erre nem alkalmas. A *naphalat*

mint az értékes *fogassüllő* lehetséges táplálékát importálták, az eredmények azonban azt mutatják, hogy nem emelte, sőt — ikrapusztító lévén — csökkentette a süllőállományt. A törpeharcsát szátkamentes, ízletes húsaért telepítették be. Eme jó tulajdonságaiban nem is csalódtak, annál inkább azonban a növekedésében, hiszen míg eredeti élőhelyén eléri a kilogrammos súlyt, nálunk ez sohasem fordul elő — talán még horgászmesékben sem. Mi lehet ennek az oka?

Ahhoz, hogy egy faj betelepítése sikeres legyen, számos tényező összjátéka szükséges. Ilyen az abiotikus környezeti tényezők hasonlósága az eredeti és az új környezetben, a betelepített faj bizonyos fokú plaszticitása, alkalmazkodóképessége, valamint az, hogy az újonnan elfoglalt biocönózis ne legyen telített, rendelkezze kihaszánlatlan potenciállal, létezzen szabad *ökológiai rekesz* (a kifejezést a román nyelvű szakirodalomban meghonosodott *nişă ecologică* megfelelőjeként használom), ahova beilleszkehdhet. Ebben az esetben valószínű, hogy a törpeharcsa az eredetiltől eltérő táplálékalap hasznosítására kényszerült, alkalmazkodóképessége megengedte ezt, de növekedési ritmusa megsínylette. Vizsgálataim tisztázták a hazai populációk táplálkozását, az összehasonlításhoz azonban hiányoznak a megfelelő amerikai adatok.

Problémát jelent az európai állomány rendszertani besorolása is. Észak-Amerika vizeiben ugyanis az *Ictalurus nebulosus* számos faja él, ezek közül kettő, az *Ictalurus nebulosus* és az *Ictalurus melas* egymáshoz nagyon hasonló. Az európai populációkat hosszú ideig egyöntetűen az első fajhoz sorolták. Később francia, majd hazai kutatók az utóbbi meghatározás mellett foglaltak állást, majd csehszlovák kutatók az ottani állományt újra az első fajhoz tartozónak határozták meg.

A kétségek fő oka a nem elég szerencsésen megválasztott rendszertani bélyegekből keresendő. Az amerikai határozók egyik fő megkülönböztető jele a farok alatti úszó sugarainak száma, ami 17—21 között váltakozik az *Ictalurus melas*, 21—24 között az *Ictalurus nebulosus* esetében. Csehszlovákiai adatokat összesítve, az ottani példányoknál ez az érték 17—25 között váltakozik, míg saját méréseim 16—22 közti értékeket adtak, mind a két eredmény átfedi tehát a két fajra jellemző változékonysága a honosítás során megnövekedett. A hazai populációk pontos meghatározása amerikai összehasonlító anyag segítségével folyamatban van.

Amint már említettem, az európai törpeharcsa-állomány egyedeinek növekedése messze elmarad az amerikaiakétól, ám ezen belül is észlelhetők különbségek. Saját méréseimet összehasonlítva a Szovjetunióban, illetve Csehszlovákiában nyert adatokkal, a hazai populációknál találjuk a legkisebb értékeket mind hosszúság (milliméterben; 1. táblázat), mind súly (grammban; 2. táblázat) tekintetében.

	Életkor (években)							
	1	2	3	4	5	6	7	8
1. táblázat								
Csehszlovákia	73,5	126,8	203,4	271	—	—	—	—
Szovjetunió	67	120	159	172	193	224	268	306
Románia	—	74,8	126,4	141,7	155,4	160,2	—	—
2. táblázat								
Csehszlovákia	6,5	37,4	77,5	135,6	285	—	—	—
Szovjetunió	4	19	48	69	104	167	303	484
Románia	—	12,8	51,5	78,6	98,9	111,6	—	—

Ennek lehetséges magyarázata az, hogy a hazai populációk kisebb vízfolyások, sekély vizű patakok, illetve állóvizek lakói, amelyek szegényesebb táplálékalapot biztosítanak.

Ha a törpeharcsa táplálkozását hozzuk szóba, minden halászembernek a hal-és ikrapusztítás jut eszébe. Ezeket a tulajdonságokat előszeretettel róják fel a törpeharcsa negatívumául. Mivel mindeddig a törpeharcsa táplálkozását minőségi szempontból csak Csehszlovákiában tanulmányozták, mennyiségi szempontból pedig sehol sem, érdekes eredményeket ígértek számomra az ilyen irányú vizsgálatok is. A törpeharcsa „étlapján“ 26 állati és 3 növényi eredetű „fogást“ sikerült kimu-

tatnom, s meghatároztam ezek százalékos arányát, valamint nem, életkor, évszak és élőhely szerinti változását is.

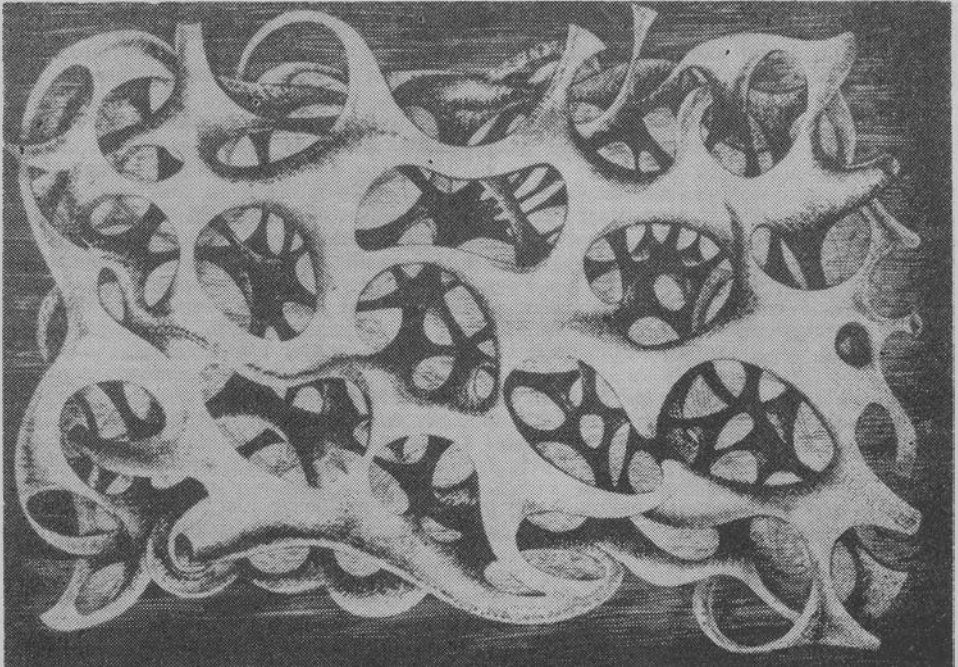
A táplálék túlnyomó többségét a rovarlárvák alkotják. Ezen belül a két-szárnyúak, kérészek és tegzesek dominálnak, de jelentős szerepük van az alsóbb-rendű (kagylós, evezőlábú és ágacsápú) rákoknak, különösen a fiatalabb korosztályok táplálkozásában. Halikrát aránylag kevés példánynál találtam, az elfogyasztott halak mérete pedig nem haladta meg a 30 millimétert. A meghatározható állapotban talált halak értéktelen fajokhoz tartoztak, előfordult köztük *fenékjáró küllő*, *sügér*, sőt törpeharcsa-ivadék is; a cséffai halgazdaságból származó példányoknál pedig különösen gyakori volt a kínai növényevő halakkal véletlenül betelepített apró kínai *razbóra*.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a törpeharcsa kártétele nem elsősorban hal- és ikrapusztításban jelentkezik, hanem abban, hogy táplálékkonkurrensként lép fel, értékesebb halak elől fogyasztja el a táplálékot. Emiatt föltétlenül káros a halastavakban, ezekből jó volna kirekeszteni — ha lehetne. Véleményem szerint azonban a sekély vizű patakokban, a holtágakban és mocsarakban, ahol úgyszólván hiányoznak az értékes halfajok, a törpeharcsa jelenléte nem mondható károsnak. Itt különösen a sporthorgászattal ismerkedő fiatalabb korosztály számára lehet értékes ez a cseppet sem válogatós, falánk, ugyanakkor szálkátlan és jóízű hal.

Az egyes halfajok — köztük a törpeharcsa — tanulmányozásának gyakorlati haszna abban áll, hogy a táplálékhálózat korántsem elhanyagolható láncszemeinek szerepét ismerjük meg. Fölmérve a vizek biztosította táplálékalapot és az ezt fogyasztó halfajok táplálékának minőségi és mennyiségi összetételét, felszínre kerülnek egyes kihasználatlan táplálékforrások, amelyek hasznosítására most már tudományos alapon telepíthetünk értékes halfajokat. Példaként említem a halastavak táplálékalapjának komplex hasznosítására betelepített *fehér amurt* és *fehér busát*, amelyek mindegyike két, hazai halfajaink által csak részben vagy egyáltalán nem hasznosított táplálékot fogyaszt: az első magasabb rendű vízinövényekkel táplálkozik, a második pedig a vízben lebegő algákat szűri ki, és fogyasztja el.

Tanári munkám mellett végzett biológiai kutatómunkám, kedvező körülmények között, szűkebb pátriám gazdasági fejlődéséhez járulhat hozzá.

Wilhelm Sándor

Csutak Levente: Bioszféra

Egyensúly és egyensúlyhiány

Gondolatok a könyvtárban

Nem tudnám pontosan lemérni, mit nyújt Valter Roman új könyve* az úgynevezett átlagolvasónak, az azonban biztos, hogy a szakmabeli számára rendkívül izgalmas és érdekes olvasmány. A professzionalizmusra való utalás itt nem azt jelenti, mintha a szerző szövegei csupán a beavatottak számára lennének érthetők. Ellenkezőleg. A szerző gondolatai is, megfogalmazásai is példásan világosak, könnyen követhetők. Két körülmény folytán a könyv mégis elsősorban a társadalomtudományok hivatásos művelőiehez szól. Először is azért, mert a kötetben foglalt írások zöme szakkörökben, tudományos értekezleteken elhangzott felszólalásokat rögzít. Másodszer azért, mert a szerző valósággal ontja a teljes mértékben és összefüggéseikben csakis szakemberek által érthető új problémákat, szempontokat, ötleteket, és nem sokat törődik azok részletesebb — még kevésbé didaktikus — kifejtésével. A könyvben foglalt írások egy nagyon eleven, nemegyszer szípközözőan ötletgazdag elméleti alkotóműhelybe nyújtanak betekintést. Hasonlással élve azt mondhatnám, a kutatót alkotó türelmetlensége inkább sarkallja újabb és újabb nyersgémántok kibányászására, mint a meglévők csiszolására. Nem annyira az elméleti problémák tételes megválaszolása, mint inkább azok felkutatása, megfogalmazása, munkaprogrammá kidolgozása foglalkoztatja. Ez teszi írásait korszerűvé, gondolatgazdaggá, helyenként úttörő jellegűvé.

Valter Roman eredeti alkotóegyeniség. Ha jellemeznem kellene — élete és munkái alapján — ezt a személyiséget, alapvető vonásaként — tudom, nem éppen akadémikus a kifejezés, ám annál találóbbnak érzem — karakánságát emelném ki. Politikában, közéletben, elméleti tevékenységben Valter Roman harcos alkat. Karakánsága egyaránt megmutatkozik abban, ahogy kitart elvei és eszményei mellett, ahogy szembeszáll és leszámol téveszmékkel és tévedésekkel, ahogy nem köntörfalaz, hanem nevével nevezi a dolgokat, ahogy frontálisan nekivág olyan problémáknak, amelyeket mások elkerülnek vagy legfeljebb óvatosan körülszimatolnak. Innen gondolkodásának és írásainak alapvető sajátossága: a sok évtizedes harci tapasztalatoknak és a korproblémák iránti friss fogékonyságnak, a kommunista harcos meggyőződéseinek és eszményeinek, valamint a széles műveltségű, a természet- és a társadalomtudományokban egyaránt jártas és illetékes, minden új iránt érzékeny elmének a sajátos ötvöződése.

A szóban forgó kötet címe konkrét és jelképes is egyben. A legidősebb ökológiai, globális, planetáris kérdéskomplexumra éppen úgy vonatkozik, mint egy lehetséges történelemfilozófiai és futurológiai alapvetésre vagy a jelenkori világ legjellemzőbb politikai folyamatainak a megközelítésére. A szerző, aki szinte kamaszos szenvedéllyel gyűjti a nagy emberek híres mondásait (ám annál kiforrottabb szellemiségre utal az, amit ily módon kiválogat és magáénak vall), egy Musset-aforizmával indítja kötetét: „A mal du siècle-nek két oka van: ami volt, már nincs, ami lesz, még nincs.“ A múlt századra vonatkozó aforizmát Valter Roman így aktualizálja mai világunkra: sok minden, ami volt és rossz volt, még nem tűnt el, és a jó, ami lesz, rendkívül nehezen, állandó harcokban születik. E körül a gondolat körül csoportosulnak a kötet három részbe foglalt írásai: *A haladás útjai* című rész a fasizmussal és az újfasizmussal, az új történelmi realitásokkal, a jelenkori kommunista és munkásmozgalom stratégiájával és taktikájával foglalkozik; *A háború és a béke* című időszzerű polemológiai (háborútudományi) és irenológiai (béketudományi) kérdéseket boncolgat; *A tudomány fejlődésének törvényszerűségei* cím alatt összefoglalt írások a szerző kedvenc területének, a tudományos-műszaki forradalomnak (TMF) az elméleti kérdéseit tárgyalják.

* Valter Roman: *Echilibru și dezechilibru*. Editura științifică și enciclopedică. București, 1978.

Bármennyire különbözzenek is tárgyukban és jellegükben, a kötet írásait közös nevezőre hozza, egyneműsíti bizonyos vezérmotívumok érvényesítése.

Az egyik ilyen vezérmotívum a szerző éles állásfoglalása a konzervativizmus minden változatával szemben. Könyve bevezetőjében Valter Roman tétélesen is megfogalmazza: napjaink új és nagy kérdéseinek a megoldása szükségképpen megköveteli, hogy kategorikusan elvessük a konzervatív szellem bármilyenfajta megnyilvánulását, a megszokást, a passzivitást, a szellemi restséget csakúgy, mint az álcázott vagy nyílt ellenállást, nemritkán ellenséges magatartást az újjal, az új megoldások keresésével és javasolásával szemben. Néha nyíltan be nem vallott személyes ambíciókat és érdekeket a közjó védelmére való hivatkozással lepleznek, az emberektől kompromisszumok elfogadását kérik ahelyett, hogy kritikái, megújító szellemüket bátorítanák; ez az újkonzervativizmus egyik legkifinomultabb és legveszélyesebb változata (20.).

Egy másik, a kötet szinte valamennyi írását átható vezérmotívum a demokrácia következetes igénylése és igénylése. A szocializmus mindenekelőtt demokráciát, teljesen megvalósított demokráciát jelent, a szocializmusban a demokrácia cél és eszköz is egyben (118.). Ezért értékeli igen pozitívan a szerző a demokrácia, a demokratikus út választását az eurokommunizmus stratégiájában (183—185.). Ezért hangsúlyozza — a tudomány, a nagy tudományos vívmányok ambivalens jellegét fejtegetve — a demokrácia és a tudomány szövetségének a szükségességét.

Megemlítem még a történelmiség, a történelmi látásmód, a történelmi tapasztalatok vezérmotívumát. Korántsem egy nagy történelmi eseményekkel kortárs, több évtizedes tapasztalatokkal és emlékekkel gazdag harcos nosztalgikus múltbafeledkezéseről, nem a múlt vagy a történelem mitizálásáról van szó, ellenkezőleg. Amikor egyesek Caragiale-hősökre emlékeztető hangrezgetéssel ejtik a *múlt*, a *történelem* szavakat, a szerző figyelmeztet: van múlt és múlt. Múlt, amelyet elvetünk, és múlt, amelyre büszkék vagyunk.

A kommunista veterán számára ilyen jogos büszkeséggel vállalt és vallott múlt a faszizmus elleni küzdelem, azon belül is a spanyol köztársaságiak oldalán küzdő nemzetközi brigádok fegyveres harca, amelyben a Román Kommunista Párt felhívására mozgósított 615 önkéntes egyikeként vett részt. Ez az életrajzi mozzanatot annyiban függ össze a könyv tartalmával és ismertetésünkkel, amennyiben a szerző számára a spanyol polgárháború sok szempontból paradigmátikus jelenség, számos jelenkori társadalmi-politikai esemény és folyamat tudományos megértésének a kulcsává vált. Akár az újfasiszmus veszélyességére figyelmeztet, akár a chilei eseményeket elemzi, a vietnami, általában az össznépi háború jellegzetességeit kutatva csakúgy, mint az eurokommunizmus hirdette pluralizmust értékelve, a spanyol köztársaság és a spanyol polgárháború tapasztalataiból a szerző meghökentően időszerű következtetéseket és tanulságokat von le.

Valter Roman messzemenően figyelembe veszi, de nem abszolútizálja a történelmi tanulságokat, kitűnő érzékkel ragadja meg a történelem „ravaszságait”, rendhagyó eseteit is, megértésüket, tanulmányozásukat sürgetve. Így például sokat foglalkozik a hadsereg helyzetével és különösen a forradalmi átalakulásokban játszott szerepével. A történelmi tapasztalatok, elsősorban a Román Kommunista Párt, a hazai demokratikus és szocialista átalakulások tapasztalatai alapján mutatja ki, hogy a szocialista átalakulás szempontjából döntő fontosságú a hadsereg átállítása a demokratikus és szocialista erők oldalára. Ebben az összefüggésben felhívja a figyelmet olyan egyedi jelenségekre, mint a portugál példa, ahol a hadsereg a fasiszta uralom évtizedei után demokratikus átalakulások kezdeményezőjévé válik, vagy a chilei példa, ahol másfél évszázados demokratikus hagyományok ellenére a hadsereg bestiális, fasiszta rémtettekre volt képes.

A szerző mindig a jelen jobb megértése érdekében vallatja a történelmet. Igen fontosnak véli tisztázni azt, hogy a faszizmus uralomra kerülését az első világháborút követő években és évtizedekben a munkásmozgalom fellendülése vagy ellenkezőleg, visszaesése segítette-e elő. Meggyőzően bizonyítja: nem szükségszerű, hogy a kapitalizmus a faszizmus irányába fejlődjék; súlyos és nagy veszélyeket magában rejtő tévedés azt hinni, hogy a polgári demokrácia átcsapása a faszizmusba siettetné a proletárdiktatúrát. (E fejtegetések nyilvánvalóan a szélsőbaloldali terrorizmus ideológiája ellen is irányulnak.) A munkásegység megteremtésének, a kommunisták és a szocialisták együttműködésének időszerű kérdései készítetik a szerzőt e problémák történelmi örökségének az áttekintésére. Utal arra, hogy Sztálin 1924-ben fogalmazza meg először tételét, miszerint a szociáldemokrácia objektíve a faszizmus mérsékelt szárnya. A tételt átvette a Komintern VI. kongresszusa, 1928-ban, majd egy évvel később, a Komintern Végrehajtó Bizottságának X. ülésén megjelenik az ominózus szociálfaszizmus kifejezés. Az egy központból vezetett kommunista mozgalom szektáns hibáiról szólva Valter Roman

arra is figyelmeztet, hogy a történelmi tények helyreállításának, az egyoldalúságok felszámolásának nem szabad újabb, másfajta egyoldalúságokhoz vezetnie. A kommunisták egykori hibáinak a nyílt feltárása nem hatálytalanítja azt aényt, hogy a szociáldemokrácián belül voltak és ma is vannak jobboldali irányzatok, amelyek akár a múltban, jelenleg is szembehelyezkednek a munkásegység megvalósításával.

A fasizmus és az antifasizma harc története még sok, kellően ki nem aknázott tanulságot rejt magában. Nem keveset irtak minderről, ám egyáltalán nem elegendet. Ebben az összefüggésben veszi számba a szerző a romániai fasizmus elemzésének szentelt munkákat, és állapítja meg: a romániai fasizmus története még megírásra vár. Figyelemre méltó Valter Roman kísérlete a fasizmus és újfasizmus tipológiájának a kidolgozására (64—65.). A szerző valamennyi elemzése mozgósító felhívás az újfasizmus elleni küzdelemre. Ha nem is szükségszerű a tőkésrendszer fasizmussá fejlődése, „több mint bűn, hiba” lenne nem felfigyelni az újfasizmus jelenlétére veszélyre, alábecsülni azt, jelentkezők akár szervezett formában, akár — a szerző átveszi a marcusei kifejezést — a fasizmus szindrómájában. Azokat, akik a demokratikus intézmények erejében bizva engedékeny magatartást tanúsítanak az újfasizmussal szemben, a szerző szintén a történelmi tapasztalatok alapján inti arra, hogy a fasiszta terror a polgári demokrácia képviselőivel sem bánt különben, mint a baloldali elemekkel, sőt az uralomra kerülő fasizmus első csapásait éppen az előbbiekre mérte.

Valter Roman új könyvében is behatóan foglalkozik a jelenkori kommunista és munkásmozgalom, a szocialista forradalom időszerű kérdéseivel. Fejtegetései egy központi gondolat köré épülnek: a marxizmus *jelenkori* elméletének a kidolgozása történelmi szükségszerűség. A társadalomtudományok, jelesen a marxizmus terén olyanszerű forradalomra van szükség, mint amelyet a kvantummechanika hozott a fizikában. A feladat nem csak és elsősorban nem az, hogy új téglákat rakjunk a meglévő elméleti építményre, hanem egy, az új valóságának megfelelő új elmélet kidolgozása. Mint ahogy a kvantummechanika sem folytatása a klasszikus mechanikának, úgy a jelenkori marxizmus sem lehet Marx elméletének meghosszabbítása. Ahogy a klasszikus mechanika a kvantummechanikának egy esetévé vált, szükség van olyan átfogó, új elméletre, amelyhez viszonyítva az, amit hagyományosan marxizmus—leninizmusnak neveznek, csak egy változat marad majd. E hatalmas munka során kétségtelenül hibákat is elkövethetünk. De nem lehet nagyobb hibát elképzelni, mint a semmittevés, mint lemaradni a változott és szüntelenül változó valóság mögött.

A szerző nem csupán megfogalmazza a feladatot, hanem maga is derekasan nekifeszül a munkának, új szempontokat, új tételeket fogalmaz meg. Itt csupán néhányat említhetek ezek közül. A szocialista átalakulás útjaival kapcsolatban (és a chilei példára hivatkozva) figyelmeztet arra, hamis alternatívát jelentene, ha a békés út kudarcát a fegyveres út feltétlen sikerével állítanák szembe. Ugyancsak a chilei példa alapján tartja képtelenségnek azt a törekvést, hogy szocialista jellegű átalakításokat hajtsanak végre, érintetlenül hagyva a polgári legalitást. Világosan látja, mily nagy problémát jelent a demokratikus utat választó eurokommunista pártok számára a hitel, a bizalom megszerzése. Megfogalmazza azt a véleményét, hogy Nyugat-Európában, az új körülmények között reaktualizálható az a marxi tétel, miszerint a szocialista forradalom szimultán — ám minden egyes esetben sajátos módon — fog végbemenni a legfejlettebb tőkés országokban. Beszél a forradalmi mozgalmat gátló tényezőkről is, és ebben az összefüggésben nem csupán a szocialista országok és kommunista pártok közötti ellentéteket említi, hanem az olyan ellentmondásokat is, mint amilyen például az egyes szocialista országok állami érdekei és bizonyos földrajzi zónák kommunista pártjainak a politikai vonala között van. 1978 júniusában (!) elemzi a marxizmus, leninizmus, marxizmus—leninizmus kifejezéseket, és — akárcsak a kötet megelőző írásában — hosszasan idéz olyan Marx, illetve Lenin által megfogalmazott tételeknél, amelyeket elavultaknak vagy téveseknek tart.

E kérdéskörrel kapcsolatban szeretnék egy-két megjegyzést fűzni a szerző megállapításaihoz. Feltétlenül fel kell figyelni arra a körülményre, hogy egyetlen marxista (vagy magát marxistának nevező) gondolkodó sem állította *soha*, hogy Marx vagy Lenin tételei közül egy sem vesztette érvényét, sem azt, hogy a marxizmus klasszikusainál közvetlen választ találhatnánk minden jelenkori kérdésre. Ellenkezőleg. Valter Roman is meggyőzően bizonyítja ezt azzal, hogy egy hosszabb passzusz idéz Sztálintól, amelyben ez élesen állást foglal a marxizmus dogmatizálása ellen, továbbfejlesztése érdekében. Vagyis azzal, hogy a klasszikusok tételei közül nem egy elavult, és újakkal kell azokat helyettesíteni — furcsa, de nem értelmetlen módon —, egyetértene azok is, akik a marxizmus alkotó továbbfejleszt-

tését sürgetik, azok is, akik jobbról vagy balról meghamisítják azt. És éppen itt merül fel az igazi kérdés: *ki dönti el és milyen alapon*, melyik tétel veszítette érvényét és melyik nem? Persze, erre azt lehetne válaszolni: a valóság. De itt nem minden esetben közvetlenül és kísérletileg igazolható kérdésekről van szó, hanem igen sokszor opciókról, ami már bonyolultabbá teszi a problémát.

Feltétlenül jogosnak tartom Valter Roman igényét a forradalomról, az államról, a szocializmusról stb. szülő átfogó, új elmélet kidolgozására. Am nem tartom túl szerencsésnek azt a megfogalmazását, hogy szükség van egy, a társadalomtudományokban kvantummechanikai fordulatot okozó (régibben, más szerzők kopernikuszi fordulatáról beszéltek itt) új, egyetemes marxista elméletre. Véleményem szerint a szerző jogosan utasítja vissza egy helyt azt a szimplista felfogást, amely szerint a marxizmusnak csupán három alkotórésze van. Ugyanakkor azonban, amikor az említett kérdésekben „új marxizmust” sürget, ő maga a tudományos szocializmusra (annak is csak egy részére) redukálja — legalábbis a megfogalmazásban — a marxizmust. Amikor tételeken felsorolja, milyen új kérdésekre kellene választ adnia az alapvetően új forradalmi elméletnek, kiderül, hogy nem a marxizmus egészéről van szó, hanem vagy partikuláris elméletekről, vagy — legfeljebb — középrangú elméletről, ám nem a globális elméletről. Nem hiszem például, hogy jogosult lenne egy *teljesen* új marxista filozófia, történelemszemlélet stb. igénylése, illetve semmi esetre sem kopernikuszi vagy kvantummechanikai fordulat értelmében.

Végül egy részletmegjegyzés. Valter Roman az elavult, illetve téves marxi tételek közé sorolja a híres és sokat vitatott aforizmát: a vallás — ópium a nép számára. Azt hiszem, itt félreértésről van szó. Téves és hamis lenne a tétel, ha Marx a vallást egyszerűen népbutításnak, bódításnak tartotta volna. De erről szó sincs. Nincs itt helye a *teljes* marxi passzus idézésének, amelyből nyilvánvaló lenne, hogy az „ópium” hasonlattal Marx a vallás nyugtató, fájdalomcsillapító, vigasztaló, illúziókat adó hatását érzékeltette, és hozzátette: az embereknek nem illuzórikus vigaszra, hanem tényleges problémáik tényleges megoldására van szükségük. Nem említettem volna ezt a — véleményem szerint — elszólást vagy elírást, ha más szerzőknél, más munkákban nem volna meglehetősen gyakori eljárás Marx bírálata félreértett vagy éppen meghamisított szövegek alapján.

Itt elmondott — és el nem mondott — megjegyzéseinket az írásunk elején már említett két tényező váltotta ki. Az egyik az, hogy a szerző nem mindig tördök írásainak csiszolásával, illetve szabadon előadott hozzászólásainak írásba való átültetésével. A másik, a fontosabb, a szerző írásainak gondolatgazdagsága, fejtegetéseinek újdonsága, merészsége, ami a szó legjobb értelmében kihívás minden szakmabeli, minden gondolkodó ember számára. Kihívás, felhívás a kutatásra, az előítéletmentes gondolkodásra, az elméleti bátorságra. S ez a szerző és könyve egyik legnagyobb érdeme.

Kallós Miklós

„S van-e vajon költészet még a versben?”

Avagy: tehetetlen a poétika?

A poétika tárgya kicsúszóban van művelőinek keze közül. Vagy maradjak csupán a magam portáján: lehetséges-e a manapság lírának vagy versnek nevezett műnem jegyeit úgy összegezni, hogy ez a genológiai fogalom ne legyen teljesen partatlan? Vagy azzal is megelégedhetnénk, ha el tudnók dönteni, mi az, ami még műalkotás, és mi az, ami már nem? Milyen szabályoknak tegyen eleget az a szöveg, amely irodalmi műalkotásként kínálja magát? Megtalálhatja-e a választ a poétika eme örök kér-

désére az, aki csupán a mai irodalomra, különösen a mai versre összpontosít? A kérdést, mindenestetre, úgy vélem, kötelességünk feltenni, mert ha változik is a líra- és verseszmény, a műalkotás legáltalánosabb ismérvei feltehetőleg akkor is fennmaradnak: a versnek hatásában, jelentésszerkezetében továbbra is különböznie kell más (köznap, tudományos stb.) szövegektől. Vagy fenntarthatatlan illúzió csupán ez az elméleti előfeltevés?

Van, aki azt állítja: vers az a szöveg, amely a befogadóra versként hat. De is-

merve az olvasók valóságtapasztalata, műveltsége, izlése, esztétikai érzéke terén adódó nagy különbségeket, felmerül a kérdés: mi a biztosítéka annak, hogy ugyanaz a szöveg mindenkire egyaránt versként hasson? Vagy annak, hogy az hasson versként, ami valóban az? Nem túl nagy így a valószínűsége az olyan helyzeteknek, amelyekben például a nótaszöveg, emlékvers és mondjuk egy Ady-költemény közötti különbség teljesen eltűnik?

Mindezen kételyek ellenére azonban, úgy látszik, az esztétikai hatás s az olvasóban kiváltott élmény mozzanatát a szöveg műalkotás voltának eldöntésekor nemigen lehet megkerülni. Az elméleti érdeklődésű olvasóban kialakuló véleményeket és kételyeket is sok esetben magából a szubjektív élményből vagy éppenséggel az élmény hiányából lehet levezetni. Kivéve persze, ha az illető tisztán elméleti érdekből megszüntette magában az egyszerű olvasót, és esetleg akkor is érdemesnek tart boncolgatni egy verset, ha az különösebben nem hatott rá. Elképzelhető, hogy olyan viszonya van a költészethez, mint egy bogarásznak az izeltlábtűiakhöz. Elismerve, hogy teoretikusként is képtelenség megkerülni a közvetlen hatás mozzanatát, nem kell-e vajon mégis megpróbálni az élmény szövegjegyekben rejlő fejezetének földelítését?

A fenti dilemmákat legutóbb Kányádi Sándor köteté* ébresztette föl bennem, s hogy miért, azt megpróbálom először a benne foglalt szövegek hatásával magyarázni. Ez viszont eléggé kockázatos, hiszen a hatás minden esetben a szövegben adott virtuális jelentések és a szubjektív előfeltevések szerencsés találkozásának függvénye. A hatás komponensei között így olyan is lehet, ami esetleges, ami nem a szöveg művészi voltából származó. Hogy a befogadó egy verset őszintének, bátornak, saját helyzetűdatával egybehangzónak érez, az a szöveg művészi jelentését legfeljebb kiegészítő, de nem helyettesítő élmény. E fenntartással kell tehát először is megfogalmaznom azt a hatást, amelyet Kányádi *Szürkületének* versei egyöntetűen kiváltanak belőlem: létfontosságú gondokat, kételyeket vonatkozathatok belőlük magamra, fölismerhetem bennük saját életérzésem megfelelőit: a szorongás vagy lázadó méltóságérzet paradigmáit — úgy is, mint egy közösség tagja —, azaz eleve érzékeny pontjaim válszólnak kihívásaira.

De, vigyázat, mennyi ebben a része a szubjektív tényezőknek, s mennyi a

szöveg tulajdonképpeni jelentésteljesítményének? Vagy legyenek pontosabb: mennyire utalja rá magát a szöveg az olvasóban levő — helyzetűdatából eleve adott — feszültségekre, és milyen mértékben teremti meg a kellő feszültséget a szöveg a maga belső, nyelvi szerkezetéhez kötött jelentéslehetőségeivel? Két szélsőséges típussal lehet így számolni elméletileg: az egyik az a szöveg, amelynek másodlagos jelentése, következőképpen versi mivelta csupán helyzet(ek)hez kötötten érvényes, a másik az, amelynek többletjelentése belső, nyelvi feltételekhez kötött, ahogy ma mondani szokták, szövegimmanens jellegű. Azt a szöveget, amelynek többletjelentése szövegen kívüli körülményektől függ, az olvasó csak akkor fogadhatja versként, ha e körülmények hatalmát maga is érzi. Ha a külsőleges feltételt félre teszi, a szöveg jelentése teljesen egysíkú marad: ha akarja, vers, ha akarja, nem. Mai lírikusainktól számtalan ilyen példát idézhetnék, és Kányádi legújabb kötetének e típusba tartozó darabjai is feltűnően nagy számúak (*Vernisszás, Láttam én már, Halomásból, Óregek, Vannak vidékek, Vajon, Mert addig tart, Boldog volt a szücsmester, Féltség ballada, A ház előtt egész éjszaka* stb.). E tárgyias szövegek ellenpólusát azok a versek képviselik, amelyek nem külső vonatkozási rendszerekből nyerik költői többletjelentésüket, hanem a szöveg belső összefüggéseinek művészi jelentést szervező erejével kerítik hatalmukba az olvasót. Azt lehet mondani, hogy az előbbi, passzív szövegtípussal szemben, amelyek megengedik, de nem kényszerítik ki, hogy az olvasó többletjelentéssel lássa el őket, az utóbbiak aktívan hódítók: ha akarjuk, ha nem, rejtett jelentésszövevény hálóját vetik ki ránk. Ezek nincsenek ráutalva annyira az olvasó közérzetének érzékeny pontjaira: a helyzetek olyan művészi érvényű metaforáit képesek megteremteni, amelyek a mi világunkat nem ismerő befogadóban is rezonálhatnak. Az új versek között, szerintem, kevés az ilyen (*Fekete-piros, Halott delfin, Halottak napja Bécsben*).

E két szélső típus között aztán ott vannak azok a versek, amelyek allegorikaként vagy példázatként kívánnak hatni. Legtöbbjükben az allegória csírája egy, már a verstől függetlenül is, eleve allegorikusan ható célzás, amelynek külső vonatkozási rendszerektől (mitológia, irodalomtörténet stb.) függő értelmezését a vers szövegösszefüggése nemigen módosítja: „északos helyen élek“ (*Lamentáció*), „a galamb hozza az olajágat“ (*Kodály*), „késik a húsvét“ (*Hunyadi*), „nyakadon a tél“ (*Bedeszká-*

* Kányádi Sándor: *Szürkület. Versek 1970—1977*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1978.

zolt szökökutak), „a visszajáró sas csőre karma“ (Prométheusz), „a szívem kolombusz árbockosárból kiáltó matróza“ (Mikor szülőföldje határát megpillantja), Noé bárkája felé stb. Ennek a szöveg-típusnak a jelentésteljesítménye is vég-ső soron külső tényezőitől függ: attól, hogy az olvasó hajlamos-e a toposzokat, mitológiai és egyéb célzásokat a többlet-jelentést szervező elvként felfogni, s a verset ennek jegyében értelmezni. A példázat esetében ugyanez a helyzet: a *Mikor Janus elhagyta Páduát* című „történet“ másodlagos jelentése is az olvasói fogékonyság függvényében alakul, enélkül ugyanis a szöveg megmaradna az egyedi esemény puszta elbeszélésének. (A Kányádi költészetére oly jellemző példázatokban egyébként eddig fel lehetett fedezni a puszta „történet“-be többletjelentést varázsoló elvet, a konkrét idő és a végtelen időkontextus differenciálatlanságát; az objektívnek látszó időbeliség korlátaitól megszabadítva válhatik ugyanis a „történet“ sugallta eszmeiség egyetemessé. Lásd: *Apokrif ének, Rege, El-elcsukló ének* stb.)

Ezek a jelenségek teszik tanácstalanná azt, aki a verset a nem-verstől megkülönböztető jegyeket szeretné ma valamennyire is megnyugtatóan tisztázni. Hiszen már meg van fosztva mindattól, ami a hagyományos poétika művelője számára a verset jellemző ismérvként még rendelkezésre állt: nem érvényesülnek egyáltalán a különböző műfaji szabályok, verselési kötöttségek, amelyek hajdan a lírát a többi műnemtől megkülönböztették.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a legmaradandóbb műalkotások azok, amelyek egy-egy külső helyzet adta energiától függetlenül, önmagukra, csupán szövegükre utaltan is érvényesek. Az irodalmi műalkotást elválasztani a nem-műalkotástól ezért, úgy hiszem, ma is elsősorban a szöveg immanens művészi jegyei alapján lehetséges. E meggyőződésben persze jócskán befolyásol, hogy szinte száz éve már az immanens költőiség elve érvényesül. De Petőfi korában még, például, sokkal nagyobb szerepe volt a vers helyzeti értékének, és eme helyzeti értékével együtt hagyományozódott máig műalkotásként a *Nemzeti dal*, az *Egy estém otthon* és még számtalan, főleg a népiesség jegyében fogant vers. Ezért felmerülhet a kérdés: vajon nem egy olyan korszakba kezd átlépni manapság a líra, amelyben újra nagy szerepük lesz azoknak a jelentéstöbbleteknek, amelyeket a vers szövege a közösségi helyzettudatból nyerhet? Megengedve egy ilyen választanak a lehetőségét, felmerül egy ellenvetés is: az akkori versek nagy részének szövege tár-

gyias ugyan, de formájuk versszerűen kötött, zeneileg szervezett. (S ez áll a két világháború közötti népi lírára is.)

Az elméleti érdeklődésű olvasóhoz hasonló dilemma, úgy látszik, a költőben is fel-felöltlik, másképp mivel is lehetne magyarázni azt a viszonylag sok verset „a vers körül“. A címben kiemelt kérdés a leglényegesebb ebben a vonatkozásban: „*S van-e vajon költészet még a versben?*“ Nos, e kötet nagyon sok darabja esetében a költészet nem a versben van. Itt van például *A ház előtt egész éjszaka* című szöveg: „*a ház előtt egész éjszaka / ott állt egy terepjáró / égő féklámpával állt / mintha csak éppen akkor / érkezett volna mintha / éppen indulni akart volna...*“ Mi a biztosítéka annak, hogy ez a tárgyszerűen megfogalmazott, egyébként az egész verset kitöltő helyzet átminősüljön valami általánosra utalóvá? Egyedül az, ha az olvasó felismeri benne saját hasonló helyzeteinek analogonját, ha egy valamikor átélt hasonló élmény keltette szorongást vált ki belőle. Tegyük föl, hogy az olvasók egy részében sikerül is ezt előidéznie, de ha a szöveg közvetlen hatása letisztult, a tárgyszerűen bemutatott helyzeten túl már nem található benne semmi, ami versszerű hatást képes fölkeltetni. Föltételezhető, hogy ha a szöveg tördelése prózaíra volna, ugyanaz lenne a hatás: „*Érdekes, mondtam, és kimentem a fürdőszobába, tettem-vettem, még gargarizáltam is, mert a torkom is mintha egy kicsit kapart volna, vagy mifene. Még mindig ott van, sutogta a feleségem. Egy picit meg is ijedtem, ahogyan a függöny mögül kisutogott, amikor beléptem. Mellé szorultam én is, és szégyellünk mind a ketten, hogy milyen hallhatóan ver a szívünk.*“ És így tovább, folytatni lehetne prózáként a szöveget: műfaja így, mondjuk, lírai jegyzet lenne, semmivel se több. Hatása sem kevesebb. A rövid sorokra tördelés tenné versé a szöveget? A poétika művelője tehetetlen: nincs elméleti válasza arra, hogy miért nevezetetik versnek ez a szöveg. Hajlamos lenne szakmai lelkiismerete megnyugtatóan érdekében inkább „konnotatív szöveg“-nek nevezni, de hát ez túl általános: minden irodalmi műfajra jellemző ugyanis a másodlagos jelentés, a konnotáció, olykor még a publicisztikára is. Alaposan felülvizsgálandónak látszik tehát a vers, a költőiség fogalma: az változott-e meg, vagy pedig a kritika lett kritikátlan?

Am szerencsére itt van az ellenpólus is, a *Halottak napja Bécsben*, amelynek versemivoltát nemcsak az élmény hitelesíti. De mielőtt megpróbálnám racionalizálni e poema költőiségének ismérveit, maradjunk csak a hatásnál, amelyet ki-

vált. Már első mondatával kiragadja az embert a hétköznapi tudat kényelmesen szűk, földhözragadt mozgásteréből, s egy rekviem lesújtó-felemelő szédületébe ránt, megszüntetve a határt alany és világ, múlt és jelen, mítosz és valóság között. Áhítat és harag, dac és alázat, iszony és gyönyör, szégyen és nyugalom közt lebegtet, a gyász örvényében elkeveri a lelket másokéval, egy közösségével, szacskendens fuvallatokkal ébresztgeti a kihunyt fantáziát. Egyszóval: katarsztikus hatása van.

Ebben tagadhatatlanul részes a zenére utaló főmotívum (rekviem), amelyre érzékennyé tehetik az olvasót a versen kívüli, zenei élmények is, de a poéma ettől függetlenül, jelentésgazdag nyelviszerkezeti sajátosságai révén válik költőivé. Sikerül mítikus tér- és idődimenziókat sugallva önmagukban partikuláris szövegegységeknek is egyetemes jelentésszűfűgéseket kölcsönöznie. Hatalmas távlatokat teremt a „*dunából tengerbe / ki az óceánra*“ úszó koporsó vagy a „*muzsikában fürdő*“ csillagok képe. Hol rusztikus tisztaság áhítát borítja ránk: „*Párától glóriás / puliszka-óriás // susog a tej / surrog a tej / csobog a tej / a bársonyos / az édes*“, hol titkok vonzásával hódít: „*te vagy a láng a szórtalan / az áldott anyaméhen túli / világvegét érintő angyalok / szárnyaitól szoktál kigyúlni...*“ Hol felrázza az alvó önérzetet: „*Aj miféle népek volnánk / szégyentől mért ég az orcánk*“, hol belelingat a zene megtisztító hangulatába:

„*mise és mese csörgedez / eltrillázgat a szoprán / és földöntúli édeni / nyugalmat balzsamoz rám...*“ Tömény gond és lazító mámor, komoly áhítat és pajzán képzetek metaforáit változtatja, olyan magasságba emel, ahol a köznapi, a tragikus és a groteszk különbségei teljesen kiegyenlítődnek. Egyén és közösség sorásával egyaránt számot vető, ritka pillanat ez a vers, és kompozíciós fogarté-kosságai ellenére is lenyűgöző a polifóniája.

Lehet, hogy költőisége megítélésében a kötött versforma nagyobb arányú jelentkezése is befolyásol. Lehet, hogy a kötet egészéhez mérten dűnsak tűnő képanyaga teszi, hogy fenntartás nélkül lírának nevezhetjük a szó hagyományosabb értelmében. Lehet, hogy a részek sokirányú, jóllehet teljes koherenciát nem teremtő funkcionáltsága valósítja meg a jelentés lírai műalkotásra jellemző rétegzettséget. Ezt csak egy alaposabb elemzés tudná kideríteni. Am egy biztos: itt valóban a *szöveg* költői ereje hat ránk, és nem bizonyos helyzetekre fogékony empátia csalóka — be-lülről megkötő — fogságában vagyunk. Különbén ez a poéma mérhető leginkább Kányádi költői munkásságának eddigi csúcsaihoz, a kötet nagy része véleményem szerint mulandó — különben világszerte elterjedt — versdivatnak tesz engedményeket. Am lehet, hogy az téved, aki e divatos jelenségekhez nem tud kitalálni ezeknek megfelelő, kellőképpen divatos poétikai fogalmakat.

Cs. Gyimesi Éva

A strukturális antropológia meghatározó elemei

A Szomorú trópusok (1968) és A vad gondolkodás (1970) után a Politikai Könyvkiadó Claude Lévi-Straussnak, a világhírű tudósnak immár harmadik könyvét, A strukturális antropológiát* adja közre román nyelven az *Ideie contemporane* című népszerű sorozatban. A könyvhöz Ion Aluș, az ismert kolozsvári szociológus irt alapos értékelő bevezetést.

A munka megkülönböztető jelentősége mindenekelőtt abból adódik, hogy összefoglaló képet kínál az etnológiai és antropológiai kutatásokban alkalmazott

strukturális elméletéről és módszerről. A kutatási terület sajátosságát külön ki kell emelnünk, mert: 1. nem létezik olyan általános strukturális módszer, amely egyedülálló lenne, mint a dialektikus módszer, és amely egyformán érvényes lehetne a filozófiában és a különböző természet- vagy társadalomtudományokban; 2. a strukturális módszert nem lehet különválasztani, elszakítani attól az elmélettől, amely megalapozza. A strukturális módszer szakértőinek oly irányú próbálkozása lényegében hibás.

Miben áll hát a strukturalista paradigma sajátossága az antropológiában?

Noha Lévi-Strauss váltig erősíti, hogy az ő módszere nem több a strukturális

* Claude Lévi-Strauss: Antropologia structurală. Editura politică. București, 1978.

nyelvészetből (különösen Roman Jakobson és N. S. Troubetzkoy fonológiájából), továbbá a marxizmusból és a pszichoanalízisből ihletődő egyes módszertani gondolatok alkalmazásánál, ha behatóbban szemügyre vesszük a Lévi-Strauss-i mű egészét, meg kell állapítanunk, hogy abban az antropológiára sajátosan jellemző kutatási módszer kristályosodik ki. A Lévi-Strauss alkalmazta strukturális elemző módszer eredetisége jól ki-vehető körvonalat kap a *Mythologiques* négy kötetében.

Mi az, ami sajátos jegyet kölcsönöz az antropológiai jelenségek strukturalista szemléletének Claude Lévi-Strauss művében? Ez a szemlélet a társadalmat a kommunikációs elmélet alapján értelmezi. Ebben az összefüggésben az elemzés arra törekszik, hogy kölcsönösen megfelelő kommunikációs szerkezeteket tárjon fel a valóság különböző „stratégiai szintjein”: a gazdaság, a nyelv és a rokonsági viszonyok szintjein.

A francia antropológus arra helyezi a hangsúlyt, ami a kommunikációs, illetve a cseszerkezetekben közös, nem pedig arra, ami megkülönbözteti őket. Felfogásában a jelenségek egybevetése és általánosítása nem a köztük mutatkozó eltérések elködösítésével, hanem éppenséggel azok érvényesítésével valósul meg. Lévi-Strauss úgy véli, hogy ez a módszertani elv strukturalista nézőpontból azért jogos, mivel a különböző kommunikációs szerkezetek (a nyelv, a gazdaság, a rokonsági viszonyok, a művészet, a vallás, a mítoszok stb.) kölcsönös megfeleléségét az a tény szavatolja, hogy ezek a tudattalan, változatlan, az antik világ és a jelenkor emberére közös emberi szellem időbeli megnyilvánulásai. „A nyelv és a kultúra — hangsúlyozza a francia strukturalista — egy alapvető tevékenység; az emberi szellem két párhuzamos módozata.” (84.)

Lévi-Strauss a szellem tudattalan tevékenységének — ez a „szimbolikus funkcióval” azonos — módolett jelentős szerepet tulajdonít. Az egész társadalmi létet a szimbolikus gondolkodás feltételeire vezeti vissza, arra törekedve, hogy a társadalmi-emberi invariánsok elemi szerkezetét megtalálja.

„A struktúrák rendjei” struktúrák „rendszergyűtteseibe”, a struktúrák struktúráiba szerveződnek. A társadalomnak és a kultúrának ez a jelrendszeri szemlélete csak a „kódrendszereket” veszi figyelembe, és elhanyagolja az alárendeltségi viszonyokat. Az invariáns strukturális hálózatokat olykor önállósítja, és különválasztja sajátos tartalmuktól, ami az értelmezés hangsúlyozottan formalista jellegével jár együtt.

A Lévi-Strauss javasolta strukturális

elemzés egyik lényeges vetülete a kérdések következetes rendszerszemléletű megközelítése. Ez a szemlélet az alábbi meghatározó elemeket foglalja magában: 1. a kutatások tárgyát oly módon kell kijelölni, hogy közben mindenütt szem előtt tartjuk a jelenségek közti viszonyokat, hogy „jelentéssel bíró stratégiai szinteket” különböztessünk meg; 2. az empirikus kutatás stádiumát követően a „stratégiai szintek” (mítosz, rokonsági rendszer stb.) modelljeinek a kimunkálására kerül sor, hogy a továbbiak során aztán éppen ezek a modellek képez- zék az elemzés tárgyát; 3. a strukturális elemzés mindvégig arra törekszik, hogy a mélystruktúrákig, a tudattalan struktúrákig hatoljon le, „azokig a struktúrákig, amelyeknek lényege módszertani sikon abban a tételben nyeri el értelmét, hogy a struktúrák önmagukban és önmaguk által érthetők meg, és ennél fogva el lehet vonatkoztatni a jelenségek történetétől, attól a kontextustól, amelyben keletkeztek, és amely feltételüket alkotja”; 4. minthogy az elemzés szintje a szinkronia, egyetlen magyarázóelvet alkalmazását tételezi fel, amely alkalmas arra, hogy a vizsgált valamennyi ténynt számba vegye.

A jelzett elvek alkalmazása lehetőségeket kínált Lévi-Strauss számára, hogy viszonylagosan koherens magyarázatot adjon olyan jelenségeknek, amelyek hosszas értelmezések és viták tárgyai voltak, és azok továbbra is. A strukturális antropológia értelmezésében a totemizmus többé már nem valamiféle primitív vallásforma, többé már nem a vad gondolkodás logikátlan primitívizmusának kifejezése. Azáltal, hogy az összes totemikus jelenségeket „stratégiai szint” gyanánt tartja szem előtt, és jelentést hordozó, önmagában és önmaga által érthető rendszernek tekinti, Lévi-Strauss eljut ahhoz a következtetéshez, hogy a totemizmus olyan logikus osztályozó rendszer, amelynek segítségével a vad gondolkodás rendet visz be a világ jelenségeibe.

A Lévi-Strauss ajánlotta strukturális antropológia szemléletének eredetisége különösen szembeötlő a rokonsági viszonyok és a házassággal kapcsolatos szokások elemzésében. A szóban forgó jelenségekkel kapcsolat, hagyományos elméletek gyenge pontját az avunkulátus (apa—fivér vagy anya—nővér viszonyon belüli ekvivalencia a családban) jelentette. Ezért nem tudtak erre magyarázatot adni, mivel a rokonság elemi struktúráját úgy fogták fel, mint ami három összetevőből áll: anya, apa, gyermek.

Lévi-Strauss munkahipotézisként a következőkből indul ki: „Az avunkulátust, ahhoz, hogy megérthessük, egy rendszer

belső viszonyaként kell tekintenünk, és magát a rendszert is a maga egészében kell felfognunk, hogy felismerhessük a strukturáját. Maga ez a struktúra négy terminuson alapszik (fivér, nővér, apa, fiú), amelyek két, kölcsönös viszonyban lévő ellentétpárba egyesülnek oly módon, hogy minden kérdéses nemzedékben mindig jelen van egy pozitív és egy negatív viszony." (60.)

A rokonság elemi strukturája a családi viszony három olyan típusát tartalmazza, amely az emberi társadalomban mindig adva van: egy közös vérségi viszony, egy szövetségi viszony és egy továbbágazási viszony. De a Lévi-Strauss kínálta értelmezés sem képes kizárólag a strukturális elemzés módszerének segítségével átfogni az összes vizsgált tény, és ennél fogva a magyarázat egységét mint módszertani elvet nem tudja érvényesíteni. Miként arra számos bírálója, különösen Edmond Leach rámutat, a francia antropológus elemzéseiben állandóan jelen van, mégpedig hangsúlyos formában, az önkényes magyarázat, ami a vizsgált empirikus tényeket megelőzően kigondolt strukturalista, redukcionista rácsszerkezet alkalmazásának következménye. A strukturális elemzés módszerének az eredetisége a mítoszleírásokat is jellemzi: Lévi-Strauss rendszere át tudja hidalni azokat a nehézségeket, amelyekbe a mindenkori mítoszkutatók beleütköztek, azzal, hogy elhatárolja az eredeti mítoszt annak változataitól. A strukturális elemzés ugyanis a variánsokat úgy tekinti, mint valamely jelentést hordozó összességet egy olyan mögöttes logikai szerkezettel, amelyet Lévi-Strauss „a mítosz törvényének” nevez.

A mítoszok elemzésében alkalmazott formalizálás és modellálás lehetővé teszi a mítoszok egymásba való kölcsönös átmenetét szabályozó törvények feltárását. Ezen az úton kísérlet történik annak a hipotézisnek a bizonyítására, hogy a mítoszok logikusak, mivel olyan kifejezési formák, amelyek rendkívül közel állnak az emberi szellem alapvető tudatalan strukturáihoz. Nyilvánvaló, csupán olyan feltevésekről van szó, amelyek még nem kapták meg a kívánt tudományos igazolást.

A strukturális elemzés módszerét a mítoszkutatásban csupán részlegesen fogadják el, minthogy nem képes a jelenségek komplex magyarázatát adni.

A Lévi-Strauss ajánlotta strukturalista mítoszelemzés értelmezésbeli intellektualizmusa és formalizmusa következtében lényeges összefüggéseket téveszt szem elől: a mítoszokban mint kulturális objektívációkban tárgyasuló üzenetet, társadalmi-történelmi eredetüket, mítosz és történelem viszonyát stb.

A strukturalista elemzés módszere, úgy, ahogyan azt Lévi-Strauss felfogta, akárcsak tényleges alkalmazása, számos értelmezést, vitát váltott ki a társadalomról és az emberről szóló tudományok teoretikusainak körében. Miként arra bevezetőjében Ion Aluș felhívja a figyelmet, a strukturális módszertanra vonatkozó értékelés, e módszer tudományos elismerése rendkívül nehéz probléma, és éppen ezért egyelőre nyitott marad. De így is, Claude Lévi-Strauss munkáinak első megjelenésétől kezdve a strukturalista antropológiai gondolatok termékenyítőleg hatottak és hatnak ma is — a társadalomról és az emberről szóló tudományok fejlődésére, megújítására.

Ileana Petras

Irónia — a hit szolgálatában

Az *irónia*, legfőképpen az *önirónia* az értelmi fölény kifejezője az irodalomban éppen úgy, mint a köznapi életben. Az *irónia* és az *önirónia* voltaképpen érzelmi védekezés a lehetséges kiszolgáltatottság ellen. Nem véletlenül idézem Karácsony Benő regényes vallomását, amely szerint iróniája „csak vastag pokrócok voltak, amik fázékony valóságait óvták a meghűléstől¹⁴. Magára terítette a gúny és öngúny vastag pokrócát, hogy sebeket osztó világának maga is sebeket osszon. Önvédelemből. Az *önirónia* ugyanis teljesen szabadbá tesz; önelmarasztalása megóv a külső világ lehetsé-

ges elmarasztalásától. A saját tehetetlenségérzet megvallása nem gyengít. Ellenkezőleg: benső biztonságot nyújt. Az *önirónia* intellektuális töltete ugyanis lehetővé teszi, hogy az író felülkerekedjen az adott valóság buktatóin. A szabadság nyelve korunkban az iróniáé — mondja Dürrenmatt —, mert ez a nyelv feltételezi a fölényt, még akkor is, amikor az ember, aki beszéli, alulmarad.

Azért említettem Karácsony Benő szemléletvilágát, mert P. Lengyel József regényében* felfedezni vélem a megtiszt-

* P. Lengyel József: Boldogasszony papucs. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár-Napoca, 1978.

telő rokonságot; nemcsak ironiával átszótt jelzőrendszerében és stílusmodorában — intellektuális fölényében is. Köznap, átlagtematikáját ez a vonzó szemléleti hajlam emeli ki az átlagolvasmányok köréből. S ha már P. Lengyel József stílusmodorát a Karácsony Benőével rokonítottam, hadd tépjem is el ezeket az „atyafiságos“ szálakat: Karácsony Benő komor ironiája és önironiája a csüggedt elutasítás magatartásában jelentkezett; P. Lengyel József derűs gúnyolódásai és kíméletlen önironiája a lehetséges kibontakozás hitével párosul; az a tagadás és elhatárolódás eszköze volt, ez inkább közeledés egyfajta kívánatos emberségképzethez, amelynek megvalósulásában az író reménykedik.

P. Lengyel József regénye egy falusi tantestület oktatóinak arcképcsarnokával ismertet meg. Bepillantást enged regényalakjainak jellemzőségeibe és jellemzőségeibe s az elbeszélő hősrökon-szenvesen esendő benső világába. Minden jel arra vall, hogy P. Lengyel József regénye *önéletrajzi mű*, noha egyes szám első személyben mesélő regényalakját Kirkósa Ferencnek nevezi, ami számára azért kellemes megoldás, mert így kívül-állóként vallhat gyötrelmeiről, vágyakozásairól, ábrándos tünődéseiről. Az ön-életrajzi elemek bősége, úgyiszlóván eluralkodása, erőssége és egyben gyenge-sége is művének. Erőssége annyiban, hogy valós, természetű megfigyelésekkel gazdagítja élményanyagát, gyengesége viszont, mert a jellegtelen részletelemek — amelyekről az önéletrajzi nem tud lemondani — indokolatlanul bővítik az egyébként sem eseménydús történetet. Igénytelennek is nevezhetnénk a regény mesészővését, ha a szerzői pretenció gondolatísága nem tenné tágassá a szűknek mutató cselekménykeretet.

A pedagógus Kirkósa Ferenc hivatásának tekinti a *nevelést*, emiatt olykor — mint írja — nemcsak regényhősök kapnak „gyomorsúlyyedést“, s kerülnek olyan feszült helyzetbe, hogy „Skatulyázó Jancsik“, illetve „tanfűtűlők“ már-már kerékbe törnék pályájukat. Kirkósa Ferenc küzd a tantestületi korrupció ellen, a hivatásbéli megközelíthetlenséget az anyagi juttatások fölébe helyezi. Kis híján belebukik kísérletébe, de a szerző művészi segédletével kilábal nehéz helyzetéből. Személyes tisztessége sértetlen marad, igaz, nem esik baja a korrupciónak sem. Az egységűly így helyreáll.

A regény tanárhősét mindvégig elkíséri a szerző elvont humánuma (ebben is Karácsony Benő földöntúli emberségsz-ményére emlékeztet). Méltán állítja, hogy a gyermekkor az élet legérzékenyebb szakasza, s számára semmit sem ér a megoly szép pedagógiai eredmény sem,

„ha az egyetlen életet is eltorzít“. Márpedig maga tanúsítja, mennyi érdemes gyermeklélek torzul-pusztul az illetéke-len nevelés kísérleteiben. Emiatt kell Kirkósa Ferencnek szüntelenül pirulnia, még ha „dühösen bele is csurgatja arca pirját italos poharába“.

A regényhős érzelmes pirulásait nem annyira az erkölcsi normák megsebezése (lopás, megvesztegetés, házasságtörés, erőszak stb.) okozza, sokkal inkább azok a kísérletek váltják ki, amelyek erkölcsi palást mögé bujtanák a méltatlan eljárásokat. S még inkább, ha a tisztességet marasztalnak el a tisztességtelenség ellenében. Ilyenkor tör fel Kirkósa Ferenc tiltakozása, ilyenkor tünődik el világa vitatható értékrendjén. Fialatos remény-ségei válságos pillanataiban sem hagyják cserben, emberségábrándjai pedig olyan régiókba emelik, ahol képzelete szuveré-nül uralkodhat. S Kirkósa Ferenc tudja, hogy a képzetet is része a valóságnak, legalábbis alkalmas arra, hogy alakítsa, formálja a valóság érdes tényeit.

Hősünk egyik erőssége, hogy elfordul a hamis tekintélyek indokolatlan tiszteletétől. A maga világában, teljhatalmú tanfelügyelők és iskolaigazgatók hatalmi mikrobirodalmában úgy lép fel, mintha gulliveri hatalommal rendelkezne a tisztesség-telen és iszákos törpék fölött, pedig éppen ők az óriások, akik egyetlen suhintással agyoncsaphatnák a feddhetetlen, de gyermeteg lelkületű, fantasztá tancerőt, aki az etika és méltanyosság háborgó vizeire merészkedett. P. Lengyel József derűs regényábrázolásában mégis a látszólag gyenge, de morálisan szilárd jellemek kerülnek ki, ha nem is győztesen és sértetlenül, de további küzdelemre alkalmas erőnlétben az összetűzések-ből. E csatákban a jogosulatlan tekintélyek élesnek hirdetett kardjai csorbultan, bár nem harc képtelenül maradnak a küzdelem színterén. Kirkósa Ferenc kedélyes szemlélete szerint a kicsorbult tekintély-szabályokat többé nem lehet metszővé fenni, de nem először történik meg, hogy egyik-másik regényhős alaptalan hiedelmeket táplál.

A tekintélyelv egy másik vetületével is szembenéz a szerző. Tévedhet-e egy diplomás tanár? S ha szükségképpen téved, odavész-e tanítványai előtt a tekintélye? Sokan, sokszor és sokféleképp — egymással szöges ellentétben — feleltek már erre a rázósnak hirdetett kérdésre. Kétségtelennek tűnik, hogy a nevelő tekintélye csak akkor morzsolódik fel, ha hamis látszatokra épít, ha a tévedhetetlenség pózára támaszkodik. Mert az értelmi fölényen kérkedő álfőlény át-tetsző és visszataszító. Tekintély és hiva-tás fedheti egymást, szembe is kerülhet egymással. A tekintély hitelét a szemé-

lyes hitel szavatolhatja, s nem a hivatali igény vagy éppen a felülről érkező parancs. Kirkósa Ferenc tekintélyét legkevésbé tanári minősége vagy diplomája, inkább személyes példaadása, szerénysége, tévedhetőségének megvallása, nem kevésbé áradó humánuma alapozza meg. Az emberség nemcsak vállalja, el is viseli a tévedés kockázatát. A tévedés emberi ügy, a tévedhetetlenség emberfölötti hitrege, amelyről már az antik világban is csak meséltek, de nem hittek benne.

Kirkósa Ferenc szigorú erkölcsi ellenére nem aszkétajellem. Sűrűn „ráfeledkezik a libbenő szoknyákra“, felfigyel a leányok „fülig erő formás lábaira“, s a szerelmi gyönyörnél is többre becsüli a gyönyör után megmaradó érzéki éhséget. A *Boldogasszony papucs*a egyik költői ihletésű vonulata a szerelemábrázolás, különösen pedig a házastársi szerelem szépségeinek megjelenítése. Nem egyszerűen „hormonális felbuzdulásnak“ tekinti az egymást szeretők ölekezését, hanem a természeti világból kilépett emberi nem kiváltságának, amelyben az érzelem és a szenvedély a lét egyik meg-

határozó és ösztönző hatalmává emelkedik. Valamennyi asszonyalakjához személyes vonalom fűzi. Hitveséhez olthatatlan szerelem, érzéki vágy kapcsolja, és „elkeseredetten“ küzd megtartásáért. Boldogasszony papucsához hasonlítja, ehhez a pettyes, bóraranysárga pompázatos virághoz, amelyet — egyébként — jelképesen személyes sorsképletének is tekint. Ő, Kirkósa Ferenc vállalja a maga boldogasszonya mellett a papucs szerepét, de már mindhiába. Viola elrepül mellőle. Bizalmát és hitét veszíti el vele — reménykudjunk — aligha örökre.

P. Lengyel József művének olvasásakor nem a regényíró virtuozitása marad meg, inkább csendes folyású történeteknek szellemessége, amelyben az ironikus fölény hótiszta érzelmességgel érintkezik. Úgy marad eredeti, hogy távol tartja magától a mesterkelt formai vagy tartalmi eredetieskedést; úgy érvényesül gondolati fölénye, hogy a valóságot kendőzetlen ellentmondásosságában szemléli. Iróniája nem a tiltakozás kedvéért ítélkezik; szolgálat kíván lenni a maga világaért, amelyben elégtételeit keresi.

Robotos Imre

Az emberélet fordulói

Az emberi élet nagy fordulóihoz fűződő népszokás- és hiedelemanyag kutatása nem újdonság a jugoszláviai magyar nyelvterületen sem. De míg az eddigiekben elsősorban, felaprózva foglalkoztak vele, Jung Károly átfogó rendszer jelleget munkát* tesz közzé egy közép-bácskai községben végzett kutatásai alapján. Nem elégszik meg a jelenség leírásával, bemutatásával, „kontextusban“ jeleníti meg. Rákérdez a szokás, hiedelem magyarázatára, arra, hogy él-e még vagy már csak emlékezetből tudja az adatközlő, nem szakítva ki a jelenséget a közösségből, a történeti folyamatból. Ezt a megvalósult szándékot méltatja a kiadvány utószavában Voigt Vilmos: „Minden kultúra egységet, összefüggést jelent, a hagyományos paraszti kultúrában pedig különösen feltűnő ez az öntörvényűség... Azon túlmenően, hogy itt a szokásokról kapunk aprólékos leírást, maga az egész életforma elevenedik meg előttünk.“

A születésről szóló adatok nagyobb része magyarázó jellegű szöveg. Ez a szerző szerint „az jelenti, hogy a népszokásanyag, mint életmódot és viselkedésmó-

dot meghatározó tényező, a perifériára tolódik, az élet nagy fordulójának magyarázatai a tudati szférának egészen más területeiről lépnek elő. Még azok az idősebb adatközlők is, akik egykor cselekvő részesei voltak az emberi élet fordulóihoz fűződő rítusoknak, ma már magukévá teszik a racionálisabb — tudományos mezben megmutatkozó — magyarázatokat, és az érdeklődőnek ezeket mondják el, nehogy az babonásnak vagy maradinak vélje őket.“ Ez megnehezíti a gyűjtést.

Általános vélemény, hogy a születendő gyermek neme befolyásolható, a terhes nő viselkedéséről, alakjáról is megállapítható, hogy fiú lesz-e vagy lány. A terhes nőnek tartania kell magát bizonyos tilalmakhoz, saját vagy jövőző gyermeke egészsége érdekében. A megszületett gyermeket anyja kötényébe csavarták, hogy el ne vigyék, ki ne cseréljék a gonoszok. Az anya kötényéhez több hiedelem is kapcsolódik. A rossz álmú gyermeket anyja kötényével takarják be, másutt a szemverést törölték le a sarkával (Bálint Sándor).

A házassággal kapcsolatban már kevés hiedelem él. A gyűjtőnek itt tényeket kell lejegyeznie, ezekből áll össze az össz-

* Jung Károly: Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Fórum Könyvkiadó. Újvidék, 1978.

kép, a szokásrend. Érdekesek a lányok házasságjósító műveletei, a Borbála-ág, a Luca-napi jóslás, Ádám—Éva-napi álom, a karácsonyi almajóslás. A megtalált kedves hűségének megőrzéséért a lányok varázsló praktikákhoz folyamodtak. („Beleszúrt az ujjába tüvel, fölvtágtá egy picikét az almának a héját, fölplödörte, beleeresztett három csöpp vérit, és a vért az almával megetette a fiúval. A fiú ezt nem tudta.”) Jellemző, hogy alma szerepel a műveletben, az almának ugyanis jellegzetesen nagy a megterheltsége a mágiikus cselekvésben. Nem érdektelen számba venni a kérdéskör megközelítésének szempontjait: a házasság célja, a házassulók kora, a férjhezmenés sorrendje a családban, ismerkedési alkalmak, lányokhoz járás, a párválasztás szempontjai, házasságjósító műveletek, a közvetítő, a háztűznéző, a lánykérés és eljegyzés, jegyváltás, a jegyesség időszaka, a leány- és legénybúcsú, a hívogatás, a lakodalom előkészületei, a lakodalom hiedelem- és szokásanyaga.

Időrendben harmadik nagy és utolsó fordulat a halál. A halálesetet a jószágnak is hírül adják. A századelőn a ló még családtagnak számított. A kutya hű társa az embernek, a halált is előre megérzi, egyes családokban még ma is bevezetik a halotthoz. Archaikus vonás, hogy mikor a gazda meghal, búcsúképpen „kieresztették az összes birkákat, tehénket, lovakat az udvarra. Miké elvitték a halottat, akkó megint visszahajtották az istállóba.” A halott szemének lefogása általános szokás, ugyanis a hiedelem szerint akire a halott ránéz, az hamarosan követni fogja. Érdekes tovább idézni a szokáshoz mellékelt jegyzetet: K. Kovács László *A kolozsvári hóstátiak temetkezése* című, 1944-ben Kolozsvárt megjelent tanulmányában említi, hogy a szemnek pénzérmével való eltakarása szláv eredetű, a magyarság a honfoglalás után vette át. Az újabb régészeti ásatások mutatták ki, hogy a magyar etnikum szokásrendszerében is volt hasonló elem. Feltehetően a gonosz elleni védekezésnek és a lélek eltávolítása megakadályozásának volt a módja. Rakamazon és a Szovjetunió területén feltárt magyar ere-

detű temetőekben találtak ilyen száj- és szemborító ezüstlemezeket a honfoglalók sírjaiban.

A gödörbe leeresztett koporsóra a hozzátartozók egy-egy göröngyöt dobnak. A párhuzamok szerint ez adja a halottnak a nyugalmat, s a hozzátartozók is így szabadulnak meg a halott lelketől- emléketől. A beregiek bele is köpnek a sírba, s akkor a falu árvízveszélytől mentve van. Akit kéz- vagy lábfejás bánt, viszsza- szakézből göröngyöt dob, illetve rúg a sírba, hogy a halott magával vigye a fájt. Székely szokás volt, hogy a sírba bele is lóttek. Honfoglaláskori temetőkben nyílhegyeket leltek. A néprajzosok szerint a gonoszt üzték ki vele a sírból, a régészek pedig a halott „több” lelkének megsemmisítési módját látják ebben.

A gyűjtő bevallása szerint anyagfeltáró jellegű kiadvány kerül az olvasó kezébe. A munka ennél jóval rangosabb. Jung Károly négyszáznál több jegyzetben a kutatott témakör tág összefüggéseire is utal. Százhusz kutató négyszáznál több közleményéből vett adattal veti össze az általa feltárt anyagot, a nemzeti és nemzetközi néprajzkutatás összefüggéseibe helyezve. Párhuzamokra, eltérésekre, egyedi előfordulásokra hívja fel a figyelmet. Kiegészítésképpen kapcsolódik még a könyvhöz vőfélykönyv-szöveg, halotti búcsúztató, lakodalmi kurjantás, egy Kárai menyegző-szövegváltozat, s 31 fényképmellékleten a témához kapcsolódó, néprajzilag érdekes mozzanat látható.

A kötet utószavában Voigt Vilmos a jugoszláviai magyar nyelvterületen folyó néprajzi kutatómunkáról szól. Megfelelő számú szakember hiányában lelkes önkéntes gyűjtők, tanítók, helyi értelmiségiek vállalkoznak kisebb-nagyobb felmérésekre, anyaggyűjtésre. Az ő munkájuk lesz az alapja az összegező, elmélyült feldolgozásnak, ez viszont már a szakemberekre vár. E kutatás lényegét, ösztönző jelleggel, így foglalja össze az utószó írója: „Helybeli gyűjtő és kutató gárdára van szükség, valamint arra, hogy ez áldozatkész emberek szoros kapcsolatban legyenek a szakmai közvéleménnyel, a magyarországi, jugoszláviai, sőt a nemzetközi szakkutatókkal.”

Keszeg Vilmos

FITZ JENŐ: DER GELDUMLAUF DER RÖMISCHEN PROVINZEN IM DONAUGEBIET MITTE DES 3. JAHRHUNDERTS 1—2.

A híres gorsiumi (a magyarországi Tác) ásatások vezetőjének legújabb könyve az éremtani kutatásoknak egy napjainkig fennálló, igen súlyos hiányát hivatott pótolni.

Ez a kiváló monográfia a közép-európai római provinciák (Noricum, Pannonia Superior és Inferior, Dacia, Moesia Superior és Inferior) III. századi (ötvenes-hatvanas évekbeli) pénzforgalmának a tanulmányozása során igen sok problémát vet fel és elemez. Tudjuk, hogy a III. század második felében a különböző népcsoportok állandóan ostromolják a római birodalom határait a Közép- és Al-Dunánál. Az is ismeretes, hogy ennek a kornak zaklatott történetébe betekintést nyújtó feliratok és irodalmi források igen szórványosak és szűkszavúak. Tehát nyilvánvaló, hogy az összes éremleleteknek ez az új kiértékelése különös fontosságú, éppen mert sok homályos kérdésre vet fényt.

A szakmunka két részre tagolódik. Első részében az előszót és a bevezetőt két fejezet követi: *A városi pénzforgalom* és *Az éremleletek*, a második rész további négy fejezetből áll: *A verdék szerepe a pénzforgalomban*; *A viminaciumi pénzverde*, *A gorsiumi éremlelet*, *A pénzforgalom fő vonásai a Duna-medencében*. A gazdag melléletek, a képek és a regiszterek megkönnyítik a könyvben való tájékozódást.

A szerző körülbelül 100 éremleletről tájékoztat, a Duna-medence római városaiban szórványosan előkerült érmekről is. Továbbá bemutatja a Viminacium (ma Kostalac, Jugoszlávia területén) császári verdében készített „antoninianus” típusú ezüstpénz-sorozatokat, és követi ezek elterjedését Európában. A viminaciumi pénzverderől írt fejezet külön tanulmánynak felel meg, ebben a szerző az egész idevágó irodalmat elemzi, és a pénzleletek alapján kimutatja a szóban forgó verde 246—258 közötti szerepét a Duna-medencei provinciák pénzellátásában.

Mind a pénzforgalom, mind pedig a Viminaciumban vert típusok tanulmányozásában, amint azt Fitz Jenő kifejti, egyik legfontosabb forrásunk a Gorsiumban talált 3133 érem. Ezekre az egykori Alsó-Pannónia központi szentélyének padozata alatt bukkantak rá, a régészeti ásatások alkalmával. E kincs kimagaslik a többi közül, hiszen az egyedüli olyan lelet, amely egy Duna-medencei szentély III. századi kincstárát őrizte meg teljes egészében az utókor számára. És szerencsés véletlen az, hogy ebben a leletben sok eddig ismert, de főleg ismeretlen viminaciumi veret szerepel.

A hat római provinciából előkerült éremleletek összegyűjtése és feldolgozása egy egységes elgondolás alapján nélkülözhetetlen forrásmunkává avatja ezt a rendkívüli könyvet mindazok számára, akik a III. század különböző politikai, gazdaságtörténeti, pénzforgalmi és főleg numizmatikai problémáit tanulmányozzák.

Egy ilyen hatalmas anyag összegyűjtése, feldolgozása és kiértékelése majdnem természetszerűleg néhány elirással és sajtóhibával jár, viszont ezek mit sem változtatnak a monográfia értékén és lényegén. Bizonyosak vagyunk abban, hogy a szerző által felvetett problémák között jó néhány akad, amellyel a történészek és numizmatikusok a múlt század óta foglalkoznak, és újabb vitáknak lesz majd forrása.

Mindazok, akik különböző kérdésekre keresnek feleletet e kiváló tanulmányban, köszönettel tartoznak a szerzőnek, aki nagy figyelemmel összegyűjtötte újszólván a „teljes irodalmat”, különös körültekintéssel összehasonlította a városi pénz- és éremleleteket a többi forrással, és ezzel előbbre lendítette a történelmi kutatást.

Az utóbbi évtizedekben megjelent numizmatikai tanulmányok között Fitz Jenő könyve egyike a legnagyobb összefoglaló műveknek, magyarországi viszonylatban pedig ez az első numizmatikai monográfia. A könyvben használt módszer mintául szolgálhat majd más éremleletek és korszakok tanulmányozásához is. (*Akadémiai Kiadó—Rudolf Habelt Verlag. Budapest—Bonn, 1978.*)

W. J.

A MAGYAR PÁRIZS

Bajomi Lázár Endre, a francia kultúra szerelmese, a *Korunk* régi munkatársa ismét Párizsba kalauzolja olvasóját: antológiát ad kezünkbe, amelyben Szepsi Csombor Mártonról a kortárs írókig mintegy százán vallanak „a fény városának” különböző korszakairól, élményeiről, a francia varázsról a jelenítő s az értekező próza műfajaiban, illetve a képzőművészet eszközeivel. Szórakoztató, egyúttal pedig tanulságos művelődéstörténeti olvasmány. Bajomi bevezetőjéből idézünk:

„Valóban: a csillag régóta ragyog, és bizvást elmondhatjuk: egyetlen idegen város fénye sem tündöklött ekkora vonzerővel a magyar égen. A *Quartier Latin*-ben megemlékeztem a XII. században a Sorbonne-ra járó Bethlen diákról meg a többi magyar Sorbonne-növendékről; Gosztonyi Jánosról, aki olyan rangot vívott ki Szent Genovára hegény, hogy volt tanárai Plátónhoz hasonlították; Dudits Andrásról, az első magyarról, aki közeli kapcsolatba került francia írókkal. De említhettem volna Anonymust is, aki valószínűleg a párizsi jogi kart látogatta, hiszen amint Sötér írja — Párizs már a középkor derekán »csábító paradicsom, a magyar műveltség legnagyobb ihletője, ág, amely a vadon tenyésző fát elsőnek beoltja«. Az első magyar nyelvű Párizs-leírás azonban csak a XVII. század elejéről származik, Szepsi Csombor tollából, akinek beszámolójáról joggal állapította meg Halász Gábor, hogy »száz évig nem akadt párja«. Ő fogalmazta meg magyar nyelven az első szerelmi vallomást a francia főváros iránt: »Bizony, az egész ez ideig való búdosásomat és annak terhét ez egy város elfelejtette vala velem, oly igen, hogy mind szintén szerelmes hazámból kelletett viszontág innen kijönöm...« A régi magyar irodalom e legszebb Párizs-élményét Gaál Gábor támasztotta fel 1943-ban. Ez a Párizs-kultusz, amelyhez nem sokkal később Bethlen Miklós is csatlakozott: »pompás csudával néztem... én Párizst nagyobb, szebb és mindenképpen elsőbb városnak tartottam (ti. Londonnál — B. L. E.)«, nemsokára a csücsre hág, mert Párizs lesz Európa szellemi központja. Párizsban dobog a világ szíve. Maga felé vonz minden szabad szellemű férfit, aki élni akarta Párizs életét szalonjaiban, udvarában, színházaiban... A francia forradalom kitörésének pillanatában Európa félig francia volt.»

Az idézetet (s az idézetek idézését) megszakítva, szólnunk kell Bajomi szép antológiájának „előzékéről”, a belső címodalt s a hátlapot megelőző térképről, pontos helyrajzról, amelyen jelentős magyar személyiségek, írók, művészek magánlakásait és sírhelyeit, illetve a régi vendéglőket és szállodákat tünteti fel a szerző. Ilyenformán művelődéstörténeti útikönyvet kínál a Párizsba indulónak. (*Gondolat. Budapest, 1978.*)

K. L.

ANDRÁS SÜTŐ: STERN AUF DEM SCHEITERHAUFEN

Több mint négy esztendővel ezelőtt örömmel üdvözlöttük a *Korunkban* az erdélyi magyar költészetnek Salzburgban megjelent német nyelvű antológiáját (*Neue Siebenbürgisch-ungarische Lyrik*), mert jelentős művelődési tettek értékeltük, amelyek segítségével a benne foglalt költők (Kányádi Sándor, Hervay Gizella, Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos és mások) verseit sikerült „bekapcsolni az európai irodalom élő áramkörébe”. A gyűjteményes kötet anyagának fordítói közül akkor „Lászlóffy Aladár *Az alexandriai könyvtár égése* című költeményének rohanó gondolatritmusait megőrző tolmácsolásáért” Martha Szépfalusi-Wannerről elmondtuk, hogy — néhány társával együtt — „azonos hullámhosszon *igyekezett és tud* hírt adni erről a költői világról”.

Most itt van az asztalunkon a fordító újabb, nagyszabású teljesítménye: Sütő András *Csillag a máglyán* című drámájának német nyelvű változata. Aki ismeri a művet, ismeri Sütő rendkívüli nyelvi gazdagságát, amellyel az emberi lélek magasságait és mélységeit sokoldalú árnyaltsággal bemutatja, számot adhat magának arról, milyen nehéz feladat elé állította ez a dráma fordítóját. S ha itt mindjárt elmondjuk, hogy az eredetihez híven simuló tolmácsolás a gazdag német műfordításirodalom legjobb hagyományainak a vonulatába illeszkedik be, akkor ezzel a sommás értéktételel azt jelezük, hogy Martha Szépfalusi-Wanner a Sütő-mű magas gondolati-nyelvi szintjén oldotta meg nem mindennapi feladatát.

Olvassuk a „német” *Csillag a máglyánt*, és az eredetiben olvasott — vagy színpadról hallott — szöveget halljuk visszhangozni; selyos gondolataival, meta-

foráival, a nyelvi jellemzés telitalálataival együtt a *hiánytalan* Sütő-dramát, amelynek átültetésében a fordítói alázat, az eszmei és szöveghűség következtében a magyartól szellemében és szerkezetében eltérő nyelven úgy szólalnak meg Kálvin és Szervét nagy szópárbajai, mintha a tolmácsoló tükröt tartana a szöveg elé, hogy benne egy másik olvasóközönség is láthassa a háttérben feltűnő képet. S hogy ez a tükrözés homálytalan, arra álljon itt csupán egyetlen idézet összehasonlításképpen:

„SZERVET: ...Az utolsó szó jogán mondom: én is közületek való vagyok. Hozzád tartozom, aki vesztetnek oka vagy. Róma kebelén biztonságban érezhettem volna magam, közvetítők rendezték helyettem Istennel minden dolgomat; a nevemben és helyettem olvastak és gondolkoztak, míg te nem jöttél, hogy rádöbbedts a magunk személyes felelősségére. Kezembe adtad az Írást, a másoktól meghamisított kinyilatkoztatást, és magányra kényszerítettél vele, saját gondolataim törvénykezére adtál, János. Letépted rólunk a hitvány külsőséget, befeléd fordítottad az arcunkat, belső emberré kényszerítettél a gondolkodás szakadékaiban, korporsós egyedüllétben. Nyájban, mások szájából kaptuk a kegyelmet, míg el nem égetted a bűnbocsátó cédulákat, hogy a személyes önvizsgálat kincsei között saját hátunkon vágjunk magunknak lépcsőt a fölemelkedéshez. Mások vállaltak azelőtt bennünket, és te ránk parancsoltál, hogy vállaljuk önmagunkat. Megtettem. Újra s újra kiszakítottam magam a szabad vizsgálódás félelméből... te biztattál... Írásra biztattál... Azt mondtad: a megrepedt nádat nem törli el, a pislogó gyertyát nem oltja ki a szél. Kioltja, Kálvin...”

Ugyanez Martha Szépfalusi-Wanner fordításában:

„SERVET: ...Beim Recht des letzten Wortes sage ich euch — auch ich bin einer von euch. Ich gehöre zu dir, wenn du mir auch zum Verhängnis wurdest. An der Brust Roms hätte ich mich in Sicherheit fühlen können, Vermittler hätten alle meine Sachen mit Gott geregelt; in meinem Namen und an meiner Stelle haben sie gelesen und gedacht, bis du gekommen bist, um uns unserer eigenen Verantwortung bewußt werden zu lassen. Du, Johannes, gabst mir die Schrift in die Hand, die von anderen verfälschte Offenbarung, und du zwangst mich zur Einsamkeit, überliebst mich der Gerichtsbarkeit meiner Gedanken. Du hast uns den erbärmlichen Äußerlichkeiten entrissen und zwangst uns, unseren Blick nach innen zu richten, als verinnerlichte Menschen im Abgrund der Reflexion, in sargähnlicher Einsamkeit zu denken. Aus dem Munde anderer wurde uns, als Herde, Gnade zu teil, bis du kamst; du verbranntest die Ablasszettel, damit wir auf unserem eigenen Rücken — unter Qualen der persönlichen Selbstprüfung — die Stufen zum Aufstieg einschnitten. Zuvor haben andere ja zu uns gesagt, doch du hast befohlen, selbst ja zu uns zu sagen. Ich tat es. Immer wieder entriß ich mich der Angst vor der freien Forschung des Geistes... du hast mich ermuntert... Du hast mich zum Schreiben ermuntert... Du hast gesagt: Das zerstoßene Rohr wird der Wind nicht zerbrechen, und den glimmenden Docht wird er nicht auslöschen. Er löscht ihn aber aus, Kalvin...”

A könyvhöz Paul Kruntorad írt a dráma gondolatvilágát értően elemző rövid bevezetőt. A példamutató grafikai kivitelezés, a Tótfalusi Kis Miklós Janson antikva betűivel készült nyomás szépsége Molnár József müncheni nyomdájának igényes munkáját dicséri. (*Evangelische Akademie für Ungarn in Europa, Bern, 1979.*)

R. J.

Debreczeni László rajza

Színdarabos könyvtől — a drámáig

„A tizenkettedik: színdarabos évkönyv.“ — Létay Lajos lakonikus főszerkesztői bevezetőjében elmondja, hogyan született az UTUNK ÉVKÖNYV 79: „e könyvben olyan tervünk valósul meg, melyet nem is egy kérdőjel kísér felbukkanásától. Mindenekelőtt: tudunk-e kötetnyi új színdarabot kicsiholni munkatársainkból, visszhangra talál-e kérés szavunk köztük éppen abban a műfajban, amely egész története során annyi gondot okozott szerzőnek, szerkesztőnek, ideértve a színházak »szerkesztőit« is, s mindig oly nehezen hagyta szervezni magát?! Köszönet írónknak: hagyták magukat rábeszélni, magukévá tették elképzelésünket olyanok is, akik eddig soha nem gondoltak színdarabírára.“ Nincs okunk kételkedni Létay szavaiban; különösen, hogy e legutóbbi *Utunk Évkönyv* színdarabjainak — vagy, nevezzük meg pontosabban: egyfelvonásosainak, jeleneteinek — többsége elárulja létrejöttének körülményeit: a biztató szerkesztői szót. A nyereség innen nézve is figyelemre érdemes. Költői, prózaírói szintjén jelentkezik, a számára új műfajban is saját hangján, saját problémáival szól például Lászlóffy Aladár (*Almák*), Panek Zoltán (*Szorult helyzet*), folytatja a múlt történelmi-irodalomtörténeti dokumentumainak mai igényű faggatását Lászlóffy Csaba (*A közéleti költő*), s ki így, ki úgy szintén önmagát adja (reprodukálja) az évkönyv többi szerzője közül. Ez a növekedés elsősorban mennyiségi, esetleg a műkedvelők gondjain nyíhat — erre utal a bevezető is, a Megéneklünk, Románia fesztiválra hivatkozva —, a hivatásos színházaknak s mondjuk a hivatásosakkal olykor vetekedő diákszínházaknak legfeljebb ötletet adhat, hogy kikhez fordulhatnak, a már ismert szerzők mellett, repertoárjuk felfrissítése érdekében.

A hazai magyar drámairodalom gazdagodását (többé-kevésbé) kész művekkel itt három szerző, illetve három cím jelzi: Csiki Lászlótól *Az idegen*, Kocsis Istvántól *Az akasztófa* és Köntös-Szabó Zoltántól a *Lakon háza*. A Csikié tulajdonképpen egy harmad-darab, pontosabban egy három részből álló ciklus második darabja, amelyet az író nagyon szerényen minősít ugyan („Történik öt centivel a valóság fölött”), ám a helyzetek és párbeszédnek minősége arra enged következtetni, hogy Csiki nem áll meg az *Öreg ház*nál, az ígéretes kezdetnek lesz méltó folytatása. Kocsis második világháborús környezetbe állított új drámája érdekes tanulságokat kínál, mindenekelőtt az anyagszerűség értelmezésében. Amit már annyiszor szeméret vetettek a drámaíró Kocsis Istvánnak, most is elmondható: az ő számára másodlagos a situációk, monológok és párbeszédnek konkrét hitele, hőseinek „szakmai” vértete (legyen szó királynéről, tudósról vagy szimpla hadfiról); de Kocsis valami olyat tud, amit nem lehet „megtanulni”, a nagyoktól vagy ügyesektől „el-lesni”: drámai látása van, „érzi” a drámát, s ezt az érzést átsugározza olvasójába (a jó színházban: nézőjébe) is, hogy hátunkon végigfut a hideg. *Az akasztófa* végül is igazi dráma, a türes és helytállás drámája; korhoz kötöttsége ellenére éppúgy nem szabad benne egy lezáró háborús idő problematikájának felmelegítését látni, mint ahogy a *Megszámláltatott fák* sem volt egyenruhás múltidézés.

Az *Utunk Évkönyv* 79 igazi meglepetése a *Lakon háza*. (Köntös) Szabó Zoltán írói tehetségének eredetiségére nem ma figyelünk fel, több kötet, számos elbeszélése és riportja a legjobbak közt jelölte ki a helyét, olyan átütő sikert azonban, mint az *Anyám könnyű álmat ígér*, a *Zokogó majom* vagy a *Kő hull apadó kútba*, még egyik prózaí munkája sem aratott. Úgy érezzük, nem túlzás azt állítani: a *Lakon háza* ilyen nagyságrendű alkotás. A nagy erdélyi, romániai magyar drámát látjuk benne, amely azonban nem csupán alapötletével, történelmi parabolájával vagy egyik-másik hősével hat, nemcsak a színházi rendezés avathatja izzóan időszívére (mint az *Őzönvíz előtt* Harag György invenciója), hanem egész atmoszférája, minden részlete, alkotóeleme az „itt és most” jegyében fogant. Kitűnő figurák egész sora teheti vonzóvá az érthetően szerepéhes színészek-színésznők számára is, ugyanakkor bő lehetőséget nyújt az alkotó rendezői munkára. (Lehet, ön-

kényes a társítás, közvetlen kapcsolat teremtése indokolatlan is volna, de a *Lakon házát* olvasva *A vágy millamosa* ötlött fel emlékezetünkben.) Ami az *Öreg ház* kolozsvári előadásán, Harag rendezésében felvillant, egy remélhetőleg közeli új bemutatón gazdagon kibontakozhat valamelyik hazai színpadon (esetleg éppen a sétatérin).

Jó tehát, hogy a szerkesztői elképzelés ezúttal dinamikusabban, reálisabban valósult meg, s ha már ilyen drámai szövegek akadtak, nem ragaszkodott mereven az „egyfelvonásos“, fesztiváli felfogáshoz. Mert tulajdonképpen ezúttal is igazolódott, hogy jó ugyan a szervezői-szerkesztői sürgetés, de a nagy művek többnyire nem felkerésre, biztatásra, hanem belső szükségletből születnek. Így született Kányádi Sándor drámája is, a *Kétszemélyes tragédia*, melyet nemrég olvashattunk nyomtatásban, akárcsak a szatmáriak előadásából már ismert és méltatott Kincses Elemér-darabot (*Ég a nap Seneca felett*).

K. L.

A FASIZMUS ÉS ÚJFASIZMUS TÖRTÉNELMI TANULSÁGAI (Era socialistá, 1979. 9.)

Harmincnégy évvel a Harmadik Birodalom bukása után az NSZK-ban nem ritka jelenség, hogy a nyílt utcán náci köszöntéssel üdvözlik egymást egyes fiatalok. A házak falain megjelenik a horogkereszt s a könyvesboltok kirakataiban a német történelem legszégyenteljesebb időszakát dicsőítő irodalom. Olaszország, Spanyolország, Portugália és Törökország utcáin a szélsőjobboldali szervezetek véres terrorakcióinak áldozatai hevernek. A nyugati sajtószervek joggal figyelmeztetnek a fasizmus és fajgyűlölet felébredésének, jelenlétének újabb és újabb bizonyítékaira.

A szélsőjobboldali ideológiák iránt mutatkozó fogékonyság szorosan összefügg a kapitalizmus általános válságának, elmentmondásainak elmélyülésével. A munkanélküliséggel járó céltalansági érzés és reményvesztettség állandósulása, a fogyasztói társadalom árubőségéből kirekesztett rétegek elkeseredettsége szükségyszerűen az elidegenedéshez, erőszakhoz vezetett — állapítja meg Štefan Zaides. A továbbiakban figyelemreméltó tényanyag felsorakoztatásával ismerteti az Európa-szerte megélt szélőjobboldali törekvések legfeltűnőbb formáit.

Az NSZK és Nyugat-Berlin területén több mint 100 únáci szervezet működik. Közülük egyesek, mint például a Német Népi Szövetség, saját sajtóorgánummal rendelkeznek: a *Deutsche National Zeitung* 150 000-200 000-es példányszámban jelenik meg. A volt hitlerista fókolompok vezetése alatt álló „kiteleptettek“ szervezeteinek taglétszáma meghaladja a kétmilliót, sajtókiadványainak összpéldányszáma a másfélmilliót. A megfigyelők véleménye szerint az NSZK-ban az igazi veszélyt nem az egykori nemzetiszocialista párt tagjaiból összeverődött, nosztalgiasán sóhajtozó veteránok jelentik. A figyelmet elsősorban azokra a szélsőjobb-

oldali szervezetekre kell fordítani, amelyek formailag elvetik ugyan a náci program egyes téziseit, de ugyanakkor átveszik a hitleri ideológia tartalmi elemeit.

Az ausztriai újnáci csoportok lényegében a „nagynémet“ álmokat dédelgető NSZK-beli szélsőjobboldal fiókszervezetei. Az Olaszországban működő 209 újfasiszta szervezet közül legbefolyásosabb az Olasz Szocialista Mozgalom. A legmegrögzöttebb fasiszták a Forradalmi Akció, Első Vonal stb. nevű illegális szervezetekbe tömörülnek. Ismert tény, hogy a demokratikus intézmények haladó személyiségek ellen intézett terrorakcióikat igyekeznek hangzatos „baloldali“ frázisokkal álcázni. Az olaszországi újfasiszták bűnlajstromát 1978-ban 2395 merénylet terheli. A franciaországi Allampolgári Akciószolgálat tagjai a korszerűen felszerelt Nizza környéki táborokban fegyveres kiképzésben részesülnek. A de Gaulle elnökségének idején feloszlott OAS, az Új Rend, Igazság Frontja és a hasonló szervezetek tagjai több mint 30 újfasiszta szervezetben találtak menedéket. Az utóbbi években Angliában is megélt a szélsőjobboldal tevékenysége. Legelszántabb vezetőjük, az egykori náci szimpátiáiról ismert John Tyndall, a brit neofasiszták célkitűzéseit a következőkben körvonalazta: a marxi ideológia terjesztésének megakadályozása, a színes bőrű dolgozóknak és más bevándorlóknak kiszorítása az ország gazdasági életéből. Spanyolországban és Portugáliában garázdálkodó csoportok a félelem- és viszálykeltés stratégiájának betetésével próbálják aláaknázni a demokratikus vívmányok megszilárdítására irányuló erőfeszítéseket. A törökországi Szürke farkasok lelkiismeretét számtalan hazai és határon túli terrorcselekmény terheli.

A jelenkori fasizmus jellegzetessége, hogy állhatatosan kutatja a nemzetközi kooperáció lehetőségeit. A Nemzetiszocialisták Világszövetsége, valamint a

Malmői Fekete Internacionálé létrehozásával Európa legreakciósabb és legagresszívabb erői a nemzetközi akcióegység és szervezeti konszolidáció útjára léptek.

Az újfasizmus jövőjét mérlegelve, a cikk szerzője hangsúlyozza mind a reális helyzetmegítélés, mind a szélsőjobboldali provokációk ellen felzárkózó haladó, forradalmi erők akcióegységének szükségességét. Derülését egyrészt a szocialista vilárendszer befolyásának növekedésére, másrészt a kapitalista államokban kibontakozó náciellenes megmozdulásokra alapozza.

Ez év március 1-én a DPA nyugatnémet hírügynökség közölte, hogy a szociáldemokrata és a szabad-demokrata párt 208 képviselője beadvánnyal fordult a Bundestaghoz, amelyben tiltakozott a náci háborús bűnök elévülése ellen. A beadvány körül zajló parlamenti vita idején a nyugati közvélemény haladó része úgyszólván még fel sem ocsúdott az amerikai televízió *Holocaust* című filmsorozatának sokkhatása alól. A szervezett emberlét korszakát felelevenítő képsorok érdeme, hogy lehetővé tette az elmúlt, de nem egészen távoli évek drámájának a jelenkori realitások függvényében történő újjáértékelését.

ETNIKUMKÖZI VISZONYOK PÁRIZS EGYIK NEGYEDÉBEN (Esprit, 1979. 3.)

A kortárs világ égető problémáit következetesen feszegető rangos francia folyóirat a nagyvárosi életformának szentelt számában kompetens szerzők nyújtanak betekintést egy metropolis hétköznapijaiba. A bevezető tanulmány utal — többek között — arra, hogy a rákos burjánzáshoz hasonlítható mai urbanizáció feltételei között a lakosság egyre nagyobb része idejét vagy a munkahelyén, vagy a privát szférát biztosító lakásban tölti. Maga a városi életforma két tértípust tételez fel. Az anyagi tér a beépített laktérrel azonos, de beszélhetünk ezenkívül a társadalmi, kulturális, sőt etnikai térről is.

A modern nagyváros általában uniformizál, de egyes népi negyedeiben még érzékelhető az a hétköznapiság, amelyre valamilyen kollektív élet a jellemző. A szomszédság még eleven közeg, amelyben a biztrók és a kis üzletek az emberközi kapcsolatok fenntartását biztosítják.

A külnszám — számunkra — legizgalmasabb szociográfiai pillanatfelvételt Messanah Khelifa kínálja, ki a Goutte d'Or (Arany csepp) nevű negyed „traumatizáló akkulturáció“-járól tudósít.

A Párizshoz csak 1860-ban csatolt negyed az észak-afrikai, portugál és spanyol bevándorlás fokozódásával nemzeti és nemzetközi jelleget öltött. Azzá a városrészé változott, amelyben minden nemzetiség viszonylag szabadon érvényesítheti a maga etnikai és kulturális sajátosságait.

Az *Esprit* szerzője szerint a húszas évektől kezdődően a bevándorlás „tudejének“ a funkcióját teljesítette, az illegális bevándorlók számára amolyan logisztikai bázisként szolgált. A negyedet főként algériaiak lakták, akiket lobogó nacionalizmus és fegyelem, valamint a különböző társadalmi rétegeket egyesítő szolidaritás kötött össze.

A nemzeti felszabadító harc győzelmével azonban újra jelentkeznek közöttük az antagonizmusok. Megbomlik az ősi hagyományokra építő rend, behatolnak a modern városi élet kellékei és intézményei: a nagyobb profitot hajtó üzletek, bárók és szállodák. A kizsákmányolás és a spekuláció elembertelenítő következményeiként mindenütt az anyagi érdek nyomul előtérbe, s ez elsőbbséget élvez az etnikai kötődésekkel szemben.

A nemzeti szolidaritás azonban nem szűnik meg teljesen, hanem tovább érvényesül az új jövevények számára indított családi gyűjtésekben, a hosszú lejárátú vagy kamat nélküli kölcsönökben. Mindezt a metropolisban megzavagodó nemzeti kispolgárság kialakulása egészíti ki.

A negyed igen nemzeti-etnikai összetétele igen változatos. Érdekes azonban, hogy az újonnan érkező — más etnikumhoz tartozó — betelepülők között azonos folyamatok, azonos jelenségek kísérelhetők nyomon.

Ha végigjárjuk az Arany cseppet — írja Messanah Khelifa —, úgy tűnik, hogy házaik kizárólag idegenek lakják. Valóban, az utcán tíz személy közül nyolc külföldi. Nem érdektelen az az adat sem, amely szerint az idegen lakosság 30 százaléka nő. Helyzetük (különösen a maghrebieké) nem könnyű. Nem ismerik a francia nyelvet, s ez elszigeteli őket a környezettől, ezenkívül a különböző férfi tilalmak is korlátozzák őket. A családon belüli munkamegosztás alapján azonban ők azok, akik az etnikai hagyományok őrzői, s ugyancsak ők biztosítják folytonosságukat azzal, hogy gyermekeiknek továbbítják az örökölt szokásokat, értékeket.

A negyed igen bonyolult etnikumközi viszonyait egy beszédes adat világítja meg. A Goutte d'Orban ötven különböző nemzetiség él együtt. A rokonok és hazulról érkező újabb és újabb hullámok tovább bonyolítják a képletet. A nagyfokú komplexitás nem akadály a viszont

a legváltozatosabb etnikumközi cseréknek, kapcsolatoknak. Gyakran feszültségek is keletkeznek az egyes közösségek között, erősödik viszont általában az a felismerés, hogy közös vonásként köti őket össze a gyökértelenség, a kizsákmányoltság s az a törekvés is, hogy megtalálják és megőrizzeik azonosságukat.

Sajátos a gyerekek, a fiatalok helyzete. A negyed két iskolájában a tanulók 80 százaléka bevándorolt családokból származik. A gyermekeknek súlyos hátrányokkal kell megküzdeniük. Nem ismerik a nyelvet, az otthoni túlzásfolttság miatt nincs hol tanulniuk, s így egész „kulturális” életük az ugyancsak túlzásfolt utcákon zajlik.

Az otthon és az iskola között két égető kérdéssel kell szembenéznük: munkát kell találniuk és tisztázniuk viszonyukat saját művelődésükhöz.

A tizenévesek esetében különbség mutatkozik a fiúk és a lányok helyzete között. Az apák — az otthonról hozott beidézéseknek megfelelően — szigorúbbak a lányokkal szemben. Tiltják a vegyes házasságokat. A fiúkat többnyire sorsukra bizzák, hisz a család nem tud mást kínálni nekik, mint életformáinak, szokásainak ismétlését. Lényegében három út között választhatnak: 1. követni az apák példáját; 2. visszatérni az „anyaországba”, amely már teljesen idegen számukra; 3. vállalni a pereméletet, ahol szinte elkerülhetlenül a bűnözéssel kerülnek kapcsolatba.

A százéves franciaországi bevándorlás története azt mutatja — állapítja meg Messanah Khelifa —, hogy mélyül a nemzedékek közötti szakadék. A már Franciaországban született fiatalok többsége elveti az arab nyelvet, amely használhatatlannak mutatkozik számukra, hisz akadályozza őket a munkavállalásban és egy ellenséges környezetbe való beilleszkedésben.

UR-ÁLA (Ural, 1978. 8.)

Egyre gyakrabban halljuk, hogy kicsi a Földünk, különösen ha ásványi nyersanyagartalékokról, mezőgazdasági területekről, népesedésről esik szó. Nem nagy, ha az emberiség egészét tekintjük, de az ember lehetőségeihez mérten bejárhatatlan, így — ha hiányzik is a személyi élmény — sokszor meg kell elégednünk az útleírásokkal. Hogy mennyire tudjuk beleélni magunkat egy táj szépségébe, hangulatába, az a vándor művészetétől függ, a leírás mélységétől és sokoldalúságától.

A legérdekesebb útleírások egyikét Szverdlovszkban (Szovjetunió), egy ná-

lunk alig ismert, havonta kétszáz oldalnyi terjedelemben megjelenő irodalmi, művészeti és társadalmi folyóiratban, az *Uralban* olvastam. Írója Mihail Zaplajtin, a permi tévéstudió filmoperatőre. Útjának célja a Visera forrásvidékének a filmezése, amelynek fő varázsát a kőbálványok, kőgombák képezik, tehát amolyan mesevilág, mozdulatlan szörnyek, fantasztikus állatok, madarak, törpék és óriások figuráival. Szabadon szárnyalhat a képzelőerő — bővítve Bazsov, a nagy uráli mesemondó mesevilágát.

Meglepő, hogy olyan kevés ember él a két nagy múltú kontinens e határvidékén: a filmoperátor nehezen talál a csak lovakkal bejárható útra állatgondozót és egyben útmutatót. A végül is e feladatra vállalkozó legényke keveset ért a lovakhoz, de hajtja a kíváncsiság: két tucatnyi házból álló falujából addig csak 28 kilométerre merészkedett behatolni az uráli erdőkbe. Tudáshiányát lelkesedéssel pótolja, s az útkeresés érdekesebbé teszi a vállalkozást: maga a Visera folyó lép az „idegenvezető” szerepébe.

A filmező csoport egész figyelmét a táj szépségének szentelheti — ritkák a találkozások erdészekkel, kirándulókkal, rénszarvasokat őrző vogulokkal. Az utóbbiakkal való találkozás mély nyomokat hagy az útleírásban. A szerző már régebbi ismeretségei nyomán elég jól ismeri a vogul nyelvet, ami hozzásegíti a helységnevek megértéséhez — amelyek jelentős része e vidéken vogul eredetű —, s egyben betekintést enged a helységneveket takaró legendák világába.

A kőbálványok fölött magasló csúcs neve: Szampál-szjahly, ami vogulból lefordítva: Felsőzemi csúcsa. Szinte sajnálom, hogy nem hallhatom, hogyan ejtik ki a szam (szem) szót. Úgy, mint a csikiak az *e* hangot? S habár sem az útleírás, sem az ismertető célja nem a nyelvészkedés, érdemes megemlíteni még néhány furcsa elnevezést, mint a Nyatárohtum-szjahly, amelynek a jelentése: a Megrémült Ózike hegye. Már e szóösszetétel sejteti, hogy az elnevezés legendát takar, amely a múlt kódébe vész, akárcsak a Szjányégujneja, aminek a jelentése: a patak, ahol az anya fekszik (szjany=anya; gujne=feküdni, ja=patak). Vagy: Totmanszuj, amit így lehetne lefordítani: az eldugott kincsek erdeje. A legenda szerint egy öreg vogul itt rejtette el kincseit. E szájhagyomány nyomán sokan próbáltak szerencsét, sikertelenül, ugyanis a földtúrássok nem a kincsek rejtékelye, hanem... egy több mint 1000 éves vogul település nyomai. A legenda szerint abban az időben a vogulok nem tudtak még házat építeni, kunyhóikat földbe vájták, sziklák között.

Ásatásokat itt sohasem végeztek, s lehet, e hely egy ősi (a magyarokéval közös) kultúra tárgyi bizonyítékait őrzi. Közeliében van a Szaka-janitlan, az imádkozó hely —, magyarazzák az útleírónak halkan, megilletődött hangon a vogulok, a pogány idolek maradványait nézve.

Az imahely a Népupiner alatt van, vagyis a Nöisten hegye lábánál (né=nő; pupig=bálvány, idol; ner=hegy). Az északi vogulok körében még él az Aranyasszony legendája. E bálvány finn névvel rokon hangzású a Pecsora egyik mellékfolyójának az elnevezése: Jelma; ezt a vogulok régebben Joumának mondták. Kőbálványok, legendák, az Aranyasszony titka színezik a festői tájakat filmező operatőr útját, aki nem feledkezik meg arról sem, hogy feltegye a kérdést: miért hagyták el a vogulok e vidéket?

E zord vidékről télire még a vadállatok is lehúzódnak a tajgába, hogy tavasszal újra visszatérjenek. A vidék zordsága ellenére a vogulok hosszú ideig éltek itt; a vadászat s a természeti szépségek kárpótolták őket a nehézségekért. A népesség növekedésével a XIX. században az orosz vadászok kezdték kiszorítani a vogulokat e vadászterületről, habár egy 1689. évi cári rendelet értelmében területi jogaikat sérthetetlennek tekintették. A rendeletet azonban nem tartották tiszteletben — a prém varázsa nagy volt századokon át, így a vogulok kénytelenek voltak elhagyni a Visera vidékét, számtalan földrajzi elnevezést hagyva maguk után, mint Csuval, Tulim (hegyláncok), Ojka-Csakur, Martáj, Iserim (csúcsok), Nirole, Paszirja (folyók) — az utóbbi a Visera manysi (vogul) elnevezése.

Földjeiket nem hagyták el ellenállás nélkül: jogaikért 1841-ben felkelést szerveztek Vauli Piettomín vezetésével. Ennek leverését hosszú elnyomás követte, amelynek lényegében csak az 1917-es forradalom vetett véget, lényeges változásokat hozva a vogulok és általában a nagyszámú más nemzetiségű életében.

A vogulok így sem távolodtak el nagyon az őshazától (mint a rokon népek), s ma is azt vallják, hogy életük elválaszthatatlan az Uráltól. E hatalmas, természeti szépségekben és ásványi nyersanyagokban gazdag hegység elnevezése is vogul eredetű: Ur-Ála jelentése ugyan is Hegyterő.

Az útleírást olvasva csak sajnálhatjuk, hogy a film nem jutott el hozzánk, nem láthatjuk a kőbálványok (s az Aranyasszony) országát, nem hallhatjuk az öreg vogul beszédét (fia — Zaplatyin szerint — Koós János magyar énekesre hasonlít), amint a tábortűz mellett feléleveníti az évezredek legendáit.

Nyolcvanegy oldalt szentel a *Secolul 20* Goya emlékének, halála százötvenedik évfordulóján. A művészettörténetírás olyan neveit vonultatja fel, mint Kenneth Clark, Giulio Carlo Argan, Max Dvořák, Theodor Hetzer, Hans Sedlmayr, a végére hagyva csemegének Aldous Huxleyt és André Malraux-t.

Goya összpontosító képessége — írja Kenneth Clark — egy betegségnek is tulajdonítható, melyen 1792-ben esett át. A betegség következtében megszűnik, nem fokozatosan, mint Beethoven, nem nagyothallóvá lesz, mint Reynolds, hanem földsíket. A gesztusok, az arckifejezés, ha a kiséző hang nélkül figyeljük őket, természetellenesen élénkek lesznek. (Akárki meggyőződhet erről, csak kapcsolja ki tévékészülékének a hangját.) Goya egész további életében hang nélkül élt. Híres *Tres de Mayo* (Május harmadika) című kompozíciójában olyan kivégzőosztag adja le a halálos sorozatot, amelynek puskalövéseit nem hallotta volna. Az élményeket csak a látás közvetítésével érzékelhette. Mégsem volt egyszerű felvevőkamera. Emlékezetből rajzolt, és ha felidézett egy-egy jelenetet, az lelki szemei előtt mint sötétvilágos vázlat jelent meg. Goya életének első válsága betegsége volt, 1792-ben. A második: Madrid elfoglalása Napóleon seregei által, 1808-ban. Udvari festő léte Goya nem táplált illúziókat királyi gazdáiról, és rokonszenvezett a forradalommal. Kenneth Clark szerint meg akarta tartani pozícióját is, bárki legyen a hatalom, és ezért első perctől fogva kapcsolatot létesített a franciákkal. Nem kellett sok idő, hogy ráeszméljen, mit is jelent egy megszálló hadsereg.

A május harmadiki népi megmozdulás megtorlásának Goya nem volt szemtanúja. Öt évvel később festett képe nem egy bizonyos történelmi epizódot ábrázol, hanem egy festő elmélkedése a hatalom természetéről. Goya, az Értelem korának szülőtte az Irracionálist festi meg, az egyenruhába öltöztetett ember kötelességszerűen gyakorolt, hivatásos brutalitását. Felháborodása ad jelképes erőt a fehéringes férfinak az első nagy festményen, amelyet minden szempontból forradalminak nevezhetünk: stílusban, tárgyban, szándékban. A *Tres de Mayo*n nincs egyetlen, valamilyen kánon szerint húzott ecsetvonás sem. Goya kezének Goya felháborodása parancsolt.

Giulio Carlo Argan szerint az Értelem Goya számára csak az ördögüzést jelenti, felidézi, hogy elháríthassa a tudatlanság szörnyetegeit. Goya — olvassuk tovább — nem táplálkozik a művészet által való

megváltásnak, felemelkedésnek az illúziójával. A Mengs elméleteiben szereplő szépségideállal a csúnya valóságát állítja szembe. A művész korának tanúja, nem marasztalható el azért, mert tanúsága korát vádolja. Az elkeseredett barroquismo, melyet Goya eredetileg Mengs, majd David klasszicizmusával szegezett szembe, nem szabad, hanem kényszerű, negatív választást jelent. Hogy korához tarthassék, a művésznek szembe kell fordulnia vele. Ezért Goya a neoklasszicizmus uralta Európában a történelmi romantika igazi gyökerét jelenti.

A francia forradalom által istenített Ész későn, és a francia szuronyokkal együtt érkezett Spanyolországba, csak a bourboni és klerikális zsarnokságnak egy másfajta önkényuralommal való felváltására szolgált. Bohózat a tragédia közepette. A napóleoni egyetemesség megbukik. Goya számára Napóleon nem hős volt és nem génusz, hanem talán egy másfajta mítosz, egy másik babona. Realizmusa nem a valóság másolata, hanem az, ami egy ideológia csődje után megmarad. Nemcsak a nagy romantikusok, hanem a nagy realisták, Béricault, Daumier, Courbet is sokat tanulnak majd Goyától. Tagadja a történelmet, amely az ő számára a múlt ideológiáját jelenti, minthogy olyannak ábrázolja a múltat, amilyennek lennie kellett volna. Még a természet is ideológiává lesz: a valóság úgy, ahogyan kívánják, Madrid mellett. A süket házában (Quinta del Sordo) falra festett rémképekkel veszi körül magát, velük táplálkozik; ők a kizárólagos, a valóságos valóság: hódolat *Az élet álom* Calderónjának, ugyanakkor bizonyíték arra, hogy nem ellentét, hanem azonoság van a vizionárius és a realista Goya között.

A háború realista ábrázolása nem volt teljesen új dolog — állapítja meg Max Dvořák. Több mint száz évvel Goya előtt Callot *Misères de la guerre* (A háború nyomorúságai) című rézkarc-sorozatában hasonló módon rajzolta meg a háborút: se nem eszményítve, se nem heroizálva, hanem a maga igazi, rémséges képében. És mégis: a *Les desastres de la guerre* valami újat hoz minden megelőző háborúábrázoláshoz képest. Goya nemcsak a háború objektív krónikása; ő egyéni vallomást tesz. A *Caprichos* (Ötlepek) sorozat sokáig mint háborzongató pamflet szerepelt a köztudatban, s a neki tulajdonított titkos, de pontos jelentés szerint: Goya nihilista volt. Leveleiből és a *Caprichos*-hoz írt kommentárjaiból viszont az derül ki, hogy ezek a feltételezések nemigen állják meg a helyüket. A mester hosszú és súlyos betegsége alatt sokat elmélkedett a tudatot uraló társadalmi

viasszágokról, az emberi hiúságról képmutatásról és az előítéletekről. Azért vette elő rajzeszközeit, és transzponálta képeibe azt, ami a lelket megülte, hogy megszabaduljon nyomasztó gondolataitól.

Theodor Hetzter szerint Goya forradalmisága vitathatatlan, bár nála inkább az egyén független, forradalmi magatartásáról van szó. Különös erővel, nyersen jelenik meg ez az önállóság a vallásos tárgyú képekben. Hit és művészi fantázia egybeolvadása Goyánál eltűnik. Számára a világot lényegében az ember jelenti. A reneszánszban az akt a szépség uralmának jegyében jelenik meg: az ember a maga meztelenségében, mint a teremtés legtökéletesebb alkotása, mint a szerves élet legmagasabbrendű formája. A mitológikus és vallásos képzetekkel való összekapcsolódás által az antik mintakép megnevesül. Látjuk mint Ádámot és Évát, mint szent vértanút, látjuk mint Venust, Dianát vagy Adonisz. Még az erotikum legmerészebb formáiban is nagyszerű és isteni (néha sátni) lesz: a természet életadó erőinek lényegét testesíti meg. Goyánál találkozunk először a polgárpukkasztás attitűdjével. A *Maya desnudában* (Ruhátlan Maya) nyoma sincs a mitológiának: egy meztelen spanyol lány fekszik a diványon, arcátlanul kéjesen és illetlenül. Eltűnt az antik eszményítés, a poétikus varázs. Vitathatatlan azonban az erő, a vitalitás, az új látásmód. A XIX. században megkezdődik az alkotó fantázia önkényuralma. A művész és a közönség közötti kapcsolat egyre gyengül, néha éppenséggel ellenségessé válik. A művész elnyeri szuverenitását, de elveszti lelki hazáját. A *Desastresban* csodáljuk a művészi megvalósítást, és ugyanakkor észleljük, hogy hiányzik az összhang a tartalom kegyetlensége és az esztétikai tökély között. A művészi tökéletesség nem felszabadulást hoz, hanem nyugtalanságunkat, rémületünket fokozza. Rembrandt, Tizian, Velázquez művészetének késői korszaka az objektív valóságtól a megvilágosodáshoz vezet, Goya művésze a fantomatikushoz. Vizióit nem az örök világosság hatja át: a sötétség rejtozik bennük.

„A rombadólt oltárokat démonok lakják”, idézi Hans Sedlmayr Jüngert, majd így folytatja: „Első ízben történik, hogy egy művész alakoskodás és ürügy nélkül látható formát ad az irracionálisnak.” A két sorozat, a *Sueños* (Álmok) és a *Disparates* (Bolondságok) kulcsot kínál nemcsak Goya, hanem az egész modern művészet szellemének lényegi megértéséhez. Ezekben a művekben találkozunk először olyan művésszel, aki szerint azok a képzetek, melyek az irracionálisból és az álom világának mély-

segeiből származnak, méltók arra, hogy vászonra kerüljenek. Téves az a feltételezés, hogy ezek a sorozatok az emberek okulására vagy megjavításuk céljából készültek volna, esetleg valamely politikai személyiség megbélyegzésére. Ezeknek a vízióknak elemi erejét sohasem lehetne ilyen ártalmatlanul idealista magyarázat alapján megérteni. Vízióit Goya nem morális, hanem más zónákból hívja elő. Itt nincsenek dekódolható allegóriák vagy metaforák. Bizonyos jelentéseket később fedeztek fel bennük, olykor maga a művész, legtöbbször mások. Tudott dolog, hogy a sorozatok, mikor kiadták őket, új címet kaptak. A *Sueños*ból *Caprichos* lett, a *Disparates*ből pedig *Proverbios* (Közmondások). A képek alatti szövegek számunkra legtöbbször érthetetlenek, és kétségtelenül azok voltak a Goya számára is, mint ahogy álomlátásaink érthetetlenek és értelmetlenek az ész számára, ha éber állapotban vagyunk. A gondolatkapcsolás emberenként egyedi voltára és a pszichológiai értelmezés szükségességére tapintott rá Baudelaire, mikor Goyának „az érthetetlen írárt való szeretetéről“ beszélt.

Aldous Huxley Goya művészetében a gyűlölet és együttérzés, kétségbeesés és szardonikus humor, realizmus és fantázia rendkívüli keverékét látja. Buddhát idézi, aki azt mondta, hogy megmutatja a szomorúságot és a szomorúság végét. A „nagy, páratlan, eredeti művész“ Goya csak a szomorúságot ismerte, a szomorúság végét sohasem. Fiatalon mindene megvolt, amit egy férfi kívánhat: tehetség, testi erő, pénz, hírnév, társadalmi állás. A forradalmi eszmékkel szimpatizál, de a forradalom mint francia imperializmus folytatódik. Mikor a francia csapatok kivonulnak, ottmarad a rettenetes és korlátolt VII. Ferdinánd meg a klerikális reakció... Goya műveiben a szellemi alvilág figurái nyüzsgönek, hitetlenül prédikáló papok, üresfejű, fennhéjázó nemesek, és a piramis tetején egy agyalágyult királyi család. A *Caprichos* egyik lapján magát Goyát látjuk, amint munkaszatalára borulva alszik, körülötte denevérek, baglyok és egy óriási kanördög-macska, olyan rosszindulatú, amilyen csak egy goyai kandúr lehet. A feliratnak: „*El sueño de la razón produce monstruos*“ (A szunnyadó értelem szörnyeket szül) több lehetséges értelmezése van. Az első és kézenfekvő után mindjárt következik az értelem álma, álmái, álmodozásai, egy „szébb jövő“-ről, a szabadság, egyenlőség, testvériség világáról, melyet természetesen terrortól is létre kell hozni szükség esetén. Az álom megvalósítóinak egyik egyenruhás alakulata Mu-

rat vezénylete alatt vonul be Spanyolországba, ahol bekövetkezik az ébredés, az első népi felkelés Napóleon ellen. Spanyolországban megkezdődnek a háború borzalmai, és létrejön a *Los desastres de la guerra*. S Goya leszál majd az emberi szellem nyomorúságos katakombáiba.

Goya azt állította — írja André Malraux —, hogy csak három mestere volt: a természet, Velázquez és Rembrandt. Vajon a természetet az igazságot értette, mert magával a természettel egyáltalán nem törődött? Összes grafikáit végig kell lapoznunk, hogy egyetlen fát találjunk. Világa emberekből és kövekből áll. Mintegy álomban rajzol, és maga állítja, hogy álmait rajzolta meg. Egy pszichoeanalitikus azt mondaná, hogy szimbólumok kísértik. Goya az abszurd első nagy rendezője. A királyi udvar és a város, amelyben él, kétségtelenül kínálta a színpadot. A piacokon az Angyal üdvözlét *autosacramentálját* játszóak: a Szűz előtt Mihály arkangyal lekanyarítja fekete köpenyét, s láthatóvá lesz ürücombhoz hasonló puffos kabátujja és ibolyaszínű szárnyaeszkái; a Szűz csokoládéval kínálja, amit udvariasan visszautasít, mert az Atyaisten rizses húsrá hívta meg; megjelenik a Szentlélek, egyetértésüket egy tüzes fandangót eljárvá ünneplik meg a jelenlévő sóbá ványvá vált nagykövetek előtt. Az ördög és a szent Szűz ott van minden keresztúton.

Spanyolország régóta cimborál a magasabb rangú ördögökkel. II. Fülöp Bosch kreatúráival népesíti be magányosságát. Goya előtt csak Bosch és Brueghel hoztak fel a mélységekből ilyen életerős szörnyetegeket. A boszorkányokban, bár néhányának a megegyettségét láthatta, és le is rajzolta, Goya nem hisz. A kísértetekről pedig ezt írja: „Különös, hogy ez a fajtat csak éjszaka mutatkozik, sőtétben. Senki sem tudja, hova rejtőznek és zárkóznak be nappal. Bárki boldog lenne, ha felfedezne egy kísértetfészket, hogy hatalmába kerítve ketrecben mutogassa őket.“; „Az értelem álma szörnyeket szül.“ Goya úgy racionalista, ahogyan Cervantes kalandregényíró és Dosztojevskij társadalmi regények szerzője. Portréi közül húznak semmi köze az arcképhez: az a hús már csak művészet. Ez az ember, aki számára az álom egy másik élet — talán maga az élet — volt, megszabadította a festészetet az álmotól. Megadta neki a jogot, hogy a valóságban csak nyersanyagot lásson, nem azért, hogy egy feldiszipított világot teremtsen, mint a költők, hanem egy specifikus világot, mint a zenészek. Ő az első, aki a modellt vetette alá a képnek, és nem a képet a modellnek.

„Élete vége felé tovább fest abban a szívettepő fényben, amelyben a halál közeledése egyesíti Michelangelót, Tiziánt, Halsot, Rembrandtot, az életbe igen, de a festészetbe bele nem fáradt öregeket, akik végre távol kerültek embertársaiktól, s már csak a maguk számára festenek. A festők ismerik az öregséget, de festészetük nem...”

GO-JÁTÉK, GO-KOMPUTER (New Scientist, 1979. 5.)

A legenda szerint a go-játékot kb. négyezer évvel ezelőtt alkotta egy kínai császár, hogy fiát bölcsességre oktassa. Tény az, hogy i. e. 500 körül már olyan népszerű, hogy Konfuciusz említi filozófiai munkáiban. Korábban a játékot asztrológiával és jóvendőmondással hozták kapcsolatba, ennek hatása a go-játék terminológiájában ma is él. A VII. században a játék Korea közvetítésével elterjedt Japánban is, főként az arisztokrácia, a samurájok és a papság körében. Az évszázadok során a go beleivódott a keleti kultúra mesésen gazdag szövetébe, találkozunk vele irodalomban, képzőművészetben, s már a XV. században tanulmányok, játéktípus-gyűjtemények jelentek meg róla Tokióban és Pekingben. A go továbbra is fenntartotta affinitását a vallással, főként a zen-buddhizmus szemlélődő szertartásaiban; szerepet játszik az egyedülálló Shinto szertartásban, mellyel a japán trónörökös felnőtté avatását ünneplik. A go-játékban alkalmazott stratégiai fogásokra a hadviselés irányítói is felfigyeltek, pl. Mao gerillaháborúra vonatkozó taktikai elveiben felismerhető a go hatása. A II. világháború végén a japán kormány go- és sakk mesterekhez fordult tanácsért, és egyértelműen azt a választ kapta, hogy a „játékot” fel kell adni. Ma a go a legnépszerűbb Japánban, ahol kb. 10 millió ember játszza. Erre a széles körre támaszkodik az 500 professzionista nagymester, a 6 havilap, a heti tv-program, a klubok ezrei. Az élvonalas rendszeres bajnokságot vívnak, melynek alapítványa 450 000 angol font értékű; ennek 10%-a a bajnok jutalma. A japán oktatásügyi minisztérium tantervként írja elő a go oktatását mint a türelem, jó erkölcs, logikus gondolkodás fejlesztésének eszközt.

A go szabályzata nagyon egyszerű, ezer éve semmit sem változott. Fatáblán játsszák, amelyet 19-19 egymásra merőlegesen egyenes barázdál, az ezek által alkotott hálózat keresztveződéseire helyezik a fekete, illetve fehér köveknek nevezett 78-78 gombszerű figurát. A go két személy által játszott területi

harc. A játékosok területek ellenőrzéséért harcolnak a táblán. A kezdés pillanatában a tábla üres, a játékosok a keresztveződésekre helyezett kövekkel felvázolják az igényelt területeket, kő kő elleni harcban megvívják értékű, végül kiegészítik, lezárják azokat. Mindkét játékos törekvése olyan összefüggő vonalak kialakítása a táblán, melyek elhatárolnak, meghatároznak bizonyos területeket. A lefektetett kő elmozdíthatatlan, kivéve azt az esetet, amikor ellenkező színű kövekkel körbe zárják; az ilyenformán körbezárt követ az ellenfél kiemeli és foglyul ejti. Maguk a kövek nem változtatják a helyzetet, a játék mégis dinamikus; az erőviszonyok változásának megfelelően állandó hullámlás, előretörés és visszaszorulás, menekülés és üldözés folyik a táblán. Az eredményt a figurák által körbezárt kockák aránya adja meg, miután a foglyok kicserélésre és újra bevetésre kerültek.

Mikor a go ismertté vált Európában, a matematikusok és számítástechnikai szakemberek körében érdeklődést keltett. Az első go-programalkotási kísérleteket a hatvanas évek elején végezték, s ugyancsak a hatvanas években zajlott le az első go-parti két komputer között, amelyek Londont, illetve Cambridge-et képviselték. Ma a világ legjobb go-automatája a Michigani Egyetemen van, de annak ellenére, hogy kiváló go-játékosok, matematikusok, kibernetikusok, pszichológusok közreműködésével készült, az emberi teljesítményhez képest igen gyengének bizonyul; bármely kezdő szakaszon túllépett játékos fölénye nyilvánvaló az automatával szemben.

A komputerek tiszteletreméltó sakkpartit képesek lejátszani nagymesteri szinten, noha ilyen szinten általában alul maradnak; a go-komputer viszont egy átlagjátékos színvonalát sem közelíti meg.

A sakkot az intellektuális játékok közül a legkiválóbbnak tartják főleg Európában, illetve az európai kultúrérdelkségű földrészekben. A 64 kockán a 32 figurának hihetetlen számú lehetséges felállítása létezik. Egy átlag játékra 40-40 lépést és minden lépés során 30-30 variációt feltételezve a 10^{120} meghökkenő számhoz jutunk. Ez a szám nagyobb, mint a világegyetemet alkotó ismert anyagi részecskék száma! Más szóval: egy évszázadban 10^{16} ezredmásodperc van, s ha egy feltételezett szuper számítógép 40 különböző lépést és ennek következményeit tudná elemezni egy ezredmásodperc alatt, akkor is 10^{104} évszázadra volna szüksége, hogy az optimális játszmát vezesse le. Feltevődik a kérdés, hogy mégis miért olyan jó

eredményük a sakk-komputerek? Annak ellenére, hogy totális elemzés elérhetetlen, a jelenlegi számítógépek képesek arra, hogy 7 lépésre előre minden következő lehetőséget kiszámítsanak. Tehát a számítógép 7 lépésre előre tökéletes biztonságú, hibamentes partit játszik, és abban „reménykedik“, hogy az ellenfél elnéz valamit. Az ember viszont hibázik, s a sakkgepeket az ember elleni játszmák során ítélik meg. A sakk-automaták ezen a szinten megrekednek. Ha egy lépéssel alaposabb előrelátást várunk a géptől, akkor a komputer műveletvégző képességét 30-szorosan kellene növelnünk ahhoz, hogy ugyanolyan idő alatt elemezzen; további egy lépés esetében ez a szám 900-ra nő. Tehát az automaták a jövőben is alulmaradnak a nagymesterekkel vívott viadalokban. A sakk-mesterek 50 lehetőséget is felmérnek, de természetesen csak lényeges pozíciókat elemeznek. Így például a múlt évben Torontóban David Levy és a Chess 4.7 nevű komputer között lezajlott mérkőzés közben — melyet egyébként Levy nyert meg —, míg a sakkautomata minden lépés előtt kb. 3 millió pozíciót elemzett, addig egy Levy kategóriájú mesternek elég, ha kb. 50 lehetőséget vizsgál minden lépés előtt. Természetesen a sakkprogram feladata is az lenne, hogy megtalálja a felállítás irányítottságát. Eredményesebb lesz az a játékirányító program, amely megtalálja a számításba jövő lépéseket egy adott helyzetből, és ezt vezeti végig mindkét játékosra vonatkoztatva, így megítélve az eredményként létrejött helyzet hatóerejét a statikus kölcsönhatás értékelése által.

A go-programozás esetében a helyzet a kezdés pillanatában összehasonlíthatatlanul egyszerűbb, mint a sakknál, hiszen csak 46 különböző lehetőséget kell elemezni a tábla szimmetriájának köszönhetően. Természetesen a kövek táblára helyezésével a tábla elveszti ezt a tulajdonságát, és a játék során az elfoglalás szempontjából számításba jövő pontok száma 150-300 között változik. A sakkprogramban elegendő lenne, ha a számítógép 30 különböző lépésből származó eredményt figyelembe tudna venni a válasz előtt; ebből általában 7 elkövetkezendő lépés variációinak vizsgálatát valósítja meg, ezzel elfogadható eredményt nyújt, ugyanakkor teljesítő-képességének határzónájába jut. A go-programnak viszont 30 helyett 150-300 nagyságrendű számmal kellene dolgoznia, de ebből csupán 2 lépés következő lépéseinek variációit képes előre látni. Átfogó elemzés természetesen szóba sem jöhet, akkor sem, ha a számítógépek teljesítménye százszorososan nő, mert a le-

hetséges go-játszmák száma 10^{700} -ra (!) tehető.

Stratégiai, taktikai szempontból a go komplex, különböző fázisaiban összefüggő játék, így lényeges a stratégiailag hatékony helyzetek felismerése és ezek fokozásának, továbbfejlesztésének mikéntje. Mivel a go rendkívül gazdag terminológiával rendelkezik, egy jó játékos gyakran könnyen meg tudja határozni a fogalmak segítségével a táblán fennálló helyzetet és leszögezni azt, hogy pontosan milyen módszer vagy módszerkombináció alkalmazása célszerű. A számítástechnikusok most éppen azon fáradoznak, hogy azokat a fogalmakat (félárnyék, sűrűség, fogó, szonda stb.), amelyek segítségével a jó játékos értékeli a helyzet állását, betáplálják a számítógépbe, így az automata bizonyos részcelokat tűzhet ki maga elé, és kijelöli az ehhez vezető lépéseket. A jelenleg folyamatban levő programalkotás a játékosok által megnevezett és alkalmazott fogalmakra épül. Az építmény alapját olyan egyszerű egységek alkotják, mint pl. a kö, csoport, fal, terület, ezekre épülnek az elvont fogalmak (erő, stabilitás stb.) és az elvont fogalmak közti viszonyok (pl. bekerítés, összhatás, támogatás). A felépített hálózategységek az ezek közötti szerkezeti és esetleges kapcsolatok felismerését feltételezik, olyan komplex tulajdonságokra vonatkoztatva is, mint pl. a csoportbiztonság. A felépítendő program hálózatában a legmodernebb tervező és feltételező alrendszerek is alkalmaznak, amelyek már sikeresnek bizonyultak orvosi diagnózis megállapításában, geológiai felmérésben, molekulaelemzésben; ezek segítségével az automata már képes célul kitűzni elengedő kövek foglyul ejtését, ennek latolgatását az ellenfél szempontjából, sőt figyelemmel kísélni azt, hogy az ellenfél melyik lépésétől kell óvakodnia.

A program alkotói tudatában vannak építményük gyenge pontjainak, s annak is, hogy a komputer semmilyen komoly „veszedelmet“ nem fog jelenteni egy jó go-játékos számára, de elsődleges céljuknak egy mesterséges gondolkodó rendszer alkotásának kikísérletezésére a játék kimeríthetetlen elméssége, változatosága, összetettsége kitűnő lehetőséget nyújt.

EGY „EZOTERIKUS“ FOLYÓIRAT HUSZONÖT ÉVE (Akzente, 1979. 1—2.)

„Gyakran azt kérdezem magamtól: miért teszem? Hogyan is kezdődött? Miért hajt ez a bonyolult ösztönzés, hogy mások írásait elolvassam, itélkezsem

fölöttük, kiválogassam és — ami közben még a legörvendetesebb — nyomdafestékhez segítsem őket? Ha a pszichoanalitikus heverőjén feküdnék, biztosan azt kérdeznék tőlem, hogy eme ösztönzés eredőjét felfedezhesse: milyen álmai és vágyképei voltak gyermekkorában? Igen, talán itt található a jóelőre meghatározott magyarázat. Kertész akartam lenni, Vetni akartam és aratni, ágyásokat és ösvényeket beosztani, és szülőhelyem falusi környezetében még tetté is tudtam változtatni ezt a vágyamat.“

A betűt „vető“ és kritikát „arató“, valamint laprovatokat „beosztó“ író-szerkesztő Hans Bender, a 25 évvel ezelőtt alapított *Akzente* megindítója és mai szerkesztője kezdi az előbb idézett, rusztikus hangulatú képpel megemlékező cikkét a Kölnben szerkesztett, müncheni kiadónál (Carl Hanser Verlag) megjelenő és Passauban nyomtatott kéthavi folyóirat kezdetéről és első negyedszázadáról. De az idillikusnak tűnő kezdés után már a következő mondatokban így folytatja: „Ez a kép azonban bizonyára túl békés ahhoz, hogy egy költészeti vagy irodalmi folyóirat kiadására vonatkoztathassuk. Itt összecsapás és harc van, mérgeledés és bosszúság; itt kritika van, jogos és jogtalan, versengés és balsiker. A folyóiratnak vannak jó és rossz esztendői, de van öröm, siker, elismerés is, és van hatás. Mint minden más emberi tevékenység esetében, fűzhetők hozzá.“

1954. február 1-én jelent meg az *Akzente* első száma. Ekkor csaknem kilenc év telt el a második világháború befejezése óta, és az NSZK-ban induló új irodalomnak fórumra volt szüksége. Ez az irodalom a *tegnapelőtthöz* (az 1933-at megelőző időszakhoz) kapcsolódva igyekezett ismét talajra lelni, a *tegnap* ugyanis a „gleichschaltolt“ írók dicstelen működésének korszakát jelentette (persze, a nagy emigráns írók — Thomas Mann és társai — nem számítandók ide). Hozzáállás a változott idők új feladataihoz és ellenállás a közelmúlttal szemben — ennek a kettős imperatívusznak a jegyében indította meg Hans Bender és Walter Höllerer az új folyóiratot.

Már maga a bemutatkozás is azt mutatta, hogy a szerkesztők nem fedezet nélküli üres mottóval akarják megvetni a lap jövőbeli irányulásának alapjait. A Hitler-ellenes felkelésben való részvétel miatt testvéreivel együtt kivégzett Hans Scholl naplójegyzetei, valamint a Nelly Sachsszal és Else Lasker-Schülerrel egyenrangú költőnő, Gertrud Kolmar versei az előző évtizedekkel való leszámolás első jelei voltak, az irodalmi

örökséghez fűződő viszonyulást pedig három írás jelentette Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című regénytorzójáról és Büchner *Woyzeck*-jéről. Az első szám szerzői között olyan nagy nevek szerepeltek még, mint Ingeborg Bachmann, Günter Eich és Martin Heidegger. Ezeket követte később Paul Celan, Peter Weiss, Heinrich Böll, Friedrich Dürrenmatt, Günter Grass, Hans Magnús Enzensberger — sokan közülük itt jelentek meg először nyomtatásban.

Az *Akzente* a német nyelvű irodalom fórumaként indult, s két és fél esztendőig csak német szerzőket közölt. Az 1956. 4. számban aztán megjelenik az első három francia név: Roland Barthes, Luc Estang és Alain Robbe-Grillet, majd nemsokára a Nathalie Sarraute neve is. „Mi történt? — kérdezi a szerkesztő. — Mi, Walter Höllerer meg én, nem akartunk többé megmaradni a magunk válasszotta elszigeteltségben.“ A belterjes szerkesztés elégtelensége nyitást követelt Európa többi része és a nagyvilág más tájai felé. S nemsokára sorjáznak a tematikus vagy nyelvi kritériumok alapján összeállított számok az Egyesült Államokbeli irodalmi életről (Gregory Corso), a latin-amerikai kritikai-fantasztiikus irodalomról (Jorge Luis Borges, Julio Cortázar, Octavio Paz), a japáni és iráni modern áramlatokról, valamint — a felsorolás nem teljességigényű — Jugoszlávia, Lengyelország, a Szovjetunió, Magyarország, Románia, Csehszlovákia, Olaszország és Hollandia mai irodalmi jelenségeiről. Az ilyen súlypontos számok jelentősége gyakran túlmutatott az irodalmiság körén: a spanyolországi „föld alatti“ irodalmat (1973. 4.) vagy a koncentrációs táborokban élő görög írók munkáit (1971. 2.) bemutatás szám például politikai tett is volt. És szellemi tett volt minden olyan közlemény, amely új területek felfedezésére, új témák vizsgálatára vállalkozott. Álljon itt néhány, önmagáért beszélő cím: *Társadalmi elszigetelődés és haladó ideológia*, *A költő szerepe a forradalmi politikában*, *Reakció-e a fantasztiikus irodalom?*, *Az irodalom mint hazugság*, *Forradalmi akarati és polgári lét*, a pornografikus képzelet.

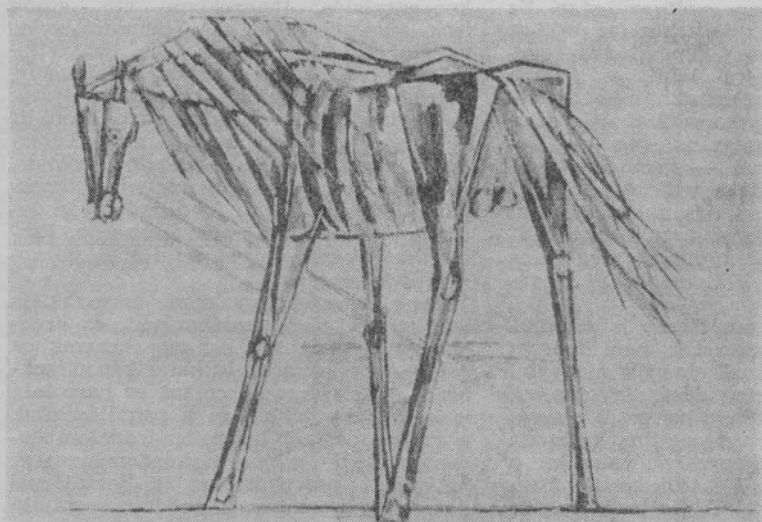
Hans Bender gyakran megszakítja laptörténeti visszaemlékezéseit, és érdekes reflexiókat fűz egy-egy korszakhoz vagy a szerkesztéspolitikai elképzelésekhez: „A folyóirat harcolhat és harcolnia is kell a divatokkal és a paktálásokkal, s éppen most, a bestseller-irodalom őrvényével. De maga is kezdeményezhet határozott provokációkat, s hozzájárulhat az irodalom és állandóan megújuló energiái fejlődéséhez. A folyóiratok javára válik, ha a tőlük kiinduló viták

továbbterjednek, és így az érdeklődők nagyobb csoportjához jutnak el. Például az úgynevezett »folyóiratszemlékben«, a sajtóban vagy a rádióban. Fel-tűnő azonban, hogy ezek akkor nyilatkoznak a legbuzgóbban folyóiratokról, ha amazok veszélyben vannak vagy arra kényszerülnek, hogy beszüntessék megjelenésüket. A megemlékezések ilyenkor panaszos hangúak, szinte mint a halottak esetében. Azután, immár túl későn, legjobb tulajdonságaikat kezdik dicsérni.“

Az élő és 26. évfolyamába lépett *Akzente* esetében azonban inkább a folyóirattól 1967-ben megvált társszerkesztő, Walter Höllerer szavai érvényesek: „A folyóirat ijesztő gyorsan forgó gépezet, ha távolról tekintjük, »megüt-közést keltő« dolog. De »szükséges« dolog. S ezért érdemes az erő kifejtésre és a vitákra.“ Az eltelt negyedszázad 150 számának 15 000 lapján megjelent óriási mennyiségű anyag java része igazolja az ünnepi duplaszám vezető cikkének összefoglaló jellemzését: „Az *Akzente*,

ma így látjuk, nemcsak nyomdafesték-hez segítette, hanem alakította is a német irodalmat: a folyóirat impulzusokat adott, irányzatokat részesített előnyben, s másnyelvű irodalmak fordítása révén korrekciókat hajtott végre a saját irodalmon. Jelszavakat is kiadott, és tendenciákat támogatott. Ezért nemegyszer bírálták. A nyilvánosság előtt kialakult képéhez tartozik, hogy a folyóirat »ezoterikus«, ami Németországban — ahol a piac gyorsabban fejlődik, mint az eszmék — nem jelent ajánlólevelet. Igaz, elkerülte a botrányos sikereket, hogy valósággal botrányos következetességgel az irodalomra összpontosítsa figyelmét.“

Az ünnepi szám tartalomjegyzékéből álljon itt néhány név az előbbieik szavatolására: Hans Magnus Enzensberger, Günter Kunert, Heinar Kipphardt, Helmut Heissenbüttel, Ernst Jandl, Peter Rühmkorf, Wolf Wondratschek, a külföldi szerzők közül pedig: Tadeusz Rózewicz, Zbigniew Herbert és Stanislaw Lem.

Plugor Sándor: A Lovak című sorozatból

TUDOMÁNYOS MŰHELY

IMREH S. ISTVÁN • A genetikus felelőssége az ionizáló sugárzás világában 628
RAB JÁNOS • A biológia tanítása nyelvtanítás is 632
WILHELM SÁNDOR • Egy láncszem a táplálékláncban 636

SZEMLE

KALLÓS MIKLÓS • Egyensúly és egyensúlyhiány (Gondolatok a könyvtárban) 639
CS. GYÍMESI ÉVA • „S van-e vajon költészet még a versben?” (Avagy: tehetetlen a poétika?) 642
ILEANA PETRAŞ • A strukturális antropológia meghatározó elemei 645
ROBOTOS IMRE • Irónia — a hit szolgálatában 647
KESZEG VILMOS • Az emberélet fordulói 649
W. J. • Fitz Jenő: Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts 1—2. (Könyvről könyvre) 651
K. L. • A magyar Párizs (Könyvről könyvre) 652
R. J. • András Sütő: Stern auf dem Scheiterhaufen (Könyvről könyvre) 652

LÁTÓHATÁR

K. L.: Szindarabos könyvtől — a drámáig (Utunk Évkönyv 79); Era socialistă, Esprit, Ural, Secolul 20, New Scientist, Akzente

ILLUSZTRÁCIÓK

Bakó-Hetei Rozália, Balogh Péter, Csutak Levente, Debreczeni László, Dénes Sándor, Haszmann József, Jecza B. Klára, Kós András, Plugor Sándor, Szabó Vilmos, Vincefi Sándor, Zsakó Zoltán

A KORUNK HÍREI

A június 15-i *Korunk*-délelőttön Csetri Eleket köszöntöttük *Kőrösi Csoma Sándor indulása* című kötetének megjelenése alkalmából; a szerző munkásságát és a könyv jelentőségét Szabó T. Attila méltatta.

A középiskolások Tírgoviştén rendezett magyar irodalmi olimpiáján Vincze Enikő, a kolozsvári 3. számú Matematika—Fizika Liceum XI. osztályos tanulója kapta a *Korunk*-díjat.

KORUNK GALÉRIA

Június 23.: Szatmári Ágnes (Szatmár) festményei. — A megnyitón E. Szabó Ilona bevezetője után Banner Zoltán Ady- és Bartalis-verseket adott elő, Barabás Kásler Magda népdalokat énekelt, zongorán kísérte Rónai István.

Július 7.: Kozma Erzsébet (Gyergyóremete) szönyegei és Eröss János (Sepsiszentgyörgy) csontfaragásai. — A megnyitón Nagy Olga bevezetője után Márton Julianna (Magyarfenes) Kányádi Sándor *Fekete-piros* című versét adta elő, az Ördögsekkert együttes (Sepsi Dezső, Székely Levente, Sinkó András és Könczei Árpád) mezőségi népzeneét játszotta.

Július 28.: Pócsai András festményei és Móra Bernát grafikái. — A megnyitón Veress Zoltán bevezetője után Török Katalin színművész Móra Ferenc-novellát olvasott fel, Daróczi Tamás zeneművészeti főiskolai hallgató Bartók- és Kodály-népdalfeldolgozásokat adott elő, zongorán kísérte Germán János.

FELHÍVJUK KÜLFÖLDI OLVASÓINK FIGYELMÉT,

hogy lapunkat 1980-ra a következő címen
rendelhetik meg:

ILEXIM

Departamentul export-import presă
P. O. B. 136—137 — Telex: 11226
70116 BUCUREȘTI
Str. 13 Decembrie nr. 3

Kérjük olvasóinkat,

**hívják fel barátaik, ismerőseik
figyelmét is folyóiratunkra!**

**Az utolsó évnegyedre
szeptember 24-ig
lehet belföldre előfizetni.**

**A közép- és a főiskolákon,
kérjük, szervezzék meg
a csoportos előfizetéseket is.**